

1st Edition.—1914

IInd Edition.—1952

PRINTED BY
V. VENKATESWARA SASTRULU
of V. RAMASWAMY SASTRULU & SONS
AT THE 'VAVILLA' PRESS,
Madras.—1952.

శ్రీ రస్తు.

మా ఘ కా వ్యమ్.

వ్యాఖ్యాన పీఠికా.

ఇంద్రీవరదళశ్యామమింద్రిరానందకన్దశమ్,

వందారజనమందారం వందేహం యదునందనమ్.

దస్తాశ్చ లేన ధరణీతలమున్నమయ్య పాతాళ కేళిఘ ధృతాదివరాహలీలమ్.

ఉల్లాఘనోత్పలఘణాధరగీయమానక్రీడావదానమిథరాజముఖం నమామి.

శారదా శారదా మౌఘజవదనా వదనామ్బుజే,

సర్వదా సర్వదాస్తాకం సన్నిధి సన్నిధిం క్రియాత్.

వాణీం కాణభుజీ మణీగణ దవాసాసీచ్ఛ వైయాసీకీ

మంతస్తస్త్ర మరంస్త పన్నగగపిగుంభేఘ చాజాగరీత్,

వాచా మాచకల ద్రహస్య మఖిలం య చ్ఛాక్షపాదస్ఫీరాం

లోకేభూద్యదుపజ్ఞ మేవ విదుషాం సౌజన్యజన్యం యశః.

మల్లి నాథసుధీ స్సోఽయం మహాపాధ్యాయశబ్దభాక్,

విధత్తే మాఘకావ్యస్య వ్యాఖ్యాం సర్వంకషాఢ్విధామ్.

యే శబ్దార్థపరీక్షణ ప్రణయినో యే వా గుణాలంక్రియా

శిక్షాకాతుకినో విహర్తృమనసో యే చ ధ్వనే రధ్వసి,

తుభ్యద్భావతరక్తతే రససుధాసింధౌ మిమంతుంలి యే

తేషామేవ కృతే కరోమి వివృతిం మాఘస్య సర్వంకషామ్.

నేతాస్మిక్ యదునందనః స భగవాన్ పీఠః ప్రధానో రసః

శృంగారాదిభి రంగవాక్ విజయతే పూర్ణా పున ర్వర్ణనా,

ఇంద్రిప్రస్థగమాద్యుపాయవిషయశ్చైద్యావసాదః ఫలం

ధన్యో మాఘకవి ర్వయం చ కృతిం స్తుతూక్తిసంశీలనాత్.

ఇహాన్వయముభేదైవ సర్వం వ్యాఖ్యానయతే మయా,
నామూలం లిఖ్యతే కించిన్నావశేషిత ముచ్యతే.

అథ తత్రభవాత్ మాఘకవిః “కావ్యం యశశేనర్థకృతే వ్యవహరవిదే శివేత రక్షతయే, సద్యః పరనిర్వృతయే కాంతాసన్నితయోపదేశయుజే.” ఇత్యాద్యాలంకారికవచఃప్రామాణ్యాత్కావ్య స్యానేక శ్రేయస్సాధనతాం ‘కావ్యాలాపాంశ్చవర్జయే’ దితి నిషేధకాస్త్రస్యాసత్కావ్యవిషయతాం చ పశ్యత్, శిశుపాలవధాఖ్యం మహా కావ్యం చిక్షేద్యః, చిక్షేద్వి తాదనిర్విఘ్నపరిసమాప్తిసంప్రదాయాచేచ్ఛదలక్షణ ఫల సాధన భూతస్వేష్టదేవతాసమస్కారస్య శిష్టాచారప్రాప్త్యాత్ “ఆశీర్మమస్మి”యా వస్తునిర్దేశో వాఽపి తన్నఖమి”తి ఆశీరాద్యవ్యతమస్య ప్రబంధముఖలక్షణత్వాచ్చ కావ్యఫలయాప శిశుపాలవధ. బీజభూతం భగవత శ్రీకృష్ణస్య నారదదర్శనరూపం వస్తాదౌ శ్రీశబ్ద ప్రయోగపూర్వకం నిర్దిశక్ కథా మువశీపతి.—

శ్లో. శ్రీయఃసతి శ్రీమతి శాశితుం జగజ్జగన్నివాసో వసుదేవసద్దని
వసత్ దదర్శావతరంతమంబరా, ధ్విరణ్యగర్భాంగభువం మునిం హరిః.౧

టీక. శ్రీయః=లక్ష్మీదేవికి, పతిః=ప్రియుడును, జగన్నివాసః- జగత్=లోక ములకు, నివాసః=ఆధారమైనవాడును, జగత్=లోకమును, శాశితుమ్=(దుష్ట నిగ్రహకృష్టక్షణములచే)పరిపాలించుటకొఱకు, శ్రీమతి=సంపన్నమైన, వసుదేవసద్దని- వసుదేవ=వసుదేవుడను చంద్రవంశపురాజయొక్క, సద్దని=గృహమందు, వసత్= నెలకొనియున్న, హః=శ్రీకృష్ణస్వామి, అమృరాత్=అకసమునుండి, అవతరన్తమ్= దిగుచున్న, హిరణ్యగర్భాంగభువమ్-హిరణ్యగర్భ=బ్రహ్మదేవునియొక్క, అంగ=ఉత్సం గమనుండి, భువమ్=పృథ్వి, మునిమ్=నారదమహామునిని, దదర్శ=చూచెను.

తా. లక్ష్మీనాథుడును, ప్రపంచమున కాధారమైనవాడును, దుష్టశిక్షణశిష్టక్షణాన్ధము వసుదేవునింట నవతరించియున్న శ్రీకృష్ణ భగవాను (హాకనాడు) ఆకాశమునుండిదిగి (తనదెసకు) వచ్చుచున్న బ్రహ్మకొడుకగు నారదుని జూచెను.

2వ్యాస సమాసాశ్చః—శ్రీయః, శ్రీయః శ్రీయోః శ్రీయామ్ శ్రీణామ్. శ్రీశబ్దః ఈకారాంతస్త్రీలింగః షష్ఠ్యేకవచనాన్తః. పతిః, పతిః పతీ పతయః. పతిశ్చ ఇకారాన్తః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాన్తః. శ్రీః అన్తికా అన్తీతి శ్రీమత్, తస్మిన్ శ్రీమతి, శ్రీమతి, శ్రీమతోః శ్రీమత్సు. శ్రీమచ్ఛబ్దః తకారాన్త సపుంసక లింగః షష్ఠ్యేకైకవచనాన్తః. శాశితుమ్ తుమున్ ప్రత్యయాన్త మవ్యయమ్. జగత్, జగత్

జగతీ జగన్తి. జగచ్ఛబ్దః తకారా న్ననపుంసకలిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాంతః. జగతాం నివాసః, జగన్నివాసః, నివాసః నివాసా నివాసాః. జగన్నివాసశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. వసుదేవస్య సద్, వసుదేవసద్, తస్మిన్ వసుదేవసద్దని సద్దని సద్దనోః సద్దను. వసుదేవసద్దక్ష శబ్దః నకారాంత నపుంసకలిఙ్గః సప్తమ్యైకవచనాంతః. వసన్, వసన్ వసన్తా వసన్తః వసచ్ఛబ్దః తకారాంతః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. దదర్శ, దదర్శ దదర్శతుః దదృశుః. దృశీర్ ప్రేక్షణే, ఇత్యస్తాదాంతోః సకర్మకాత్ కర్తరి భూతే లిట్ పరస్మైపద ప్రథమపురుషైక వచనాంతః. ఆవ తరన్తమ్, ఆవతరన్తం ఆవతరన్తా ఆవతరతః ఆవతరచ్ఛబ్దః తకారాంతః పుంలిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాంతః అమృరాత్, అమృరాల్ అమృరాభ్యామ్ అమృరేభ్యః. అమృరశబ్దః అకారాంత నపుంసకలిఙ్గః పంచమ్యైకవచనాంతః. హిరణ్యంగర్భేయస్యః హిరణ్యగర్భః హిరణ్యగర్భస్య అఙ్గం హిరణ్యగర్భాఙ్గం, హిరణ్యగర్భాఙ్గాదభవతీతి హిరణ్యగర్భాంగభూః, తం హిరణ్యగర్భాఙ్గభవమ్, భవమ్ భువో భువః హిరణ్యగర్భాఙ్గ భూశబ్దః ఊకారాంతః పుంలిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాంతః. మనుత ఇతి మునిః. తం మునిమ్, మునిమ్ మునీ మునికా. మునిశబ్దః ఇకారాంతః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాంతః. హరిః, హరిః హరీ హరయః. హరిశబ్దః ఇకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః.

శ్రియశ్చి. అత్రాదౌ శ్రీశబ్దప్రయోగాత్ వర్ణగణాదిశుద్ధే రభ్యుచ్చయః. తదుక్తం.—‘దేవతావాచకా శ్శబ్దా యే చ భద్రాదివాచకాః, తే సర్వే. నైవ నిన్ద్యాస్య ర్నిషితో గణతోఽపివేతి. శ్రియః లక్ష్మ్యః పతిః, ఏతేన రుక్మిణీరూపయా శ్రియా సమేత ఇతి నూచితమ్. ‘రాఘవత్వేభవత్స్థితా రుక్మిణీ క్షీప్రజన్త సీతి విష్ణు పురాణవచనాత్. జగన్నివాసో జగతా మాధారః, కుక్షిస్థాభిలలోక ఇతి భావః తథాపి. ‘పరిత్రాణాయ సాధూనాం వినాశాయ చ దుష్కృతాం, ధర్మసంస్థాపనార్థాయ సంభవామి యుగేయుగే’ ఇత్యాదివచనానుసారేణ జగత్ లోకం, కాశితం దుష్టనిగ్రహశిష్టనిగ్రహభ్యాం నియంతుం, శ్రీమతి సంపద్యతే, వసుదేవసద్దని వసుదేవరూపిణః కశ్యపస్య జేత్సని, వసన్ కృష్ణరూపేణ తిష్ఠత్, హరి ర్విష్ణుః, అంబరాత్ ఆకాశాత్, ఆవతరంత మావతంతం ఇంద్రసందేశకథనార్థ మితి భావః. హిరణ్యగర్భో బ్రహ్మ, బ్రహ్మాండ ప్రభవత్వాత్. తస్యాంగభవం తమాజం అథవా తస్యాంగాదవయం. దుత్సంగాఖ్యా దభవతీతి హిరణ్యగర్భాంగభూః తం మునిం నారదమిత్యర్థః. ‘ఉత్సంగా న్నారదో జజ్ఞే దక్షోఽంగుష్ఠాత్స్వయంభవ’ ఇతి భాగవతవచనాత్ దదర్శ కదాచి దితి కేమః. అత్ర అస్మీయసి వసుదేవసద్దని సకలజగదాశ్రయాయ మహీయసో హగే రాధేయత్వకథనాత్ అధికప్రభేదోఽర్థాలంకారః తదుక్తం—‘ఆధారాధేయయో రానురూప్యాభావోఽధికో మతో ఇతి. జగన్నివాసస్య జగదేవ

నివాసిత్వ మితి విరోధశ్చ. తస్మాద్విరవసాయమహిమత్వాదితి పరిహారః. తథా తకార సకారాదేః కేవలస్యాసకృదావృత్త్యా, జగజ్జగ దితి అసకృద్వ్యంజనసాదృశ్యాచ్చ వృత్త్యుప్రాసభేదా శబ్దాలంకారా ఏషాం చాన్యోన్యనైరపేక్ష్యేణైకత్ర సమావేశాత్ తిలతండులవ త్సంస్పృష్టిః. అస్మిన్ సగ్రే వంశస్థం వృత్తమ్—‘జతౌ తు వంశస్థ ముదీ రితం జరా వి’తి లక్షణాత్.

అవ. ఆనాదునిరాకను జను లచ్చెరువుతోఁ జూడసాగి రని చెప్పుచున్నాఁడు:—
శ్లో. గతం తిరశ్చీన మనూరుసారథేః, ప్రసిద్ధ మూర్ధ్వజ్వలనం హవిర్భుజః
పతత్యథో ధామ విసారి సర్వతః, కిమేతదిత్యాకులమీక్షితం జనైః. ౨

టీ. ఆనూరుసారథేః=సూర్యునియొక్క, గతమ్=నడక, తిరశ్చీనమ్=అడ్డముగాఁ బోవునది, హవిర్భుజః=అగ్నికి, ఊర్ధ్వజ్వలనమ్=పైకి మండుట, ప్రసిద్ధమ్=లోక ప్రసిద్ధము, సర్వతః=ఎల్లయెడల, విసారి=ప్రాఁకుచున్న, ఏతత్=ఈ, ధామ=వెలుగు, అధః=క్రిందికి, పతతి=దుముచుచున్నది. కిమ్=ఇదియేమైయుండునో, ఇతి=అని, జనైః=ప్రజలచేత, ఆకులంబుథాతథా=కలవరముతోఁ గూడునట్లుగా, ఈక్షితం=చూడఁ బడుట.

తా. అట్లు వచ్చునారదునిచూచి దూరంగతుఁ డౌటచే గులు తింపనేరక, ఈయగపడునది సూర్యునితేజమా ; అయినచో నది అడ్డ ముగాఁ బోవుచేకాని క్రిందికిరాదే. అగ్నియా ? అది పైకి మండును గదా. ఇది మారెంటికిని వేరై ఎల్లదిక్కులను గ్రమ్మి క్రిందికిఁ బడు చున్నది ఏమైయుండునో యని జనులు కలవరముతోఁ జూచుచుండిరి.

శబ్దాః, సమాసాశ్చ. — గతం, గతం గతే గతాని. గతశబ్దః. అ. న. ప్ర. ఏ. తిరశ్చీనం, తిరశ్చీనమ్ తిరశ్చీనే తిరశ్చీనాని. తిరశ్చీనశబ్దః. అ. న. ప్ర. ఏ. అవిద్య మానా ఊయా యస్యః అనూరుః. అనూరుః సారథిః యస్యః అనూరుసారథిః తస్య అనూరుసారథేః, సారథేః సారథ్యోః సారథీనాం అనూరుసారథిశబ్దః ఇ. పు. ఘ. ఏ. ప్రసిద్ధమ్, ప్రసిద్ధం ప్రసిద్ధే ప్రసిద్ధాని. ప్రసిద్ధశబ్దః. అ. న. ప్ర. ఏ. ఊర్ధ్వకారం చ తత్ జ్వలనంచ ఊర్ధ్వజ్వలనమ్. జ్వలనం జ్వలనే జ్వలనాని. ఊర్ధ్వజ్వలనశబ్దః. అ. న. ప్ర. ఏ. హవీంసి భవ క్తీతి హవిర్భుక్. తస్య హవిర్భుజః. హవిర్భుజః హవిర్భు జ్యోః హవిర్భుజామ్. హవిర్భుక్శబ్దః జ. పు. ఘ. ఏ. పతతి, పతతి పతతః పతన్తి. పతన్తి గతౌ ఇత్యస్తాద్ధాతోః అకర్తృకాత్ కర్తరి వర్తమానేటి పరస్మైపది ప్రథమపురుషైక తతశాస్త్యః. అధః ధమున్నంతం అవ్యయమ్. ధామ. ధామ, ధామీనా ధామనీ ధామాని.

ధామశబ్దః. న. న. ప్ర. ఏ. సర్వతః. తసిలంత మవ్యయమ్. కిం, కిం. కే. కాని. కింశబ్దః. మ. న. ప్ర. ఏ. ఏతత్, ఏతన్ ఏతే ఏతాని. ఏతచ్ఛబ్దః. ద. న. ప్ర. ఏ. ఇతి. అవ్యయమ్. ఆకులమ్. క్రియావిశేషణమ్. ఈక్షితం. ఈక్షితే ఈక్షితాని ఈక్షిత శబ్దః. ఆ. న. ప్ర. ఏ. జనైః. జనేన జన్మభ్యామ్ జనైః. జనశబ్దః. ఆ. పు. తృ. బ.

తదానీం జనైః విస్తయాదీక్షితహితప్రవృత్త మిత్యాహ. —

గతమితి. అవిద్యమానా ఊర్కాః పున్య సోఽనూరుః స సారథి ర్యస్య తస్యా నూరుసారథేన్నూర్యస్య, గతం గతిః, భుజేత్తః. తిరక్చీనం తిర్యగ్భూతం. 'విభాషించే రదిక్ ప్రీయా మితి తిర్యక్భూతా దంచత్వంతాప్రితిపదికాత్వాన్విధే ఖప్రత్యయః, హాపింషి భునక్తీతి హవిర్భుక్ తస్య అగ్నే రూర్ధ్వజ్వలనం ఊర్ధ్వస్ఫురణం ప్రసిద్ధం, ఇదంతం సర్వతః విసారి విసర్పి, ధామ తేజః, అధః అధస్తాత్, పతతి కిమేతదితి నూర్యా గ్నివిలక్షణమదృష్టపూర్వమిదం ధామ కిమాత్తకం స్యా దితి ఆకులం విస్తయా త్సం భ్రాంతం యథా తథా. జనై రీక్షితం ఈక్షణం కృతం, సకర్త కాదప్యవినక్షీతే కర్తృణి భాషేత్తః. 'ప్రసిద్ధే రవివక్షతః కర్తృణోఽకర్తృకా క్రియేతి వచనాత్, కేచిత్కర్తృణి క్రాంతం కృత్వా ఈక్షితం మునిం దదయేతి పూర్వేణ యోజయన్తి. ఆత్మోపమేయస్య మునిధామ్నః నూర్యాగ్నిభ్యా ముపమానాభ్యాం తదసంబంధినా అధః ప్రసరణధర్తృ జాధిక్యవల్ల నాద్యైతి రేకః. తదుక్తం కావ్యప్రకాశే — 'ఉపమానాద్యదన్యస్య వ్యతి రేక స్స ఏవహీతి.

అవ. తర్వాత కృష్ణుఁడే దానిని నారదుఁ డని తెలిసికొంగరగనని చెప్పను: —

శ్లో. చయన్ద్విషా మి త్యవధారితం పురా, తత శ్శరీ రీతి విభావితాకృతీమ్
విభు ర్విభక్తావయవం పుమా నితి, క్రమాదముం నారద ఇత్యబోధి సః.

టీ. విభుః = నిజమెఱుంగగల నేర్పరియగు, సః = ఆశ్రీ కృష్ణస్వామి, పురా = మొదట, త్విషామ్ = కాంతులయొక్క, చయః = మొత్తము, ఇతి = అని, అవధారితమ్ = నిర్ణయింపఁ బడినదియు, తతః = కొంచెము దగ్గఱకు వచ్చినపిదప, విభావితాకృతీమ్ = విభావిత = తెలిసికొఁబడిన, ఆకృతిమ్ = స్వరూపముగలదిగనుకనే, శరీరీ = ఒకానొకప్రాణి, ఇతి = అని, అవధారితమ్ = నిర్ణయింపఁబడినదియు, తతః = పిమ్మట, విభక్తావయవమ్ = విభక్త = విడఁదీసి కనుగొనఁబడిన, అవయవమ్ = మొగము కన్నులు ముక్కుచెవులు మొదలగు నవయవములు గలదిగనుకనే, పుమానితి = ఒక పురుషుఁడని, అవధారితమ్ = ద్రువపఱచఁబడిన, అముమ్ = ఈ కావచ్చు వ్యక్తిని, నారదః = నారదమహాముని, ఇతి = ఇట్లు, భిజోధి = తెలిసికొనెను,

తా. ఇట్లు జనులు వితాకుపడియుండఁగా నప్పుడు శ్రీకృష్ణ మూర్తినిజము తెలిసికొంగలవాడు గావున నావ్యక్తినిజాచి ముందెదో తేజోరాశి యనుకొనెను. మఱి కొంత స్నేహటికి గుఱివెట్టి చూచి, ఏదో ఒక జంతువని కనుకొనెను. మరల విశ్లేషించి ఒక్కొక్క యంగమువంతున వేలుచేసి చూచి యొకపురుషుడనొక తెలిసికొనెను. ఇట్లు క్రమముగాఁ బరిక్షించి తుదకు నారదుడని తెలిసికొని గలిగెను.

శ. స.—చయః, చయః చయో చ. శ్రి. చయశబ్దః. అ. పు. ప్ర. ఏ. త్విషామ్, త్విషః త్విషాః త్విషామ్. త్విట్టబ్దః. మ. శ్రీ. మ. బ. పురాతన్యాయమ్. తతః. తసిలం తమన్యాయమ్. శీర్షత ఇతి శరీరమ్. శరీరమస్యాస్తీతి. శరీరీ, శరీరీ శరీరణౌ శరీరణః. శరీరీక శబ్దః. స. పు. ప్ర. ఏ. విశేషేణభావితా విభావితా విభావితా ఆకృతిః యస్యసః విభావితాకృతిః తం విభావితాకృతిమ్, ఆకృతిం ఆకృతీ ఆకృతీక. విభావితాకృతీ శబ్దః. ఇ. పు. ద్వి. ఏ. విభవతీతి విభుః, విభుః విభూ విభవః. విభుశబ్దః. ఉ. పు. ప్ర. ఏ. విభక్తాః అవయవాః యస్యసః విభక్తావయవః తం విభక్తావయవమ్, విభక్తావయవం విభక్తావయవో విభక్తావయవాక్ విభక్తావయవశబ్దః. అ. పు. ద్వి. ఏ. పుమాక్, పుమాంశౌ పుమాంసః. పుంశబ్దః. స. పు. ప్ర. ఏ. క్రమాత్, క్రమాత్ క్రమాభ్యామ్ క్రమేభ్యః. క్రమశబ్దః. అ. పు. పం. ఏ. అముమ్, అముం అమూ అమూక్. అదశ్శబ్దః. స. పు. ద్వి. ఏ. నారదః, నారదః నారదౌ నారదాః. నారదశబ్దః. అ. పు. ప్ర. ఏ. ఇతి. అన్యాయమ్. అబోధి, అబోధి అభుత్సాత్ అభుత్సత్. బుధ అవగమనే ఇత్యస్తాధాతోః సకర్తకాత్ కర్తరిధూతే బుజి అత్తనేపది ప్రథమ పురుషైకవచనాంతః. సః, సః తా తే. తచ్ఛబ్దః. ద. పు. ప్ర. ఏ.

అథ భగవాన్నిరచైషీ దిల్యాహ.—

. చయఇతి. విభుస్తత్త్వావధారణసమర్థః, స హరిః, పురా ప్రథమం, త్విషాం చయ ఇత్యవధారితం తేజఃపుంజమాత్ర త్వేన నిశ్చితం, తతః ప్రత్యాసన్నే విభావితా విన్మృష్టా, ఆకృతిః సంస్థాసం యస్య తం తథోక్తం, అతఏవ శరీరీ చేతన ఇత్యవధారి తం, తతో విభక్తాః వివిచ్య గృహీతాః అవయవాః ముఖాదయో యస్య తం, అతఏవ పుమా ని త్యవధారితం అమూ మౌగ చ్చన్తం వ్యక్తివిశేషం, నారద ఇతి వాస్తవాభిప్రాయో పుంలింగనిర్వాహః. క్రమాత్పూర్వోక్తసామాన్యవిశేషజ్ఞానక్రమేణ, లోకదృష్ట్యా ఇహ ముక్తం. హరిస్తు సర్వం వేదై వేతి తత్త్వమ్. నారద ఇ త్యబోధి, నారదం బుద్ధవా నిత్యస్థః. నారదస్య కర్తృత్వేపి నిపాతేన ఇతిశబ్దే వాభిహితత్వాన్న ద్వితీయా. తాత్పర్యసంఖ్యాన స్తోపలక్షణత్వాత్, యథాహ వామనః—నిపాతేనా చ్యుతి

హితే కర్తవ్యతా కర్తవ్యతాః, పరిగణనస్య ప్రాయశ్చిత్యాదితి, బుద్ధ్యతేః కర్తరి లుక్. 'దీపజనబుధపూరితాయోపాయోభ్యోఽన్యతరస్యా మి'తి నూత్రేణ చిణ్. చిణ్ లు గితి తస్య లుక్. అత్ర విభావితాకృతివిభక్త్యావయవ మిత్యాకృతివిభావనావయవవిభాగయోః పదార్థయోః విశేషగత్యా శరీరత్వపుంస్త్యావధారణహేతుత్వే నోపన్యాసాత్ పదార్థ హేతుకం కావ్యలక్షణమలంకారః. 'హేతో'ర్వాక్యపదార్థత్వే కావ్యలింగముదాహృత మి'తి లక్షణాత్.

అవ. ఏడుశ్లోకములచే నీనారదునే వర్ణించును.

నవా నధోఽధో బృహతః పయోధరాః సమూఢకర్పూరపరాగపాణ్డూరమ్, త్షణం త్షణోత్తిష్టగజేంద్రకృత్తీనా స్ఫుటోపమం భూతినితేన శంభునా. ౮

టీ. నవాక్ = క్రొత్తవియు, బృహతః = విస్తారములయిన, పయోధరాః అధోధః = మేఘముల క్రింద (నున్నవాఁడును), సమూఢ...పాణ్డూరమ్ = సమూఢ = ప్రోవుచేయుబడిన, కర్పూరపరాగ = కర్పూరపుఁబడివలె, పాండురం = తెల్ల నగువాఁడు గనుకనే, త్షణమ్ = మేఘప్రాంతమందున్న కొంచెము శేపును, త్షణో...కృత్తీనా = నృత్యోత్సవములయందు, ఉత్తిష్ట = పైకెత్తఁబడిన, గజేంద్ర = గజాసురునియొక్క, కృత్తీనా = చర్మము గలవాఁడును, భూతినితేన భూతి = అంగరాగభస్మముచేత, నితేన = తెల్లనివాఁడగు, శంభునా = సాంబమూర్తితోడ, స్ఫుటోపమమ్ = స్ఫుట = వెల్లడియైన, ఉపమమ్ = పోలికగలవాఁడును నగునారదుని శ్రీకృష్ణస్వామి చూచి తెలిసికొనెను.

తా. ఆనారదుఁడు ఆకాశము గొప్పవైన క్రొమ్మబుల్ల క్రిందు గాఁ గప్పురపుఁగుప్పవలె దెల్లనగుమేనితో వచ్చునప్పుడు కొంచెము నేపు తాండవోత్సవములయందు గజచర్మమును బైకెత్తికొనిన భస్మాను లిప్తుడైన యీశ్వరునివలె నుండెను.

శ. స. — నవాక్, నవం నవౌ నవాక్, నవశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. అధోధః ధముః ప్రత్యయాన్త మవ్యయమ్. బృహతః, బృహన్తం బృహన్తౌ బృహతః బృహచ్ఛబ్దః త. పు. ద్వి. బ. ధరస్తీతిధరాః పయసాంధరాః పయోధరాః తాక్ పయోధరాక్, పయోధరం పయోధరో పయోధరాక్ పయోధరశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. కర్పూరస్య పరాగః కర్పూరపరాగః సమూఢశ్చాసౌ కర్పూరపరాగశ్చ సమూఢకర్పూరపరాగః సమూఢ కర్పూరపరాగ ఇవ పాండురః సమూఢకర్పూరపరాగపాండురః తం సమూఢ కర్పూరపరాగపాండురం, పాండురం పాండురో పాండురాక్ పాండురశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. త్షణమ్ విభక్తిప్రతిరూపక మవ్యయమ్ త్షణేషు ఉత్తిష్టా త్షణోత్తిష్టా గజా మాఘటిక—2

నాం ఇంద్రః గజేంద్రః గజేంద్రస్యకృత్తిః గజేంద్రకృత్తిః తుణోత్తిష్టా గజేంద్ర
కృత్తిశ్చైవనః తుణోత్తిష్టా గజేంద్రకృత్తిః తేన తుణో...త్తినా, కృత్తినా కృత్తిభ్యాం
కృత్తిభ్యే తు...కృత్తికబ్జః ఇ. పు. త్పు. ఏ. స్ఫుటా ఉపమా యస్యనః స్ఫుటోపమః
తంస్ఫుటోపమమ్, ఉపమం ఉపమా ఉపమాన్ స్ఫుటోపమశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ.
భూత్యాసితః భూతిసితః తేన భూతిసితేన, సితేన సితాభ్యామ్ సితైః భూతిసితశబ్దః
అ. పు. త్పు. ఏ. శమ్భునా, శమ్భునా శమ్భుభ్యామ్ శమ్భుభ్యే శంభుశబ్దః ఉ. పు. త్పు. ఏ.

అథ సప్తభిః శ్లోకై ర్నారదమహామునిం విశినష్టి.—

నవానితి. కీదృశ మముం నవాన్ సద్యస్సంభృతసలిలాన్, అతిసీలానితి
యావత్. బృహతో విపులాన్, పయోధరాన్ మేఘాన్, అధోఽధః మేఘానాం
సమీపాధః ప్రదేశే, స్థిత మితి శేషః 'ఉపర్యధ్యధస సామీప్య' ఇతి ద్విర్యావః
తదోగ్గా ద్వితీయా. 'ఉభస్యతసోః కార్యా ధిగుపర్యాదిషు త్రిషు, ద్వితీయా
ప్రేడితాస్తేషు తతోఽన్యత్రాపి దృశ్యత' ఇతి వచనాత్. సమూహః పుంజీకృతః.
'సమూహః పుంజితే భుగ్న' ఇతి విశ్వః. కర్మానస్య పరాగ శ్చార్జ్యః, తద్వత్సండు
రం అతఏవ తుణం మేఘసమీపావస్థానక్షణే. 'అత్యంతసంయోగే ద్వితీయే'తి ద్వితీ
యా. తుణేషు తాండవోత్సవేషు, 'నిర్వాప్యపారస్థితౌ కాలవిశేషోత్సవయోః తుణః'
ఇత్యుభయత్రా ప్యమరః, ఉత్ షీప్తా ఉపరి ధారితా గజేంద్రస్య కృత్తి శ్చర్మ యేన
తేన. 'అజనం చర్మ కృత్తి స్త్రీన్' ఇత్యమరః, భూత్యాభస్త నా, సితేన, 'భూతి ర్భూతి
భస్తనీ' త్యమరః, శంభునా స్ఫుటా ఉపమా సాదృశ్యం యస్య తత్, స్ఫుటశంభూ
సమ మిత్యర్థః, సాపేక్షత్వేఽపి గమకత్వాత్సమాసః. సదృశపర్యాయయోచేవ
తుల్యోపమాశబ్దయోః. 'అతుల్యోపమాభ్యా మితి నిషేధాత్' సాదృశ్యవాచిత్యే
తృతీయే త్యాహుః, కేచి దిమం శ్లోకం చయస్త్రీషా మిత్యతః ప్రాగ్నిభిత్వా వ్యాచ
క్షతే తేషాం పుంస్తావధారణాత్ ప్రాక్షేజః పిణ్డమాత్రస్య శంభూపమాచిత్వం చింత్యమ్.
శ్లో. దధాన మమ్భోరుహ కేసరద్యు తీర్జటా శ్శర్మచ్ఛంద్రమరీచిరోచిషమ్,
విపాకషిక్ణా స్తుహినస్థలీరుహా ధరాధర్వేన్ద్రం వ్రతతీతతీ రివ.

టి. అమ్భో...ద్యుతీః అమ్భోరుహాః కమలములయొక్క, కేసర=ఆకరపువ్వుల
యొక్క, ద్యుతీః=కాంతివంటి కాంతిగల, జటాః = జడలను, దధానమ్=ధరించు
చున్నవాడను, శర...చివమ్=శరత్=శరదృతువునందలి, చంద్ర=చంద్రునియొక్క,
హిమ్నః=శివములవంటి, రోచిషం=కాంతులు గలవాడను గావుననే, విపాకషిక్ణాః
విపాక = పలుకుటచేత, పిక్ణాః = గోరోజవముగల గలవియు, తుహిన...రుహాః
తుహినశబ్దం = గులమువేడయందు, రుహాః = మొలచిన, వ్రతతీతతీ = వ్రతతీ = తీగల.

యొక్క, తతీః = ప్రోవులను, దధానమ్ = ధరించుచున్న, ధరాధరేంద్రమివ = హిమవత్పర్వతమువలెనున్న.

తా. అతడు కాగినన్నె జడలు గలిగి తెల్లని మేనిరంగుగలవాడు గావున పండబాటి పింగళవర్ణములైన, మంచునేలలోఁబుట్టిన తీగె తుట్టెలను దాల్చు మంచుకొండవలె నుండెను.

శ. సః—దధానం, దధానం దధానా దధానాకా. దధానశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. అమ్మసి రోహస్తీత్యమ్భారుహాణి. అమ్భారుహాణాం కేసరాః అమ్భారుహాకేసరాః అమ్భారుహాకేసరాణాం ద్యుతిరివ ద్యుతిర్యాసాంతాః అమ్భా...ద్యుతీః. తాః. అమ్భా...ద్యుతీః, ద్యుతిమ్ ద్యుతీ ద్యుతీ. ద్యుతిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ద్వి. బ. జటాః, జటామ్ జటే జటాః. జటాశబ్దః. ఆ. స్త్రీ. ద్వి. బ. శరదీచంద్రః శరచ్చంద్రః శరచ్చంద్రస్య మరీచయః శర...రీచయః, శరచ్చంద్రమరీచయ ఇవ రోచిర్యస్యః. శరచ్చంద్ర... రోచిః. తంశర...రోచిషమ్, రోచిషం రోచిషా రోచిషః. రోచిశ్శబ్దః స. పు. ద్వి. ఏ. విపాకేన పిక్లాః విపాకపిక్లాః, తాః. విపాకపిక్లాః, పిక్లాః పిక్లే పిక్లాః. పిక్లాశబ్దః. ఆ. స్త్రీ. ద్వి. బ. తుహినస్థం తుహినస్థం తుహినస్థల్యాం రోహస్తీతి తుహినస్థం రుహః. తాః. తుహి...రుహః, రుహం రుహా రుహః. తుహినస్థం రుహం. తుహి... ద్వి. బ. ధరంతీతి ధరాః ధరాయాః ధరాః ధరాధరాః ధరాధరాణాం ఇన్ద్రః ధరాధరేన్ద్రః. తం. ధరాధరేన్ద్రం, ధరేన్ద్రం ధరేన్ద్రా ధరేన్ద్రాన్. ధరాధరేన్ద్రశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. వ్రతతీనాం తతయః. వ్రతతీతయః తాః వ్రతతీతీ, తతి తతీ. వ్రతతీతీశబ్దః. ఈ. స్త్రీ. ద్వి. బ. ఇన. ప్రతిపదోక్తవ్యయమ్.

దధానమితి. పునః అమ్భారుహాకేసరద్యుతీః పద్మకింజల్కప్రభాః. పిశంగీరీ త్యర్థః, జటాః దధానం, స్వయం య శరచ్చంద్రమరీచిరివ రోచిర్యస్య, తద్వద్ధవళ వర్ణ మిత్యర్థః. అతఏవ విపాకేన పరిణామేన పింగాపింగళాః, తుహినస్థల్యాం రోహం తీతి తుహినస్థం రుహః, క్విప్. వ్రతతీతతీః లతాసమూహాకా 'వల్లీరు వ్రతతీర్ణతే.' త్యమరః. దధానం, ధరాధరేంద్రో హిమవాక్, తుహినస్థతీ లింగాత్. అన్యథా నారదోపమానత్వాసంభవాచ్చ. తమివ స్థిత మి త్యు తేప్రితా.

శ్లో. పిశజ్జహంజీయుజ మర్జుగచ్ఛపిం వసాన మేణాజన మఞ్జసద్యుతి,
సువర్ణసూత్రాలతాధరామ్బరాం విడమ్బయన్తం కిలవాసన స్తనుమ్.

ట. పిశజ్జహంజీయుజమ్-పిశజ్జ=పచ్చని, హంజీ=ముంజత్రాడులోడ, యుజమ్= కూడినవాడును, అర్జునచ్ఛపిమ్-అర్జున=ల్లని, ఛపిమ్=మేనిరంగుగలవాడును, అఞ్జన ద్యుతి - అఞ్జన = కాటుకయొక్క, ద్యుతి=కాంతివంటి కాంతిగల, ఏణాజినమ్ =

జింకచర్మమును, వసానమ్ = కప్పుకొన్నవాడును, సువర్ణ...బరామ్ - సువర్ణ = బంగారపుదగు, నూత్రం = మొలత్రాటిచేత, ఆకలిత = చుట్టికట్టబడిన, అధరామ్బరామ్ = కట్టుపుట్టుముగల, శితివాససః = (నల్లఘోషలిగట్టు) బలరామునియొక్క, తనుమ్ = శరీరమును, విడంబయస్తం = అనుకరించువాడును.

తా. ఆయన తనతెల్లని శరీరమందు నల్లని జింకచర్మము గట్టుకొని పచ్చని ముంజత్రాడును జట్టుకొనుటచే తెల్లని శరీరముమీద నల్లని ఘోషలిగట్టుకొని పైనిబంగారు మొలత్రాడుబట్టుకొన్న బలరామునివలె నుండెను.

శ. ౧.—ముష్ణాస్య వికారః షాష్ఠీ పిశగ్జీచ సా షాష్ఠీచ పిశంగహంజీ పిశంగ షాష్ఠ్యాయుజ్యత ఇతి పిశగ్జహాష్ఠీయుక్. తం పిశగ్జహాష్ఠీయుజమ్, యుజం యుజాయజః. పిశగ్జహాష్ఠీయుక్చబ్ధః. జ. పు. ద్వి. ఏ. అర్జునా ఛవిః యస్యసః అర్జునచ్చవిః. తం అర్జునచ్చవిం, ఛవిం ఛవీ ఛవీక. అర్జునచ్చవిశబ్ధః ఇ. పు. ద్వి. ఏ. వసానం, వసానం వసానా వసానాక. వసానశబ్ధః. అ. పు. ద్వి. ఏ. అష్టానస్య ద్యుతిరివద్యుతి ర్యస్యతత్ అష్టానద్యుతి తత్ అష్టానద్యుతి, అష్టానద్యుతి అష్టానద్యుతీ అష్టానద్యుతీని. అష్టానద్యుతిశబ్ధః ఇ. న. ద్వి. ఏ. సువర్ణస్యనూత్రం సువర్ణ నూత్రం సువర్ణ నూత్రేణ ఆకలితం సువర్ణనూత్రాకలితం. అధరంచ తత్. అమ్బరంచ అధరాంబరం సువర్ణ...లితం అధరాంబరం యస్యాస్మా సువర్ణ...బరా, తాం. సువర్ణ...మ్బరామ్, అమ్బరాం అమ్బరే అమ్బరాః. సువర్ణ...బరాశబ్ధః అ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. విడమ్బయస్తం, విడంబయస్తం విడమ్బయస్తా విడమ్బయేతః. విడంబయచ్చబ్ధః త. పు. ద్వి. ఏ. శితి వాసః యస్యసః శితివాసః. తస్య శితివాససః. శితివాససః శితివాససః శితివాససామ్ శితివాసశబ్ధః. స. పు. మ. ఏ. తనుం, తనుం తనూ తనూః. తనుశబ్ధః ఉ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ.

పిశంగేతి. ఘనః కీదృశం ముంజ స్పృణవిశేషః, తన్నయా మేఖలా మాంజీ, పిశంగా షాంజ్యా యుజ్యత ఇతి పిశంగహంజీయుక్. 'సత్కూన్యద్విషే'త్యాదినా క్త్వత్. స్త్రీయాః పుంవ ది'త్యాదినా పిశంగశబ్దస్య పుంవద్భావః తం అర్జునచ్చవిం ధవళకాన్తిం, 'వళక్షో ధవళోఽర్జున' ఇత్యమరః. అంజనద్యుతి అంజనవర్ణం, ఏణా జనం కృష్ణమృగచర్మ, వసాన మాచ్ఛాదయస్తం, వసా అచ్ఛాదన ఇతి ధాతో శ్యానచ్, సువర్ణ మూత్రేణ కనకమేఖలయా ఆకలితం బద్ధం అధరాంబర మంతరియం యస్యాస్మాం, శితివాససో నీలాంబరస్య బలరామస్య తనుం విడంబయస్తం అనుకూర్వాణ మిత్యాగ్ధీయ మామమా.

శ్లో. వివాజరాజజ్ఞురసౌ రివాయతైర్హి రణైర్హి యోర్వీరుహవల్లితంతభిః
శృతోపవీతం హిమశుభ్ర ముచ్చైర్ఘ్నం ఘనాస్తే తటితాం గణైరివ.

టీ. విహజ్జ...రుహైరివ - విహజ్జ=పులుగులవన, రాజ=తేడగు గరుడుని యొక్క, అజ్జరుహైరివ=రోమములవలె, ఆయతై=పొడవులై నవియు, హిర...తుః= హిరణ్మయ=బంగారుపు, ఉర్వి=నేలయందు, రుహ=పుట్టిన, వల్ల=తీగలయొక్క, తస్తుభిః=దారములచేత, కృతోపవీతమ్-కృత=అమర్చబడిన, ఉపవీతం=జంపెముగలవాడును, హిమశుభ్రం=తాను మంచువలె తెల్లనివాడుగనుకనే, ఘనాస్తే=వర్షర్తువు వెల్లి పోవునప్పుడు, తటితాం = మెఱపులతోడకూడిన, ఉచ్చక్షై = గొప్పదగు, ఘనమిన సితమ్=మబ్బువలెనున్నవాడును.

తా. ఆయన యొకను బంగారునేలయందుఁ బుట్టినవియు గరుత్మంతునిరోమములవలె పొడవులైనతీగదాములచే యజ్జోపవీతమును జేసికొన్నందున మంచువలె తెల్లనైన గొప్పమెఱుపులతోడి శరన్నేఘము వలె నుండెను.

శ. స:—విహాయసి గచ్ఛంతీతి విహజ్జాః విహజ్జానాం రాజావిహజ్జరాజః అంగే రోహస్తీతిఅజ్జరుహాణి విహజ్జరాజస్య అజ్జరుహాణి విహజ్జరాజాజ్జరుహాణి తైః విహ... రుహైః, అజ్జరుహైః అజ్జరుహాభ్యామ్ అజ్జరుహైః విహజ్జరాజాజ్జరుహాశబ్దః అ. న. తృ. బ. ఇవ ప్రతిపదోక్తవ్యయమ్ ఆయతైః, ఆయతేన ఆయతాభ్యాం ఆయతైః ఆయతశబ్దః అ. పు. తృ. బ. హిరణ్యస్య వికారః హిరణ్యాయా హిరణ్యాయాచనా ఉర్విస హిరణ్యయోర్వి హిరణ్యయోర్వాన్యం రోహస్తీతి హిరణ్యయోర్విరుహాః హిరణ్యయోర్విరుహాశ్చతాః వల్లశ్చహిరణ్యయోర్విరుహవల్లః హిరణ్య...ల్లీనాంతగ్తః హిర...తస్తవః తైః హిర...తస్తుభిః, తస్తునా తస్తుభ్యాం తస్తుభిః తస్తుశబ్దః ఉ. పు. తృ. బ. కృతం ఉపవీతం యేనః కృతోపవీతః తం కృతోపవీతం కృతోపవీతం కృతోపవీతా కృతోపవీతా కృతోపవీతశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. హిమమిమశుభ్రః హిమశుభ్రః తం హిమశుభ్రం, హిమశుభ్రం హిమశుభ్రా హిమశుభ్రా హిమశుభ్రశబ్దః ౩. పు. ద్వి. ఏ. ఉచ్చక్షైః విభక్తిప్రతిరూపకావ్యయం ఘనం, ఘనం ఘనా ఘనాక్ ఘనశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ఘనస్య అస్త్రః యస్మిక్ సః ఘనాస్త్రః తస్మిక్ ఘనాస్తే, ఘనాస్తే ఘనాస్తయోః ఘనాస్తేషు ఘనాస్తశబ్దః అ. పు. స. ఏ. తటితాం, తటితః తటితోః తటితాం తటిచ్చబ్దః శ. స్త్రీ. మ. బ. గజైః, గజేన గజాభ్యాం గజైః. గజశబ్దః అ. పు. తృ. బ. ఇవప్రతిపదోక్త మవ్యయమ్.

విహంగేతి. పునః విహంగరాజాజ్జరుహై రివ గరుత్మల్లోమతుల్యైః ఆయతై ర్ద్విరైః హిరణ్యస్య వికారా హిరణ్యాయా. 'దాండినాయనే' త్యాదినా మయటి యలోపనిపాతః. తస్యా మూర్వాన్యం, రుహ రూఢాః, ఇగుపథలక్షణః కప్రత్యయః. తాసాం

వల్లీనాం, తంతుభిః తంతుకలైః సూక్ష్మవయవైః, ఉపాదానగుణా ద్విరణయైః కృతో పవీతం శోభార్థం కల్పితయజ్ఞ సూత్రం, స్వయం హిమశుభ్రం, అతఏవ ఘనాంతే శరది, తటితాం గజై రుపలక్ష్మితం, ఉచ్చక్తై రున్నతం, ఘనం మేఘ మివ స్థితమ్.

శ్లో. నిసర్గచిత్రోజ్జ్వలసూక్ష్మపక్షణా లసద్విసచ్చేదసితాజ్ఞసజ్జినా,
చకాసతం చారుచమూరుచర్మణా కుఢేన నాగేంద్ర మివేంద్రవాహనమ్.

టీ. నిసర్గ...పక్షణా-నిసర్గ=స్వభావముననే, చిత్ర=పలురంగులుగల, ఉజ్జ్వల= మెరియుచున్న, సూక్ష్మ=మృదువులైన, పక్షణా=రోమములుగలదియు, లస...గినా - లసత్=వెలుగుచున్న, ఓస=తామరకాండయొక్క, ఛేద=తునకవలె, సిత=వెల్లవైన, అంగ=ఒడలియందు, సజ్జినా=కూడుకొనిన, చారుచమూరుచర్మణా - చారు = అందమైన, చమూరు=ఒకానొకజాతి జింకయొక్క, చర్మణా=తోలుచేత, కుఢేన=వీచున బఱచు రత్నకంబళిచేత, ఇంద్రవాహనం=ఇంద్రునివాహనమైన, నాగేంద్రమివ = విరావతమువలె, చకాసతం = ప్రకాశించుచున్నవాడును.

తా. ఇంకను నాయన స్వభాసిద్ధమైన పలుపన్నెల మెత్తని మెఱుగు వెండ్రుకలు గలదియు, తామరకాండ తుంటవలె తెల్లవైన దేహముమీదనున్న అందమైన చమూరు చర్మము గలిగి పల్లము లేయబడిన ఇంద్రుని విరావతదంతివలె బ్రకాశించు చుండెను.

శ. స.—నిసర్గాత్ చిత్రాణి, నిసర్గచిత్రాణి, నిసర్గచిత్రాణి ఉజ్జ్వలాని సూక్ష్మాణి పక్షాణి యస్యతత్. నిసర్గ...పక్ష తేన నిసర్గ...పక్షణా, పక్షణా పక్షభ్యామ్ పక్షభిః. నిసర్గ...పక్షశబ్దః న. న. తృ. ఏ. బిసస్యఛేదః ఓచ్చేదః. లసంశ్చాపౌ బిసచ్చేదః లసద్విసచ్చేదః. లసద్విసచ్చేదఇవసీతం. లస...సీతం, లస...సీతం చ తదజ్ఞంచ, లస... సీతాజ్ఞం లస...తాజ్ఞే సజ్జతఇతి. లస...సజ్జి తేన లస...సజ్జినా, సజ్జినా సజ్జిభ్యాం సజ్జిభిః లస...సజ్జిశబ్దః న. న. తృ. ఏ. చకాసతం, చకాసతం చకాసతో చకాసతః చ...సచ్చబ్దః త. పు. ద్వి. ఏ. చమూరో చర్మ చమూరు చర్మ చారుచత్ త చమూరు చర్మ చారు...చర్మ తేన చారు...చర్మణా, చారుచమూరుచర్మణా చారుచమూరు చర్మభ్యాం చారుచమూరుచర్మభిః. చారు...చర్మశబ్దః న. న. తృ. ఏ. కుఢేన కుఢాభ్యాం కుఢైః కుఢశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. నాగానాం ఇంద్రవాగేంద్రః తంనాగేంద్రం, నాగేంద్రం నాగేంద్రా నాగేంద్రాక్. నాగేంద్రశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ఇవ ప్రతిప దోక్తవ్యయం ఇంద్రస్యవాహనం ఇంద్రవాహనం వాహనం వాహనే వాహనాని, ఇంద్రవాహనశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ.

నిసగ్గతి. పునః నిసగ్గా త్వభావాదేవ, చిత్రాణి కృష్ణకారాణి, ఉజ్జ్వలాని భాస్వరాణి నూత్నాని లోమాని యస్య తేన, లనకా యో బినచ్చేదో మృణాళఖండః, తద్వత్సితేనక్లేవపుషి, సంగిసా సక్తేన, చారుణా రుచిరేణ, చమూరుచర్మణా మృగ త్వచా, కుశేన పృష్ఠాస్తరణేన. 'ప్రవేశ్యాస్తరణం వర్ణః పరిస్తామః కుశో ద్వయో రి' త్యమరః. ఇంద్రవాహనం నాగేంద్ర మైరావణ మివ, ఇ హేంద్ర వాహన మితి స్వస్వామి భావమాత్రస్య వివక్షితత్వాత్ 'వాహన మాహితా ది'తి న నిత్యమ్. యథాహ వామ నః—'హేంద్ర వాహనశబ్దే నిత్యం ఆహితత్వస్యా వివక్షితత్వా ది'తి. చకానతం దీప్య మానం, చకాన శృతరి 'నాభ్యస్తా చ్చతు రి' తి మమభావః. 'జక్ష త్యాదయ ష్షడి' త్యభ్యర్థసంజ్ఞా,

శ్లో. ఆజస్ర మాస్ఫలితవల్లకీగుణ త్తోజ్జ్వలాఙ్గుప్తసఖాంశుభిన్నయా,
పురః ప్రవాలైరివ పూరితార్థయా విభాన్త మచ్ఛస్ఫటికాక్షమాలయా.

టీ.— ఆజస్రమ్ = మిక్కిలి, ఆస్సా...భిన్నయా—ఆస్ఫలిత = మీటుబడిన, వల్లకీ = వీణయొక్క, గుణ = తీగలయొక్క, త్తత = రావడిచేత, ఉజ్జ్వల = క్రొత్త రేగిన, అఙ్గుప్త = బొటనవేలియొక్క, సఖ = గోరుయొక్క, అంకు = కాంతుల తోడ, భిన్నయా = కూడినది. గనుకనే, పురః = ముందునైపున, ప్రవాలైః = పగ డములచేత, పూరితార్థయేవ—పూరిత = కూర్చబడిన, అర్థయేవ = సగపాలుగలదో యననున్న, ఆచ్ఛ...మాలయా—ఆచ్ఛ = వెలితిలేని, స్ఫటిక = స్ఫటికమణులయొక్క, మాలయా = జవమాలచేత, విభాన్తమ్ = వెలుగుచున్నవాడును.

తా. ఆనారదుడు శ్రుతియొక్క మంచిచెడ్డలను గనుగొనుటకై వీణతీగలను మీటుటచే కంది ఎఱ్ఱవారిన బొటనవేలి గోటికాంతులతోఁ గలిసినందున ముందటిదిక్కున సగముదూరము సగడాంతో గుచ్చినట్లున్న అచ్ఛపుస్ఫటికముల జవమాలికను దాల్చి యుండెను.

శ. స.—ఆజస్రమ్. క్రియావిశేషణ మవ్యయమ్ వల్లక్యాః గుణాః వల్లకీ గుణాః ఆస్ఫలితాశ్చ తే వల్లకీ గుణాశ్చ ఆస్ఫలిత వల్లకీగుణాః ఆస్సా...గుణానాం త్తతం ఆస్సా...త్తతం ఆస్సా...త్తతేన ఉజ్జ్వలః ఆస్సా...జ్వలః అఙ్గుప్తసఖః అఙ్గుప్తసఖః అఙ్గుప్తసఖస్య అంశవః అఙ్గుప్తసఖాంశవః ఆస్సా...జ్వలః ఆశ్చ తే అఙ్గుప్త సఖాంశవశ్చ ఆస్సా...శవః ఆస్సా...కుభిః భిన్నా ఆస్సా...భిన్నాతయా ఆస్సా... భిన్నయా, భిన్నయా భిన్నాభ్యాం భిన్నాభిః ఆస్సా...భిన్నాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. తృ. ఏ. పురః అవ్యయమ్ ప్రవాలైః, ప్రవాళేన ప్రవాళాభ్యాం ప్రవాలైః ప్రవాళశబ్దః ఆ. స. తృ. బ. పూరితం అర్థం యస్యాస్యా పూరితార్థా తయా పూరితార్థయా, అర్థయా అర్థాభ్యాం అర్థాభిః పూరితార్థాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. తృ. ఏ. విభాన్తం, విభాన్తం విభాన్తా

విభాతః విభాచ్ఛబ్దః ఆ. పు. ద్వి. ఏ. అచ్చాశ్చ తే స్ఫటికాశ్చ అచ్చస్ఫటికాః అచ్చ స్ఫటికానాం అక్షమాలా అచ్చస్ఫటికాక్షమాలా తయా అచ్చస్ఫటికాక్షమాలయా, మాలయా మాలాభ్యాం మాలాభిః అచ్చ...మాలాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. తృ. ఏ.

అజస్రమితి. పునః అజస్రం ప్రాచ్యేణ, అస్సాలితాస్తాడితాః, సౌప్తవ పరిక్షాన్తం న్యుజ్జాంగుశ్చేన తంత్రీతాడనం ప్రసిద్ధం. తేషాం వల్లకీగుణానాం వీణాతస్త్రీణాం. 'గుః స్తావృత్తి శబ్దాది జ్యో సన్ధ్యా ద్యక్ష తస్తు పివ' తి యాదవః, క్షతేన సంఘర్షణేన, ఉజ్జ్వలై రంగువృక్షాంశుభిః, క్షిన్నయా మిశ్రయా, తద్రాగర క్తయేత్సర్థః, అతఏవ పునః పురోభాగే ప్రవాళైః విద్రుమైః 'ముక్తాభ విద్రుమః పుంసి ప్రవాళం పున్నపుంసక మి' త్యమరః. పూరితార్థయేవ స్థితయా అచ్చస్ఫటికానా మక్షమాలయా, జపమాలయేత్సర్థః. తథా ప్రసిద్ధస్ఫటిక గ్రహణా దృషే ర్మోక్షార్థిత్వం వ్యజ్యతే. 'స్ఫాటికో మోక్షదః పర' ఇతి. మోక్షార్థి నాం స్ఫటికాక్షమాలాభిధానాత్. విభాంతం భానమానం, భాతే శ్చత్యప్రత్యయః. అత్ర నఖాంశుభిన్నయేతి స్వగుణత్యాగేనాస్య గుణస్వీకారలక్షణః తద్గుణాలంకార ఉక్తః. 'తద్గుణ స్వగుణత్యాగా దన్యోత్కృష్టప్ర గుణాచ్యుతి రి'తి లక్షణాత్. తదుత్థాపితా చేయం ప్రవాళపూరితార్థతో వేత్ప్రిక్షే త్యన యో రక్షాభావేన సంకరః.

రణద్వి రాఘట్టనయా నభస్వతః
పృథగ్విభిన్నశ్రుతిమణ్డలై స్స్వరైః,
స్ఫటిభవద్ద్రామపి శేషమూర్ఛనా
మవేక్షమాణం మహతీం ముహుర్దుహః.

౧౦

టీ. మణియు, నభస్వతః=గాలియొక్క, ఆఘట్టనయా=తాడుడుచేత, పృథక్=వేరేయగా, రణద్విః=మ్రోగుచున్నవియు, విభిన్నశ్రుతిమణ్డలైః=విభిన్న=విభజించి యేర్పఱచబడిన, శ్రుతి=నాదములయొక్క, మణ్డలైః=సమాహములుగల, స్వరైః=పడ్డాది స్వరములచేత, స్ఫటి...మూర్ఛనామ్=స్ఫటిభవత్=వినబడుచున్న, గ్రామ విశేష=పడ్డాది గ్రామములయొక్క, మూర్ఛనామ్=ఆరోహణావరోహణములుగలిగిన, మహతీమ్=మహతి యనుతనవిణెను, ముహుర్దుహః=లేప లేసకును, అవేక్షమాణమ్=(వేడుకపడి) చూచుకొనుచున్నవాడును.

తా. మణియు నాయన గాలితాడున మ్రోగుచు ప్రయత్న పూర్వముగా వాయించినట్లులు వేరేయిలేనియుచున్న స్వరసముదాయ ముగలిగి చక్కగా విశదమగుచున్న పడ్డాది గ్రామముల ఆరోహణావరోహణములుగల చక్కనివిణెను లేకు నట్లురపడి చూచుకొనుచుండెను.

శ. స.—రణస్తీతి రణస్తః తైః రణద్విజ్ఞి, రణతా రణద్భిష్టమ్ రణద్విజ్ఞి రణచ్ఛబ్దః
త. పు. తృ. బ. ఆఘట్టనయా, ఆఘట్టనయా ఆఘట్టనాభ్యాం ఆఘట్టనాభిః ఆఘట్టనా
శబ్దః ఆ. స్త్రీ. తృ. ఏ. నభస్వతః, నభస్వతః నభస్వతోః నభస్వతామ్ నభస్వచ్ఛబ్దః
త. పు. ష. ఏ. పృథక్ అవ్య. శ్రుతీనామండలాని శ్రుతిమండలాని విభిన్నాని శ్రుతి
మండలాని యేషాంతే విభిన్నశ్రుతిమండలాః తైః విభి...డలైః, మండలేన మండలా
భ్యాం మండలైః విభిన్నశ్రుతిమండలశబ్దః ఆ. పు. తృ. బ. స్వరేణ, స్వరేణ స్వరా
భ్యాం స్వరైః స్వరశబ్దః ఆ. పు. తృ. బ. గ్రామాణాం విశేషాః గ్రామవిశేషాః గ్రామ
విశేషాణాం మూర్చనాః గ్రామ విశేషమూర్చనాః స్ఫుటిభవంతో గ్రామ విశేషమూర్చనాః
యస్యాంసా స్ఫుటి...మూర్చనా తాంస్ఫుటి...ర్చనాం, మూర్చనాం మూర్చనే మూర్చ
నాః స్ఫుటి...మూర్చనాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. అవేక్షమాణం, అవేక్షమాణం అవేక్ష
మాణా అవేక్షమాణాః అవేక్షమాణశబ్దః ఆ. పు. ద్వి. ఏ. మహతీం, మహతీం మహ
త్యా మహతీః మహతీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ముహుర్తముః అవ్య.

రణద్భిరితి. పునః నభస్వతః వాయోః, ఆఘట్టనయా ఆఘాతేన, పృథగసంక్షేపం,
రణద్భిర్ధ్వనద్భిః అమరణనాత్తనోత్పద్యమానైరత్యర్థః. ‘శ్రుత్యా రభమమరణ సం స్వర’
ఇతి లక్షణాత్, తదుక్తం సంతతతత్వాకరే శ్రుత్యసంతతభావీ యః స్నిగ్ధోఽమరణనా
త్తకః, స్వతో రంజయతి శ్రోతుశ్చిత్తం స స్వర ఉచ్యతే ఇతి. శ్రుతిర్నామ స్వరారంభ
కావయః శబ్దవిశేషః. తదుక్తం—‘ప్రథమశ్రవణాచ్ఛబ్ద శ్చూయితే ప్రోస్వమాత్ర
కః, సా శ్రుతి స్సంపరిక్షేయా స్వరావయవలక్షణే’తి. విభిన్నాని ప్రతీయితసంఖ్యయా
వ్యవస్థితానిమండలాని సమూహో యేషాంతైః విభిన్నశ్రుతిమణ్డలైః, శ్రుతిసంఖ్యానియమే
దత్తిలః—‘చతుశ్చతుశ్చతుశ్చైవ షడ్జమధ్యమపంచమాః, ద్వే ద్వే నిషాదగాంధారా
త్రిస్త్రీ ఋషభధైవతా వి’తి. స్వరాష్ట్రజ్ఞాదయః సప్రాక్తలక్షణాః తదుక్తం—‘శ్రుతిభ్య
స్సన్న్య స్వరాష్ట్రజ్ఞభగంధారమధ్యమాః, పంచమో దైవతశ్చాభనిషాద ఇతి సప్తతే,
తేషాం సంజ్ఞాః సరిగమపదసిత్యపరామతా’ఇతి. తైస్స్వరైః, స్ఫుటిభవంతో గ్రామవిశే
షాణాం షడ్జాద్భవరనామకానాం స్వరసంఘాతభేదానాం, త్రయాణాం, మూర్చనాః
స్వరాలోహణావరోహణక్రమభేదాః యస్యాం తాం మహతీం నిజవీణాం. ‘విశ్వా
వసోస్తు బృహతీ తుంబురోస్తు కళావతీ, మహతీ నారదస్య స్యా త్సరస్వత్యాస్తు కచ్చ
పీతి వై జయంతీ. ముహుర్తము రవేక్షమాణం, తంత్రీయోజనాభేదలక్షణమహిమ్నా
పురుషప్రయత్నముంతరేణైవావిసంవాదం ధ్వనతీతి కాతుకాదనుసంధాన మిత్యర్థః.
అత్ర గ్రామలక్షణం—‘యథా తుటుంబినస్సర్వేష్యేకీభూతా భవంతి హి, తథా
స్వరాణాం సందోహా గ్రామ ఇత్యభిధీయతే. షడ్జగ్రామో భవే దాదా మధ్యమగ్రామ
ఏవచ, గాంధారగ్రామ ఇత్యేతద్ధాగ్రీమత్రయ ముదాహృతమ్’ ఇతి తథా—‘సంద్యా

ద్రియజ్ఞానస్యనిధిః అతీంద్రియజ్ఞాననిధిః, అతీంద్రియజ్ఞాననిధిః అతీంద్రియజ్ఞాననిధి అతీంద్రియజ్ఞాననిధయః అతీంద్రియజ్ఞాననిధిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. నభసి సీదన్తీతి నభస్సదః తాకా నభస్సదః, నభస్సదం నభస్సదా నభస్సదః నభస్సచ్ఛబ్దః త. పు. ద్వి. బి. సమాసదత్ సమాసదతాం సమాసదత్ సమా ఏతదుపసర్గద్వయ పూర్వక షడ్గువిశరణగత్యవ సాదనేషు ఇత్యస్తాధాతోః సకర్తృకాత్కర్తరి లజీ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచ నాన్తః. దైత్యానాం సంపదః దైత్యసంపదః సాదితాః దైత్యసంపదః యేనసః సాదిత దైత్యసంపత్ తస్య సాదితదైత్య సంపదః సంపదః సంపదోః సంపదామ్ సాది... సంప చ్ఛబ్దః త. పు. య. ఏ. పదం, పదం పదే పదాని పదశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. మహాం శ్చాసావిద్యైశ్చ మహేంద్రః మహేంద్రస్థాలయః మహేంద్రాలయః మహేంద్రాల యఇవ చారు మహేంద్రాలయచారు తత్ మహే... చారు, చారు చారుణీ చారుణి మహేంద్రాలయచారుశబ్దః ఉ. న. ద్వి. ఏ. చక్రమస్యాస్తీ చక్రీ తస్య చక్రిణః, చక్రిణః చక్రిణోః చక్రిణాం చక్రీకాశబ్దః. న. పు. య. ఏ.

నివర్త్యేతి. అతీంద్రియః ఇంద్రియ మతిక్రాంతాః, దేశకాలస్వరూపవిప్ర కృష్టార్థాః. 'అత్యాదయః క్రాంతాద్యర్థే ద్వితీయయేతి సమాసః. 'ద్విగుప్తాప్తా పన్నాలంపూర్వగతిసమానేషు పరవల్లింగతాప్రతిషేధో వక్తవ్య' ఇతి విశేష్యలింగ త్వం. తేషాం జ్ఞానం, తస్య నిధిః, సర్వాన్తద్రష్టేత్వర్థః. నః నారదః కృతానతీక, కృతప్రణామాక, అనువ్రజతోఽనుగచ్ఛతః, నభసి సీదన్తి గచ్ఛన్తీతి నభస్సదః సురాక, 'సత్సూన్యైషే'త్యాదిసాక్షివ్. నివర్త్య ప్రతియాప్య, శీమునిః, వినాశితాః, దైత్యానాం సంపదో యేన తస్య, చక్రిణో హరేః, మహేంద్రస్థాలయో భవనం, తద్వచ్చారు, పదం స్థానం, సమాసదత్ ప్రాపత్, సీదతే ర్లుత్. పుషాదిత్వా దష్. ఆత్ర నతీ నతీతి పదః పద మితిచ ద్వయో ర్వ్యంజనయగ్గయో రకృవాప్యత్వా ఛేకానుప్రాసః. అస్యత్ర వృత్త్యనుప్రాస ఇత్యనయో స్సంసృష్టిః.

పఠత్యత్యత్యప్రతిమ ద్దహోనిధిః పురోఽస్య యావ న్ను భువి స్యలీయత, గిరే స్తటిత్వానివ తావదుచ్చతై ర్జవేన పీతామదతీష్ఠదచ్యుతః. ౧౨

టీ. పఠ...తిమః=పఠత్=అకసమునుండి దిగుచున్న, పఠన్తః=నూర్వంశే, ప్రతి మః = పోలికగాఁగల, తపోనిధిః = నారదమహాముని, అస్య = ఈకృష్ణునియొక్క, పురోభువి=ముందఱ, యావత్=ఎంతలో, నవ్యతీయత = చేరకపోయెనో, తావత్ = అలోపలనే, అచ్యుతః = శ్రీకృష్ణస్వామి, గిరే = కొండనుండి, తటిత్వానివ = మేఘ మవలె, ఉచ్చతైః = ఎత్తైన, పీతాత్ = సింహాసనమునుండి, జవేన = వేగముతో, ఉదతిష్ఠత్ = లేచెను.

లా. ఆకాశమునుండి దిగివచ్చు సూర్యునివడుపున నారదమహాముని తనయొడుటికి వచ్చునంతలో శ్రీకృష్ణస్వామి తనయాసనమునుండి కొండమీదనుండి మేఘములేచి దిగినట్లు వేగముగా దిగెను.

౩. స.—పతంశ్చాసౌ పతజ్జన్ పతత్పతజ్జః పతత్పతజ్జవీవ ప్రతిమాయస్యసః పతత్పతజ్జప్రతిమః, ప్రతిమః ప్రతిహా ప్రతిమాః పత... ప్రతిమశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. తపోనానిధిః తపోనిధిః, తపోనిధిః తపోనిధీ తపోనిధయః తపోనిధిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. పురః అవ్య. ఆస్య ఆనయోః ఏనయోః ఏషుమ్ ఇదంశబ్దః మ. పు. డ. ఏ. యావత్ అవ్య. గ. అవ్య. భువి, భువి భువోః భూష భూశబ్దః ఉ. స్త్రీ. స. ఏ. వ్యలీయత వ్యలీయేతాం వ్యలీయన్త విపూర్వక లిక్లేషణే ఇత్యస్తాద్ధాతోర కర్త కాత్ కర్తరి లజ్భూతే ఆత్మనేపది ప్రథమపురుషవికవనాన్తః. గిరిజాం, గిరేః గిర్వ్యోః గిరిజాం గిరిశబ్దః ఇ. పు. డ. ఏ. తటితః అస్యసన్తితి తటిత్వాక్, తటిత్వాక్ తటిత్వంతా తటిత్వంతః తటిత్వశబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. తావత్ అవ్య. ఉచ్చుకైః విభక్తిప్రతిరూపక మవ్యయం. జవైః, జవేన జవాభ్యాం జవైః జవశబ్దః అ.పు.త్య.ఏ. పీతాత్ పీతాభ్యాం పీతేశ్యః అ. పు. పం. ఏ. ఉదతిష్ఠత్ ఉదతిష్ఠతామ్ ఉదతిష్ఠక్ ఉత్పూర్వకస్థా గతి నిన్త్రావిత్వస్తాద్ధాతోరకర్త కాత్ కర్తరి భూతేలజి పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవనాన్తః. అచ్యుతః, అచ్యుతః అచ్యుతౌ అచ్యుతాః అచ్యుతశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.

పతదితి. పతక్ యః పతజ్జ మ్సూర్యః, స ప్రతిమా ఉపమానం యస్య సః 'పతంగా' పక్షిమార్గే చేత్వమరః. తపోనిధిః మునిః, తస్య హరేః, పురో భువి పురః ప్రదేశే, యావ న్నవ్యలీయత నాతిష్ఠత్, 'లిక్' గతా, వితి ధాతోః దైవాదికాత్కర్తరి లిక్. తావ దచ్యుతః. గిరేః శైలాత్, తటితోఽస్య సన్తితి తటిత్వాక్ మేఘఇవ, 'యు' ఇతి మతుపో మకారస్య వకారః. 'తసౌ మత్వర్థ' ఇతి భసంజ్ఞాయామేక సంజ్ఞాధికారేణాపదత్వాన్న జత్వం ఉచ్చుకై రున్నతా త్పీతాత్, జవేనోదతిష్ఠత్, మునిచరణస్య భూస్పర్శా త్పాగేన స్వయ ముత్థితవాక్ 'ఉర్ధ్వంప్రాణా హ్యుత్క్ర' మన్తి యూనః స్థిర ఆగనే, ప్రత్యుత్థానాభివాదాభ్యాం పునస్తాక్ ప్రతిపద్యత ఇతిశాస్త్రమనురన్నితి భావః. 'ఉదో' సూర్ధ్వకర్తణీతి నియమాత్, ఇహోర్ధ్వ కర్తణీ నాల్పనేదం. పతత్పతంగ ఇత్యుక్త పతంగస్య పతనాసంభవదియ మభూతోపమేత్యుచార్యదండిప్రభృతయో బభృణుః అతపవాతాప్రసిద్ధస్యోపమానత్వా యోగాదుచ్చేక్షేత్యాచునికాలంకారకా సుర్యే వర్ణయంతి.

౪. అథ ప్రయతోష్ణమితానమత్పైర్ధృతే కథంచితృణినాంగజై రభ్యః పృథానిసాతా మభిదేవకీనుతం సుతేన ధాతు శ్చరణౌ భువ స్థులే.

టీ. అథ=శ్రీకృష్ణుడు లేచినపిదప, ధాతుః=బ్రహ్మయొక్క, సుతేన=కొడుకగు నారదునిచేత, ప్రయః...త్పజ్ఞైః- ప్రయత్న = పూనికచేత, ఉన్నమిత=ఎత్తబడినవైనను (నారదునియడుగుల బరువువలన), అనమత్=శ్రుంగుచున్న, ఫణిసామ్=సర్పములయొక్క, గజైః=సమూహములచేత, అధః=క్రిందివైపున, కథంచిత్=ఏలాగునో (కష్టముగా), ధృతే=మోయబడిన, భువః = భూమియొక్క, స్థలే=ప్రదేశమందు, అభిదేవకీసుతం = శ్రీకృష్ణునకెదురుగా, చరణౌ = తనపాదములు, న్యధాయితాం=ఉంచబడినవి.

తా. తరువాత నారదుడు బరువులేగిలి ఎంతపూనికమై నెత్తిన నిలువక వంగిపోవుచు తుద కెట్లో నిలుచబడిన తలలతో సర్పములు క్రింద మోయుచుండెగా తనపాదములను భూమిమీద శ్రీకృష్ణున కెదురుగానుంచెను. నారదుడు వచ్చి శ్రీకృష్ణునియెదుట నిలచెను.

శ. స.—అథ. అవ్య. ప్రయత్నేన ఉన్నమితాః ప్రయత్నోన్నమితాః అన మంతశ్చ తే ఫణాశ్చ అనమత్పజ్ఞాః ప్రయత్నోన్నమితాః అనమత్పజ్ఞాః యేషాంతే ప్రయత్నోన్నమితానమత్పజ్ఞాః తైః ప్రయ...త్పజ్ఞైః, ఫణేన ఫణాభ్యామ్ ఫణైః ప్రయ...ఫణశబ్దః అ. పు. తృ. బ. ధృతే, ధృతే ధృతయోః ధృతేషు ధృతశబ్దః అ. న. స. ఏ. కథంచిత్ అవ్య. ఫణాః ఏషాం సస్తితి ఫణినః తేషాం ఫణీనాం, ఫణినః ఫణినోః ఫణీనాం ఫణీకశబ్దః న. పు. మ. బ. గజైః, గణేన గణాభ్యాం గజైః గణశబ్దః అ. పు. తృ. బ. అధః అవ్య. న్యధాయితామ్ న్యధాయన్యధాయితామ్ న్యధాయిత నిపూర్వక దుధాఞ్ ధారణపోషణయోః ఇత్యస్మాద్ధాతో సుకర్త కాత్ కర్తణి భూతే లుజి అత్త నేపది ప్రథమపురుషద్వివచనాన్తః. దేవక్యాస్సుతః దేవకీసుతః దేవకీసుతస్యాభి అభిదేవకీసుతం అవ్యయీభావావ్యయమ్ సుతేన, సుతేన సుతాభ్యాం సుతైః సుతశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. ధాతుః ధాత్రోః ధాత్వజాం ధాత్వ శబ్దః ఋ. పు. మ. ఏ. చరణౌ చరణః చరణౌ చరణాః చరణశబ్దః అ. పు. ప్ర. ద్వి. భువః, భువః భువోః భువామ్ భువశబ్దః ఊ. స్త్రీ. మ. ఏ. స్థలే, స్థలే స్థలయోః స్థలేషు స్థలశబ్ద. అ. న. స. ఏ.

అథేతి. అథాచ్యుతోత్థానానంతరం, ధాతు స్సుతేన నారదేన, ప్రయత్నే నోన్నమితా స్తథాపి మునిపాదన్యాసభారా దానమంతః ఫణాః యేషాంతైః ఫణీనాం గజైః అధః అధఃప్రదేశే, కథంచి ధృతే స్థాపితే, భువః స్థలే భూపృష్ఠే, అభిదేవకీ సుతం 'లక్షణేనాభిప్రతీతిః' ఇత్యవ్యయీభావః. చరణౌ న్యధాయితాం నిహితౌ, దధాతేః కర్తణిలుక్. 'స్మసిచ్ఛీయతి' త్యాది నా చిన్విదిటి యుగాగమః.

అత్ర ఫణినాం నమనోస్సమనాసంబంధేఽపి మునిగౌరవాయ తత్సంబంధాభిధానా
దత్తిశయో కిధేదః.

శో. త మర్ము మర్ముదిక యాదిపూనుష

స్వపర్యయా సాధు స పర్యపూజయత్,

గృహ నుపైతుం ప్రణయా దభీష్సవో

భవ ని నాపుణ్యకృతాం మనీషిణాః. ౨౬

०४

టీ. ఆది పూరుషః = పురాణపురుషుడైన, సః=ఆ శ్రీకృష్ణస్వామి, అర్ఘ్యం = సత్కారముచేయఁదగిన, తం=ఆనారదమహామునిని, అర్ఘ్యాదికయా - అర్ఘ్య=పూజా ద్రవ్యము, ఆదికయా=మొదలగు, సపర్యయా=పూజచేత, సాధు=చక్కఁగా, పర్యపూ జయత్=పూజించెను. మనీషిణః = సజ్జనులు, అప్రత్యక్షకృతాం=పుణ్యముచేసికొననివారి యొక్క, గృహాః=గృహములను గూర్చి, ప్రణయాత్=ఆదరమువలన, ఉపైతుం = వచ్చుటను, అభీప్రవః=కోరికగలవారు, నభవన్తి=కారుగదా.

తా. ఇట్లు నచ్చిన నాకదుని శ్రీకృష్ణుడు పలుదెఱుగుల సమస్త
 లతో సంభాషించెను. ఎంతపుణ్యామో చేసికొన్న వారియిండ్లకుఁగాని
అటువంటిపుణ్యాత్ములు ప్రేమతో రారుగదా! అనఁగా పెద్దలు గడప
 దొక్కి రాఁగానే సమస్తవిధముల మర్యాదచేయుట యుత్తమగృహస్థుల
 లక్షణము.

శ. స.—తం, తం రౌ తాక తచ్చబ్బు: ద. పు. ద్వి. ఏ. అర్హునా తితి అర్హుని
తం అర్హుని, అర్హుని అర్హుని అర్హుని అర్హుని అర్హుని అ. పు. ద్వి. ఏ. అర్హుని ఇదం
అర్హుని అర్హుని అదిర్హునా అర్హుని అర్హుని అర్హుని అర్హుని అర్హుని అర్హుని అర్హుని
దికాభ్యాం అర్హుని అర్హుని అర్హుని అర్హుని అ. పు. ద్వి. ఏ. అది శ్చాసౌ పూరుషశ్చ
అదిపూరుషః, అదిపూరుషః అదిపూరుషే అదిపూరుషే అదిపూరుషశ్చ అ. పు. ప్ర. ఏ.
సపర్యయా, సపర్యయా సపర్యభ్యాం సపర్యభిః సపర్యశ్చ అ. పు. ద్వి. ఏ.
పాథు అవ్య. సః, సః తౌ తే తచ్చబ్బు: ద. పు. ప్ర. ఏ. పర్యవూజయత్ పర్యవూజ
యతాం పర్యవూజయత్ పరిపూర్వకపూజపూజాయా మిత్యస్తా తస్యైర్ధణిజస్తాత్
పశ్చత్తాత్ కర్తరిభూతే లిప్తే పరస్తైః పది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః గృహాక గృహః
గృహాక గృహైః గృహేభ్యః గృహజాం గృహేషు గృహశ్చ అ. పు. నిత్యవభూః
ద్వి. ఉ. పైతం. కుమున్నంతపద్యయమ్ ప్రణయాత్, ప్రణయాత్ ప్రణయాభ్యాం
ప్రణయేభ్యః ప్రణయశ్చ అ. పు. పం. ఏ. అభ్యావు మిచ్చనః అభీష్పనః, అభీష్పనః

అభీప్సా అభీప్సవః అభీప్సకబ్జః ఉ. పు. ప్ర. బ. భవంతి, భవతి భవతః భవంతి భూసత్తాయా మిత్యస్తాత్ అకర్త కాత్ వర్తమానే కర్తరి లటి ప్రథమపురుషైకవచ నాన్తః. న. అవ్య. పుణ్యం కృతవంతః పుణ్యకృతః పుణ్యకృతోన భవంతి అపుణ్య కృతః తేషాం అపుణ్యకృతాం, అపుణ్యకృతః అపుణ్యకృతోః అపుణ్యకృతాం అపుణ్య కృచ్ఛబ్జః త. పు. మ. బ. మనసఃఈషిణో మనీషిణః, మనీషీ మనీషిణౌ మనీషిణః మనీ షిణ్ శబ్దః న. పు. ప్ర. బ.

తమితి. ఆదిపూరుషః పురాణపురుషః 'అన్యేషామపిదృశ్యత' ఇతి వా దీర్ఘః. స కృష్ణః, అర్జునః పూజార్హ మిత్యర్థః. 'దండాదిభ్యోయః.' తం నారదం అర్హార్థం పూజార్థం ద్రవ్య మర్జునం, 'పాదార్హభ్యాంచేతి యత్ప్రిత్యయః' మూర్త్యేపూజావిధా వర్ణః, షట్పత్రిష్వర్ణ మర్హార్థ ఇత్యుభయత్రాప్రవరః. అర్జున మాది ర్యస్యా స్తయా, అర్హాదికయా 'శేషా ద్విభా' షే'తి కప్రత్యయః. సపర్యయా పూజయా 'పూ జా నమన్యాపచితి స్సపర్యా రాచ్చర్తా సమ' ఇత్యవరః. సాధు యథా తథాపర్య పూపుజత్ పరిపూజితవాక్, తోచజ్ యుక్తం చైత దితి అర్థాంతరం న్యస్యతి— గృహానీతి. మనస ఈషిణో మనీషిణః సంతః, పృషాదరాదిత్వాత్సాధుః అపుణ్యకృతాం పుణ్య మకృతవతాం, 'సుకర్తపాపమంత్ర పుణ్యేషుకృత్' ఇతి భూతే క్విప్. గృహాన్ ప్రణయా దుపైతుం, అభీప్సవోఽభ్యాస్తు మిచ్ఛవః, ఆప్నోతే స్సన్నంతా దుప్రత్య యః. 'ఆప్ జ్ఞప్యధామిది' తీకారః న భవంతి కింతు పుణ్యకృతామేవ. ఆతః కృచ్ఛ లభాస్సంతః పూజ్యా ఇత్యర్థః.

శ్లో. నయావదేతా పునఃశ్య దుత్థితౌ జన స్తుషారాంజనపర్వతా వివ, స్వహస్తై ముని మాసనే మునిశ్చిరంతన స్తావ దభిర్యవివితత్. ౧౫

టీ. ఉత్థితౌ = లేచినిలచిన, ఏతౌ = ఈ నారదుని కృష్ణుని, జనః = చూచుచున్న జనము, తుషా...తావిన = మంచుకొండ కాటుకకొండలవలె, యావత్ = ఎంతలో, నోదపశ్యత్ = తలచుకొనకపోయెనో, తావత్ = అంతలోనే, చిరంతనః = పురాణుడైన, మునిః = కృష్ణుడు, స్వహస్తై స్వ = తనయొక్క, హస్త = చేతిమండి, దత్తే = వేయఁ బడిన, ఆసనే = పీఠమందు, మునిం = నారదుని, అభిర్యపివితత్ = తనకెదురుగాఁ గూర్చుండఁబెట్టెను.

తా. ఆనారదుని కృష్ణుని జూచి జనులు వీరిలో నొకఁడు (నార దుడు) మంచుకొండవలెను, వేటొకఁడు (కృష్ణుడు) కాటుకకొండ వలెను నున్నారని వితర్కించుకొనకముందే శ్రీకృష్ణుడు శీఘ్రముగా నొక

పీటవేసి నారదునిఁ దనకెదురుగాఁ గూర్చుండఁ బెట్టుకొనెను. తానే పీటవేసె ననుటచే నారదాతిశయము. కనులుమూసి తెలుచునంతలో వారు గూర్చుండిరి.

శ. స. — స. అవ్య. యావత్ అవ్య. ఏతా, ఏతం ఏతా ఏతాక్ ఏతచ్ఛబ్దః త. పు. ద్వి. ద్వి. ఉదపశ్యత్, ఉదపశ్యత్ ఉదపశ్యతామ్ ఉదపశ్యక్ ఉత్సూ ర్యకద్యశిర్ ప్రేక్షణ ఇత్యస్తా త్వకర్త కాత్ ధాతోః కర్తరిభూతే లజి పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః ఉత్థితౌ, ఉత్థితం ఉత్థితౌ ఉత్థితాక్ ఉత్థితశబ్దః అ. పు. ద్వి. ద్వి. జనః, జనః జనా జనాః, జనశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. తుషారశ్చ అంజనం చ తుషారాజ్ఞానే తుషారాజ్ఞానయోః పర్వతౌ తుషారాంజనపర్వతౌ తౌ తుషారాజ్ఞాన పర్వతౌ, పర్వతం పర్వతౌ పర్వతాక్ తుషా...పర్వతశబ్దః అ. పు. ద్వి. ద్వి. ఇవ అవ్య. స్వస్వహస్తః స్వహస్తః స్వహస్తేన దత్తః స్వహస్త దత్తః తస్మిక్ స్వహస్త దత్తే, దత్తే దత్తయోః దత్తేషు స్వహస్త దత్తశబ్దః అ. న. స. ఏ. మునిం, మునిం మునీ మునిక్ మునిశబ్దః ఇ. పు. ద్వి. ఏ. ఆసనే, ఆసనే ఆసనయోః ఆసనేషు ఆసన శబ్దః అ. న. స. ఏ. మునిః, మునిః మునీ మునయః మునిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. చిరం భవః చిరస్తనః చిరస్తనః చిరస్తనౌ చిరంతనాః చిరంతనశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. తావత్ అవ్య. అభిన్యవీవిశత్ అభిన్యవీవిశతాం అభిన్యవీవిశక్ అభిపూర్వక విశప్రవేశన ఇత్య స్తాత్ హేతుణి జ్ఞాతౌ సకర్త కాత్ కర్తరి భూతే లుజి పరస్మైపది ప్రథమపురు షైకవచనాన్తః.

నేతి. ఉత్థితా వేతా మునికృష్ట, జనః, తుషారాంజనయోః పర్వతావివ, యావ న్నోదపశ్యత్ నోత్ప్రేక్షితవాక్, తావ చ్చిరంతనః పురాణః, మునిః కృష్ణః, పురా కిల భగవాన్ బదరికారణ్యే నారాయణావతారే తపసి స్థితవా నితి పురాణవచనాత్. 'హయం చిర మిత్యాది నా ల్యుట్పుత్యయ స్తుడాగమశ్చ. స్వహస్తేన దత్తే ఆసనే, మునిం నారదం, అభిన్యవీవిశత్ స్వాభిముఖ్యేనోపవేశితవాక్, అభినిపూర్వాద్విశ తే ర్భూతౌ లుజి 'జి క్రి' ఇతి చక్ష.

మహామహానీలశిలారుచః పురో
నిషేదివాక్ కంసకృష్ణ స్స విష్ణురే,
శ్రితోదయాద్రే రభిసాయ ముచ్చుకై
రచూచుర చ్చుంద్రమసోఽభిరామతామ్.

౧౬

జీ. మహా...రుచః మహా = గొప్పదగు, మహానీలశిలా = సింహాశద్వీపమందుఁ బుష్టియందుఁ ద్రవీలమణియొక్క, రుచః = కొంతవందీకాంతిగల, కంస కృష్ణః = (కౌముది

జంపిన) శ్రీకృష్ణునియొక్క, పురః=ముందట, ఉచ్చక్షై=ఎత్తైన, విష్టరే=పీఠముందు, నిషేదివాక్ = కూర్చున్న, సః=అనారదుడు, అభీసాయం=సాయంకాలమునకు ఎదురుగా, శ్రితోదయాద్రే=శ్రిత-అశ్రయించబడిన, ఉదయాద్రే=ఉదయపర్వతముయొక్క, అభిరామతాం=మనోహరత్వమును, అచూచరత్=దొంగిలించెను.

తా. మేలుజాతి యింద్రనీలమణివలెనుండు! శ్రీకృష్ణునిముందట పెద్దపీఠమీదఁ గూర్చున్న నారదుడు సాయంకాలము ముందటగా ఉదయపర్వతముమీదఁ జూపట్టు చంద్రునివలె నుండెను. చీకటిలో వెన్నెలకు హెచ్చుకాంతి గలిగినట్లు నల్లని కృష్ణశరీరముముందు తెల్లని నారదుడు చాలఁ బ్రకాశించెనని భావము.

శ. స.——మహానీల ఇతి శిలా మహానీలశిలా మహతీ చ సా మహానీల శిలాచ మహా...శిలా మహా...శిలాయః రుగివ రుగ్యస్య సః మహా...రుక్. తస్య మహా...రుచః, రుచః, రుచోః రుచాం మహా...రుక్ష్మః చ. పు. మ. ఏ. పురః అవ్య. నిషేదివాక్, నిషేదివాక్ నిషేదివాంసా నిషేదివాంసః నిషేదివచ్ఛబ్దః స. పు. ప్ర. ఏ. కంసం కృష్టవాక్ కంసకృత్. తస్య కంసకృషః, కంస కృషః కంసకృషోః కంసకృషాం కంసకృట్పబ్దః మ. పు. మ. ఏ. సః, సః తా తే తచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. విష్టరే, విష్టరే విష్టరయోః విష్టరేషు విష్టర శబ్దః అ. పు. స. ఏ. ఉదయ ఇతి అద్రిః ఉదయాద్రిః శ్రితః ఉదయాద్రిః యేనసః శ్రితోదయాద్రిః తస్య శ్రితోదయాద్రేః, అద్రేః అన్యోః అద్రీణాం శ్రితో...ద్రీ శబ్దః ఇ. పు. మ. ఏ. సాయమభి అభిసాయం. అవ్యయిభావావ్యయం. ఉచ్చక్షై విభక్తి ప్రతిరూపకావ్యయం. అచూచరత్ అచూచరతాం అచూచరత్ చురస్తే యే ఇత్యస్తా చ్చారాదికాత్ సకర్త కాత్ కర్తరి భూతేలుశి పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. చంద్రమసః, చంద్రమసః చంద్రమసోః చంద్రమసాం చంద్రమ శబ్దః స. పు. మ. ఏ. అభిరామస్య భావః అభిరామతా తాం అభిరామతాం, అభిరామతాం అభిరామతే అభిరామతాః. అభిరామతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ.

మహాదితి. మహత్యాః మహానీలశిలాయాః, సింహశద్విప్రసంభవేంద్రనీలోపలస్య రుగివ రుగ్యస్య తస్మైత్యుపమాలంకారః. 'సింహశస్యాకరోద్భూతా మహానీలాస్తుతే స్సృతా' ఇతి భగవా నగ న్యః. కంసకృషః శ్రీకృష్ణస్య, పురోఽగ్రేవిష్టరే ఆసనే. 'వృషాసనయో ర్విష్టర' ఇతి సత్వం నిషేదివాక్ ఉపవిష్టవాక్, 'భాషాయాం సదవస శ్రువ' ఇతి క్వసుః. స మునిః, అభిసాయం సాయంకాలాభిముఖం, అవ్యయిభావః. సాయంకాలస్య కార్ణాభి త్కృష్ణోపమానత్వం. శ్రితః ఉదయ ఇత్తది ర్భేద తస్య చంద్ర

మః, అభిరామతాం ఉచ్చక్తకోభాం, అచూచరత్ చోరితవాక్, ప్రాప్తవానిత్యర్థః. చురక్తేయే. 'జిక్రి'త్యాది నాచక్. అత్రాన్యస్యాన్యసంబంధాసంభవా చ్చన్ద్రమసోఽభి రామతామివాభిరామతా మి త్యేపమ్యపర్యవసానా దసంభవద్వస్తు సమ్మన్ధరూపో నిదర్శనాభేదః స చోక్తోపమాయా మంగాంగీభావేన సంకీర్త్యతే.

శ్లో. విధాయ తస్యాపచితిం ప్రసేదుషః

ప్రకామ మప్రియత యజ్వనాం ప్రియః,
గృహీతు మార్యా న్పరిచర్యయా ముహు
ర్తహనుభావా హి నితాన్త మర్థినుః.

17

టీ. యజ్వనాం=కాస్తరితిని యజ్ఞములు జేసినవారికి, ప్రియః=హితుఁడైన శ్రీ హరి, ప్రసేదుషః=ముదంపడియున్న, తస్య=ఆ నారదునియొక్క, అపచితిం=పూజను, విధాయ=త్రికరణగుడిగాఁ జేసి, ప్రకామం=మిగుల, అప్రియత=సంతసించెను. మహాను భావాః=మహాత్ములగు కృష్ణునివంటివారు, ఆర్యాక్ = ఉత్తమపురుషులను, పరిచర్యయా = శుక్రావచేత, గృహీతుం = స్వాధీనపఱచుకొనుటకొఱకు, ముహుః = మిక్కిలి, అర్థి నోహి=అభిలషించువారుగదా.

తా. యజ్ఞాంశభోక్తయగు నాశ్రీకృష్ణదేవుఁడు బహువిధములఁ బూజించి నారదుని దృష్టిఁజూపి తామిగులఁ దృష్టిగాంచెను. లోకమున నుత్తములు మహాత్ములను తిన్నగాఁ బూజించి వారిని బ్రసన్నులఁగా జేసికొనుట కెప్పుడును గోరుచుందురుగదా.

శ. స.—విధాయ. ల్యబస్తావ్యయం. తస్య, తస్య తమోః తేషాం తచ్ఛబ్దః ద. పు. మ. ఏ. అపచితిం, అపచితిం అపచితీ అపచితీః అపచితీశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ప్రసేదుషః, ప్రసేదుషః ప్రసేదుషోః ప్రసేదుషాం ప్రసేదివచ్ఛబ్దః స. పు. మ. ఏ. ప్రకామం అవ్య. అప్రియత అప్రియేతాం అప్రియన్త ప్రీత్ ప్రీణశే ఇత్యస్మాద్ధాతో రకర్త కాత్కర్తరి భూతే లజి అత్తనేపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. యజ్వనాం, యజ్వనః యజ్వనో యజ్వనాం యజ్వన్శబ్దః స. పు. మ. బ. ప్రియః, ప్రియః ప్రియా ప్రియాః ప్రియశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. గృహీతుం తుమున్నంతావ్యయమ్ ఆర్యాక్, ఆర్యం ఆర్యో ఆర్యాక్ ఆర్యశబ్దః. అ. పు. ద్వి. బ. పరిచర్యయా, పరిచర్యయా పరిచర్యాభ్యాం పరిచర్యాభిః పరిచర్యాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. తృ. ఏ. మహాక్ అమభావః యేషాంకే మహానుభావా, మహానుభావః మహానుభావౌ మహాను భావా మహానుభావశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. హి. అవ్య. నితాన్తం అవ్య. అర్థః ఏషామ స్త్రీతి అర్థినుః, అర్థీ అర్థినా అర్థినుః అర్థిశబ్దః స. పు. ప్ర. బ.

విధాయేతి. యజ్ఞానో విధినేష్టవన్తః. 'యజ్ఞా తు విధినేష్టవా నిత్యమరః. సుయజ్ఞోర్జ్వనివ', తేషాం ప్రియో హరిః, ప్రనేదుషః ప్రసన్నస్య, సదేః క్వసు రిత్కుక్తం తస్య మునే రపచిలిం పూజాం, 'పూజా నమస్యాపచితి రిత్త్యమరః. విధాయ కృత్వా, ప్రకామమత్యంతం, అప్రీయతప్రీతోఽభవత్, ప్రీయతేర్దైవాదికాత్కర్తరిలక్ష్ మునిపూజాయాః ప్రీతిహేతుత్వేఽర్థాంతరం న్యస్యతి—గృహీతుమితి మహానుభావాః మహాత్మానః, అర్యాక్ పూజ్యాక్, పరిచర్యయా, పరివస్యయా గృహీతుం వశీకర్తం 'గ్రహోలిబిదీర్ఘ' ఇతి దీర్ఘః. ముహూర్నితాంతం, అర్థినోఽభిలాషవంతోహి, అర్థ సమర్థోఽభిలాషః స ఏవా మస్తీతి మత్సర్గీయ ఇనిః. న తు జినిః. కృద్వృత్తేఽన్త దితవృత్తి ర్భలీయ నీతి భాష్యే ఉక్తత్వాత్.

అశేషతీర్థోపహృత్యాః కమణ్డలో ర్నిధాయ పాణా పృషిణాభ్యుదీరితాః, అఘాఘవిధ్వంసవిధౌ పటీయసీ ర్నతేన మూర్ధ్నా హరి రగ్రహీ దవః.

టీ. అశే...హృతాః—అశేష=సమస్తములైన, తీర్థ=పావనజలాశయములనుండి, ఉపహృతాః = పట్టి తేబడినవియు, కమణ్డలోః=కమండలువునుండి, పాణౌ = చేతి యందు, (నిధాయ = పోషితాని) ఋషిణా = నారద మహామునిచేత, అభ్యుదీరితాః = ప్రోక్షించబడినవి గనుకనే, అఘాఘ...విధౌ—అఘ = పాపములయొక్క, విధ్వంస విధౌ = పోకార్చుటయందు, పటీయసీః = క్రేప్తములైన, అవః=ఉదకములను, హరిః = శ్రీకృష్ణస్వామి, నతేన = వంచబడిన, మూర్ధ్నా = శిరస్సుతోడ, అగ్రహీత్ = కైకొనెను.

తా. నానావిధములయిన పుణ్యతీర్థములలోనుండి సంగ్రహించి తేబడినవియు కమండలువునుండి నారదునిచేతిగుండ చల్లబడినవియు సమస్త పావనాశంకరము లయిన పావన జలములను శ్రీకృష్ణుడు నమ్ము డై యాదలఁ దాల్చెను.

శ. స.—అశేషాణి చ తాని తీర్థాని అశేషతీర్థాని అశేషతీర్థభ్యః ఉపహృతాః అశే...హృతాః తాః అశే...హృతాః. హృతా హృతే హృతాః అశే...హృతా శబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. బ. కమణ్డలోః, కమణ్డలోః కమండలుభ్యాం కమణ్డలుభ్యః కమం డలుశబ్దః ఉ. పు. పం. ఏ. నిధాయ ల్యబన్తావ్యయం పా, పాణౌ పాణ్యోః పాణిషు పాణిశబ్దః ఇ. పు. స. ఏ. ఋషిణా, ఋషిణా ఋషిభ్యాం ఋషిభిః ఋషిశబ్దః ఇ. పు. తృ. ఏ. అభ్యుదీరితాః, అభ్యుదీరితాం అభ్యుదీరితే అభ్యుదీరితాః అభ్యు దీరితా శబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. బ. అఘానాం ఓఘాః అఘాఘాః అఘాఘానాం విధ్వంసః అఘాఘవిధ్వంసః అఘాఘవిధ్వంసస్య విధిః, అఘాఘవిధ్వంస విధిః, తన్మైక్

అక్షా...విభా, విభా విభ్యోః విభిషు అక్షా...విభిశబ్దః ఇ. పు. స. ఏ. అత్యంతం పట్ట్యైః పటియన్యః, తాః పటియన్తీః, పటియన్తీం పటియన్త్యా పటియన్తీః పటియన్తీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. బ. నతేన, నతేన సతాభ్యాం నతైః సతశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. మూర్ధ్నా, మూర్ధ్నా మూర్ధ్భ్యాం మూర్ధ్భ్యః మూర్ధ్భౌశబ్దః న. పు. తృ. ఏ. అగ్రహీత్ అగ్ర హీస్తాం అగ్రహీభ్యః గ్రహ ఉపాదానే ఇత్యస్తాద్ధాతోః సకర్త కాత్ కర్తరి భూతే లుచీ పరస్మైవది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. అపః అపః అపః అద్భిః అద్భ్యః ఆద్భ్యః అపాం అప్పు అప్పుః ప. స్త్రీ. ద్వి. నిత్యబ.

అశేషేతి. అశేషతీర్థశబ్దః ఉపహృతాః అహృతాః, తథా కమండలోః పాశౌ నిధాయ, కమండలో రుదపాత్రా దుద్భృత్య పాశౌ నిధాయేత్సర్వః. మనులా త్వనతి త్యాదినత్ క్రియాంతరాక్షిప్తక్రియాపేక్షయా కమండలో రపాదానత్వా త్పంచమి, 'అస్త్రీ కమండలః మణ్డీ' త్యమరః. ఋషిణా, అభ్యుదీరితాః క్షిప్తాః, అత ఏవాహూనానాం పాపసముహానాం, విధ్వంసవిధౌ వినాశకరణే, పటియన్తీ స్స మర్థతరాః, పటుశబ్దాదీయసుని ఉగితశ్చే' తిజీవ్. అపా జలని, హరిః కృష్ణః, నతేన మూర్ధ్నా శిరసా, అగ్రహీత్ స్వీకృతవాక్, గ్రహే ర్లక్షణ్.

శ్లో. స కాంచనే యత్ర మునే రనుజ్ఞయా

నవాంబుదశ్శ్యామతను ర్నన్యవితుత,

జిగ్గాయ జంబూజనిత శ్రియ శ్చియం

సుమేరుశ్శృంగస్య తదా తదాసనమ్.

౧౯

టీ. నవా...తనుః-నవ = త్రొత్త, అమ్బుద = మబ్బువరె, శ్యామ = నల్లని, తనుః = దేహముగల, సః = ఆశ్రీకృష్ణస్వామి, మునేః = నారదమహర్షియొక్క, అనుజ్ఞయా = అనుమతించేత, కాంచనే = బంగారపుదగు, యత్ర = ఏ, ఆసనే = పీఠమందు, న్యవితుత = కూర్చుండనో, తత్ = ఆ, ఆసనమ్ = పీఠము, తదా = ఆశ్రీహరి కూర్చున్నప్పుడు, జమ్బూ...శ్రియః-జమ్బూ = నేరేడుచెట్టుచేత, జనిత = కలిగించబడిన, శ్రియః = కాంతిగల, సుమేరుశ్శృంగస్య-సుమేరు = మేరుపర్వతముయొక్క, శ్రియం = కాంతిని, జిగాయ = ఓడించెను.

తా. మునివలన ననుజ్ఞపొంది యాకృష్ణుడు కూర్చున్న బంగారు పీఠము నేరేడుగుబురుతో, గూడిన మేరుపర్వతశృంగమువలె నుండెను.

శ. స. — సః, సః తా తే తచ్చబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. కాశ్చానస్యవికారః కాశ్చానం తస్మిన్ కాశ్చనే, కాశ్చనే కాశ్చనయా కాశ్చనేషు కాశ్చనశబ్దః అ. న.

స. ఏ. యత్ర త్రలంతావ్యయం. మునేః, మునేః మునోః మునీనామ్ మునిశబ్దః ఇ. పు.
 మ. ఏ. అనుజ్ఞయా, అనుజ్ఞయా అనుజ్ఞాభ్యాం అనుజ్ఞాభేః అనుజ్ఞాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. తృ. ఏ.
 అమ్బుదదాతీత్యమ్బుదః నవత్సాసావమ్బుదశ్చ నవామ్బుదః నవామ్బుదఇవత్సామౌ
 నవామ్బుదశ్చామౌ నవామ్బుదశ్చామౌ తనుర్యస్యః నవామ్బుదశ్చామతనుః, తనుః
 తనూ తనవః నవా...తనుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. న్యవితృత న్యవిత్తాతాం న్యవితృంత
 నిపూర్వకవిశప్రవేశనే ఇత్యస్తాదకర్తకాత్ ధాతోః కర్తరి భూతే లుజి ఆత్మనేపది
 ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః జిగాయ జిగ్యతుః జిగ్యుః జి జయిఇత్తస్తాధాతోః సకర్త
 కాత్కర్తరి భూతే అనద్యతనపరోక్షులటి పరస్మైపది ప్ర. పు. ఏ. జమ్బూజనితా
 జమ్బూజనితా జమ్బూజనితా శ్రీర్యస్యః జమ్బూజనితశ్చి. తస్య జమ్బూ...శ్రియః,
 శ్రియః శ్రియోః శ్రియామ్ జమ్బూ...శ్రీశబ్దః ఇ. న. మ. ఏ. శ్రియం, శ్రియం
 శ్రియా శ్రియః శ్రీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. సుమేరోః శృజం సుమేరుశృజం తస్య
 సుమేరుశృజస్య, సుమేరుశృజస్య సుమేరుశృజయోః సుమేరుశృజ్జాం సుమేరుశృ
 జ్జశబ్దః అ. న. మ. ఏ. తదాఅవ్య. తత్, తత్ తే తాని తచ్చబ్దః ద. న. ప్ర. ఏ.
 ఆసనం, ఆసనం ఆసనే ఆసనాని ఆసనశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ.

స ఇతి. నవాంబుదశ్చామతనుః, యః హరిః, మునేరనుజ్ఞయా, కాంచనే
 కాంచనవికారే, వైకారికోఽన్భృత్యయః. యత్ర ఆసనే, న్యవితృత ఉపవిష్ట
 వాక్, నిపూర్వవిశో లుజి 'నేర్విశ' ఇత్యాత్తనేపదే 'శల ఇనపధా దనిటః కస్'
 ఇతి క్కుః. తదాసనం, తదా హర్యుపవేశనసమయే, జంబూ ద్వీలఫలా వృక్షవిశేషః.
 'జంబూన్సురభివత్త్రాచ రాజజంబూ ర్వహాఫలే' త్యభిధానరత్నమాలాయామ్. తయా
 జనితాశ్రీ ర్యస్య తస్య తథోక్తస్య, భాషితపుంస్కర్తా త్వత్తే పుంవద్భావః. అతో
 నుమభావః. సుమేరుశృంగస్య శ్రియం, జిగాయ తద్వద్భావిత్యర్థః. 'సక్
 లిటోజ్జే' రితి సుత్వం. ఉపమానుప్రాసయో స్సంస్పృష్టిః.

శ్లో. స తప్తకార్తస్వరభాస్వరాంబరః కఠోరతారాధివలాఞ్చనచ్ఛవిః,

విదిద్యుతే బాడబజాతవేదస శ్శిఖాభి రాశ్లప్త ఇవాంభసాం నిధిః. ౨౦

టీ. తప్త...బరః-తప్త=పుటపాకశోధితమైన, కార్తస్వర=బంగారువలె, భాస్వర=
 మెఱుఱుచున్న, అమ్బురః=వంగపండువన్నె పట్టుతాప్రా గలవాడును, కఠోర...ఛవిః-
 కఠోర=ముదిరిన, తారాధిప=చంగ్రునియొక్క, ఛవిః = కాంతివంటికాంతిగల, సః =
 ఆశ్రీకృష్ణస్వామి, బాడబజాతవేదసః = బడబాగ్నియొక్క, శిఖాభిః=మంటలచేత,
 అశ్శిప్తః=చుట్టుకోబడి, అమ్మసాం నిధివి=సముద్రమువలెనే, విదిద్యుతే=మెఱుఱు
 చుండెను.

తా. పుటముదీర్చిన బంగారువంటి ధోవతినీధరించి పూర్ణ చంద్రునిలోని కళంకమువలె నీలవర్ణమున ఆకృష్ణమూర్తి బడబాగ్ని మంటలుగ్రమ్మిన సముద్రమువలె మిగుల బ్రకాశించుచుండెను.

శ. స. — సః, సః తా తే తచ్చబ్జః ద. పు. ప్ర. ఏ. తప్తంచతత్ కార్తస్వరం చతప్తకార్తస్వరం తప్తకార్తస్వరమివ భాస్వరం తప్త...స్వరంతప్త...స్వరం అమృతం యస్యసః తప్త...బరః, అమృతః అమృతా అమృతాః తప్త...మృతశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. ఏ. తారాణాం ఆధిపః తారాధిపః కఠోరశ్చాసా తారాధిపశ్చ కఠోరతారాధిపః కఠోర తారాధిపస్య లాఙ్ఘనం కఠో...లాఙ్ఘనం కఠో...ఙ్ఘనస్య ఛవిరివ ఛవిర్యస్యసః కఠో...ఛవిః, ఛవిః ఛవీ ఛవయః కఠో...ఛవిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. విదిద్యుతే విది ద్యుతాతే విదిద్యుతిరే విపూర్వక ద్యుతదీప్తావిత్యస్తాత్ అకర్త కాత్కర్తరి భూతానద్య తనపరోక్షేలితి అత్త నేపది ప్రథ. ఏ. బాడబ ఇతి జాతవేదాః బాడబజాతవేదాః తస్య బాడబజాతవేదసః, జాతవేదసః జాతవేదసాః జాతవేదసాం బాడ... వేద శబ్దః స. పు. మ. ఏ. శిఖాభిః, శిఖయా శిఖాభ్యాం శిఖాభిః శిఖాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. తృ. బ. ఆశ్లిష్టః, ఆశ్లిష్టః ఆశ్లిష్టే ఆశ్లిష్టే ఆశ్లిష్టశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. ఏ. ఇవ అవ్య. అమృతాం, అమృతః అమృతాః అమృతాం అమృతశబ్దః స. న. మ. ఏ. నిధిః, నిధిః నిధీ నిధయః నిధిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ.

స ఇతి. తప్తం పుటపాకశోధితం, కార్తస్వరం స్వరం, 'యక్తం కార్తస్వరం జాంబూనద మ్మహాపదోఽస్త్రియా మి' త్యమరః, తద్వద్భాస్వరాంబరః పీతాం బర ఇత్యర్థః. కఠోరతారాధిపస్య పూర్ణేందోః, లాంఛనస్య కళంకస్య ఛవిరివ ఛవిర్యస్యసః, ఉపమానపూర్వపదో బహువ్రీహిః. ఉత్తరపదలోపశ్చ. స హరిః, బాడబజాత వేదసా బడబాగ్నేః, శిఖాభిః, ఆశ్లిష్టో యుక్తః, అంధసాం నిధిరివ విదిద్యుతే బభౌ.

శ్లో. రథాంగవాణేః పటలేన రోచిషా మృషిత్విష సునంభితా విరేజితే,
చలర్పలాంశాన్తరగోచరా స్థరోస్తుపారమూర్తే రివ నక్త మంశవః.

టీ. రథాంశవాణేః = శ్రీకృష్ణమూర్తియొక్క, రోచిషామ్ = తనుకాంతులయొక్క, పటలేన = మొత్తముతోడ, సునంభితాః = కూడిన, ఋషిత్విషః - ఋషి = నారదుని, త్విషః = దేహకాంతులు, నక్తం = రాత్రియందు, తరోః = వృక్షముయొక్క, చల ...చరాచరితే = అల్లలాడుచున్న, పలాశ = ఆకుల, అన్తరః = సందులే, గోచరాః = ఉనికిత, తుపారమూర్తేః = చంద్రునియొక్క, అంశవఇవ = కిరణములువలెనే, విరే జితే = ప్రకాశించెను.

తా. శ్రీకృష్ణునిమేని నల్లనికాంతులతోఁగూడిన నారదుని తెల్లని కాంతులు కదలుచున్న వృక్షముయొక్క ఆకులసందులనుండి యగవడు చున్న వెన్నెలలవలె మనోహరముగా నుండెను.

శ. స.—రథస్య అంగం రథాజం రథాజంపాణౌ యస్య సః రథాజపాణిః తస్య రథాజపాణేః, పాణేః పాణ్యోః పాణీనాం రథా...పాణిశబ్దః ఇ. పు. మ. ఏ. పట లేన, పటలేన పటలాభ్యాం పటలైః పటలశబ్దః అ. న. తృ. ఏ. రోచిషాం, రోచిషః రోచిషోః రోచిషాం రోచిశబ్దః స. న. మ. బ. ఋషేః త్విషః ఋషిత్విషః, త్విష్టో త్విషా త్విషః ఋషిత్విట్పబ్దః మ. స్త్రీ. ప్ర. బ. సంవళితాః, సంవళితా సంవళితే సంవళితాః సంవళితాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. బ. విరేజే విరేజాతే విరేజరే విపూర్వక రాజ్య దీప్తావిత్పన్నాదకర్త కాత్ కర్తరిభూతే లిటి ఆత్తనేపది ప్రథ. పు. బ. చలన్తి చ తాని పల్లవాని చలత్పల్లవాని చలత్పల్లవానామంతరాణి చల...స్తరాణి చల...రాణి గోచరా యేషాంతే చల...చరాః, గోచరః గోచరా గోచరాః చల...గోచరశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. తరోః, తరోః తరోః తరూణాం తరుశబ్దః ఉ. పు. మ. ఏ. తుషరా మూర్తి ర్యస్య సః తుషరమూర్తిః తస్య తుషరమూర్తేః, మూర్తేః మూర్త్యోః మూర్తీ నాం తుషరమూర్తిశబ్దః ఇ. పు. మ. ఏ. ఇవ అవ్య. సక్తం అవ్య. అంశవః, అంశుః అంశూ అంశవః అంశుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. బ.

రథాంగేతి. రథాంగం చక్రం పాణౌ యస్య తస్యహరేః, ‘ప్రహరణాథేభ్యః పరే నిష్ఠాసప్తమ్యా భవతః’ ఇతి పాణేః పరనిపాతః. రోచిషాం పటలేన, సంవళితాః మిశ్రితాః, ఋషేః త్విషో రుచయః, సక్తం రాత్రౌ, సప్తమ్యర్థేక్షవ్యయీభావః. తరోః వృక్షస్య చలతాం పలాకానాం పత్రాణాం, అంతరాణి వివరాణి, గోచరా ఆశ్రయా యేషాంతే తుషరా మూర్తి ర్యస్య తస్యేన్ద్రోః. అంశవో మయూఖా ఇవ, విరేజరే, చకాశరే, ఉత్పేక్ష.

శ్లో. ప్రఫుల్లతాపింఛనిభై రభీశుభి శ్శుభై శ్చ సప్తచ్ఛదపాంసుపాండుభిః, పరస్పరేణ ఛురితామలచ్ఛవీ తదైకవర్ణావిత తౌ బభూవతుః. ౨౨

టీ. ప్రఫు...నిభైః-ప్రఫుల్ల =చక్కఁగాఁబూచియున్న, తాపింఛ =కానుగుల తోడ, నిభైః=సమానములైనవి గనుక నే, సప్తచ్ఛదపాంసుపాండుభిః-సప్తచ్ఛద= ఏడాదలరంటి (కర్పూరపనఁటి) చెట్లయొక్క, పాంసు=పరాగములవలె, పాండుభిః= తెల్లనైనవియు, శుభైః=మంగళ స్రవములైన, అభీశుభిః = (ఉభయుల) కాంతులచేత, పరస్పరేణ=ఒకరి కొకరు, ఛురి...ఏ-ఛురిత=కవ్వకోబడిన, అమల=నిర్మలములైన, ఛవీ=కాంతులుగల, తౌ=ఆకృష్ణనారదులు, తదా = అప్పుడు, ఏకవర్ణావిత = ఒక్క రంగు గలవారినలె, బభూవతుః = విరి.

తా. 'అప్పు డింకను, కానుగుపూగుతులవలె నల్లనైన శ్రీ కృష్ణుని దేహకాంతులును, కర్పూరమువలె తెల్లనైన నారదుని దేహకాంతులును గలసి పోవుటచేత వారిలో మార్పుదెలియరాక ఇద్దఱును ఒక వన్నెగలవారుగానే యుండిరి.

౪. స.—తాపింఛస్య పుష్పం తాపింఛం ప్రపుల్లంచతత్ తాపింఛం ప్రపుల్ల తాపింఛం ప్రపుల్ల తాపింఛైః నిభాః ప్రపుల్ల తాపింఛనిభాః తైః ప్రపు...భైః, నిభేన నిభాభ్యాం నిభైః ప్రపుల్ల తాపింఛనిభశబ్దః అ. పు. తృ. బ. అభీశుభిః, అభీశునా అభీశుభ్యాం అభీశుభిః అభీశుశబ్దః ఉ. పు. తృ. బ. సప్తధదాని యేషాం తే సప్తచ్ఛదాః సప్తచ్ఛదానాం పాంసవః సప్త...వః సప్త...సవ ఇవ పాండవః సప్త...పాండవః తైః సప్త...భిః, పాండునాపాండుభ్యాం పాండుభిః సప్త...పాండుశబ్దః ఉ. పు. తృ. బ. పరస్పరేణ విభక్తి ప్రతిరూపకమవ్యయమ్ అమలేచ తే ఛవీచ అమలచ్ఛవీ ఛరితేచ తే అమలచ్ఛవీ యయోస్తా ఛరితామలచ్ఛవీ, ఛవిః ఛవీ ఛవయః ఛవిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ద్వి. తదా అవ్య ఏకః వర్ణః యయోస్తా ఏకవర్ణా ఏకవర్ణః ఏకవర్ణా ఏకవర్ణా ఏకవర్ణా ఏకవర్ణశబ్దః అ. పు. ప్ర. ద్వి. ఇవ అవ్య. తా, సః తా తే తచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ద్వి. బభూవ బభూవతుః బభూవుః భూసత్తాయామిత్యస్తాదకర్త కాత్ కర్తరి భూతేటి పరస్మైపది ప్రథమపురుషద్వివచనాన్తః.

ప్రపుల్లతే. ప్రపుల్లం వికసితం “పుల్ల వికసన” ఇతి ధాతోః పచాద్యజంతం. ఫరే ర్మితాయాం ‘అమపసర్గాత్పుల్ల షీబకృశోల్లాసూ’ ఇతి నియమాత్ ‘పుల్ల ఇత్యేవేతి క్షీరస్యామి. తాపింఛస్య తమాలస్య పుష్పం తాపింఛం ‘ఫరేలుబీతి తద్ధితలం. ‘ద్విహీనం ప్రసవే సర్వ మితి నపుంసకత్వమ్. ‘కాలస్మంధ సమాలస్యా త్తాళిం ఛోఽప్యథ సింధుక’ ఇత్యమరః. తేన సదృశైః ప్రపుల్లతాపింఛనిభైః, నిత్యసమాసత్వా దన్యపదవిగ్రహః అతఏవ ‘స్మ్యుర్న త్తరపదేత్యమి, ‘నిభసంకాశనికాశ ప్రతికాశోప మారయః’ ఇత్యమరః. సప్తచ్ఛదాః పర్ణాని పర్వసు యస్యేతి సప్తచ్ఛదో వృక్షభేదః, ‘సప్తపల్లవికాలత్వకాఞ్చరదో విషమచ్ఛద’ ఇత్యమరః. సంఖ్యాశబ్దస్య వృత్తివిషయే విహృద్ధత్వం సప్తపర్ణాదిహక్తం భాష్యే. కేవలం తాపింఛంత. తస్య పుష్పాణి సప్తచ్ఛదాని, తేషాం పాంసుః రజః, తద్వత్పాండుభి స్సితైః, కుభై శ్చ కుక్టైః, అభీశుభిశ్చవర్ణైః, ‘అభీశుః ప్రగహే రక్తా వితి కాశ్వతః. పరస్పరేణ ఛరితే రూపితే, అమలే ఛవీ అన్యోన్యకాంతీ యయోస్తా, ఛవ్యో రభీశూనాం చావయవా మమవిభావాద్భేదేన నిర్దేశః. తా హరినారదౌ, తదా ఏకవర్ణా వివ బభూవతుః, ఉభ యత్ర భావేశనా దుభయో రపి సర్వాంగీణో గంగాయమునానంగమ ఇత స్ఫుటితేంద్ర

నీలమణి ప్రభామేశనప్రాయః కశ్చి దేకవర్ణః ప్రాదుర్భూతా తన్నిమిత్రా చేయ మనయో
 తేకవర్ణోత్పేక్షా.

శ్లో॥ యుగాంతకాల ప్రతిసంహృతాత్తనో జగన్తి యస్యాం సవికాస మాసత,
 తనౌ మము స్తత్ర న కైటభద్విష స్తపోధనాభ్యాగమజనంభవా ముదః.

టీ. యుగాంత...త్తనః-యుగాంతకాల = ప్రళయమందు, ప్రతి సంహృత =
 తనలో దాచుకొనబడిన, అత్తనః = ఎల్లజంతువులుగల, యస్యాం = ఏవిష్ణుశరీర
 మందు, జగన్తి = లోకములన్నియు, సవికాసం = సమృద్ధములేక హాయిగా, ఆసత =
 ఉండినవో, తత్ర = అట్టిదగు, కైటభద్విషః = శ్రీకృష్ణమూర్తియొక్క, తనౌ = ఒడలి
 యందు, తపో...భవా-తపోధన = నారదునియొక్క, అభ్యాగమ = రాకవలన,
 సంభవా = కలిగిన, ముదః = సంతోషములు, నమముః = ఇముడక పోయినవి.

తా. ప్రళయసమయమందు సైతము లోకములన్నియు బట్టిడి
 లేకుండ నుండుటకు జాలినంత విరివి గలదయ్యును శ్రీకృష్ణస్వామి
 కుఱియందు నాడు నారదాగమనమువలన బుట్టిన మోదము పట్టక
 పొంగి పొరలిపోయెను.

శ. స.-యుగానా మస్తః యుగాంతః యుగాంత ఇతి కాలః యుగాంతకాలః
 యుగాంతకాలే ప్రతిసంహృతాః యుగాంతకాలప్రతిసంహృతాః యుగాంత...
 హృతాః ఆత్తనః యేనసః యుగాంత...తాత్తా తస్య యుగాంత...తాత్తనః, అత్తనః
 అత్తనో అత్తనాం యుగాంత...త్తక్ శబ్దః న. పు. ప. ఏ. జగత్, జగత్ జగత్
 జగన్తి జగచ్ఛబ్దః త. న. ప్ర. బ. యస్యాం, యస్యాం యయోః యాసు యచ్ఛబ్దః
 ద. శ్రీ. స. ఏ. వికాసేన సహితం యథా తథా సవికాసం క్రియా విశేషణమవ్యయం.
 ఆస్త ఆసాతాం ఆసత ఆసద్ ఉపవేశనే ఇత్యస్తాత్ అకర్త కాద్ధాతోః కర్తర భూతే
 లజ్జే ఆత్తనేపది ప్ర. పు. బ. తనౌ, తనౌ తనో తనుష తనుశబ్దః ఉ. శ్రీ. స. ఏ.
 మమా మమతుః మముః మామానే ఇత్యస్తాదకర్త కాత్ కర్తర భూతే లిజ్జే పర ప్ర.
 బ. తత్ర త్రలంతావ్యయం. న. అవ్య. కైటభస్య ద్విత్ కైటభద్విత్ తస్య కైట
 భద్విషః, ద్విషః ద్విషోః ద్విషాం ద్విట్ఛబ్దః ప. పు. ప. ఏ. తపవన ధనం యస్యసః
 తపోధనః తపోధనస్య అభ్యాగమః తపోధనాభ్యాగమః తపోధనాభ్యాగమేన
 సంభవా తపో... భవా, సంభవా సంభవే సంభవా తపో...భవాశబ్దః ఆ. శ్రీ.
 ప్ర. బ. ముదః, ముత్ ముదౌ ముదః ముచ్ఛబ్దః త. శ్రీ. ప్ర. బ.

యుగాంతేతి. యుగాంతకాలే ప్రళయసమయే, ప్రతిసంహృతాః ఆత్మస్వరూప
 సంహృతాః, ఆత్తనో జీవా యేన తస్య, కైటభద్విషో హరేః, యస్యాం తనౌ,
 మాఘటిక-౧

జగంతి లోకాః, సవికాసం సవిస్రంభం, ఆసత అతిష్ఠకా. 'ఆస ఉపవేశనే' లభ్యో. తత్ర తనా చేసా, తపోధనస్య నారదస్య, అభ్యాగమేన ఆగమనేన సంభవంతీతి సంభవాన్సంభూతాః, పచాద్యచ్, ముదః సంతోషాః, నమముః అతిరిచ్యం తేత్యర్థః. చతుర్వక్తః పరఃపర్యాజైః పృథగ్మమాంతీతి కవిప్రాధోక్తి సిద్ధాంతియేన, స్వతస్సిద్ధస్యాధేనాభ్యవసితత్వా దతిశయోక్తిః, సా చ ముదామంతస్సంబంధేఽపి అసంబంధోక్త్యా సంబంధాన్బంధరూపా.

శ్లో. నిదాఘధామాన మివాతిదీధిలిం ముదా వికాసం ముని మభ్యుపేయుషీ, విలోచనే చిభ్రదధిశ్రితశ్రిణీ సపుణ్డరీకాక్ష ఇతి స్ఫుటోఽభవత్. ౨౪

టీ. నిదాఘధామానమివ=సూర్యనివలె, అతిదీధిలిమ్=గొప్ప వెలుగుగల, ముని మభ్యుపేయ=వారదమహామునినిగుర్తించి, ముదా=సంతోషముచేత, వికాసం=ప్రకాశమును, ఉపేయుషీ = పొందినవికనుకనే, అధిశ్రితశ్రిణీ=పొందబడినలక్ష్మీగల, విలోచనే=నేత్రములను, చిభ్రత్=భరించుచున్న, సః = ఆ శ్రీకృష్ణస్వామి, పుండరీకాక్షఇతి=తెల్లదామరలబోలు కన్నులుగలవాఁడు, అని, స్ఫుటః=వెల్లడియైనవాఁడు, అభవత్=అయెను.

తా. సూర్యనిబోలి వెలుగుచున్న యీనారదుని ముందర ఆత్యానందముచే విశాలములైన నేత్రములతోఁ గూడుకొని ఆ శ్రీకృష్ణ స్వామి పుండరీకాక్షుడను తననామమును సార్థకముచేసికొనెను.

౨౪ శ. స.—నిదాఘం ధామ యస్యసః నిదాఘధామా తం నిదాఘధామానం, ధామానం ధామానా ధామ్నః నిదాఘధామకశబ్దః న. పు. ద్వి. ఏ. ఇవ అవ్య. అతి శయితా దీధితిర్యస్యసః అతిదీధిలిః తం అతిదీధిలిం అతిదీధిలిం అతిదీధిలి అతిదీధిలికా అతిదీధిలిశబ్దః ఇ. పు. ద్వి. ఏ. ముదా, ముదా ముదాభ్యాం ముద్భిః ముచ్చబ్దః ద. స్త్రీ. తృ. ఏ. వికాసం, వికాసం వికాసా వికాసాకా వికాసశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. మునిం, మునిం మునీ మునీకా మునిశబ్దః ఇ. పు. ద్వి. ఏ. అభి. అవ్య. ఉపేయుషీ, ఉపేయుః ఉపేయుషీ ఉపేయూషి ఉపేయవచ్చబ్దః స. న. ద్వి. ద్వి. విలోచనే, విలోచనం విలోచనే విలోచనాని విలోచనశబ్దః అ. న. ద్వి. ద్వి. చిభ్రత్, చిభ్రత్ చిభ్రతా చిభ్రతః చిభ్రచ్చబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. అధిశ్రితాశ్రిః యాభ్యాం తే అధిశ్రితశ్రిణీ తే అధిశ్రితశ్రిణీ, అధిశ్రితశ్రిణీ అధిశ్రితశ్రిణీ అధిశ్రితశ్రిణీ అధిశ్రితశ్రిణీ అధిశ్రితశ్రిణీశబ్దః ఇ. న. ద్వి. ద్వి. సః, సః తా తే తచ్చబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. పుండరీకేష అక్షిణీ యస్యసః పుండరీకాక్షః, పుండరీకాక్షః పుండరీకాక్షా పుండరీకాక్షా పుండరీకాక్షశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. ఇతి అవ్య. స్ఫుటః, స్ఫుటః స్ఫుటా స్ఫుటా స్ఫుటశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.

అభవత్ అభవతాం అభవత్ భూసత్తాయా మిత్యస్తాదకర్త కాత్ కర్తరి భూతే లజి పరస్మైపది ప్ర. ఏ.

నిదాఘేతి. నిదాఘ ముష్ణం, ధామ తేజో యస్య తం తథోక్తం. 'నిదాఘా గ్రీష్మకాలే స్యా దుష్ణ స్వేదాంబునో రపీ'తి విశ్వః. అర్కం సూర్యమివ అతిదీధితి మధికకాంతిం, మునిమభి నారద మభిలత్య, 'అభి రభాగ' ఇతిలక్షణే కర్తృప్రవచనీయ సంజ్ఞా. 'కర్తృప్ర వచనీయాయుక్తేద్వితీయా' యదా సంతోషేణ వికాసముపేయషీ ఉపగతే, క్వసుప్రత్యయాంతో నిపాతః. అతఏవాధిక్రితా ప్రాప్తా శ్రీర్యాభ్యాం తే తథోక్తే. 'ఇకోఽచివిభక్తాబి'తి సుమాగమః. విలోచనే నేత్రే విభ్రత్, 'నాభ్యస్తా చ్చతు'రితి సుమభావః. స హరిః పుణ్డరీకాక్ష ఇత్యేవం, స్ఫుటోభవత్, సూర్య సన్నిధానే శ్రీవికాసభాక్త్యేన పుండరీకసాధర్మ్యాత్ పుండరీకే ఇవాక్షిణీ యస్య త్యవయవార్థలాభే పుండరీకాక్ష ఇతి వ్యక్త మన్వర్థసంజ్ఞోఽభూదిత్యర్థః. అత్ర విభ్రత్ స్ఫుటోఽభవదితి పదార్థపాఠకుఃస్య కావ్యలింగస్య నిదాఘధామాన మివే త్యుపమా సాపేక్షత్వా దనయో రంగాంగిభావేన సంకరః.

శ్లో. సితం సితిమ్నా సుతరాం మునే ర్వపు

ర్విసారిభి సౌధ మివాథ లమ్మయక్,

ద్విజావళివ్యాజనిశాకరాంశుభి

శ్శుచిస్థితాం వాచ మవోచ దచ్యుతః.

౨౫

టీ. అథ=వారిద్దఱు కూర్చున్నపిదప, అచ్యుతః=శ్రీకృష్ణస్వామి, విసారిభిః= నలుగులంకుల వేగముగాఁ గలయ నల్లకొనుచున్న, ద్విజా...శుభేః-ద్విజ=పండ్లయొక్క, అవళి=వరుసయను, వ్యాజ=కపటముగల, నిశాకర=చంద్రునియొక్క, అంశుభిః=కొం తులచేత, సితం = స్వభావముననే తెల్లనైన, మునే = నారద మహామునియొక్క, వపుః=దేహమును, సౌధమివ=మేడనువలెనే, సుతరాం=మిగుల, సితిమ్నా=తెలుపుచే, లంభయక్ = కూర్చుచు, శుచిస్థితాం = తెల్లని చిలునవ్వుతోఁ గూడిన, వాచం = మాటను, అవోచత్=పలికెను.

తా. మునుపే తెల్లనియొడలుగల సూరదుని వెన్నెలలవంటి తన దంతమరీచులచే మఱింత తెల్లబఱచుచు శ్రీకృష్ణమూర్తి యాతనితోఁ బిన్ననవ్వుదొలక మాటలాడఁ దొడంగెను.

శ. స.---సితం, సితం సితే సితాని సితశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. సితస్యభావ స్సితీమా తేన సితిమ్నా, సితిమ్నా సితమభ్యాం సితమభిః సితమకాశబ్దః న. పు. తృ. ఏ.

సుతరాం. ఆవ్య. ముసే, ముసే మునోః ముసీనాం మునిశబ్దః ఇ. పు. య. ఏ. వపుః, వపుః వపుషీ వహంషి వపుశ్చబ్దః స. న. ద్వి. ఏ. విసారిభిః, విసారిణా విసారిభ్యాం విసారిభిః విసారిణాశబ్దః న. పు. తృ. బ. సుధా అస్యాస్తీతి సాధః తం సాధం, సాధం సాధా సాధాః సాధశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ఇవ. ఆవ్య. అమ్భయః, అమ్భయః అమ్భయస్తా అమ్భయస్తః అమ్భయచ్చబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. ద్వి. జాతాః ద్విజాః ద్విజా నాయావళిః ద్విజావళిః ద్విజావళిరేవ వ్యాజః యస్యసః ద్విజావళివ్యాజః నిశాంకరో తీతి నిశాకరః ద్విజావళివ్యాజశ్చాసౌ నిశాకరశ్చ ద్విజా...కరః ద్విజా...కరస్య అంశవః ద్విజా...శవః తైః ద్విజా...శుభిః, అంశునా అంశుభ్యాం అంశుభిః ద్విజా... శుశబ్దః ఉ. పు. తృ. బ. శుచిస్తితం యస్యాస్మా శుచిస్తితా తాం శుచిస్తితాం, శుచిస్తితాం శుచిస్తితే శుచిస్తితాః శుచిస్తితాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. వాచం, వాచం వాచా వాచః. వాక్చబ్దః య. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. అవోచత్ అవోచతాం అవోచత్ బ్రూజ్ వ్యక్తాయాం వాచీత్సాధాతోః సకర్తకాత్కర్తరిభూతే టుజి పరస్మైపది ప్ర. ఏ. అచ్యుతః, అచ్యుతః అచ్యుతౌ అచ్యుతాః అచ్యుతశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. ఏ.

సితమితి. అశోభయో రుపవేశనానంతరం అచ్యుతః కృష్ణః, హేతుకర్తా, విసా
రిభీరభీత్తం విపర్వద్భిః 'బహుళయాభీక్ష్యే' ఇతి జినిః. ద్విజావళిః దంతపక్షిః.
'ద ప్రవిప్లాజ్జా ద్విజా' ఇత్యమరః. సైవ వ్యాజః కపటం యస్య సః త ద్రూపఇత్యర్థః.
సచాసా నికాకర్ణశ్చ తస్యాంశుభిః కిరణైః, సితం స్వభావశుభ్రం మునే ర్నారా
దస్య వపుః శరీరం, సాధం ప్రాసాదమివ, సుతరా మత్యంతం, అవ్యయాద్ధాదామ్న
త్యయః. సితిమ్నా ధావశ్యేన ప్రయోజ్యకర్తా, లంభయన్ ప్రాపయన్, అతిధవశ
యన్నిత్యర్థః. లభే రత్ర గత్యుపసర్జనప్రాప్త్యర్థత్వేనాగత్యర్థత్వాత్ 'గతిబుద్ధి
త్వాదినా' అణి కర్తు ర్నకర్తృత్వం, యథాహ వామనః—'లభే ర్నత్యర్థత్వా జ్ఞిచ్యజ్ఞా
కర్తుః కర్తృత్వా కర్తృత్వే' ఇతి ప్రాప్త్యుపసర్జనగత్యర్థత్వే తు కర్తృత్వ మేవేతి రహ
స్యమ్. 'లభేశ్చే'తి సుమాగమః. శుచిస్థితాం వాచం, అవోచత్ ఉక్తవాన్, 'స్థిత
పూర్వాభిభాషీచపూర్వభాషీ చ రాఘవ' ఇతి న్యాయా దితి భావః. 'బ్రాహ్మోహో
వాలుక్ వచ ఉమి'తి ఉమాగమేనూజః. అత్ర సాధమివేత్యుపమాయాః, సితమ్నా
లంభయన్నిత్యసంబంధే సంబంధరూపాతిశయోక్తిః ద్విజావళివ్యాజనికాకరేతి ఛలాది
శబ్దై రసత్యత్వప్రతిపాదనరూపావహనావస్థ చ, మిథో వైరసేత్యై త్సంస్పృష్టిః.

3. హాత్యకుం సంప్రతి హేతు రేష్మత

శుభస్య పూర్వాచరితైః కృతం శుభైః,

శరీరభాజాం భవదీయదర్శనం

R.C

వ్యసక్తి కాలప్రితయేఽపి యోగ్యతామ్.

౨౬

టీ. భవదీయదర్శనమ్ - భవదీయ = మీదగు, దర్శనమ్ = సాక్షాత్కారము, శరీరభాజాం = దేహధారులకు, సంప్రతి = తత్కాలమున, అఘం = పాపమును, హరతి = పోగొట్టుచున్నది, ఏవ్యతః = రాబోవు, శుభస్య = మేలునకు, హేతుః = కారణము, పూర్వాచరితైః - పూర్వ = తొలిమేన, ఆచరితైః = చేయబడిన, శుభైః = పుణ్యములచేత, కృతం = దొరకినది, (ఏవం = ఇట్లు) కాలప్రితయేఽపి = భూతభవిష్య ద్వర్తమానకాలములు మూటియందును, యోగ్యతాం = పాత్రతను, వ్యసక్తి = ఎఱిగించుచున్నది.

తా. అయ్యా నారదులవారూ! మాబోటి దేహధారులకు తమ వంటిమహాత్ముల సాక్షాత్కారము దర్శనక్షణముందే ఉన్న పాపములన్ని పోగొట్టును. ఉత్తరకాలమున మేలుగలుగుటకా కారణమగును. పూర్వ జన్మపుణ్యవశమున లభించునేగాని యూరక దొరకదు. గావున కాల ప్రయమందును యోగ్యతను వెల్లడించునదిగా నున్నది.

శ. స. — హరతి హరతః హరన్తి హృత్ హరణే ఇత్యస్తాద్ధాతోః సకర్త కాత్ కర్తరి వర్తమానేలటి పరస్మైపది ప్ర. ఏ. అఘం, అఘం అఘి అఘాని అఘ శబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. సంప్రతి అవ్య. హేతుః, హేతుః హేతుా హేతవః హేతు శబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. ఏవ్యతః, ఏవ్యతః ఏవ్యతోః ఏవ్యతాం ఏవ్యచ్ఛబ్దః త. న. మ. ఏ. శుభస్య, శుభస్య శుభయోః శుభానాం శుభశబ్దః అ. న. మ. ఏ. పూర్వస్మిన్ ఆచరితాని పూర్వాచరితాని తైః పూర్వాచరితైః, పూర్వాచరితేన పూర్వాచరితాభ్యాం పూర్వాచరితైః పూర్వాచరితశబ్దః అ. న. తృ. బ. కృతం, కృతం కృతే కృతాని కృతశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. శుభైః, శుభేన శుభాభ్యాం శుభైః శుభశబ్దః అ. న. తృ. బ. శీర్షత ఇతి శరీరం శరీరం భజన్తి శరీరభాజః తేషాం శరీరభాజాం, భాజః భాజోః భాజాం శరీరభాశబ్దః జ. పు. న. బ. భవతః ఇదం భవదీయం భవదీయం చ తద్దర్శనంచ భవదీయదర్శనం, దర్శనం దర్శనే దర్శనాని భవదీయ దర్శనశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. వ్యసక్తి వ్యసక్తః వ్యసన్తి అంజూవ్యక్తి శ్శక్త్యకాంతి గతిః. ఇత్య స్తాత్సకర్త కాత్ కర్తరివర్తమానే లటి పరస్మైపది ప్ర. ఏ. త్రయః అవయవాః అస్య త్రితయం కాలానాం త్రితయం కాలత్రితయం తస్మిన్ కాలప్రితయే, త్రితయే త్రితయయోః త్రితయేషు కాలత్రితయశబ్దః అ. న. స. ఏ. అపి అవ్య. యోగ్య

స్వభావః యోగ్యతా తాం, యోగ్యతాం యోగ్యతే యోగ్యతాః యోగ్యతాశబ్దః
ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ.

హరతీతి. భవదీయదర్శనం, శరీరం భజంతీతి శరీరభాజః తేషాం, దృష్ట్యాణా
మితి భావః, భజో జ్యైః. కాలత్రితయే భూతాదికాలత్రయేఽపి యోగ్యతాం పాత్ర
తాం, వ్యసక్తి గమయతి కుతః సంప్రతి దర్శనకాలే, అఘం పాపం హరతి అపను
దతి, ఏష్యతో భావినః, శుభస్య శ్రేయసః. హేతుః తథా పూర్వాచరితైః ప్రాగను
ష్ఠితైః శుభైః సుస్కృతైః కృతం, ఏవం త్రైకాల్వేఽపి కార్యత్వేన కారణత్వేనచ పుంసి
సుకృతశమవాయమవగయతి. తత్తే దర్శనం కస్య నాకాస్య మితి భావః. అత్ర హరతీ
త్యాదివాక్యాన్వయస్య శరీరేత్యాదివాక్యాన్వయేహేతుతో వైత్వా వాక్యాన్వయేహేతుకం కావ్య
లిప్త మలంకారః.

శ్లో. జగత్స్వరూపప్రహసనభానునా

నయన్నియన్తుం సమభావి భానునా,

ప్రసవ్యా తేజోభి రసంఖ్యతాం గతై

రదస్త్యయా నుత్తమనుత్తమం తమః.

౨౭

టీ. జగతి = లోకమందు, అప... భానునా = అపర్యాప్త = లెక్కయిడరాని,

సహస్రం = అనేకములగు, భానునా = కిరణములు గల, భానునా = నూర్చునిచేత,

యత్ = ఏ లోకానికిని, నియంతుం = అణచుటకొఱకు, సమభావి = శక్యముకాక

పోయెనో, అనుత్తమం = అతీతమైన, అదః = ఈ, తమః = అజ్ఞానపుం జీవకటి,

అసంఖ్యతాం = లెక్కకెక్కుడగుటను, గతైః = పొందిన, తేజోభిః = జ్ఞానప్రకాశ

ములచేత, ప్రసవ్యా = బలవంతముగా, నుత్తం = పోల్చోలబడినది.

తా. ముఖ్యోకములు నిండి మొదలు తుదలేని అనంతకిరణములు

గలవాడయ్యును సూర్యుఁ డేయాంతరతమమును బోగొట్టఁ జాలఁడో

అట్టిగాఁగమైన అజ్ఞానాంధకారము నిజ్ఞానప్రదీప్తులచే దుదముట్టఁ బోకా

ర్చబడినది.

శ. స. — జగతి, జగతి జగతోః జగత్సు జగచ్చబ్దః త. న. స. ఏ. పర్యాప్తాః

సభవన్తీత్యపర్యాప్తాః అపర్యాప్తాః సహస్రం భావనః యస్యసః అప... సుః తేన

తప... ననా, భానునా భానుభ్యాం భానుభిః అప... భానుశబ్దః ఉ. పు. తృ. ఏ. న.

అవ్య. యత్, యత్ యే యాని యచ్చబ్దః ద. స. ప్ర. ఏ. నియంతుం తుమున్నంత

శక్యం సమభావి సంపూర్వక భూతత్రయామిత్యస్తాదకర్త కాత్ భావే లుజితే ఆత్మనే

ఉచి. ప్రథ. నిత్యైకవచనాన్తః. భానునా, భానునా భానుభ్యాం భానుభిః భానుశబ్దః

ఉ. పు. తృ. ఏ. ప్రసవ్య ల్యబస్తావ్యయం. తేజోభిః తేజసా తేజోభ్యాం తేజోభిః
తేజశ్శబ్దః స. న. తృ. బ. నవిద్యతే సంఖ్యాయేషాం తాన్యసంఖ్యాని ఆసంఖ్యానాం
భావః అసంఖ్యతా తాం అసంఖ్యతాం, ఆసంఖ్యతాం అసంఖ్యతే అసంఖ్యతాః అసం
ఖ్యతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. గతైః, గతేన గతాభ్యాం గతైః గతశబ్దః ఆ. స. తృ. బ.
అదః, అదః అమూ అమూని అదశ్శబ్దః స. న. ప్ర. ఏ. త్వయా, త్వయా యువా
భ్యాం యుష్టాభిః యుష్టచ్ఛబ్దః ద. పు. తృ. ఏ. నుత్తం, నుత్తం నుత్తే నుత్తాని నుత్త
శబ్దః ఆ. స. ప్ర. ఏ. అవిద్యమానం ఉత్తమం యస్తాత్తదనుత్తమం, అనుత్తమం అను
త్తమే అనుత్తమాని, అనుత్తమశబ్దః ఆ. స. ప్ర. ఏ. తమః, తమః తమసీ తమాంసి
తమశ్శబ్దః స. న. ప్ర. ఏ.

జగతీతి. జగతి లోకే అపర్యాప్తా అపరిచ్ఛిన్నాః, సహస్రం భాసవోఽం
శవో యస్య తేన, భానునా అక్లేణ, 'భాసవోఽర్కచారాంశవ' ఇత్యుభయత్రాపి
వైజయంతీ. యత్తమో నియన్తుం నివారయితుం, న సమభావి నాశంకి, భావే లిఖ్.
అవిద్యమాన ముత్తమం యస్తాత్తదనుత్తమం సర్వాధికం, అదస్తమః మోహత్తకం,
అసంఖ్యతాం గతైః తేజోభిః ప్రసవ్య బలాత్, త్వయా నుత్తం నున్నం, అత
క్లాఘ్యదర్శనో భవానితి భావః. 'నుదవిదే' త్యాదినా వికల్పత్వాన్నిష్ఠానత్వా
భావః, అత్రోపమానాద్యానోః మనో రాధిక్యప్రతిపాదనాద్వ్యతిరేకః.

శ్లో. కృతః ప్రజాక్షేమకృతా ప్రజాసృజా
సుపాత్రనిక్షేపనిరాకులాత్తనా,

సదోషయోగేఽపి గురు స్త్వమక్షయో

నిధి శ్రుతీనాం ధనసంపదామివ.

౨౮

టీ. ప్రజాక్షేమకృతా-ప్రజా = జనులకు (బిడ్డలకు), క్షేమకృతా = మేలు
జేయువాడును, సుపాత్ర...త్తనా-సుపాత్ర = అర్హుఁడైనపురుషునియందు (గంగా
శము మొదలగు గట్టి పాత్రయందు), నిక్షేప = ఉంచుచేత, నిరాకులాత్తనా =
దిగులుదీతిన మనస్సుగల, ప్రజాసృజా = బ్రహ్మదేవునిచేత (బిడ్డలుగలవానిచేత), త్వం
= నీవు, ధనసంపదామివ = ద్రవ్యసంపదలకువలెనే, శ్రుతీనాం = వేదమంత్రములకు,
సదా = ఎల్లప్పుడును, ఉపయోగేఽపి = వాడుకొనుటయందును, అక్షయః = తఱుగు
వడని, గురుః = సంప్రదాయ బోధకుఁడవైన (గొప్పఁడైన), నిధిః=పాఠశాల, కృతః
= చేయఁబడితివి.

తా. ధనికుఁడొకడు తనబిడ్డలకొఱకు నుచితస్థలమందు తరుగని
గొప్పధనమును దాచినట్లు బ్రహ్మదేవుఁడు లోకక్షేమము కొఱకు సర్వ

వేదములు నీయందునిచి నిన్ను సంప్రదాయప్రవర్తకుడైన యాచార్యునిగాఁ జేసెను.

క. స.—కృతః, కృతః కృతా కృతాః కృతశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. తేమం కరోతీతి తేమకృత్ ప్రజానాం తేమకృత్ ప్రజాతేమకృత్ తేన ప్రజాతేమకృతా, కృతా కృదాభ్యం కృద్భిః ప్రజాతేమ కృచ్ఛబ్దః త. పు. తృ. ఏ. ప్రజాః సృజతీతి ప్రజాసృజ్ తేన ప్రజాసృజా, ప్రజాసృజా ప్రజాసృడాభ్యం ప్రజాసృడ్భిః ప్రజాసృట్పబ్దః జ. పు. తృ. ఏ. శోభనం పాత్రం సుపాత్రం సుపాత్రే నిక్షేపః సుపాత్ర నిక్షేపః సుపాత్రనిక్షేపేణ నిరాకులః సు...కులః సు...లః ఆత్మాయస్యః సుపా...త్తా తేనసుపా...త్త నా, అత్త నా అత్త భ్యాం అత్త భిః సుపా...లాత్తశబ్దః స. పు. తృ. ఏ. సదా. అవ్య. ఉపయోగే, ఉపయోగే ఉపయోగయోః ఉపయోగేషు ఉపయోగశబ్దః అ. పు. స. ఏ. అపి అవ్య. గురుః, గురుః గురూ గురవః గురుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. త్వం, త్వంయువాం యూయం యుష్మచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. అక్షయః, అక్షయః అక్షయా అక్షయాః అక్షయశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. నిధీయతే అత్రేతినిధిః, నిధిః నిధీ నిధయః నిధిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. శ్రుతీనాం, శ్రుతేః శ్రుతోః శ్రుతీనాం శ్రుతిశబ్దః ఇ. శ్రీ. డ. బ. ధనానాం సంపదః ధనసంపదః తానాం ధనసంపదాం, ధనసంపదః ధనసంపదోః ధనసంపదాం ధనసంపచ్చబ్దః ద. శ్రీ. డ. బ. ఇవ. అవ్య.

కృతఇతి. ప్రజానాం జనానాం, అపత్యానాం చ, తేమకృతా కుశలకారిణా 'ప్రజాప్యాత్సంతతా జన్' ఇత్యమరః. సుపాత్రే యోగ్యపురుషే, కటాపాదిదృఢ భాజనేన, నిక్షేపేణ నిధానేన, నిరాకులాత్త నా స్వస్థ చిత్తేన, 'యోగ్యభాజనయోః పాత్ర మిత్యమరః. ప్రజాసృజా బ్రహ్మణా, పుత్రిణా చ త్వం ధనసంపదామివ శ్రుతీనాం వేదానాం, సదోపయోగే దానభోగాభ్యాం వ్యయేఽపి, అక్షయః ఏక త్రాహ్నాయ దన్య త్రానంత్యా చేతి భావః. గురు రుపదేష్టా, సంప్రదాయప్రవర్తక ఇతి యావత్. అన్యత్ర మహా నిధీయతేత్రేతి నిధిః నిక్షేపః కృతః, 'ఉప సర్గః' కిరితి కీప్రత్యయః. శ్రుతీసంప్రదాయద్వారా ధర్మాధర్మవ్యవస్థాపకతయా జగత్ప్రతిష్ఠాపేతూనాం భవాదృశాం. దర్శనం కన్య న క్లాఘ్య మితి భావః. అత్ర శబ్దమాత్రసాధర్మ్యాత్ శ్లేషోఽయం ప్రకృతాప్రకృతవిషయ ఇత్యాహుః.

శ్లో. విలోకనేనైవ తవామునా మునే

కృతః కృతార్థోఽస్మి నిబర్హితాంహసా,
తథాపి శుక్ర్రామ రహం గరియసీ
అర్హిరోఽథవా శ్రేయసీ కేన తృప్యతే.

టీ. హేమునే=హేమనారద మహామునీ, నిబర్హితాంహసా - నిబర్హిత=మాడ్చబడిన, అంహసా=పాపములు గలది గనుకనే, అమునా=ఈ, తవ=నీయొక్క, విలోకనేనైవ = దర్శనముచేతనే, కృతార్థః=కృతకృత్యుడనుగా, కృతః = చేయబడినవాడను, అస్మి = అయినాను, తథాపి = అటులైనను, అహం = నేను, గరియసీ = అర్థగౌరవముగల, గిరః = నీమాటలనుగూడ, శుశ్రూషః = వినఁగోరిక కలవాడను, అస్మి = అయితిని. అథవా = అటుగాడేని, శ్రేయసి = మేలుపట్టున, కేన = ఎవనిచేత, తృప్యతే = తనియబడుచున్నది. ఎవఁడును దనియఁడు. కావలెననియే కోరుచుండును.

తా. నారదమహామునీ! పాపవిధ్వంసన ప్రవీణమైన నీదర్శనము లభించుటచేతనే నేను కృతకృత్యుడనైతిని. అయినను ప్రసన్న గంభీరములైన నీమాటలనుగూడ వినఁగోరుచున్నాను. నీరెలా మోఁకలాడ్డువాడును గలరా.

శ. స.—విలోకనేన, విలోకనేన విలోకనాభ్యాం విలోకనైః విలోకనశబ్దః అ. న. తృ. ఏ. ఏవ అవ్య. తవ, తే యువయోః, వాం యుష్మకంవః యుష్మచ్ఛబ్దః ద. పు. డ. ఏ. అమునా, అమునా అమూభ్యాం అమీభిః అదశ్శబ్దః స. న. తృ. ఏ. మునే, హేమునే హేమునీ హేమునయః మనిశబ్దః ఇ. పు. స. ప్ర. ఏ. కృతః, కృతః కృతా కృతాః కృతశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. కృతః అర్థః యేనసః కృతార్థః, అర్థః అర్థా అర్థాః కృతార్థశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. అస్మి స్వః స్వః. అసభవీత్సన్దకర్తకాత్ కర్తరి వర్తమానే భూతే చ లటి ఉత్తమ. ఏ. నిబర్హితాని అంహంసి యేనసః నిబర్హితాంహః తేన నిబర్హితాంహసా, అంహసా అంహంభ్యాం అంహంభిః నిబర్హితాంహశబ్దః స. పు. తృ. ఏ. తథా అవ్య. అపి అవ్య. శ్రోతు మిచ్ఛః శుశ్రూషః, శుశ్రూషః శుశ్రూషా శుశ్రూషవః శుశ్రూషశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. అహం, అహం అహం వయం అస్తచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. అత్యంతం గుర్వ్యః గరియస్యః తాః గరియసీః, గరియసీం గరియస్యా గరియసీః గరియసీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. బ. గిరః, గిరం గిరా గిరః గీర్వబ్దః రేఫాంతః స్త్రీ. ద్వి. బ. అథ అవ్య. వా అవ్య. శ్రేయసి, శ్రేయసి శ్రేయసాః శ్రేయస్సు శ్రేయశబ్దః స. న. స. ఏ. కేన, కేన కాభ్యాం కైః కింశబ్దః మ. పు. తృ. ఏ. తృప్యతే తృప్తీణ ఇత్యన్దకర్తకాధాతోః భావేలటి ఆత్మ నేపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

విలోకనేనేతి. హే మునే నిబర్హితాంహసా అపహృతపాస్తా నా అత ఏవ అమునా తవ విలోకనేనైవ కృతార్థః కృతోఽస్మి, తథాప్యహం, గరియసీః మాఘటిక—6

అర్థ వత్తరాః, 'ద్వివచనవిభజ్యోపపదే' ఇత్యాదినా ఈయసున్. 'ఉగితశ్చే'తి జీవ. 'ప్రియస్థిరే' త్యాదినా గుహోగ్రరాజేశః, గిర స్తవ వాచోఽపి, శుక్రాఘః శ్రోతు మిచ్చురస్తి శృణోతేస్సన్నంతాదు ప్రత్యయః. న చైతద్వృథేత్యాహ—అథ వేతి. తథా హీత్యర్థః అథవేతి పఙ్కంతర ప్రసిద్ధ్యో రితి గణవా్యాఖ్యానాత్. శ్రేయసి విషయే, కేన తృప్యతే, నకేనాపీత్యర్థః. కృతార్థతాయా ఇయతాభావా దితి భావః, భావేలిట్.

అవ. ఇట్లు ప్రియమువలెకి యింక వచ్చినపని యేమని వినయముగా నడుగు చున్నాడు.—

శ్లో. గతస్పృహోఽప్యగమ్య ప్రయోజనం

వదేతి వక్తుం వ్యవసీయతే యయా,

తనోతి న స్తా ముదితాత్త గౌరవో

గురు స్తవై వాగమ ఏష ధృష్టతామ్.

30

టీ. గతస్పృహోఽపి=(నీవు) ఏకాంకికయు లేనివాడవైనను, అగమన ప్రయోజనం—అగమన=సీరాకాయందలి, ప్రయోజనం=పనిని, వద=చెప్పుము. ఇతి=అని, వక్తుం=అడుగుటకొరకు, యయా=ఏనాహసముచేత, వ్యవసీయతే=యత్నింపఁబడుచున్నదో, ఉదితాత్త గౌరవః—ఉదిత=పుట్టిన, అత్త= నాయొక్క, గౌరవః = గౌరవముగలదియు, గురుః=మెచ్చుకొఁదగిన, ఏషః=ఈ, తవ=నీయొక్క, అగమవేష=రాకయే, నః=మాకు, తాం=ఆ, ధృష్టతాం = ప్రగల్భితను, తనోతి=కలిగించుచున్నది.

తా. మీరు నిష్కాములే యైనను నాయుంటికివచ్చి నన్నొక పెద్దజేసెందును గలిగిన సాహసమొకటి నన్ను మీరేపనికై యిటు వచ్చితిరని విమ్ముడుగఁ బురివెట్టుచున్నది.

క. స.—గతా స్పృహో యస్య సః గతస్పృహః, గతస్పృహః గతస్పృహౌ గతస్పృహః గతస్పృహకబ్జః అ. పు. ప్ర. ఏ. అపి అవ్య. అగమనస్య ప్రయోజనం అగమనప్రయోజనం, ప్రయోజనం ప్రయోజనే ప్రయోజనాని అగమనప్రయోజన కబ్జః అ. న. ద్వి. ఏ. వద వదతాత్ వదతం వదత వదవ్యక్తాయాం వాచీత్యస్తా త్పకర్త కాత్ కర్తరి విధ్యాదా లోటి పరస్మైపది మధ్యమపురుషైకవచనాంతః ఇతి అవ్య. వక్తుం తుమున్నంతావ్య. వి అవ. ఏతదుపసర్గద్వయపూర్వకహోఽన్తకర్త ణీత్యస్తా దకర్త కాత్ భావేలిటి అత్త నేపది ప్రథమపురుష. ఏ. యయా, యయా యాభ్యాం త్సాభ్యో యచ్చబ్జద. స్త్రీ. కృ. ఏ. తనోతి, తనోతి తనుకః తన్నన్తి తనువిస్తారే ఇత్య స్తాత్పకర్త కాత్ కర్తరి వర్తమానే లిటి పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః సః

మమ మే ఆవయోః నా అస్తాకం సః|అస్తచ్ఛబ్దః ద. పు. ష. బ. తాం, తాం తే తాః
తచ్ఛబ్దః ద. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. అత్తనః గౌరవం|అత్తగౌరవం ఉదితం అత్తగౌరవం యేనసః
ఉదితాత్తగౌరవః, గౌరవః గౌరవో గౌరవాః ఉదితాత్తగౌరవశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.
గురుః, గురుః గురూ గురవః గురుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. తవ, తవ తే యవయోః
వాం యుష్టాకం వః యుష్టచ్ఛబ్దః ద. పు. ష. ఏ. ఏవ అవ్య. ఆగమః, ఆగమః ఆగమా
ఆగమాః ఆగమశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. ఏషః, ఏషః ఏతా ఏతే ఏతచ్ఛబ్దః ద. పు.
ప్ర. ఏ. ధృష్టస్యభావః ధృష్టతా తాం ధృష్టతాం, ధృష్టతాం ధృష్టతే ధృష్టతాః
ధృష్టతాశబ్దః అ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ.

అవ. ఏవం ప్రియ ముక్త్యా సంప్రత్యాగమనప్రయోజనం వినయేన ప్రచ్ఛతి.—

గతస్పృహఇతి. గతస్పృహా విరక్తోఽపి, త్వం ఆగమనప్రయోజనం, వదేతి
వత్సం యయా ధృష్టతయా, వ్యవసీయతే ఉద్యమ్యతే, స్యతేరాభివేలత్. ఉదిత
ముత్సన్నం ఉక్తంవా, అత్తనో మమ గౌరవం యేన సః, గురుః క్షాఘ్యః, ఏష తవ
ఆగమ ఆగమనమేవ, నోఽస్తాకం, తాం ధృష్టతాం, తనోతి, భగవతో నిస్సృహ
త్వేఽపి ప్రేక్షాతత్పివృత్తేః ప్రయోజనవ్యాప్త్యా సావకాశః ప్రశ్న ఇతి భావః.

శ్లో. ఇతి బ్రువంతంతమువాచ స వ్రతీ

న వాచ్య మిత్థం పురుషోత్తమ త్వయా,

త్వ మేవ సాక్షాత్కరణీయ ఇత్యతః

కి మస్తి కార్యం గురు యోగినా మపి.

30

టీ. ఇతి=ఈలాగున, బ్రువంతం=పలుకుచున్న, తం=ఆ శ్రీకృష్ణమూర్తినిగూర్చి,
సః=, వ్రతీ=నారదమహాముని, ఉవాచ=చెప్పవలెకెను. సాపురుషోత్తమ=ఓశ్రీ
కృష్ణస్వామి, త్వయా = నీచేత, ఇత్థం = ఈలాగున, నవాచ్యం = పలుకఁదగినదికాదు.
యోగినామపి = యోగసిద్ధులకుఁగూడ, త్వమేవ = నీవే, సాక్షాత్కరణీయః=దర్శింపఁ
దగినవాడవు, ఇత్యతః = అనుదీనికంటె, వేతైన, గురు = గొప్పదగు, కార్యం =
పని, కిం = ఏది, అస్తి = కలదు? లేదనుట.

తా. అని పలుకుచున్న కృష్ణునిజూచి నారదులవారు బదులు
చెప్పుచున్నారు. స్వామి మీంటులనవలదు. ఎంతంత దొడ్డమహిమగల
యోగులకుఁగూడ మీరే దర్శింపఁదగినవారనినచో నింక నాకుమాత్రము
తమను దర్శించుటకన్న నెక్కువపని యేమున్నది? ఏమియులేదు.

శ. స.—ఇతి అవ్య. బ్రవంతం, బ్రవంతం బ్రవంతౌ బ్రవంతః బ్రవచ్ఛబ్జః
త. పు. ద్వి. ఏ. తం, తం తౌ తా తౌ తచ్ఛబ్జః ద. పు. ద్వి. ఏ. ఉవాచ, ఉవాచ
ఉచతుః ఉచుః బ్రూహ్ వ్యక్తాయాం వాచీత్యస్తాత్వకర్తౌ కర్తరి భూతేలిటి
పరస్మైపది ప్రథ. పు. ఏ. సః, సః తౌ తే తచ్ఛబ్జః ద. పు. ప్ర. ఏ. వ్రతమస్యా
స్తీతి వ్రతీ, వ్రతీ వ్రతినౌ వ్రతినః వ్రతీశబ్జః న. పు. ప్ర. ఏ. న. అవ్య. వత్తుం
యోగ్యం వాచ్యం, వాచ్యం వాచ్యే వాచ్యాని వాచ్యశబ్జః అ. న. ప్ర. ఏ.
ఇథం అవ్య. పురుషేషా త్తమః పురుషో త్తమః తస్య సంబుద్ధిః హేపురుషో త్తమః,
హేపురుషో త్తమ హేపురుషో త్తమా హేపురుషో త్తమాః పురుషో త్తమశబ్జః అ. పు.
ప్ర. ఏ. త్వయా, త్వయా యువాభ్యాం యుష్మాభిః యుష్మచ్ఛబ్జః ద. పు. త్వు. ఏ.
త్వం, త్వం యువాం యూయం యుష్మచ్ఛబ్జః ద. పు. ప్ర. ఏ. ఏవ అవ్య. సాక్షా
త్కర్తుం యోగ్యః సాక్షాత్కరణీయః, కరణీయః కరణీయా కరణీయాః సాక్షాత్క
రణీయశబ్జః అ. పు. ప్ర. ఏ. ఇతి అవ్య. అతః అవ్య. కిం, కిం కే కాని కింశబ్జః
మ.న.ప్ర.ఏ. అస్తి సః సస్తి అసభువీత్యస్తాదకర్తౌ కర్తరి వర్తమానేలిటి పరస్మై
ప్ర. ఏ. కార్యం, కార్యం కార్యే కార్యాణి కార్యశబ్జః అ. న. ప్ర. ఏ. గురు, గురు
గురుణీ గురుణి గురుశబ్జః ఉ. న. ప్ర. ఏ. యోగః ఏషామస్తీతియోగినః తేషాం
యోగినాం,యోగినః యోగినోః యోగినాం యోగిశబ్జః న. పు. మ. బ. ఆపి అవ్య.

ఇతి. ఇతి బ్రవంతం తం హరిం, స వ్రతీ ముని రువాచ, కిమితి హేపురు
షో త్తమ పురుషేషు శ్రేష్ఠ. 'ననిర్ధారణ' ఇతి వక్తృసమాసనిషేధః. త్వయా ఇథం గత
స్పృహతోఽపి త్వేనం, న వాచ్యం, గతస్పృహస్యా ప్యత్ర ప్రయోజనసంభవా దితి
భావః. తదేవాహ—యోగినామపి త్వమేవ సాక్షాత్కరణీయః ప్రత్యక్షీకర్తవ్యః,
ఇత్యుతోఽస్తాత్, అన్యద్గురుకార్యం. కి మస్తి న కించి దిత్యర్థః. తస్మాన్న ప్రయోజ
నాంతరప్రకృప్తావకాశ ఇతి భావః.

అవ. యోగులకును నీవే దర్శింపదగువాడే వనుదానిని గట్టి జేయు
చున్నాడు.—

శ్లో. ఉదీర్ఘ రాగ ప్రతిరోధకం జనై

రభీత్స్య మత్కుణ్డతయాతిదుర్గమమ్,

ఉపేయుషో మోక్షవధం మనస్సివ

స్తవ మగ్రభూమి ర్నిరసాయసంశ్రయా. 3.9

టీ. ఉదీర్ఘ...ధకం-ఉదీర్ఘ = చెలరేగిన, రాగ=విషయాభిలాషయను, ప్రతి
రోధకం=అడ్డము (దొంగ) గలదియు, అభీత్స్యం=మిక్కిలి, అత్కుణ్డతయా=అలవణుప

బడని (నలగఁజ్రొక్కబడని) దగుటచేత, జనైః=మనుజులచేత, అతిదుర్గమం=మిగుల పొందనలవికాని, మోక్షపథం=ముక్తిమార్గమును (అడవిదారిని), ఉపేయుషః = ప్రవేశించిన, మనస్వినః=పండితునకు (ధీరునకు), త్వమేవ=నీవే, నిరపాయ సంశయా = మరలుపాటులేని యునికిగల, అగ్రభూమి=చేరఁదగినచోటు.

తా. దొంగలు కంటకాదులు వీనిచే నిండి నలిగి మెత్తబడని అడవిదారిలో కష్టపడిపోవువానికి ఒక మంచిచో పెట్టో, విషయతృప్తి చే పలుమాటు అడ్డగించబడి అతికష్టలభ్యమై మోక్షమార్గమును జేసు వానికి నీవాక పునరావృత్తిలేని మంచి ప్రాప్తిసాన మవుగదా.

శ. స.—రాగవన ప్రతిరోధకః రాగ ప్రతిరోధకః ఉదీర్ఘః రాగ ప్రతిరోధకః యస్మిన్ సః ఉదీర్ఘ...ధకః తం ఉదీ...ధకం, రోధకం రోధకా రోధకా ఉదీ... రోధకశబ్దః ఆ. పు. ద్వి. ఏ. జనైః, జనేన జనాభ్యాం జనైః జనశబ్దః ఆ. పు. తృ. బ. అభీక్షం అవ్య. త్సుణ్ణో నభవతీత్యత్సుణ్ణః అత్సుణ్ణస్యభావః అత్సుణ్ణతా తయా అత్సుణ్ణ తయా, అత్సుణ్ణతయా అత్సుణ్ణతాభ్యాం అత్సుణ్ణతాభిః అత్సుణ్ణతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. తృ. ఏ. ఆత్యంతం దుర్గమః అతిదుర్గమః తం అతిదుర్గమం, అతిదుర్గమం అతిదుర్గమా అతిదుర్గ మాకా అతిదుర్గమశబ్దః ఆ. పు. ద్వి. ఏ. ఉపేయుషః, ఉపేయుషః ఉపేయుషాః ఉపేయుషాం ఉపేయివచ్ఛబ్దః స. పు. ఘ. ఏ. మోక్షస్యపంథాః మోక్షపథః తం మోక్షపథం, మోక్షపథం మోక్షపథౌ మోక్షసథాకా మోక్షపథశబ్దః ఆ. పు. ద్వి. ఏ. ప్రశస్తం మనః అస్మాన్స్తీతి మనస్వీ తస్య మనస్వినః, మనస్వినః మనస్వినోః మనస్వినాం మనస్వికశబ్దః న. పు. ఘ. ఏ. త్వం, యువాం యూయం యుష్మచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. అగ్రాచసా భూమిశ్చ అగ్రభూమిః, భూమిః భూమి భూమ యః అగ్రభూమిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. నిర్గతః అపాయః యస్తాత్సః నిరపాయః నిరపాయః సంశయః యస్యాస్యా నిరపాయసంశయా, సంశయాసంశయే సంశ యాః నిరపాయసంశయాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ.

అవ. యదుక్తం యోగినామపి త్వమేవ సాక్షాత్కరణీయ ఇతి తదేవ ద్రథ యతి.—

ఉదీర్ఘేతి. ఉదీర్ఘ ఉద్రిక్తః, రాగో విషయాభిలాషః, స ఏవ ప్రతిరోధకః ప్రతిబంధః, పాటచ్చరశ్చ యస్మిన్ తం, 'ప్రతిరోధిపరాస్కండిపాటచ్చరమలి మ్లుచా' ఇత్యమరః. అభీక్ష మత్సుణ్ణతయా అనభ్యస్తత్వేన, అన్యత్రాప్రతిహతత్వే న చ, జనై రతిదుర్గమం, మోక్షపథం అపవర్గమార్గం, కౌంతారం చ, ఉపేయుషః ప్రాప్తవతః, 'ఉపేయివానగాశ్వాననూచానశ్చే'తి క్వగుప్రత్యయాంతో నిపాతః.

మనస్విన స్సుమనసో ధీరస్య 'ప్రశంసాయా మినిః' త్వమేన నిరపాయః పునరావృత్తి రహితః, సంశ్రయః ఆశ్రయః ప్రాప్తి ర్యస్యా సా తథోక్తా, 'న చ పునరావర్తతే' ఇతి శ్రుతేః ఆగ్రభూమిః ప్రాప్యస్థానం. 'అగ్ర మాలంబసే ప్రాప్య' ఇతివిశ్వః. 'సోఽహ మిత్యాది శ్రుతేః. త్వత్ప్రాప్తేరేవ మోక్షత్వా దితి భావః. తస్మా న్ము ఊహా మపి త్వమేవ సాక్షాత్కరణీయ ఇతి సిద్ధమ్. 'త మేవం విదిత్వాతిమృత్యు మేతి నాన్యః పంథా విద్యతేఽయనా యేతి శ్రుతేః. యథా కస్య చి త్కుతశ్చి త్సజ్కుటా నిర్లభ్య కేనచిత్కాంతారేణాగతస్య కించి నిర్బాధస్థానప్రాప్తి రభయాయ కల్పతే తథా త్వమేవ ముముక్షో రితి ధ్యనిః.

అవ. అయ్యా ! మాయాతీతుఁ డైనయీశ్వరుని బొందినచో మోక్షము గలుగుఁ గాని నావలన నే మున్న దగు నని యాయీశ్వరుఁడు నీవే యనుచున్నాఁడు.—

ఉదాసితారం నిగృహీతమానసై

ర్గృహీతమథ్యాత్తదృశా కథంచన,

బహిర్వికారం ప్రకృతేః పృథగ్విదుః

పురాతనం త్వం పురుషం పురావిదః.

33

టీ. పురావిదః = పూర్వగాథలెఱిగిన కపిలాదిమునులు, త్వం = నిన్ను, నిగృహీతమానసైః—నిగృహీత = నియమించబడిన, మానసైః = చిత్తముగలవారి చేత, అథ్యాత్తదృశా = బ్రహ్మజ్ఞానముచేత, కథంచన = ఎట్లో, గృహీతం = కని పట్టబడినవాఁడును, ఉదాసితారం = ప్రకృతిలోఁబడక, తొలగియున్నవాఁడును, బహిర్వికారం = మహదాది వికారములకు వెలియైనవాఁడును, ప్రకృతేః = త్రిగుణ స్వరూపమైన మూలావిద్యకంటె, పృథక్ = వేరుపడినవాఁడును, పురాతనం = మిక్కిలి ప్రాచీనుఁడైన, పురుషం = పురుషునిగా, విదుః = బుద్ధుఁడును.

తా. పూర్వచరిత్ర మెఱిగిన కపిలాది మహర్షులు నిన్నే నియత చిత్తులగు యోగులచేత జ్ఞానదృష్టిచేత నతిప్రయాసముచేతఁ గనుఁగొనఁ బడినవాఁడును, మహదాదులకంటెను మూలప్రకృతికంటెను వేఱైన పురాతనపురుషునిగాఁ దెలిసికొనుచున్నారు.

శ. స.—ఉదాసితారం, ఉదాసితారం ఉదాసితారా ఉదాసిత్యైః ఉదా సితృశబ్దః ఋ. పు. ద్వి. ఏ. నిగృహీతం మానసం యైస్తే నిగృహీతమానసాః తైః నిగృహీత మానసైః, మానసేన మానసాభ్యాం మానసైః నిగృహీత మానసశబ్దః అ. పు. త్వ. బ. గృహీతం, గృహీతం గృహీతా గృహీతాః గృహీతశబ్దః అ. పు.

ద్వి. ఏ. ఆత్మని అధి అధ్యాత్మం అధ్యాత్మం చ తద్వృత్త్య అధ్యాత్మ దృక్ తయా అధ్యాత్మ దృశా. దృశా దృశ్యాత్మం దృశిః అధ్యాత్మ దృశ్యబ్జః శ. స్త్రీ. తృ. ఏ. కథం అవ్య. చన అవ్య. వికారేభ్యో బహి ర్బహిర్వికారం అవ్యయాభావావ్యయం. ప్రకృతేః, ప్రకృతేః ప్రకృతోః ప్రకృతీనాం ప్రకృతిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ఘ. ఏ. పృథక్. అవ్య. వేద విదతుః విదుః విదజ్ఞానే ఇత్యస్తా త్సకర్త కాత్ కర్తరి వర్తమానేలటి పర. ప్రథ. బహు. పురాభవః పురాతనః తం పురాతనం, పురాతనం పురాతనా పురాతనాన్, పురాతనశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. త్వం, త్వం త్వం యువాం వాం యుష్మాన్ వః యుష్మచ్ఛబ్దః ద. పు. ద్వి. ఏ. పురుషం, పురుషం పురుషే పురుషాన్ పురుషశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. పురావిదంతీతి పురావిదః, పురావిత్ పురావిదౌ పురా విదః పురావిచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. బ.

నను ప్రకృతివివిక్తపురుషసాక్షాత్కారా న్తోక్షః నాస్తత్సాక్షాత్కారాదిత్యా శంక్య సోఽపి త్వమేవేత్యాచా—

ఉదాసితారమితి. పురావిదః పూర్వజ్ఞః కపిలాదయః, త్వం నిగృహీతమా నస్తైః అంతర్నిరుద్ధచిత్తైః, యోగిభిః, ఆత్మని అధి ఇత్యధ్యాత్మం, విభక్త్యర్థేఽవ్యయా భావః. 'అనశ్చే'తి సమాసాంతప్రచ్. అధ్యాత్మం దృక్ జ్ఞానం తయా అధ్యాత్మ దృశా, ప్రత్యక్షలప్త్యాః కథంచన, గృహీతం సాక్షాత్కృతం కేన రూపేణ గృహీత మత ఆచా—ఉదాసితారముదాసీనం ప్రకృతా స్వార్థం ప్రవృత్తాయామపి స్వయం కర్తృత్వాద్యస్పృష్ట మిత్థ్యః. అనేస్తుచ్. బహి ర్వికారేభ్యో బహిర్వికారం, మహ దాదిభ్యః పృథగ్భూత మిత్థ్యః. 'అపపరిబహిరంచనః పంచమ్యా' ఇత్యవ్యయాభావః. కించ ప్రకృతే సైగ్రగుణ్యాత్సనో మూలకారణాత్, పృథ గ్విభిన్నం. 'ప్రకృతిః పంచ భూతేషు ప్రధానే మూలకాక్షణ' ఇతి యదవః. పురా భవం పురాతనం, అనాదిం, 'సాయంచిరమి'త్యాదినా ట్యుట్ ప్రత్యయః. పురుషం పురుషశబ్దవాచ్యం, విజ్ఞానఘనం విదుః విదన్తి, 'విదోలటో వే'తి యేరుసాదేశః. యదాహుః—'మూలప్రకృతి రవికృతి ర్నహదాద్యాః ప్రకృతి వికృతయ స్సప్త, సోదశకశ్చ వికారో న ప్రకృతిర్న వికృతిః పురుష'ఇతి. 'అజామేకాం లోహిత శుక్లకృష్ణా మి'త్యాదిశ్రుతేశ్చ. సోఽపి త్వమేవ. 'తత్త్వ మసీ'త్యాది వాక్యై రై క్యశ్రవణాత్. తస్మా త్త్వమేవ సాక్షాత్కరణీయ ఇతి సుష్మాక్తమితి భావః.

అవ. ఇట్లు దేవుని నిర్గుణరూపమును జెప్పి ప్రకృతోపయోగిగావున నాణుపద్య ములచే సగుణరూపమును స్తుతించును.—

శ్లో. నివేశయామాసిథ హేల యోధ్యతం
ఫణాభృతాం ఛాదన మేక మోకసః,

జగత్త్రయైకస్థపతి స్త్వ ముచ్చక్తై
ఆహీశ్వర స్తంభశిరస్సు భూతలమ్.

38

టీ. జగత్త్ర...పతిః - జగత్త్రయ = ముల్లోకములకు, ఏక=ఒక్కడైన, స్థపతిః = ప్రభువును, నిర్మాతయునునగు, త్వం = నీవు, హేలయా = విలాసముచేత, ఉద్భుతం = ఎత్తబడిన, ఘణాభృతాం = పాముల యొక్క, ఓకసః = నివాసమునకు (ఇంటికి), ఏకం = ఒక్కటగు, ఛాదనం = మూతయగు, భూతలం = భూభాగమును, ఉచ్చక్తైః = గొప్పవగు, ఆహీశిరస్సు, ఆహీశ్వర = ఆదిశేషుడనై, స్తంభ=కూచము యొక్క, శిరస్సు = తుదలయందు (తలలయందు), నివేశయామాసిథ = ఉంచితివి.

తా. లోకత్రయ నిర్మాణపారీణుడైననీవు వరాహరూపుఁ దాల్చి పాతాళగృహమున కొకమూతగానున్న యీభూమండలమును అనాయాసముగా లేవనెత్తి ఆదిశేషుడను స్తంభముమీఁదఁ బూనిక చేసి పెట్టినాడవుగదా!

శ. స.—నివేశయామాసిథ నివేశయామాసఘః నివేశయామాస. నిపూర్వక విశప్రవేశన ఇత్యస్తా ణ్ణిజంతాదామంతాత్ అనుప్రయుక్తా దసధాతోస్సకర్తృకాత్ కర్తరిభూతేలిటి పరస్మైపది మధ్యము. ఏ. హేలయా, హేలయా హేలాభ్యాం హేలాభిః హేలాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. త్వ. ఏ. ఉద్భుతం, ఉద్భుతం ఉద్భుతే ఉద్భుతాని ఉద్భుతశబ్దః ఆ. న. ద్వి. ఏ. ఘణాక విభ్రతీతి ఘణాభృతః, ఘణాభృతః ఘణాభృత్యోః ఘణాభృతాం ఘణాభృచ్చబ్దః త. పు. మ. బ. ఛాదనం, ఛాదనం ఛాదనే ఛాదనాని ఛాదనశబ్దః ఆ. న. ద్వి. ఏ. ఏకం, ఏకం ఏకేన ఏకస్మై ఏకస్మాత్ ఏకస్య ఏకస్మిక్ ఏకశబ్దః ఆ. న. ద్వి. నిత్యైకవచనమ్. ఓకసః, ఓకసః ఓకసోః ఓకసాం ఓకశ్శబ్దః స. న. మ. ఏ. జగతాంత్రయం జగత్త్రయం. ఏకశ్చ సాస్థపతిశ్చ ఏకస్థపతిః జగత్త్రయస్య ఏకస్థపతిః జగత్త్రయైకస్థపతిః, పతిః, పతిపతయః జగ...పతిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. త్వం, త్వం యువాం యూయం యుష్మచ్చబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. ఉచ్చక్తైః అవ్య. ఆహీనాం ఈశ్వరః ఆహీశ్వరః ఆహీశ్వర ఏవ స్తంభః ఆహీశ్వర స్తంభస్య శిరాంసి ఆహీ...రాంసి తేషు ఆహీ...రస్సు, శిరసి శిరసోః శిరస్సు ఆహీ...శిరశ్శబ్దః స. న. స. బ. భూతలం, భూతలం భూతలే భూతలాని భూతలశబ్దః ఆ. న. ద్వి. ఏ.

ఏవం భగవతో నిర్ధూన్వయాప ముక్త్యా సంప్రతి ప్రస్తుతోపయోగితయా సగుణ మాశ్రిత్య పడ్చిః స్థాతి.—

నివేశయామాసిథేతి. జగత్ప్రయస్య లోకప్రయస్య, ఏకస్థపతి చక్రాధిపతిః, ఏక శీర్షిప, 'స్థాపత్యేధిపతౌ తక్షి' స్థపతి సుచివేఽపి చేతి వైజయంతీ, త్వం హేలయా లీలయా ఉద్భృతపరాహావతార ఇతి భావః. ఘణాభృతా మరగాణాం, ఓకస ఆశ్ర యస్య, సద్దనశ్చ, 'ఓక సుద్దని చాశ్రయ' ఇతి విశ్వః. ఏకం ఛాదనమావరణం భూతలం, ఉచ్చైర్యున్న తేషు, అహిశ్వరః కేవలః, సవిత్ర స్తంభః, తస్య శిరస్సు మూర్ధను, అగ్రేషుచ, సహస్రైః పీఠి భావః. నివేశయామాసిథ నిహితవాక్. విశతే ర్జ్యంతా ల్లిటి థల్ 'కృష్ణానుప్రయుజ్యతే లిటి' తి అస్తే రనుప్రయోగః. అత్ర శ్లిష్ట శ్లిష్ట రూపకయో ర్హేతు హేతుమద్యావాత్ శ్లిష్టపర్వంపరితరూపకమ్.

శ్లో. అనన్యగుర్వాన్య స్తవ కేన కేవలం

పురాణమూర్తే ర్మహిమావగమ్యతే,

మనుష్యజన్మాపి సురాసురాన్లుణై

ర్భవాక్ భవచ్ఛేదకరైః కరోత్యధః.

37

టీ. అనన్యగుర్వాన్యః=స్వశ్రేష్ఠమైన, తవ=నీయొక్క, పురాణమూర్తేః=సనాతన స్వరూపముయొక్క, కేవలం = కృత్స్నముగా, మహిమా = ప్రభావము, కేన=ఎవని చేత, అవగమ్యతే = తెలిసికొనబడుచున్నది. మనుష్యజన్మాపి = మానవావతారముల గలవాడైనను, భవాక్ = నీవు, భవచ్ఛేదకరైః = సంసారవిచ్ఛేదనకరములైన, గుణైః = జ్ఞానాదిసద్గుణములచేత, సురాసురాన్లు = దేవదానవులచేత, అధఃకరోతే = క్రిందుపఱచుచున్నావో.

తా. దేవా! ఆది మధ్యాంతరహితమైన నీ సనాతనరూపము యొక్క మహిమను గొనియాడుట కెంతటివాడు గావలెను? నీవు జన్మ మాత్రముచేత మనుష్యుడవైయైనను మహిమచేత దేవాసురులను మీఠినవాడవు.

శ. స.—నవిద్యతే అన్యః గురుః యస్యాస్మా అనన్యగురుః తస్యాః అనన్య గుర్వాన్యః, గుర్వాన్యః గురోః గురోః గురుణాం అనన్యగురుశబ్దః ఉ. స్త్రీ. ప. ఏ. తవతే యువయోః వాం యుష్మాకంవః యుష్మచ్ఛబ్దః ద. పు. ప. ఏ. కేన కాభ్యాం కైః కింశబ్దః మ. పు. త్వ. ఏ. కేవలం అవ్యయం. పురాణా చసామూర్తిశ్చ పురాణమూర్తిః తస్యాః పురాణమూర్తేః, పురాణమూర్తేః పురాణమూర్త్యోః పురాణమూర్తీనాం పురాణ మూర్తిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ప. ఏ. మహతోభావః మహిమా, మహిమా మహిమానా మహి మానః మహిమకశబ్దః న. పు. ప్ర. ఏ. అవగమ్యతే, అవగమ్యతే అవగమ్యంతే

అవపూర్వకగమ్యతావిత్వస్తాత్ సకర్తకాత్ కర్తణివర్తమానే లటి అత్తనే. ప్ర. ఏ. మనుష్యోత్ జన్మయస్య సః మనుష్యజన్తా జన్తా జన్తానా జన్తానః మనుష్యజన్తకౌశబ్దః న. పు. ప్ర. ఏ. అపి. అవ్య. సురాశ్చ అసురాశ్చ సురాసురా తాక సురాసురాక, సురాసురం సురాసురౌ సురాసురాక సురాసురశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. గుణైః, గుణేన గుణాభ్యాం గుణైః గుణశబ్దః అ. పు. తృ. బ. భవాక్, భవాక్ భవంతా భవంతః భవచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. భవస్య ఛేదః భవచ్ఛేదః భవచ్ఛేదం మర్వంతీతి భవచ్ఛేదకరః తైః భవచ్ఛేదకరైః, కరేణ కరాభ్యాం కరైః భవచ్ఛేదకరశబ్దః అ. పు. తృ. బ. కరోతి కరుతః మర్వంతి. డుకృణోకరణే ఇత్యస్తా త్సకర్తకాత్ కర్తరివర్తమానేలటి పరస్మైపది. ప్రథ. ఏ. అధః. అవ్య.

అనన్యేతి. న విద్యతే అన్యో గురు ర్యస్యా స్తస్యాః, అనన్యగుర్వాన్య ఇత్యేత దీకారాంతః పాఠః. సమాసాత్ప్రాగుకారేణ 'న ద్వ్యుత శ్చేతి కప్రసంగోన. పశ్చాత్త్యుపసంజ్ఞనాధికారాత్. 'ఓతో గుణవచనాది'తి న ప్రాప్తోతీతి. 'జితి హ్రస్వ శ్చేతి వా'నదీత్వాత్. 'అణ్ణద్యాః' ఇతి ఆడాగమః. కేచి త్సమాసాంతవిధి రనిత్య ఇతీకారం సంపాదయంతి. తస్యాః సహ్యోత్తరాయాః, తవ పురాణమూర్తేః కేవలం అమానుషస్వరూపస్యైవ, 'కేవలః కన్తస్నై ఏక స్సన్య త్కేవలం చావధారణే' ఇతి కాశ్యపః. మహిమా కేనావగమ్యతే, న కేనాపీత్యర్థః. మతః మనుష్యజన్మ యస్య సః మనుష్యజన్తాపి భవాక్. 'అవజ్ఞోహి బహుప్రీహిర్వ్యధికరణో జన్తా ద్యుత్తరపదః' ఇతి వామనః. భవచ్ఛేదకరైః సంసారనివర్తకైః గుణైః జ్ఞానాదిభిః, సురాసురాక, సురాసురవిరోధస్య కార్యోపాధిక త్వేనాకాశ్వతికత్వాత్. 'యేసాం చ విరోధ కాశ్వతిక' ఇతి న ద్వంద్వైకవద్భావ ఇత్యాహుః అధః కరోతి. 'శేషే ప్రథమ' ఇతి ప్రథమపురుషః. భవచ్ఛబ్దస్య యుష్మదస్మదన్యత్వేన కేవత్వాదితి. మానుషవీచ తే మహిమా దురవగాహః, అమానుషస్తు కిములేతి తాత్పర్యార్థః. ద్వితీ యార్థే అసకృద్వ్యంజనయుగ్మావృత్త్యా ఛేకానుప్రాసః.

గ్లో. లఘూకరివ్య న్నతిభారభజ్జురా

మమూం కిల త్వం త్రిదివాదవాతరః,

ఉదూఢలోక త్రితయేన సాంప్రతం

.గురు ర్ధరిత్రీ క్రియతే తరాం త్వయా.

3౬

టీ. త్వం=నీవు, అతిభారభజ్జురాం - అతిభార=అధికమైన (దుర్జనుల) బరువు చేత, భంగురాం=చేడ్చడియున్న, అమూం = ఈభూమిని, లఘూకరివ్యక్తా = తేలిక గలవ్యాధిని, జేయుగోనఘాడవై, త్రిదివాత్ =స్వర్గమునుండి, అవాతరఃకిల=ఉద్భవించి

చిలివిగదా, సాంప్రతం=ఇప్పుడు, ఉదాధలోక త్రితయేన-ఉదాధ=కుక్షినిదుకొనఁ బడిన, లోక త్రితయేన=మూడులోకములుగల, త్వయా=నీచేత, ధరిత్రీ=భూమి, గురుః =గౌరవింపఁదగినది (బరువుగలది)గా, క్రియతేతరాం=మిగులచేయఁబడుచున్నది.

తా. దుష్టుజనభారముకతన మిగుల వన్నె దరిగియున్న మీ భూమి భారమును బాపుటకై నీ వవతరించితివి. అయినను కుక్షిస్థాపితభువ నుడవైననీవు ఈభూమిని మిగుల బరువు (గౌరవము) గలదానినిగా జేయుచున్నావు. నీయావిర్భావముచేత నీభూమి పవిత్రయై సర్వజన పూజ్యమైనది.

శ. స.—అలఘుం లఘుం సంపద్యమానాం కరిష్యక్ లఘూకరిష్యక్, కరి ష్యక్ కరిష్యవై కరిష్యన్తః లఘూకరిష్యచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. అత్యంతంభారః అతిభారః అతిభారేణ భజ్గురా అతిభారభజ్గురా తాం అతిభారభజ్గురాం, భజ్గురాం భజ్గురే భజ్గురాః అతిభారభజ్గురాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. అమాం, అమాం అమా అమాః అదశ్శబ్దః స. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. కిల. అవ్య. త్వం, త్వం యువాం యూయం యుష్మచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. తృతీయాద్యః త్రిదివః తస్మాత్, త్రిదివాత్, త్రిదివాత్ త్రిదివాభ్యాం త్రిదివేభ్యః త్రిదివశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. ఏ. అవాతరః అవాతరతం అవా తరత. అవహర్షకత్వాప్లవనతరణయో రిత్యస్తా త్సకర్త కాత్ కర్తరి భూతేలజి పరస్మై. మధ్య. పు. ఏ. త్రయః అవయవా అస్య త్రితయం లోకనాం త్రితయం లోక త్రితయం ఉదాధం లోక త్రితయంయేనసః ఉదాధలోక త్రితయః తేన ఉదా...యేన, త్రిత యేన త్రితయాభ్యాం త్రితయైః ఉదా...త్రితయశబ్దః ఆ. పు. తృ. ఏ. సాంప్రతం అవ్య. గురవః, గురుః గురూ గురవః గురుశబ్దః ఉ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. ధరిత్రీ, ధరిత్రీ ధరిత్ర్య ధరిత్ర్యః ధరిత్రీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. క్రియతే క్రియేరే క్రియన్తే. డుక్ప ణ్ కరణే ఇత్యస్తాత్సకర్త కాత్ కర్తణి వర్తమానే లటి ఆత్మ సేపది ప్రథ. పు. ఏ. అతిశయేన క్రియతే క్రియతేతరాం అవ్య. త్వయా, త్వయా యువాభ్యాం యుష్మాభిః యుష్మచ్ఛబ్దః ద. పు. తృ. ఏ.

లఘూకరిష్యన్నితి. త్వమతిభారణోజ్జన స్వరూపేణ, భంగురాం స్వయం భజ్యమానాం, 'భంజభాసమిదోఘుర జీతి ఘురచ్.' 'భజ్గురః కర్త కర్తరీతి వామనః, అమాం భవ మిత్యర్థః. లఘూకరిష్య నిర్భరాం కరిష్యక్ కిల. 'కృభ్యస్తి—'ఇత్యాది నా ౭భూతతదాప్తవేచ్యుః. 'చ్వాచేతి దీర్ఘః తృతీయా ద్యోస్తి దివ స్వర్గః, తస్మాత్, 'ఘజర్థే కవిధానం' వృత్తివిషయే సంఖ్యాశబ్దస్య పూరణార్థత్వం త్రిభాగాదివత్ అవా తరః ఆవతీర్ణోఽసి, సాంప్రతం సంప్రతి, ఉదాధలోక త్రితయేన, కుక్షావితి శేషః.

త్వయా ధరిత్రీ భూమిః, గురుః పూజ్యా భారవతీచ, క్రియతేతరాం అతిశయేన క్రియతే, 'తిజ శ్చే'తి తరవ్. 'కిమేత్రి జవ్యయమాదామ్యద్రవ్యప్రకర్ష' ఇత్యాంప్రత్యయః. లఘూకర్తాపి గురుకర్తేతి. విరోధప్రతితేః విరోధాభాసోఽలంకారః. 'అభాసత్వే విరోధస్య విరోధాభాస ఉచ్యతే' ఇతిలక్షణాత్.

శ్లో. నిజౌజసోజ్ఞానయితం జగద్ద్రుహః

ముపాజహీథా న మహీతలం యది,

సమాహితైరవ్యనిరూపితైః స్తతః

పదం దృశ స్వామిః కథ మిశ మాదృశామ్.

32

టీ. నిజౌజసా-నిజ=స్వకీయమగు, ఓజసా = ప్రతాపముచేత, జగద్ద్రుహం-జగత్=లోకములను, ద్రుహం=ఓడుచేయునట్టి కంసాదిదుష్టులను, ఉజ్ఞానయితం=ఉన్నానించుటకొఱకు, మహీతలం=భూలోకమునుగూర్చి, నోపాజహీథాయది=అవతరించక పోయితివేని, తతః=అలాగై నచో, సమాహితైరపి=ఏకాగ్రచిత్తులగు యోగుల చేత సైతము, అనిరూపితః=నిశ్చయించి కనుగొనబడని, త్వం=నీవు, హేతవః=ఓప్రభూ! కృష్ణ, మాదృశాం=మావంటివారలయొక్క, దృశః=చూపునకు, పదం=లక్ష్యమైనవాడవు, కథం=ఎట్లు, స్వామిః=అగుదువు.

తా. స్వామి! లోకద్రోహముచేయు కంసాదిదుష్టులను శిక్షించుటకై నీ వీభూమియం దవతరింతువేని యొరులకు సైతము అందరాని యాదవ్యరూపము మా యీచర్మచక్షుస్సుల కెట్లు లభ్యమగును? నీ యవతారము జగన్తంగళమునకే గాక మాయానందమునకు నని తా.

శ. స. — నిజం చ తదోజశ్చ నిజౌజః తేన నిజౌజసా, ఓజసా ఓజోభ్యాం ఓజోభిః నిజౌజశ్చబ్ధః స.న.తృ.ఏ. ఉజ్ఞానయితం తుమున్నంత మవ్యయం. జగద్ద్రుహః ద్రుహ్యంతీతి జగద్ద్రుహః తేషాం జగద్ద్రుహం, ద్రుహః ద్రుహః ద్రుహం జగద్ద్రుహ్నబ్ధః ౧. పు. మ. ఏ. ఉపాజహీథాః ఉపాజహీథాం ఉపాజహీథ్యం ఉపపూర్వక ఓహోజ్ గతా విత్త్యాస్తాత్సకర్త కాత్ కర్తరి భూలేలజి అత్త. మధ్య. ఏ. న. అవ్య. మహ్యస్తలం మహీతలం తత్ మహీతలం, మహీతలం మహీతలే మహీతలాని మహీతలశబ్దః అ. న. స్క. ఏ. యది అవ్య. సమాహితైః సమాహితేన సమాహితాభ్యాం సమాహితైః మాహితశబ్దః అ. పు. తృ. బ. అపి అవ్య. నిరూపితో నభవతీత్యనిరూపితః అని రూపితః అనిరూపితో అనిరూపితాః అనిరూపితశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. తతః తస్మిన్దృశ్యయం పదం, పదం పదే పదాని పదశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. దృశః, దృశః దృశోః

దృశ్యం దృశ్యబుః శ. శ్రీ. య. ఏ. స్వాః స్వాతం స్వాత అసభవీత్యస్తా దకర్త కా త్కర్తరి విధ్యాదా లిజే పరస్మై మధ్య. పు. ఏ. కథం అవ్య. ఈశ, హేఈశ హేఈశా హేఈశాః ఈశశబ్దః అ. పు. సం. ప్ర. ఏ. అనామిత పశ్యంతీతి మాదృశః తేషాం మాదృశాం, మాదృశః మాదృశోః మాదృశాం మాదృశకృబ్దః శ. పు. య. ఏ.

నిజౌజనేతి. నిజౌజసా స్వతేజసా, జగదోఽస్య స్రుహ్యంతీతి జగద్భ్రుహః కంసా దయః, 'సత్సాద్విషే'త్యాదినా క్విప్. తేషా ముజ్జాసయితం తాక హంతు మిత్య ర్థః. 'జానిని ప్రహణే'త్యాదినా కర్తణి శేషే వక్షి, 'జసుహింసాయామి'తి చురాదిః. మహీతలం భూలోకం, నోపాజహీథాయది నావాతరశ్చేత్, 'ఓహాక్ గతా' వితి ధాతో ర్లజి థాస్. తత స్త్రి, సమాహితై స్సమాధినిపైరపి. సకర్త కాదప్యాశితాది వదవివక్షి తే కర్తణి కర్తరి క్తః. అథ వా సమాహితచిత్తైరత్యర్థః. విభక్తధనేషు 'విభక్తా బ్రాతర' ఇతి వదు త్తరపదలోపా ద్రప్తవ్యః. గమ్యమానార్థస్యాప్రయోగ ఏవ లోప ఇతి కైయటః అనిరూపితః ఆగృహీత స్త్వం, హేఈశ మాదృశాం చర్తచక్షుషా మితిభావః. వినయోక్తి రియం. దృశో దృష్టేః పదం గోచరః, కథం స్వాః న కథంచి దిత్యర్థః. తస్మా త్త్వత్సాక్షాత్కార ఏవ అగమనప్రయోజన మితి భావః.

అన.—అయ్యా! ఎప్పుడును నేనే యీచుట్టనిగ్రహము చేయవలె నని నాకేమి యీకట్టడి యనినచో నిది మఱియొకరివలనఁ గా నేరదనుచున్నాడు.—

శ్లో. ఉపప్లతం పాతు మదోమదోద్ధతై స్త్వమేవ విశ్వంభర జిశ్వ మిశిషే,
ఋతే రవేః త్షాశయితం త్షమేత కః త్షపాతమస్కాండమలీమసం నభః.

టీ. హేవిశ్వంభర=ఓలోకరక్షకా! మదోద్ధతైః=పాగరు బోతులగు కంసుఁడు మొదలగువారచేత, ఉపప్లతం = ఇడుముగుడువఁబడిన, అదః = ఈ, విశ్వం=జగత్తును, పాతుం=దొంగు బాపి రక్షించుటకొఱకు, త్వమేవ=నీవొక్కఁడవే, ఈశిషే=శక్తుఁడ వగుదువు. త్షపా...మసం-త్షపా=రాత్రియందలి, తమః=చీకటులయొక్క, కాండ =తుట్టెలచేత, మలీమసం=రూపరియున్న, నభః=అకాశమును, త్షాశయితం=కడిగి శుభ్రముచేయుటకొఱకు, రవేఃఋతే=సూర్యుఁడుగాక, కః=ఎవఁడు, త్షమేత=సమర్థుఁ డగును? కాండనుట.

తా. దేవా! దుష్టులను బరిమార్చి లోకము నిరాకులము చేయ నీవొక్కఁడవే చాలుదువుగాని యన్యుఁడులేడు. రాత్రి చీకట్లుచే నిండు కొనియున్న యాకాశమును వెలిగింపఁజేయుటకు సూర్యుఁడొ దక్క నింకొకఁడు శక్తుఁడగునే, కాండ.

శ. స. — ఉపస్తుతం ఉపస్తుతం ఉపస్తుతే ఉపస్తుతాని ఉపస్తుతశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. పాతుం తుమున్నంతావ్యయం. అదః, అదః అమా అమాని అదశ్శబ్దః స. న. ద్వి. ఏ. మదేన ఉద్ధతాః మదోద్ధతాః తైః మదోద్ధతైః ఉద్ధతేన ఉద్ధతాభ్యాం ఉద్ధతైః మదోద్ధతశబ్దః అ. పు. త్వు. బ. త్వం యువాం యూయం యువ్శబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. ఏవ ఆవ్య. విశ్వం బిభర్తీతి విశ్వంభరః తస్యసంబుద్ధిః హే విశ్వంభర, హేవిశ్వంభర హేవిశ్వంభరా హేవిశ్వంభరాః విశ్వంభరశబ్దః అ. పు. సం. ప్ర. ఏ. విశ్వం, విశ్వం విశ్వే విశ్వాని విశ్వశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. ఈశిషే ఈశాభే ఈశిషే ఈశవిశ్వర్య ఇత్యస్తాదకర్తకాత్ కర్తరి వర్తమానేలటి ఆత్మ. మధ్య. పు. ఏ. ఋతే. అవ్య. రవేః రవేః రవ్యోః రవీణాం రవిశబ్దః ఇ. పు. మ. ఏ. ఊశయితుం తుమున్నంత మవ్యయం. ఊమేత ఊమేతాంఊమేరకః ఊమావ సహనే ఇత్యస్తా దకర్తకాత్ కర్తరి విధ్యాదాలిజి ఆత్మ. ప్ర. పు. ఏ. కః కా కే కింశబ్దః మ. పు. ప్ర. ఏ. తమసాంకాండాః తమస్కాండాః ఊపాయాః తమ స్కాండాః ఊపాతమస్కాండాః ఊపాతమస్కాండాః మలీమసంఊపా...మసం, మలీమసం మలీమనే మలీమసానిఊపా...మసశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. నభః, నభః నభశీ నభాంసి నభశ్శబ్దః స. న. ద్వి. ఏ.

నను కోఽసా నిర్బంధః య స్తమై వాయం దుష్టనిగ్రహాధికార ఇత్యాశంక్య ఆనవ్యసాధ్యత్వాదిత్యాహ. —

ఉపస్తుతమితి. విశ్వం బిభర్తీతి విశ్వంభరః విశ్వత్రాతా, 'సంజ్ఞాయాం భృతృ వృజీ'త్యాదినా ఖచ్చత్వయే ముమాగమః. మదోద్ధతైః కంసాదిభిః, ఉపస్తుతం పీడి తం, అదో విశ్వం లోకం పాతుం రక్షితుం, త్వమేవ ఈశిషే శక్నోసి, విశ్వంభర త్యాదితి భావః. ఈశ విగ్రహే లటి థాన్. ఆత్మ వైభవ్యేణ దృష్టాంతమాహ — ఋత ఇతి. ఊపాయా రాత్రేః, తమస్కాండాః స్తమోవగ్నైః, 'కాంఠోఽస్త్రీదణ్ణబాణార్వి వర్గావసరవారిష్టి'త్యమరః, 'కస్కాదిభు చే'తి విసర్జనీయస్య సత్త్వమ్. మలీమసం మలినం, 'మలీమసం తు మలినం కచ్చరం మలదూషిత మి'త్యమరః. 'జ్యోత్స్నానితమి స్త్రే'త్యాదినా మత్స్వర్థియో నిపాతః నభః ఊశయితుం విశదీకర్తం, రవేః ఋతే రవిం వినా, 'అన్యారా దితరర్త' ఇత్యాదినా పంచమి. కః ఊమేత శక్న్యూత్, నకోఽపీత్యర్థః. ఊమావసహనే లిజ్. ఆత్మ వాక్యద్వయేఽపి సమానధర్మవైక స్య ఈశిషే ఊమేతేతి శబ్దద్వయేన వస్తుప్రతివస్తుభావేన నిర్దేశా త్రత్రాపి వ్యతిరేక ముఖ్యత్వా ద్వైధర్మ్యేణ ప్రతివస్తుపమాంకారః తదుక్తం — 'సర్వస్య వాక్యార్థగత త్వేన పామాన్యస్య వాక్యద్వయే పృథగ్నిర్దేశే ప్రతివస్తుపమా.

కరోతి కంసాదిమహీభృతాం వధా

జ్ఞనో మృగాణా మివ య త్తవ స్తవమ్,

హరే హిరణ్యాక్షపురస్సరాసుర

ద్విపద్విషః ప్రత్యుత సా తిరస్క్రియా.

3F

టీ. జనః = లోకము, మృగాణామివ = క్రూరమృగములయొక్కవలె, కంసాది...తాం=కంస = కంసుడే, ఆది = మొదలుగాఁగల, మహీభృతాం = దుష్టరాజులయొక్క, వధాత్ = సంహారమువలన, తవ = నీయొక్క, స్తవం = స్తోత్రమును, కరోతీతియత్ = చేయుచున్నదనుట యేదికలదో, హేహరే = ఓకృష్ణా, హిర...ద్విషః=హిరణ్యాక్ష = హిరణ్యాక్షుడే (బంగారుకండ్లవాడు), పురస్సర = మొదలైన, అసుర = రాక్షసులను, ద్విష = ఏనుఁగులకు, ద్విషః = శత్రువైన, తవ = నీకు, ప్రత్యుత = యోచించగా, సా = ఆస్తోత్రము, తిరస్క్రియా = అవమానమే.

తా. కృష్ణా! కంసాదిదుష్టరాజులను క్రూరమృగములను జంపి నట్లుచంపి లోకమునకు మేలొనర్చినందులకై నిన్ను జనులు మిగులస్తుతింతురుగాని హిరణ్యాక్షుడు మొదలగు మహాపరాక్రమవంతులను సయితము రూపుమాపిన నీకీవీరి స్తోత్రములు గౌరవాపాదకములు కావు సరిగదా! వై వెచ్చు అక్షిర్తికరములుగూడ నగును. మహావిభవముగల నీకీ ఊచ్చులను బరిమార్చుటన నెంతవని? అత్యల్పము.

శ. స.—కరోతి కురుతః కుర్వన్తి డుకృష్ణోకరణే ఇత్యస్తాత్స కర్తృకాత్కర్తరి వర్తమానేలటి పర. ప్ర. పు. ఏ. కంసః ఆదిః యేషాం తేకంసాదయః మహీం బిభ్రతీతి మహీభృతః కంసాదయశ్చ తే మహీభృతశ్చ కంసాది మహీభృతః తేషాం కంసా...భృతాం, భృతః భృతోఃభృతాం కంసాది...భృచ్చబ్జః త. పు. ష. బ. వధాత్, వధాత్ వధాభ్యాం వధేభ్యః వధశబ్దః అ. పు. షం. ఏ. జనః, జనః జనా జనాః జనశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. మృగాణాం, మృగస్య మృగయోః మృగాణాం మృగశబ్దః అ. పు. ష. బ. ఇవ. అవ్య. యత్ అవ్య. తవ, తవతే యువయోః వాం యుష్మాకం వః యుష్మచ్చబ్జః ద. పు. ష. ఏ. స్తవం, స్తవం స్తవౌ స్తవాక్ స్తవశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. హరే, హేహరే హేహరీ హేహరయః హరిశబ్దః ఇ. పు. సం. ప్ర. ఏ. పురః సరతీతి పురస్సరః, హిరణ్యవికాశే అక్షిణీయస్యసః హిరణ్యాక్షః హిరణ్యాక్షః పురస్సరః యేషాంతే హిర...స్సరాః హిర...రాశ్చ తే అసురాశ్చ

హిర...గురాః, హిర...గురా ఏవద్విపాః హిర...ద్విపాః హిర...ద్విపానాం ద్విబ్
హిర...ద్విబ్ తస్య హిర...ద్విషః, ద్విషః ద్విషాః ద్విషాం హిర...ద్విట్పబ్జః
ష. పు. ష. ఏ.

కరోతీతి. కించ జనో మృగాణామివ, కంసాది మహీభృతాం వధా క్లేతోః
తవస్తవం స్తోత్రం, 'స్తవః స్తోత్రం స్తుతిర్ముతి రిత్యుచురః. కరోతీతి యత్, 'హే
హరేకృష్ణ, సింహాతి చ గమ్యతే. సా స్తుతిక్రియా, హిరణ్యాక్షపురస్సరాః హిర
ణ్యాక్షప్రముఖాః యే అసురాః త ఏవ ద్విపా గజా స్తేషాం ద్విషా హంతురిత్యర్థః.
తస్య తవ. ప్రత్యుత వై పరిత్యేన, 'ప్రత్యుతేత్తు క్షవేపరిత్యే' ఇతి గణవాగ్భాష్యనే.
తిరస్క్రియా అవమానః, యదితి సామాన్యే నపుంసకమ్. నేతి విధేయలిప్తమ్ గజ
ఘాతిన స్సింహస్య, మృగవధవర్ణనమివ మహాసురహంతు స్తవ కంసాదిత్యుద్దస్తృప
వధోద్ధాటనం తిరస్కార ఏవేత్యర్థః. అత్రాసురద్విపానామితి హరివద్ధరి రితి శ్లిష్ట
పరంపరితరూపకమ్. మృగాణా మివేత్యుపమయా అంగాంగీభావేన సంకీర్త్యతే.

అవ.—ఇట్లుల తనమాటలమీద రుచిపుట్టించి యింక దావచ్చినకార్యమును
దెలుపుచున్నాడు.

శ్లో. ప్రవృత్త ఏవ స్వయ ముజ్జితక్లమః

క్రమేణ వేష్టం భువనద్విపా మసి,

త్రథాసి వాచాలతయా యునక్తి మాం

మిథ స్త్వదాభాషణలోలుపం మనః.

రం.

టీ. త్వం = నీవు, ఉజ్జితక్లమః - ఉజ్జిత = విడువబడిన, క్లమః = అలయిక
గలవాడవై, క్రమేణ=వరుసతో, భువనద్విపాం - భువన = లోకములకు, ద్విపాం=
ద్రోహకారులైనవారికి, వేష్టం = నుటుమాడుటకొఱకు, స్వయం = ఒకరిప్రత్యాహ
మవశ్యములేక నీయంత నీవే, ప్రవృత్తః = కడంగినవాడవు, అస్యేన = అయితివి.
తథాపి=అటులైనను, మిథః=ఏకాంతమున, త్వదాభాషణలోలుపం - త్వత్=నీతోడ,
అభాషణ = ముచ్చటించుటయందు, లోలుపం = ఉవ్విళ్లురుచుచున్న, మనః = నా
చిత్తము, మాం = నన్ను, వాచాలతయా=వదరుబోతుతనముతోడ, యునక్తి=కూర్చు
చున్నది.

తా. ఒకరి ప్రేరేపణలేక నీయంతనీవే లోకపీడాకరులైన దుష్టుల
సందఱును నుటువకుండ మోకొకనిగా నుక్కడంచుచున్నను మీతో
గొంచెమునేపైనను ఏకాంతమున ముచ్చటించుమనుకొరికయేనా కీవాగ్గు
బోతుత్తనమును గలిగించుచున్నది.

శ. స.—ప్రవృత్తి, ప్రవృత్తి, ప్రవృత్తై, ప్రవృత్తాః, ప్రవృత్తశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. ఏ. ఏవ అవ్య. స్వయం అవ్య. ఉజ్జితః క్లమః యేన సః ఉజ్జితక్లమః, క్లమః క్లమా క్లమాః ఉజ్జితక్లమశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. ఏ. క్రమేణ, క్రమేణ క్రమాభ్యాం క్రమైః క్రమశబ్దః ఆ. పు. తృ. ఏ. పేష్టుం తుమున్నంతావ్యయం. భువనాని ద్విషన్తీతి భువనద్విషః లేషాం భువనద్విషాం, ద్విషః ద్విషోః ద్విషాం భువనద్విషశబ్దః ష. పు. ష. బ. ఆసిన్ధః స్థ ఆసభువీత్యస్తాదకర్తృకా త్కర్తరి వర్తమానే లటి పరస్మైపది మధ్య. పు. ఏ. తథా అవ్య. అపి అవ్య. కుప్తితాః వాచః అస్య సంతీతి వాచాలః వాచాలస్యభావః వాచాలతా, తయావాచాలతయా వాచాలతాభ్యాం వాచాలతాభిః వాచాలతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. తృ. ఏ. యునక్తియుజ్జః యుజ్జన్తి, యుజిర్ యోగే ఇత్యస్తాత్సకర్తృకాత్కర్తరి వర్తమానే లటి పరస్మై ప్ర. పు. ఏ. మాం, మాం మా ఆవాంనా అస్తాక్ సః అస్తచ్చబ్దః డ. పు. ద్వి. ఏ. మిథః అవ్య. త్వయా ఆభాషణం త్వదాభాషణం త్వదాభాషణే లోలుపం త్వదా...లోలుపం, లోలుపం లోలుపే లోలుపాని త్వదా...లోలుపశబ్దః ఆ. న. ప్ర. ఏ. మనః, మనః మనసి మనాంసి మనశ్శబ్దః స. న. ప్ర. ఏ.

ఏనం స్తుత్యాదిభిరభిముఖీకృత్యాగమనప్రయోజనం వక్తు ముపోద్ఘాతయతి.

ప్రవృత్తఇతి. త్వ ముజ్జితక్లమ స్త్యక్తశ్రమస్సక్, క్రమేణ భువనాని ద్విషంతీతి భువనద్విషో రుష్టాః తేషాం పేష్టుం తాక్ హంతుమిత్యర్థః. 'జాసినిప్రహణనాట కోర్తపిషాం హింసాయా' మితి కర్తృణి కేషే వక్తి. స్వయమేవాప్రేరిత ఏవ ప్రవృత్తోఽప్రేవ తస్య పిప్తపేషణం మాకార్షి రితిచేత్తత్రాహ—తథాపి స్వతః ప్రవృత్తేఽపి మిథోరహసి, త్వదాభాషణే త్వయా సహ సల్లాపే, లోలుపం లుబ్ధం 'లుబ్ధోఽభిలాషుక స్తృష్ణ కృహ లోలుపలోలుభా' విత్యమరః. మనః మాం వాచాలతయా సహ యునక్తి లటి వాచాలం కరోతీత్యర్థః. వాచో బహ్వ్యోఽస్య సంతీతి వాచాలః, 'ఆలజాటశౌ బహుభాషిణీ'తి ఆలచ్చిత్వయః. 'స్యా జ్జలాప్తము వాచాలో వాచాలో బహుగర్హ్యవా గి'త్యమరః.

అవ. ఇకఁ దనమాట నక్కఱతో వినుమని సకారణముగాఁ బ్రార్థించుచున్నాడు.—

శ్లో. తదింద్రసందిప్త ముపేంద్ర యద్వచః

క్షణం మయా విశ్వజనీన ముచ్యతే,

సమస్తకార్యేషు గతేన ధుర్యతా

మహిద్విష స్తద్భవతా నిశమ్యతామ్.

రచ

మాఘటిక—8

టీ. తత్ = అందువలన, హే ఉపేంద్ర = ఓ శ్రీకృష్ణస్వామి, ఇంద్రసందిప్తం. ఇంద్ర = ఇంద్రునిచేత, సందిప్తం = చెప్పింపంపబడినదియు, విశ్వజనీనం = ఎల్లవానికి హితమైన, యద్యచః = ఏమూట, త్తణం = కొంచెముసేపు; మయా = నాచేత, ఉచ్యతే = చెప్పబడుచున్నదో, తత్ = ఆమూట, ఆహిద్విషః = దేవేంద్రునియొక్క, సమస్తకార్యేషు = ఎల్లపనులయందును, ధుర్యతాం = నిర్వాహకత్వమును, గతేన = పొందిన, భవతా = సీచేత, నిశమ్యతాం = వినబడుగాక.

తా. కావున నోయింద్రానుజా దేవేంద్రుడు మీవద్ద మనవి చేయు మని పంచినమూట యొకటి గలదు. లోకక్షేమదాయకమైన దానిని సావధానముగా నవధరింపుము. నీవెప్పుడును ఇంద్రునికి గావలసిన యెల్లకార్యములలో భారపడి యుండువాడవే కదా.

శ. స.—తత్, అవ్య. ఇంద్రేణసందిప్తం ఇంద్రసందిప్తం, ఇంద్రసందిప్తం ఇంద్రసందిప్తే ఇంద్రసందిప్తాని ఇంద్రసందిప్తశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. ఇంద్రముపగతః ఉపేంద్రః తస్యసంబుద్ధిః హే ఉపేంద్ర, హే ఉపేంద్ర హే ఉపేంద్రా హే ఉపేంద్రాః ఉపేంద్రశబ్దః అ. పు. సం. ప్ర. ఏ. యత్, యత్ యే యాని యచ్చశబ్దః ద. న. ప్ర. ఏ. వచః, వచః వచసీ వచాంసి వచశ్శబ్దః స. న. ప్ర. ఏ. త్తణం అవ్య. మయా, మయా ఆవాభ్యాం అన్తాభిః అస్తచ్చబ్దః ద. పు. తృ. ఏ. విశ్వస్మైజనాయ హితం విశ్వజనీనం, విశ్వజనీనం విశ్వజనీనే విశ్వజనీనాని విశ్వజనీనశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. ఉచ్యతే ఉచ్యతే ఉచ్యతే వచపరిభాషణ ఇత్యన్తా త్సకర్త కాత్కర్తణి వర్తమానే అటి, ఆత్త నేపది ప్ర. పు. ఏ. సమస్తాని చ తాని కార్యాణి సమస్తకార్యాణి తేషు సమస్తకార్యేషు, కార్యే కార్యయోః కార్యేషు కార్యశబ్దః అ. న. స. బ. గతేన, గతేన గతాభ్యాం గతైః గతశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. ధురం వహతీతి ధుర్యః ధుర్యస్య భావః ధుర్యతా తాం ధుర్యతాం, ధుర్యతాం ధుర్యతే ధుర్యతాః ధుర్యతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. అహేః ద్విట్ అహిద్విట్ తస్య ఆహిద్విషః, ద్విషః ద్విషాః ద్విషాం అహిద్విట్శబ్దః మ. పు. మ. ఏ. తత్, తత్ తే తాని తచ్చబ్దః ద. న. ప్ర. ఏ. భవతా, భవతా భవద్భ్యాం భవద్భిః భవచ్చబ్దః త. పు. తృ. ఏ. నిశమ్యతాం నిశమ్యేతాం నిశమ్యంతాం నిపూర్వక శముద్ పశమ ఇత్యన్తా త్సకర్త కాత్ కర్తణి ప్రార్థనాయాం లోటి ప్ర. పు. ఏ.

అథ స్వవాక్యశ్రవణం సహేతుకం ప్రార్థయతే.—

తదితి. తత్తన్తాత్, ఇంద్ర ముపగత ఉపేంద్రః, హే ఇంద్రానుజ ఆతపేంద్ర సందిప్తం శ్రోతవ్య మితి భావోక్తిం చ విశ్వస్మై జనాయ హితం విశ్వజనీనం, 'ఆత్త నిష్కస్

జనభోగోత్తరపదార్థా' ఇతి ఖప్రత్యయః. య ద్వచః, త్తణం న తు చిరం, మయో చ్యతే, తద్వచః, అహిద్విషో వృత్రఘ్నస్య, 'సర్వే వృత్రాసురేఽప్యహి' రితి వైజ యంతీ. సమస్తకార్యేషు, ధుర్యతాం ధురంధరత్వం, గతేన అతోఽపి భవతా నిశ మ్యతాం శూయతాం, ప్రార్థనాయాం లోట్. ధురం వహతీతి ధుర్యః. 'ధురో యద్ధ కా' వితి యత్ప్రీత్యయః. స్ఫుట మత్ర పదార్థహేతుకం కావ్యలింగ మలంకారః.

అవ. శిశుపాలుని జంపవలెనని చెప్పబోవుచు వానింజంప నీవేకాని యన్యులు శక్తులుగా రని సూచించుటకు ముందు వాని పూర్వజన్మ వృత్తాంతము జెప్పి వాని యాధత్వమును చెబుచున్నాఁడు.—

శ్లో. అభూ దభూమిః ప్రతిపక్షజన్తనాం భియాం తనూజ స్తపనద్యుతి ర్దితేః, య మింద్రశబ్దార్థనిషాదనం హరే ర్హిరణ్య పూర్వం కశిపుం ప్రచక్షతే. *

టీ. ప్రతిపక్షజన్తనాం-ప్రతిపక్ష=శత్రువులవలన, జన్తనాం=పుట్టిన, భియాం= భయములకు, అభూమిః=గోచరుఁడు కానివాఁడును, తపనద్యుతి=సూర్యునివేడిమి వంటి ప్రతాపము గలవాఁడును, దితేః=దితియొక్క, తనూజః=కొడుకు, అభూత్= ఉండెను. హరేః= ఇంద్రుని యొక్క, ఇంద్ర...దనం-ఇంద్రశబ్ద = ఇంద్రశబ్దము యొక్క, అర్థ=వాచ్యమైన మహదైశ్వర్యలక్షణమైన యర్థమునకు, నిషాదనం=ఉచ్చే దకుండెను, యం=వదైత్యుని, హిరణ్యపూర్వం=హిరణ్యశబ్దము పూర్వపదమునగల, కశిపుం=కశిపునామధారినిగా, ప్రచక్షతే=చెప్పదురో.

తా. ఇంద్రుని యింద్రత్వమునకుఁ బాపి త్రిలోకములలో నేరికిని లోకగత సూర్యప్రతాపుడై యుద్ధతిమైఁ జరించిన హిరణ్యకశిపుడను దైత్యుఁ డొకఁ డుండెను.

శ. స.—అభూత్, అభూత్ అభూతాం అభూవక్ భూసత్తాయా మిత్యస్మా దకర్తకాత్ కర్తరి భూతే లుజి పరస్మై ప్ర. పు. ఏ. భూమిః న భవతీత్యభూమిః అభూమిః అభూమి అభూమయః అభూమిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. ప్రతిపక్షజన్తనాం సాంతాః ప్రతిపక్షజన్తనాః, తాసాం ప్రతిపక్షజన్తనాం, జన్తనః జన్తనోః జన్తనాం ప్రతిపక్షజన్తకశబ్దః న. స్త్రీ. మ. బ. భియాం, భియోః భియోః భియాం భిశబ్దః ఈ. స్త్రీ. మ. ఏ. తన్వాః జాతః తనూజః తనూజః తనూజౌ తనూజాః తనూజశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. తపనస్య ద్యుతిరివ ద్యుతిః యస్యసః తపనద్యుతిః, ద్యుతిః ద్యుతీ ద్యుతయః తపనద్యుతిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. దితేః, దితేః దిత్యోః దితీనాం దితిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. మ. ఏ. యం, యం యా యాక్ యచ్చబ్దః ద. పు. ద్వి. ఏ. ఇన్ద్రఇతిశబ్దః

ఇంద్రశబ్దః, ఇంద్రశబ్దస్యార్థః ఇంద్రశబ్దార్థః ఇంద్రశబ్దార్థస్య నిఘాదనః ఇంద్రశబ్దార్థ నిఘాదనః తం ఇంద్ర...దనం, నిఘాదనం నిఘాదనా నిఘాదనాన్ నిఘాదనశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. హరే, హరే హర్యో హరీజాం హరిశబ్దః ఇ. పు. మ. ఏ. హిరణ్యం పూర్వేయస్యసః హిరణ్యపూర్వః తం హిరణ్యపూర్వం, హిరణ్యపూర్వం హిరణ్యపూర్వా హిరణ్యపూర్వాన్ హిరణ్యపూర్వశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. కశిపుం, కశిపుం కశిపూ కశి పూన్ కశిపుశబ్దః ఉ. పు. ద్వి. ఏ. ప్రచక్షే ప్రచక్షాతే ప్రచక్షతే ప్రపూర్వకచక్షితో వ్యక్తాయాం వాచీ త్యస్తాధాతోర్ద్వికర్త కాత్ కర్తరి వర్తమానే లటిపరస్మై. ప్ర. బ.

అథ శిశుపాలో హంతవ్య ఇతి వక్తుం తస్యవశ్యవధ్యత్వేననన్యవధ్యత్వజ్ఞాప నాపయికతయాత్యైధత్యప్రకటనార్థం జన్మాంతరవృత్తాంతం తావద్దుష్టాయతి. —

అథాదితి. ప్రతిపక్షచ్చుత్తరీః జన్మ యాసాం తాసాం భియాం, అథామి రవిషయః, నిర్భీక ఇత్యర్థః, తపనద్యుతిన్సూర్యప్రతాపః, దితేస్తనూజోదైత్యోఽ ధూత్. కోఽసావత ఆహ—హరేరింద్రస్య ఇంద్రశబ్దార్థ నిఘాదనం ఇందతీతీంద్రః 'ఇదిపరమైశ్వర్యే' 'ఋక్రేంద్రే'త్యాదినా రస్పృత్యయాంత బౌణాదికో నివాళిః. తస్య ఇంద్రశబ్దస్య ఇంద్రఇతి సంజ్ఞాపదస్య, యోఽర్థః. పరమైశ్వర్యలక్షణః తస్య నిఘాదనం నివర్తకం కర్తరిల్యుత్. హరే రైశ్వర్యహరార మిత్యర్థః. యం దైత్యం హిరణ్యపూర్వం హిరణ్యశబ్దపూర్వం, కశిపుశబ్దం ప్రచక్షతే, హిరణ్యకశిపుమాహు రిత్యర్థః. అత్త హిరణ్యశబ్దపూర్వత్వం కశిపుశబ్దస్యైవ నతు సంజ్ఞనః తదర్థస్యేతి శబ్దపరస్య కశిపుశబ్దస్యార్థగతత్వేనాప్రయోజ్యస్య ప్రయోగాదవాచ్యవచనాఖ్యాగ్ధ ణోష మాహుః—'యదవాచ్యస్య వచన మవాచ్యవచనం హిత ది'తి సమాధానంతు, ఏవంవిధవిషయే శబ్దపరేణాప్యర్థలక్షణేతి కథంచిత్సంపాద్య మిత్యుక్తమస్తాభిరే వపూర్వం గిరింతే ఇతి, 'ధను రుపపద మస్మై వేదమఖ్యాదిదేశ' ఇత్యేతద్వాఖ్యానావ సరే సంజీవిన్యాం ఘంటాపథేన. విశేషతత్త్వాత్—యం దైత్య ముద్దిశ్య హిరణ్య పూర్వం కశిపుం హిరణ్యశబ్దపూర్వం కశిపుశబ్దం ప్రచక్షతే సంజ్ఞాత్వేనప్రయుక్తే—ఇతి.

శ్లో. స ముశ్యరేణాసుర ఇత్త్యుపేయుషా

చిరాయ నామ్నః ప్రథమాభిధేయతామ్,

భయస్య పూర్వావతరస్తరస్వినా

మనస్సు యేన ద్యుసదాం న్యగ్ధీయత.

౪౩

టీ. సమత్సరేణ=పగతోగూడినవాడును, అసురః ఇతి=అసురుః (నాశము చేయువాఁ) డను, నామ్నః=పేరునకు, చిరాయ = చాలకాలమునకు, ప్రథమాభి ధేయతాం = మొదటి లక్ష్యమగుటను, ఉపేయుషా=పొందినవాడును, తరస్వినా=

బలవంతుడైన, యేన=ఏహిరణ్యకశిపునిచేత, ద్యుసదా=దేవతలయొక్క, మనస్సు=చిత్తములయందు, భయస్య=దిగులుయొక్క, పూర్వావతరః = ఆద్యప్రవేశము, న్యధీయత=చేయబడినదో.

తా. అతిశోభనుడును అతినిర్దయుడై లోకవీడనాసించి 'అసుర' శబ్దమునకు ప్రథమలక్ష్యముగా నేర్పడినవాడును, మహాబలపరాక్రమ సంపన్నుడగు నీహిరణ్య కశిపుఁ డొకఁడు ప్రబలినది మొదలుకొనియే దేవతలకు భయమనమియో తెలియఁజొచ్చెను.

శ. స.—మత్స్యరేణసహవర్తత ఇతి సమత్స్యరేణ తేన సమత్స్యరేణ, సమత్స్యరేణ సమత్స్యరాభ్యాం సమత్స్యరైః సమత్స్యరశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. అన్యతీత్యమరః, అసురః అసురో అసురాః అసురశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. ఉపేయుషా, ఉపేయుషా ఉపేయివద్భ్యాం ఉపేయివద్భిః ఉపేయివచ్ఛబ్దః స. పు. తృ. ఏ. చిరాయ అవ్య. నామ్నః, నామ్నః నామ్నోః నామ్నాం నామకాశబ్దః స. స. ష. ఏ. ప్రథమశ్చాసౌ అభిధేయశ్చ ప్రథమాభిధేయః ప్రథమాభిధేయస్యభావః ప్రథమాభిధేయతా తాం ప్రథమాభిధేయతాం, అభిధేయతాం అభిధేయతే అభిధేయతాః అభిధేయతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. భయస్య, భయస్య భయయోః భయానాం భయశబ్దః అ. స. ష. ఏ. పూర్వశ్చాసౌ అవతరశ్చ పూర్వావతరః, అవతరః అవతరో అవతరాః పూర్వావతరశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. తరః అస్యాస్తీతి తరస్వీ తేన తరస్వీనా, తరస్వీనా తరస్వీభ్యాం తరస్వీభిః తరస్వీకాశబ్దః స. పు. తృ. ఏ. మనస్సు, మనసి మనసోః మనస్సు మనశ్శబ్దః స. స. స. ఏ. యేన, యేన యాభ్యాం యైః యచ్ఛబ్దః ద. పు. తృ. ఏ. దివిసీదస్తీతి ద్యుసదః తేషాం ద్యుసదాం, ద్యుసదః ద్యుసదోః ద్యుసదాం ద్యుసచ్ఛబ్దః ద. పు. ష. బ. న్యధీయత న్యధీయేతాం న్యధీయంత నిపూర్వకడు ధాన్ ధారణపోషణయోః ఇత్యస్తా త్సకర్తకాత్ కర్తణి భూతే లజి అత్త సేపది ప్ర. పు. ఏ.

సమత్స్యరేణి. సమత్స్యరేణ సవైరేణ, 'మత్స్యరోన్యశుభద్వేషే' ఇత్యమరః, అన్యతీత్యమరః. 'అగేయరన్' అసుర ఇతి నామ్నః, చిరాయ చిరకాలేన, 'చిరాయ చిరరాత్రాయ చిరస్యాద్యా శ్చిరార్థకా' ఇత్యవ్యయేచ్ఛమరః. ప్రథమాభిధేయతాం ఉపేయుషా అన్వర్థతయా ముఖ్యార్థతాం గతేన, తరస్వీనా బలవతా, 'తరసీ బల రంహసీ' ఇతివిశ్వ. యేన హిరణ్యకశిపునా, దివి సీదంతీతి ద్యుసదః దేవాః, తేషాం మనస్సు భయస్య పూర్వావతరః ప్రథమప్రవేశః, 'ఋదోరన్' న్యధీయత నిహితః, ఘృణః కర్తణి లజ్. అస్తా దేవ దేహానాం భయోత్పత్తిరభూ దిత్యర్థః.

శ్లో. విశా మధీశాం శ్చతురో యత స్సురా
నపాస్య తం రాగహృతా సిషేవితే,

అవాపు రాగభ్య తత శ్చలా ఇతి

ప్రవాద ముచ్చైరయశ్శూరం శ్రియః.

౪౪

టీ. శ్రియః = కలుములు, యతః = ఎప్పుడు, విశాం = దిక్కులకు, అధీశాన్ = దొరలయిన, చతురః = నలుపురగు, సురాన్ = వేల్పులను (ఇంద్ర యమ వరుణ కుచే రులను), అపాస్య = త్యజించి, రాగహృతాః - రాగ = ప్రేమచేత, హృతాః = ఆకర్షించబడినవై, సిషేవితే = సేవించిన (పొందిన) వో, తతః = అప్పుడు మొదలుకొని, అయశ్శూరం = చెడ్డపేరును చెప్పునట్టి, ఉచ్చైః = గొప్పదగు, చలాః = ఒకచో నిలుకడ లేనివి (వ్యభిచారిణులు), ఇతి = అని, ప్రవాదం = లోక నిందను, అవాపుః = పొందినవి.

తా. సంపదధిష్ఠానదేవతలు తా మంతకుముందున్న ఇంద్ర యమ వరుణ కుచేరులను వీడి యీహిరణ్యకశిపుని గుణములకు లోనైన యాతనిని పొందినవి. అది మొదలుగానే వానికి చంచల లని పేరుగలిగినది.

శ. స. — విశాం, విశాః దిశోః దిశాం దిక్కుబ్ధః శ. స్త్రీ. ష. బ. అధీశాన్, అధీశం అధీశాన్ అధీశాన్ అధీశశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. చతురః, చతురః చతురః చతుర్భిః చతుర్భ్యః చతుర్భ్యః చతుర్ణాం చతుర్ణు చతుశ్చబ్దః రేఫాంతః స్త్రీలింగః ద్వి. నిత్య బ. యతః తసిలంతమవ్యయం. సురం, సురం సురౌ సురాన్ సురశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. అపాస్య ల్యబన్తమవ్యయం. తం తౌ తాన్ తచ్చబ్దః ద. పు. ద్వి. ఏ. రాగహృతాః రాగహృతాః, రాగహృతా రాగహృతే రాగహృతాః రాగహృతా శబ్దః అ. స్త్రీ. ప్ర. బ. సిషేవే సిషేవాతే సిషేవితే షే వ్యసేవనే ఇత్యస్తాత్ సకర్తకాత్ కర్తరి భూతానద్యతనపరోక్షే లిటి ఆత్మ నేపది ప్రథ. పు. బ. అవాప అవాపతుః అవాపుః అవాప్తావిత్సస్తాత్ సకర్తకాత్కర్తరి భూతే లిటి పర్వస్మి పది ప్ర. పు. బ. అరభ్యః ల్యబన్తమవ్యయం. తతః తసిలంతమవ్యయం. చలాః చలా చతే చలాః చలాశబ్దః అ. స్త్రీ. ప్ర. బ. ఇతి అవ్య. ప్రవాదం, ప్రవాదం ప్రవాదౌ ప్రవాదాన్ ప్రవాదశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ఉచ్చైః అవ్య. అప్రశస్తం యశః, అయశః అయశఃకరోతి త్వయశ్శూరం. తం అయశ్శూరం, అయశ్శూరం అయశ్శూరా అయశ్శూరాన్ అయశ్శూరశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. శ్రియః, శ్రీ. శ్రియా శ్రియః శ్రీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ప్ర. బ.

దిశామితి. శ్రియ స్సంపదః, యతో య దే త్యర్థః, దిశా మధికాకా దిక్పతీ నపి, చతుర స్సురాకా, ఇంద్ర యమవరుణకు బేరాకా, అపాస్య హిత్వా తం హిరణ్యకశిపుం, రాగవృతాః రాగాకృష్టై స్సత్యైః, న తు బలా దితి భావః. నిషేవితే, యతో వీరప్రి యాః శ్రియ ఇతి భావః. తత ఆరభ్య తదా ప్రభృతి. అయశః కరోతీ త్యయశస్కరం దుష్కీర్తిహేతు మిత్యర్థః. 'కృణో హేతుతాచ్ఛిల్లానులో మ్యేష్వితిటప్రత్యయః. అతః కృ క మీ త్యాదినా విసర్జనీయస్య సత్వం. ఉచ్యైః ప్రచురం, చలా అస్థిరాః, ఇతి ప్రవాదం జనాపవాదం, అవాపుః, దిగీశానామపి సర్వహరణం కృత మితి తదాధిపత్యస్య పరా కావ్యేతి భావః.

శ్లో. పురాణి దుర్గాణి నిశిత మాయుధం
బలాని శూరాణి ఘనాశ్చ కల్పకాః,
స్వరూపశోభైకఫలాని నాకినాం
గజై ర్య మాశంక్య తదాది చక్రైః.

౪౫

టీ. నాకినాం = దేవతలయొక్క, గజైః = యూధములచేత, యం = ఏహిరణ్య కశిపుని, ఆశంక్య = అపాయకారినిగాఁ దలఁచుకొని, తదాది = అప్పుడు మొదలుకొని, స్వరూపశోభైకఫలాని - స్వరూప = ఆకారములయొక్క, శోభ = ప్రకాశమే, ఏక = ఒక్కటగు, ఫలాని = ప్రయోజనముగాఁగల (ఇది పురాదు లన్నిటికి ననుసంధేయము), పురాణి = నగళ్లు, దుర్గాణి = కోటలు అగడ్తలు మొదలగువానిచే జౌరరానివిగా, చక్రైః = చేయఁబడియెను. ఆయుధం = అస్త్రశస్త్రాదికము, నిశితం = వాడిగలదిగా, చక్రే = చేయఁబడెను, బలాని = సేనలు, శూరాణి = వీరపురుషులుగలవిగా, చక్రైః = చేయఁ బడెను, కల్పకాః = మైమఱుపులు, ఘనాశ్చ = దుర్భేద్యములుగా, చక్రైః = చేయఁ బడినవి.

తా. హిరణ్యకశిపుఁడు ప్రబలుదాఁక తా మకుతోభయులై త మ్మె వరును జెనకువారు లేనందున దేవసంఘములకుఁ గలసట్టణములు ఆయుధ ములు మొదలైనవి ఊరక చూపులకేగాని మఱియెందులకు నుపయోగము లేక వేడుకకుమాత్రమే యుండెను. ఇతని దారుణత్వమును జూచినది మొదలు వీఁడెప్పుడేని దమకు పలాయనవిద్య నుపదేశించునని జడిసి పట్టణములను దుర్గములుగాఁ జేసికొని కత్తులు పదునుచెట్టుకొని ఉక్కుగల యోధులను సంపాదించుకొని గట్టిజీరాలుదొడిగికొని శత్రువులవల్లన పాపాయమందకుండ జాగ్రత్తతో మెలఁగఁజూచిరి.

శ. స. — పురాణి, పురం పురే పురాణి పురశబ్దః అ. న. ప్ర. బ. దుఃఖేనాపి గన్తు మశక్యాని దుర్గాణి, దుర్గం దుర్గే దుర్గాణి దుర్గశబ్దః అ. న. ప్ర. బ. నిశాతం, నిశాతం నిశాతే నిశాతాని నిశాతశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. ఆయుధం, ఆయుధం ఆయుధే ఆయుధాని ఆయుధశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. బలాని బలం, బలం బలే బలాని బలశబ్దః అ. న. ప్ర. బ. కూరాణి, కూరం కూరే కూరాణి కూరశబ్దః అ. న. ప్ర. బ. ఘనాః, ఘనః ఘనౌ ఘనాః ఘనశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. చ అవ్య. కంచుకాః, కంచుకః కంచుకౌ కంచుకాః కంచుకశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. స్వరూపస్య శోభా స్వరూపశోభా ఏకంచ తత్ ఫలం చైకఫలం స్వరూపశోభైవ ఏకఫలం యేషాం తాని స్వరూప...లాని, ఫలం ఫలే ఫలాని స్వరూప...ఫలశబ్దః అ. న. ప్ర. బ. న ఆకమన్తిన్నితి నాకః, నాకఏషామస్తీతినాకినః తేషాం నాకినాం, నాకినః నాకినోః నాకినాం నాకిన్శబ్దః న. పు. ప. బ. గణైః, గణేన గణాభ్యాం గణైః గణశబ్దః అ. పు. తృ. బ. యం, యం యే యాని యచ్ఛబ్దః ద. పు. ద్వి. ఏ. ఆశంక్య, ల్యబస్తావ్యయం తత్కాలః ఆదిర్వస్తిక్ కర్షణి తద్యథాభవతి తథా తదాది క్రియావిశేషణమవ్యయం చక్రే చక్రాతే చక్రిరే దుకృచ్ఛకరణే ఇత్యస్తా త్సకర్ష కాత్ కర్షణి భూతానద్యతనపరోక్షే లిటి ఆత్మనే ప్ర. పు. బ.

పురాణీతి. కించ, నాకినాం సురాణాం, గణైః యం హిరణ్యకశిపుం ఆశంక్య, బాధకత్వేనోత్పేక్ష్య స కాల ఆది ర్వస్తిక్ త తదాది, తదాప్రభృతీత్యర్థః స్వరూపశోభైవ, ఏకఫలం ముఖ్యం ప్రయోజనం, యేషాం సురాదీనాం తాని తతోక్తాని ప్రాగీదృగ్సాధ్యశక్తౌ రభావా దితి భావః. 'నపుంసక మనపుంసకే నైకవ చ్ఛావ్య తరస్యా మితి నపుంసకైకకేషః. పురాణి దుర్గాణి ప్రాకారపరిఘాదిభి రగమ్యాని, చక్రిరే. 'సుదురోరధికరణే' ఇతి గమే ర్దశః. ఆయుధం చ నిశాతం నిశితం, చక్రే, 'శో తమాకరణ' ఇతి ధాతోః క్తః. 'శాచోఽరవ్యతరస్యా మితీత్వవికల్పా త్పక్షే ఆత్వమ్. బలాని పైన్యాని కూరాణి కార్యవంతి, చక్రిరే సంపాదితాని, కంచుకాః వారవాణాః లోనపర్వాణీత్యర్థః. 'కంచుకో వారవాణోఽస్త్రీ'త్యమరః. ఘనా దుర్భేదాః, చక్రిరే లిట్. ఇత్తం నిత్యసన్నద్ధాః బాగ్రతి స్తే త్యర్థః.

శ్లో. స సంపరిష్ఠ్ఠ ర్భువనాంతరేషు యాం

యదృచ్ఛయా శిశ్రయ దాశ్రయ శ్చియః,

అకారి తస్యై మకుటో పలఘ

త్కరై స్త్రిసంఖ్యం త్రిదశైర్దిశే నమః.

టీ. భువనాస్తరేషు=ఇతరలోకములయందు, సంచరిష్ణుః = తిరుగఁ గోరికగల వాఁడును, శ్రియః = సంపదకు, ఆశ్రయః = నెలవగు, సః=ఆ పిరణ్యకశిపుఁడు, యదృచ్ఛయా=ఇచ్ఛచోష్షన, యాం=ఏ, దిశం=దిక్కును, ఆశ్రితయతో=చేతునో, మకుటో,.. కర్ణః=మకుట=బామిడికములందలి, ఉపల=మణులయందు, స్థలత్=జాటు చున్న, కర్ణః=చేతులుగల, త్రిదశై=దేవతలచేత, త్రిసంధ్యం=ముప్పొద్దులును, తస్యై=ఆ, దిశే=పిరణ్యకశిపుఁడున్నదిక్కుకొఱకు, నమః=నమస్కారము, ఆకారి=చేయఁబడెను.

తా. ఆ పిరణ్యకశిపుఁడు విలాసముగా లోకాంతరములయందు విహరింపఁగోరి మహావిభవము మై వెడలి యెటుజేరునో దేవతలందఱు నాదిక్కునకుదిరిగి ముప్పొద్దులు దండములు బెట్టుచుందురు.

శ. స. — సః తాతే తచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. సంచరితుంశీలమస్యేతి సంచరిష్ణుః, చరిష్ణుః చరిష్ణా చరిష్ణః సంచరిష్ణుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. అన్యాని, భువనాని భువనాంతరాణి తేషు భువనాస్తరేషు, భువనాస్తరే భువనాస్తరయోః భువనాస్తరేషు భువనాస్తరశబ్దః అ. న. స. బ. యాం, యాం యే యాః యచ్ఛబ్దః ద. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. యదృచ్ఛయా, యదృచ్ఛయా యదృచ్ఛాభ్యాం యదృచ్ఛాభిః యదృచ్ఛాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. త్వు. ఏ. అశ్రియతో అశ్రియతాం అశ్రియతా శ్రియో నేవాయా మిత్యస్తా త్సకర్త కాధాతోః కర్తరి భూతేలజి పరస్మై ప్ర. పు. ఏ. ఆశ్రయః, ఆశ్రయః ఆశ్రయో ఆశ్రయః ఆశ్రయశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. శ్రియః, శ్రియః శ్రియో శ్రియాం శ్రిశబ్దః ఈ. స్త్రీ. చ. ఏ. ఆకారి ఆకారిషాతాం ఆకారిషత్ డుకృష్టోకరణే ఇత్యస్తాత్సకర్త కాత్ కర్తణి భూతేలజి ఆత్త సే ప్రథ. ఏ. తస్యై, తస్యైతాభ్యాం తాభ్యః తచ్ఛబ్దః ద. స్త్రీ. చ. ఏ. మకుటేషు, ఉపలాః మకుటోపలాః మకుటోపలేషు స్థలస్తః మకుటోపలస్థలంతః మకుటోపస్థలస్తః కరాః యేషాం తే మకు...కరాః తైః మకు...కర్ణః, కర్ణః కరాభ్యాం కర్ణః మకు...కరశబ్దః అ. పు. త్వు. బ. తిస్మజాం, సంధ్యానాం సమావరస్త్రిసంధ్యం తత్ త్రిసంధ్యం, త్రిసంధ్యం త్రిసంధ్యే త్రిసంధ్యాని త్రిసంధ్యశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. తిస్ర దశాః యేషాం తే త్రిదశాః, త్రిదశః త్రిదశా త్రిదశాః తైః త్రిదశైః త్రిదశేన త్రిదశాభ్యాం త్రిదశైః త్రిదశశబ్దః అకౌ రాస్తః పు. త్వు. బ. దిశే, దిశేదిగ్భ్యాం దిగ్భ్యః దిక్ష్వబ్దః ఆ. స్త్రీ. చ. ఏ. నమః అప్య.

సఇతి. అన్యేషు భువనేషు భువనాంతరేషు 'సుప్తు'పేతి సమాసః. సంచరిష్ణుః సంచరణశీలః, 'అలంకృషి'త్యాదినా చరే రిష్ణుచ్చిత్వయః. శ్రియః లక్ష్మ్యః, ఆశ్రయః సహాయకశిపుః, యదృచ్ఛయా వైరవృత్త్యా, 'యదృచ్ఛా వైరేతే' త్వమరః, యాం దిశ మశ్రియతో అగమత్ శ్రియతే ధ్లజ్, 'జి శ్రి'త్యాదినా చణి ద్విస్సార్థా

వః. ఇమకాజీకః. ముకుటాపలేషు, చాళితేషు స్థలంతః కరాః యేషాం తైః
 కిరసి బద్ధాంజలిభి రిత్వ్యః. 'ఉపలః ప్రస్తరే రత్న' ఇతి విశ్వః, తిస్తో దకా అవస్థాః
 బాల్యకామారయావనాని, జన్మసత్తావృద్ధయో వా యేషాం తైః త్రిదశైః దేవైః,
 యవ్వా త్రిదశపరిమాణం వయో యేషా మితి బహువ్రీహా సంఖ్యేయే డచ్, తిస్త
 స్సంధ్యా స్సమాప్యతా స్త్రీసంధ్యమ్. 'తద్ధితాశ్చ' త్యాదినా సమాహారే ద్విగుః. 'ద్విగు
 రేకపచనం' వా టాబచ్చ ఇతి పక్షే సపుంసకత్వమ్, అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా.
 తస్యై దిశే, 'నమ స్స్వస్తీ' త్యాదినా చతుర్థీ. నమః నమస్కారః, అకారి కృతః,
 కృషాః కర్తణి లుక్. 'చిచ్ భావకర్తణో' రితి చిశి వృద్ధిః సంధ్యావస్తనేఽపి దిశ్చి
 యమం పరిత్యజ్య తదాగమనభయో తస్యై దిశే నమస్కారః కృతఇతి భావః.

అవ. ఆ హిరణ్యకశిపునియోడ నీవే సంహరించితివిగదా యమచున్నాడు. —

శ్లో. సటాచ్చటాభిన్నఘనేన బిభ్రతా

స్వసింహ నైంహీ మతనుం తనుం త్వయా,

స ముగ్ధకాంతా స్తనసజ్జభిర్జురై

రురోవిదారం ప్రతిచస్కరే నఖైః.

౪౭

టీ. హేస్వసింహ=ఓ మానవశ్రేష్ఠుడా, నైంహిం=సింహపుడగు, అతను=
 గొప్ప, తనుం=మూర్తిని, బిభ్రతా=భరించుచున్నవాడవు గనుకనే, సటా...ఘనేన=
 సటా=కాలుయొక్క, ఛటా=కుచ్చులచే, భిన్న=విడళించబడిన, ఘనేన=మబ్బులు
 గల, త్వయా=నీచేత, సః=ఆహిరణ్యకశిపుడు, ముగ్ధ...భంగురైః=ముగ్ధ=లేతవగు,
 కాంతా=ప్రియురాలియొక్క, స్తన=కుచములయొక్క, సంగ=తాకుడుచేతనైనను,
 భంగురైః=వంగిపోవునట్టి, నఖైః=గోళ్లచేత, ఉరోవిదారం=టొమ్ముబగులజీల్చి, ప్రతి
 చస్కరే=చంపబడెనుగదా.

తా. కృష్ణా! ఆ హిరణ్యకశిపుని నీవే మబ్బుపొడవున మహా
 స్వతమై క్రూరసరసింహరూపు దాల్చి ప్రియురాలి పూసచనులతాకు
 నకునైతము మొక్కవోవునంత సుకుమారము లైనగోళ్లతో టొమ్ము
 బగులజీరి చంపితివికదా.

క. స. — సటానాం, ఛటాః సటాచ్చటాః సటాచ్చటాభిః భిన్నాః సటాచ్చ
 టాభిన్నాః సటా...భిన్నాః ఘనాః యేనసః సటా...ఘనః తేన సటా...ఘనేన,
 ఘనేన ఘనాభ్యాం ఘనైః సటా...ఘనశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. బిభ్రతా, బిభ్రతా
 విభ్రద్యాం విభ్రద్భిః విభ్రచ్ఛబ్దః త. పు. తృ. ఏ. నా సింహాభిన స్వసింహః, తస్య
 సంబుద్ధిః హే స్వసింహ, స్వసింహ. స్వసింహా స్వసింహః స్వసింహశబ్దః అ. పు.

సం. ప్ర. ఏ. సింహస్వయం, సైంహీ తాం సైంహీం, సైంహీం సైంహ్యా సైంహీః
సైంహీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. తనుః, నభవతీత్యతనుః తాం అతనుం, అతనుం అతనూ
అతనూః అతనుశబ్దః ఉ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. తనుం, తనుం తనూ తనూః తనుశబ్దః ఉ. స్త్రీ.
ద్వి. ఏ. త్వయా, త్వయా యువాభ్యాం యుష్మాభిః యుష్మచ్ఛబ్దః ద. పు. తృ. ఏ. సః,
సః తా తే తచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. కాంతాయాః, స్తనా కాంతాస్తనా ముగ్ధాచ తా
కాంతాస్తనాచ ముగ్ధ కాంతాస్తనా ముగ్ధ... స్తనయోః సంగః ముగ్ధ... సంగేనాపి
భంగురాః ముగ్ధ...భంగురాః తైః ముగ్ధ...భంగురైః, భంగురేణ భంగురాభ్యాం
భంగురైః భంగురశబ్దః అ. పు. తృ. బ. ఉరః, విదార్య ఉరోవిదారం ఋలుస్తావ్య.
ప్రతిచస్మరే ప్రతిచస్మరాతే ప్రతిచస్మరికే ప్రతిపూర్యకకూ విక్షేపే ఇత్యన్యాయే
కర్మకాత్ కర్మణి భూతేలటి అత్యనేపది ప్ర. పు. ఏ. నఖైః, నఖేన నఖాభ్యాం నఖైః
నఖశబ్దః అ. పు. తృ. బ.

అథ సోఽపి త్వయైవ హత ఇత్యాహ.—

సఠేతి. హే సృసింహ నారసింహ ఇవేత్యుపమితసమాసః. నా చాసా సింహ
శ్చేతి ప్రస్తావాత్. సింహస్వయం సైంహీం, అతను మనల్పాం, తనుం కాయం,
బిభృతా, సింహవతారభాజేత్యర్థః. అతఏవ సటాచ్ఛటాభిః కేసరసమూహైః, భిన్నాః
ఘనా మేఘాః యేన తేన, అభ్రంకపవిగ్రహత్వాదితి భావః. 'సటాచ్ఛటా కేసర
యోః, తనుః కాయే కృతేల్పక' ఇత్యుభయక్రాపి విశ్వః. త్వయా సదైత్యః. ముగ్ధా
నవో, 'ముగ్ధ స్సామ్యే నవే మాధో' ఇతి వైజయంతి. యా కాంతాస్తనా, తయోః
సంగేనాపి, భంగురై ర్నఖైః, ఉరో విదార్య ఉరోవిదారం, 'పరిక్లిశ్యమానే చే'తిణ
ముల్. ప్రతిచస్మరే హతః, కిరతేః కర్మణి లిట్. 'ఋచ్ఛత్యన్యాయా మి'తి గుణః.
'హింసాయాం ప్రతే'శ్చే'తి సుడాగమః. వజ్రకఠినోఽపి నఖై ర్విదారిత ఇత్యవా
జ్జనసగోచరమహిమ్యః తే కిమసాధ్యమితి భావః.

అవ, ఇచ్ఛ వాని తరువాతి జన్మమందలి వృత్తాంత మెత్తుచున్నాఁడు.—

శ్లో. వినోద మిచ్చ స్మథ దర్పజన్తనో

రణేన కణ్ఠ్యా స్త్రిదళై స్సమం పునః,

స రావణో నామ నికామభీషణం

బభూవ రక్షః క్షతరక్షణం దివః.

రం

టీ. అథ=తరువాత, సః=అహిరణ్యకశిపుఁడే, పునః=మరల, త్రిదళైస్సమం=
దేవతలతోఁగూడ, రణేన=యుద్ధముచేత, దర్పజన్తనః=పొగరువలనఁ గలిగిన, కంఠ్యా=
(చేతుల) తీటుయొక్క, వినోదం=పోపుటను, ఇచ్చక్=కోరుచు, దివః=స్వర్గమునకు

క్షతరక్షణం = నెమిదిని పోగొట్టునట్టి, నికామభీషణం-నికామ=మిగుల, భీషణం= ఉగ్రమైన, రావణోనామ=రావణుడని ప్రసిద్ధుడైన, రక్షః = రాక్షసుడుగా, బభూవ=ఆయెను.

తా. వాడే మరల దేవతలతో యుద్ధముచేసి చేతులదీల బాపు కోడలుచి రావణుడను వేర మహాభయంకరమూర్తితో స్వర్గమునకు బీడ గలిగించురాక్షసుడై జనించెను.

శ. ౧.—విరోదం, విరోదం విరోదా విరోదాక్ష విరోదశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ఇచ్చక్, ఇచ్చక్ ఇచ్చవై ఇచ్చవై ఇచ్చవై ఇచ్చవై ఇచ్చవై త. పు. ప్ర. ఏ. అథ అవ్య. దర్పాత్, జన్మయస్యాస్య దర్పజన్మ తస్యాః దర్పజన్మనః, జన్మనః జన్మనో జన్మనాం దర్పజన్మకాశబ్దః ౧. స్త్రీ. మ. ఏ. రణేన, రణేన రణాభ్యాం రణైః రణశబ్దః అ. పు. త్ప. ఏ. కంధ్యాః, కంధ్యాః కంధ్యోః కంధూనాం కంధూశబ్దః ఊ. స్త్రీ. మ. ఏ. త్రిదశ పరిమాణం వయః, ఏషామస్తీతి త్రిదశాః తైః త్రిదశైః, త్రిదశేన త్రిదశాభ్యాం త్రిదశైః త్రిదశశబ్దః అ. పు. త్ప. బ. సమం అవ్య. పునః అవ్య. సః, సః తా తే తచ్చబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. విశ్రవసోఽపత్యం పుమాక్ష రావణః, రావణః రావణో రావణాః రావణశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. నామ అవ్య. నికామం భీషణం నికామభీషణం, భీషణం భీషణే భీషణాని భీషణశబ్దః అ. ౧. ప్ర. ఏ. బభూవ బభూవకుః బభూవుః భూసత్తాయామిత్యస్మాదకర్తకాత్ కర్తరి భూతే లిటి పరస్మై ప్ర. పు. ఏ. రక్షః, రక్షః రక్షసీ రక్షాసే రక్షశబ్దః ౧. ౧. ప్ర. ఏ. క్షతం రక్షణం యేన తత్ క్షత రక్షణం, రక్షణం రక్షణే రక్షణాని క్షతరక్షణశబ్దః అ. ౧. ప్ర. ఏ. దివః, దివః దివోః దివాం దివశబ్దః ౧. స్త్రీ. మ. ఏ.

అథాస్యానంతరజన్మచేష్టితాన్యచప్టే—

విరోదమితి. అథ ౧: పార్యకశిపుః, పునః భూయోఽపి, త్రిదశైస్సమం చేత్తస్సహ 'పాకం సత్రా' సమం సహేత్యమరః. రణేన యుద్ధేన, దర్పాత్ అంతర్పారాత్, జన్మయస్యాః తస్యాః, కంధ్యాః భుజకంధూతేః, విరోద మపనోద మిచ్చక్, ప్రాగభవే నభిక్ష్యై స్తదపనోదాభావాదితి భావః. దివః స్వర్గస్య క్షతం రక్షణం రక్షా యేన తత్, క్షతద్యురక్షణమిత్యర్థః. పాశేక్ష్యత్వేఽపి గమకత్వా త్సమాసః. ఏతేన దేవస్వస్యాపహారత్వముక్తం. భీషయతీతి భీషణం నంద్యాదిత్యాల్ల్యుల్ల్యుత్తయః. నికామం భీషణం. 'సుప్ను' పే' తి సమాసః. రావణో నామ రావణ ఇతి ప్రసిద్ధం. రక్షః, బభూవ, రాక్షసుయాశా జాత ఇత్యర్థః, విశ్రవసోఽపత్యం పుమాక్ష రావణ ఇతి విగ్రహః. 'తస్యాపత్య' మిత్యర్థః. 'విశ్రవసో విశ్రవణ రావణో' వితి

ప్రకృతే రవణాదేశః. పారాణికాస్తు రావణతీతి రావణ ఇతి వ్యుత్పాదయంతి. తదుక్తముత్తరకాండే—‘యస్మా ల్లోకత్రయం చైత ద్రావితం భయ మాగతమ్, తస్మా త్త్వం రావణో రామ నామ్నా వీర భవిష్యసీ’ తి. కాతేర్ణ్యంతాత్మ-ర్తరిల్యుట్. రావణక్షుసో ర్నియతలింగత్వా ద్విశేషణవిశేష్యభావేఽపి స్వలింగతా.

అవ. ఇక వీని దౌర్జన్యమునే పదునెనిమిదిశ్లోకములలోఁ జెప్పమన్నాడు.—

(శ్లో.) ప్రభు ర్భూభూష ర్భువనత్రయస్య య

శ్శిరోతి రాగా ద్దశమం చిక్తిషః,

అతర్కయ ద్విఘ్న మివేష్టసాహసః

ప్రసాద మిచ్ఛాసదృశం పినాకీనః.

౮౯

టీ. యః=ఏరావణాసురుడు, భువనత్రయస్య=ముల్లోకములకు, ప్రభుః= ఏలిక, బుభూషః=కొంగోరినవాడై, అతిరాగాత్=నిండువేడుకవలన, దశమం= పదియవ, శిరః=తలను, చిక్తిషః=నలుకఁబూనినవాడై, ఇష్టసాహసః=ఇష్ట=ఓప్పి దమైన, సాహసః=దుడుకుదనముకలవాడు గావుననే, ఇచ్ఛాసదృశం=తనకోరిక కనుగుణమైనదైనను, పినాకీనః=ఈశ్వరునియొక్క, ప్రసాదం=అనుగ్రహమును, విఘ్నమివ=అంతరాయమునువలెనే, అతర్కయత్=తలఁచెనో.

తా. ఈ రావణుడు ముల్లోకములకుఁ దాన రాజుగాఁగోరి యీ శ్వరునిగూర్చి తపమునేయుచు నందులో తనతలలు దటికి హోమముఁ జేయుచుండఁగా నొక్క పదియవతల మిగిలియుండఁగా నీశ్వరుడు ప్రత్యక్షమయి కోరినవరము లిచ్చుచున్నను అది తనపూర్వికి విఘ్న ముగాఁ దలఁచెను. అంతటి మహాసాహసరుడని భావము.

శ. స.—ప్రభవతీతి, ప్రభుః, ప్రభుః ప్రభూ ప్రభవః ప్రభుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. భవితమిచ్ఛః బుభూషః, బుభూషః బుభూషా బుభూషవః బుభూషశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. త్రయః, అవయవాః అస్యత్రయం భువనస్యత్రయం భువనత్రయం తస్య భువనత్రయస్య, భువనత్రయస్య భువనత్రయయోః భువనత్రయాణాం భువన త్రయశబ్దః అ. న. మ. ఏ. యః, యః యో యో యచ్చబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. శిరః, శిరః శిరసీ శిరాంసి శిరశ్శబ్దః స. న. ద్వి. ఏ. అత్యంతశ్చాసా రాగశ్చ అతిరాగః అతి రాగః తస్మాత్ అతిరాగాత్, రాగాత్ రాగాభ్యాం రాగేభ్యః అతిరాగశబ్దః అ. పు. పం. ఏ. దశమం, దశమం దశమే దశమాని దశమశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. కర్తికు మిచ్ఛః చిక్తిషః, చిక్తిషః చిక్తిషా చిక్తిషవః చిక్తిషశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. అతర్కయత్, అతర్కయతాం అతర్కయత్ భావార్థక తర్కధావో శ్చారాదీకాత్

సకర్తకా త్కర్తరి భూతే లజి పరస్మై ప్ర. పు. ఏ. విఘ్నం, విఘ్నం విఘ్నా
విఘ్నాక్ విఘ్నశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ఇష్టం, సాహసం యస్యసః ఇష్టసాహసః,
సాహసః సాహసా సాహసాః ఇష్టసాహసశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. ప్రసాదం, ప్రసాదా
ప్రసాదాక్ ప్రసాదశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ఇచ్ఛాయః, సదృశః ఇచ్ఛాసదృశః
తం ఇచ్ఛాసదృశం, ఇచ్ఛాసదృశం ఇచ్ఛాసదృశా ఇచ్ఛాసదృశాక్ ఇచ్ఛాసదృశశబ్దః
అ. పు. ద్వి. ఏ. పినాకః, అస్మాప్రీతి పినాకీ, తస్య పినాకినః, పినాకినః పినాకినోః
పినాకినాం పినాకికశబ్దః న. పు. ష. ఏ.

అథాస్యాద్ధత్య మష్టదశశ్లోకై ర్వాచప్తే—

ప్రభు రితి. యోరావణః భువనత్రయస్య ప్రభుః స్వామీ, బుభూఘః భవితు
మిచ్ఛుః, భవతే స్సన్నంతా దుప్రత్యయః అతిరాగా దత్యత్సహాత్, న తు ఫలవిశం
బననిశ్చేదా దితి భావః. దశమం శిరః, చిక్రిషః కర్తితుం ఛేత్తు మిచ్ఛుః, 'కృతీఛే
దన' ఇతి ధాతో స్సన్నంతా దుప్రత్యయః, ఇష్టసాహసః, ప్రియసాహసః, అత ఏవే
చ్ఛాసదృశం స్వేచ్ఛానురూపం, పినాకిన శివస్య ప్రసాదం వరం, విఘ్నమివాతర్క
యత్ ఉత్పేక్షితవాక్ ఇతి పరమసాహసీకత్వోక్తిః, ఇత ఆరభ్య శ్లోకపక్షేపి
యచ్ఛబ్దస్య స రావణో నామ రక్షో బభూవేతి పూర్వేణాన్వయః, రంగరాజన్తు
'నవక్రమన్యైకమతాధికంధర మి' త్యుపరిష్టాదన్వయ ఇత్యాహ. తదనంత 'గుణా
నాం చ పరార్థత్వా దితి న్యాయాదారుణ్యాదివత్ ప్రత్యేకం ప్రధానాన్వయినాం
మిథస్సంబంధాయోగాదిత్యలం కాఖ్యాచంక్రమణేన. పురాణిల రావణః కామ్యై
కర్తడి ప్రజాపతిప్రీణనాయ నవ శిరాంసి అగ్నౌ హుత్వా దశమారంభే సంతుష్టాత్
తస్మా త్రైలోక్యాధిపత్యం వప్ర ఇత్యుత్తరకాండోక్తా కథాంత్రాసుసంధేయా.

అయ. ఇకర గైలాసమును దొర్లించినసంగతి జెప్పఁచున్నాఁడు.—

శ్లో. సముత్థిపక్ యః పృథివీభృతాం వరం

వరప్రదానస్య చకార శూలినః,

త్రసత్తుషారాద్రిసుతాసుసంభ్రమ

స్వయంగ్రహశ్లేషసుభేన నిష్క్రియమ్. R

౫౦

టీ. యః=ఏరావణుఁడు, పృథివీభృతాం = కొండలలో, వరం = మేటియగు
కైలాసమును, దర్వాత్ = క్రొవ్వువలన, సముత్ ధిపక్ = పెల్లగించినవాఁడై, శూలినః =
శౌంబము ర్తియొక్క, వరప్రదానస్య = వెనుకనుడివిన ఇష్టవరతానమునకు, త్రస...
సుభేన=త్రసత్=భయపడిన, తుషారాద్రిసుతా = హిమవంతుని కూతురగు పార్వతి
శేషయొక్క, ససంభ్రమ=కలవరముతోఁగూడిన, స్వయంగ్రహ = తనంతర దాబట్టు

కొనుటచేతనైన, ఆశ్లేష = కాగిలింతచేతనైన, సుఖేన = ఆనందముచేత, నిష్క్రమం = ఋణవిముక్తిని, చకార = చేసికొనెనో.

తా. ఈతఁ డొకనాఁడు క్రొవ్వి కైలాసపర్వతము దగ్గఱకుఁబోయి తన యిరువదిబాహువులతో నావెండికొండను బెళ్లగించి యీశ్వరుఁడు తనకిచ్చిన వరదానమునకు మాటుగా నాయనకు పార్వతీదేవి యొక్క స్వయంగ్రహశ్లేషమును గలిగించెను. వీఁడు కొండదొర్లింపఁగనే పార్వతి భయమంది శివునికంఠమందు బిగ్గ గొఁగిలింపెననిభావము. కాముకులకు తాముగాఁ గోరినను దొరకని ప్రియాపరీరంభము తనంత నది దొరకుట మహాప్రీతిదాయకము గదా.

శ. స. — సముత్పత్తిపక్ష, సముత్పత్తిపక్ష సముత్పత్తిపక్ష సముత్పత్తిపక్ష సముత్పత్తిపక్ష చ్ఛబ్దః. త. పు. ప్ర. ఏ. యః, యః యాయే యచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. పృథివీం పృథివీం, బిభ్రతీతి పృథివీభృతః తేషాం పృథివీభృతాం, భృతః భృతోః భృతాం పృథివీభృచ్ఛబ్దః త. పు. య. బ. వరం, వరం వరౌ వరావృతవరశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. వరస్యప్రదానం వరప్రదానం తస్య వరప్రదానస్య, ప్రదానస్య ప్రదానమోః ప్రదానానాం వరప్రదానశబ్దః అ. న. మ. ఏ. చకార చక్రతుః, చక్రః దుక్పక్షో కరణే ఇత్యస్తాత్ సకర్తకాత్ కర్తరి భూతే లిటి పరస్మైపది ప్ర. ఏ. శూలమన్యూ ప్రీతికూలీ తస్య శూలినః, శూలినః శూలినోః శూలినాం శూలిణశబ్దః న. పు. య. ఏ. తుషారమయశ్చాసావద్రిశ్చ తుషారాద్రిః తుషారాద్రే సుసృతా తుషారాద్రిసుతా త్రసప్రీతచసా తుషారాద్రిసుతాచ త్రసత్తుషారాద్రిసుతా సంభ్రమేణ సహవర్తత ఇతి ససంభ్రమః స్వయంగృహ్యత ఇతి స్వయంగ్రహః ససంభ్రమశ్చాసౌ స్వయంగ్రహశ్చ ససంభ్రమస్వయంగ్రహః త్రస...తాయాః ససం...గ్రహః త్రస...గ్రహః త్రస... గ్రహేణ ఆశ్లేషః త్రస...శ్లేషః త్రసత్తు...శ్లేషేణ సుఖం త్రసత్తు...సుఖం తేనత్ర సత్తు...సుఖేన, సుఖేన సుఖాభ్యాంసుఖైః త్రసత్తు...సుఖశబ్దః అ. న. త్పు. ఏ. నిష్క్రమం, నిష్క్రమం నిష్క్రమాయా నిష్క్రమాయా నిష్క్రమయశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ.

అథ కైలాసోత్తే పవృతాంతమాహ. —

సముత్పత్తిపన్నితి. యో రావణః, పృథివీభృతాం వరం కైలాసం, సముత్పత్తిపక్ష దర్శనా దితి శేషః. శూలినః వరప్రదానస్య పూర్వోక్తస్య త్రసంత్యాః శైలచలనేన విభ్యత్వా, తుషారాద్రిసుతాయాః పార్వత్యాః ససంభ్రమః యః స్వయంగ్రహః ప్రియప్రార్థనాంవినా కంఠగ్రహణం, 'సుప్ను'పే'తి సమాసః తేన యః ఆశ్లేషః ఆలింగనం, తేన యత్సుఖం తేన, త్రైలోక్యాధిపత్యసుఖా దుత్కృష్టసుఖే'వేతిభావః.

నిష్క్రమం ప్రత్యుపకారేణ నిగతిం చకార. 'నిష్క్రమో ఋద్ధిసామర్థ్యే నిగతౌ
చేతి విశ్వః. యద్వా క్రయణం చకార, క్రయవ్యవహారేణ యాచ్ఛాదై న్యదోషం
మహాజ్ఞేత్కర్ణః. ఆత్మ సుఖవప్రదానయో ర్హినిమయా త్పరివృత్తి రలంకారః.

శ్లో. పురి మనస్కంద లునీహి నందనం

ముషాణ రత్నాని హరామరాజ్ఞనాః,

విగృహ్య చక్రే నముచిద్విషా బలీ

య ఇత్థ మస్యాస్థ్య మహర్దివం దివః.

౫౧

టీ. బలీ=పరాక్రమవంతుడైన, యః=ఏరావణుడు, నముచిద్విషా=ఇంద్రుని
తోడ, విగృహ్య=పగగొని, పురిం=ఇంద్ర పట్టణమును నమరావతిని, అవస్కంద=ముట్ట
డించెనో, నందనం = నందనోద్యానమును, లునీహి=నటికివై చెనో, రత్నాని=మంచి
వస్తువులన్నిటిని, ముషాణ=హరించెనో, అమరాజ్ఞనాః=దేవతా స్త్రీలను, హర=అపహ
రించెనో, ఇత్థం=ఇట్లే, ఆహర్దివం=రాత్రింబవళ్ళయందు, దివః=దేవనగరమునకు,
ఆస్వాస్థ్యం=ఊపద్రవమును, చక్రే=చేసెనో.

తా. వీర డింద్రునితో లేనితగవు కల్పించుకొని అమరావతిపై
దాడివెట్టెను. నందనవనమును బెఱికివేసెను. మంచివస్తువునెల్ల గొని
పోయెను. అమరాంగనలను జెఱపట్టెను. ఇట్లొకటననేల యెన్నియో
చెడుగులుచేసి రాత్రింబవలు స్వర్గమునకు బీడగావించుచునే వచ్చెను.

శ. ౧.—పురిం, పురిం పుర్యా పురీః పురీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. అవస్కంద,
అపహర్యకస్కందిగతిశోషణయోరిత్యస్తా త్సకర్తకాత్ కర్తరి భూతే లిబ్ స్థానా
పన్నేలోటి పరస్మై ప్ర. పు. ఏ. ఏకవచన ద్వివచన ఒహవచనేషు తుల్యంయోపం,
తథ్యమోర్విషయే తుహి స్వాదేశయో ద్వైకల్పికత్వాత్ తదస్తం చ భవతి ఏవ ముత్తర
క్రాపి లునీహి లూఙ్ చేదన ఇత్యస్తాత్సకర్తకాత్ కర్తరి భూతే లిబ్ స్థానాపన్నేలోటి
పరస్మై ప్ర. పు. ఏ. నందనం, నందనం నందనే నందనాని నందనశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ.
ముషాణ, ముషస్తేయే ఇత్యస్తాత్సకర్తకాత్ కర్తరి లిబ్ స్థానాపన్నేలోటి పరస్మై పది
ప్ర. పు. ఏ. రత్నాని, రత్నం రత్నే రత్నాని రత్నశబ్దః అ. న. ద్వి. బ. హర,
హృణో హరణే ఇత్యస్తాత్సకర్తకాత్ కర్తరి భూతే లిబ్ స్థానాపన్నే లోటి పరస్మై
పది ప్ర. పు. ఏ. శోభనాని, అజ్ఞాని సన్న్యాసామిత్యంగనాః అమరాజాం అజ్ఞనాః
అమరాజ్ఞనాః తా. అమరాంగనాః, అమరాంగనా అమరాంగనే అమరాజ్ఞనాః అమ
రాంగనాశబ్దః అ. స్త్రీ. ద్వి. బ. విగృహ్య ల్యబంతావ్యయం, చక్రే చక్రాతే చక్రశ్చ
చక్రశ్చేతి ఇత్యస్తాత్సకర్తకాత్ కర్తరి భూతే లిబ్ అత్ ప్ర. పు. ఏ. శబ్దశ్చే

ద్విబ్ సముచి ద్విబ్ తేన సముచిద్విషా, ద్విషా ద్విడాభ్యం ద్విడ్విః సముచిద్విట్పబ్జః
 ష. పు. తృ. ఏ. బలమస్వాస్తీతి బలీ, బలీ బలినా బలినః బలికాశబ్దః న. పు. ప్ర. ఏ.
 యః, యః యో యే యచ్చబ్జః ద. పు. ప్ర. ఏ. ఇథం అవ్య. స్వస్థానభవతీత్యస్వస్థః,
 అస్వస్థస్య భావః అస్వాస్థ్యం తత్ అస్వాస్థ్యం, అస్వాస్థ్యం అస్వాస్థ్యే అస్వాస్థ్యాని
 అస్వాస్థ్యశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. అచానిచ, దివాచ అహర్దివం అవ్య, దివః, దివః దివోః
 దివాం దివశబ్దః వ. స్త్రీ. ష. ఏ.

పురీమితి. బలీ బలవాక్ యో రావణః సముచిద్విషాశక్తేణ విగృహ్య విరుధ్య,
 పురీ మమరావతీం అవస్కంద అవరురోధ, నందనం తద్వనం, లునిహి చిచ్ఛేద, 'ఈహ
 ల్యఘోరి తీకాకారః. రత్నాని శ్రేష్ఠవస్తుని మణీకా వా 'రత్నం శ్రేష్ఠ మణావ' పీతి
 విశ్వః. ముషాణ మమోష, 'ముష శ్చేయే, 'హల శ్చ జ్ఞాన జ్ఞా'వీతి శానజాదేశః.
 అమరాంగనాః దేవప్రియః, హర జహర, సర్వత్ర పానఃపు స్యే సేత్యగ్ధః, ఇత్థ మసేన
 ప్రకారేణ, అహని చ దివా అహర్దివం, 'అహన్యహనీత్యగ్ధః. అచతు రే'త్యాదినా
 సప్తమ్యుక్తే ద్వంద్వసమాసాంతనిపాతః. దివః స్వర్గస్య అస్వాస్థ్య ముపద్రవం, చక్రే
 అత్ర అవస్కందేత్యాదౌ 'క్రియాసమభిహారే లోబ్ లోబో హి స్వా వా చ తద్వ
 మో రి'త్యనువృత్తైః, 'సముచ్చయేనన్యతరస్యా'మితి వికల్పేన కాలసామాన్యే లోబ్.
 తస్య యథోపగ్రహం సర్వతికాదేశో హి స్వా చ. ప్రకరణాదినా త్వర్థవిశేషావసా
 నమ్, 'అతోహే రి' తి యథాయోగ్యం హే ర్లక్. పానఃపున్యం భృశార్థోవా
 క్రియాసమభిహారః అవస్కందనాది క్రియావిశేషజాం సముచ్చయః ప్రత్యేకం
 క్రియాసమభిహారః. తత్సామాన్యస్య కరోతేః 'సముచ్చయేనామాన్యవచనస్యే'త్యను
 ప్రయోగః చక్రే ఇతి. అత్ర తిజ్వేచిత్ర్యాత్సౌశబ్దార్థో గుణః 'సుహం తికాం చ
 వ్యుత్పత్తి స్సౌశబ్ద' మితి లక్షణాత్. సముచ్చయ శ్చాలంకారః.

శ్లో. సలీలయాతాని న భర్తు రభ్రమో

ర్న చిత్ర ముచ్చై శ్రవసః పదక్రమమ్,

అనుద్రుత స్సంయతి యేన కేవలం

బలస్య శత్రుః ప్రశశంస శీఘ్రతామ్.

౫౭

టీ. సంయతి=యుద్ధమందు, యేన=ఏరావణునిచేత, అనుద్రుతః=తఱుమఁబడిన,
 బలస్య-శత్రుః=బలామరునకు విరోధియగునిం ద్రుఁడు, అభ్ర-హాఃభర్తుః=అభ్రము యను
 నాఁడేనుఁగు మగఁడైనయేరావతముయొక్క, సలీలయాతాని-సలీల=చమత్కారము
 తోడఁగూడిన, యాతాని=మందగమనములను, నప్రశశంస=మెచ్చకపోయెను. ఉచ్చై
 శ్రవసః=ఉచ్చైశ్రవమను తనగుఱ్ఱముయొక్క, చిత్రం=అద్భుతమైన, పదక్రమం=

నడకసాంపును, నప్రశశంస=కొనియాడకపోయెను. కింతు=ఇంక నేమన, శీఘ్రతాం
 కేవలం=తొందరనే, ప్రశశంస=శ్లాఘించెను.

తా. యుద్ధముం దీతని కోహటించి పాటుచున్న యింద్రుడు
 వెనుతగిలి వీనిచే దలుచుబడినవాడై తనయేనుగుయొక్క తిన్నని
 నడకను మెచ్చుడు. తనగుట్టము గతివిలాసమును శ్లాఘించుడు. త్వరగా
 బయలుదేరినచో గృతార్థుడగుదా యని తలచెడివాడు.

శ. స.—సీలయానవావర్తంత ఇతి సలీలాని, సలీలాని చ తాని యాతాని చ
 సలీలయాతాని తాని సలీలయాతాని, యాతం యాతే యాతాని సలీలయాతశబ్దః అ. న.
 ద్వి. ఏ. న. అవ్య. భర్తుః, భర్తుః భర్త్యోః భర్తృణాం భర్తృశబ్దః ఋ. పు. ష. ఏ.
 అభ్రమోః, అభ్రమోః అభ్రమ్యోః అభ్రమాణాం అభ్రమశబ్దః ఉ. స్త్రీ. ష. ఏ.
 న. అవ్య. చిత్రం, చిత్రం చిత్రే చిత్రా చిత్రశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ఉచ్చైః
 శ్రవణీయస్యః ఉచ్చైశ్శ్రవణాః తస్య ఉచ్చైశ్శ్రవణః, ఉచ్చైశ్శ్రవణః ఉచ్చైశ్శ్ర
 వణాః ఉచ్చైశ్శ్రవణాం ఉచ్చైశ్శ్రవణశబ్దః స. పు. ష. ఏ. పదానాం క్రమః, పద
 క్రమః తం పదక్రమం, పదక్రమం పదక్రమా పదక్రమా పదక్రమశబ్దః అ. పు.
 ద్వి. ఏ. అనుసృత్యద్రుతః అనుద్రుతః, అనుద్రుతః అనుద్రుతా అనుద్రుత
 శబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. సంయతి, సంయతి సంయతోః సంయత్సు సంయచ్ఛబ్దః త. స్త్రీ
 స. ఏ. యేన, యేన యాభ్యాం యైః యచ్ఛబ్దః ద. పు. త్వు. ఏ. కేవలం అవ్య.
 బలస్య, బలస్య బలయోః బలానాం బలశబ్దః అ. పు. ష. ఏ. శత్రుః, శత్రుః శత్రూ
 శత్రవః శత్రుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. ప్రశశంస, ప్రశశంసతుః ప్రశశంసుః
 ప్రశుర్యకసంసుస్తతా విత్తస్మాత్సకర్తకాత్ కర్తరి భూతే లిటిపరస్మై ప్ర. ఏ. శీఘ్ర
 స్యభావః, శీఘ్రతాతాం శీఘ్రతాం, శీఘ్రతే శీఘ్రతాః శీఘ్రతాశబ్దః అ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ.

సలీలేతి. సంయతి యుద్ధే. 'సముదాయః స్త్రియాం సంయత్సమిత్యాజిసమి
 ద్యుభా' ఇత్యమః. యేన రావణేన, అనుద్రుతః అనుధావితః, బలస్య శత్రుః, ఇంద్రః
 అభ్రమో ర్భర్తుః విరావణస్య, సలీలయా తాని గంభీరగమనాని సప్రశశంస నశ్లాఘ
 యామాన, తథా ఉచ్చైశ్శ్రవణః స్వాశ్వస్య, చిత్రం నానావిధం పదక్రమం పాద
 విశేషం అర్థపులాయితాదిదితివేషమిత్యర్థః. నప్రశశంస. కింతు శీఘ్రగతిమేవ ప్రశ
 శంస, అన్యథా శీఘ్రం మామాస్కంద్య గృహీష్యతీతి భయా దితి భావః.

శ్లో. అశక్తువక్ సోధుమధీరలోచన

స్వహస్తరత్నే రివ యస్య దర్శనమ్,
 ప్రవిశ్య హేమాద్రిగుహగృహంతరం
 నినాయ విభ్రద్ధిపసాని కాళికః,

టీ. అధీరలోచనః-అధీర=భయముచేఁ గదులునట్టి, లోచనః=కన్నులుగల, కాశికః= ఇంద్రుఁడు (గుడ్డగూబ), సహస్రరక్షేరివ=నూర్వ్యునియొక్కవలె, యస్య= ఏరావణుని యొక్క, దర్శనం=ఎదురుపాటును, సోధుం=పైఁచుటకొఱకు, అశక్తువక్=చాలని వాఁడై, హేమాద్రిగుహాగృహస్తరం-హేమాద్రి = మేరుపర్వతముయొక్క, గుహ= కదర మనునట్టి, గృహ=ఇంటియొక్క, అంతరం= గర్భమును, ప్రవిశ్య=దూఱి, బిభ్య త్స్క=భయపడుచున్నవాఁడై, దివసాని=దినములను, నినాయ=పుచ్చెను.

తా. అప్రతీపప్రతాపాతీర్థీషణుఁడైన యీతని జూడ నోడి యింద్రుఁడు సూర్యుని జూడఁజాలని గుడ్లగూబవలె కనులుమూఁతబడఁగా పాఱిపోయి మేరుపర్వత కందరములో దాఁగుకొని అక్కడను భయ పడుచునే కాలము బుచ్చెను.

శ. స.—నశకోత్తీత్యశక్తువక్, అశక్తువక్ అశక్తువంతో అశక్తువంతః అశక్తువచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. సోధుం తుమున్నం తమవ్యయం, అధీరాణి లోచనాని యస్యః అధీరలోచనః, లోచనః లోచనా లోచనాః అధీరలోచనశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. సహస్రం రక్షయో యస్యః సహస్రరక్షః తస్య సహస్రరక్షేః, రక్షేః రక్షోః రక్షీ నాం సహస్రరక్షశబ్దః ఇ. పు. ష. ఏ. ఇవ అవ్య. యస్య యయో యేషం యచ్ఛబ్దః ద. పు. ష. ఏ. దర్శనం. దర్శనం దర్శనే దర్శనాని దర్శనశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. ప్రవిశ్య. ల్యబంతావ్యయం హేమ్నః అద్రిః, హేమాద్రిః హేమాద్రేః గుహాహేమాద్రిగుహాహేమాద్రిగుహైవగృహః హేమాద్రిగుహాగృహః హేమాద్రి గుహాగృహాణాం అస్తరంహేమా... స్తరం తత్ హేమా... స్తరం, అస్తరం అస్తరే స్తరాణి హేమా... స్తరశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. నినాయ నిన్యతుః నిన్యః ణీష్ ప్రాపణే ఇత్యస్తాత్సకర్త కాత్ కర్తరి భూతే లిటి పరస్మై. ప్ర. పు. ఏ. బిభ్యత్, బిభ్యత్ బిభ్యతో బిభ్యతః బిభ్యచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. దివసాని దివసం దివసే దివసాని దివస శబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. కాశికః, కాశికః కాశికా కాశికాః కాశికశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.

అశక్తువన్నితి. అధీరలోచనః అస్థిరదృష్టిః, కాశికో మహేంద్రః, ఉలూకశ్చ, 'మహేంద్రగుగ్ధులూలూకవ్యాశగ్రాహిషు కాశిక' ఇత్యమరః. సహస్రరక్షేః నూర్వ్య స్వేవ, యస్య రావణస్య, కర్తృణః దర్శనం సోధుం అశక్తువక్, హేమాద్రే శ్చేరోః గుహైవ గృహం, తస్మాంతరం, ప్రవిశ్య, బిభ్యత్, తత్రాపి వేషమాసవేవ. బిభ్యతే శతరి 'నాభ్యస్తాచ్ఛతు' రితి సుమభావః. దివసాని దినాని, నినాయ 'వాతుక్ష్ణీ బే దివసవా సరా వి' త్యమరః, కాశిక ఇత్యై భిధాయాః ప్రస్తుతైకగోచరత్వే సోభయత్తేషేతి.

విశేష్యశ్చేషానంభవా దులూకవిషయశ్చబృత్ క్షిమూలో ధ్వనిః, సహస్రర క్షేరివేత్సు
పమాననిర్వాహకత్వా ద్వాచ్యసిద్ధ్యంగమ్.

శ్లో. బృహచ్చిలానిష్ఠురకణ్ఠఘట్టనా

ద్విక్షిప్తలోలాగ్ని కణం సురద్విషః,

జగత్ప్రిభో రప్రసహిష్ఠు వైష్ణవం

స చక్రమస్త్రికమతాధికస్తరమ్.

౫౪

టి. బృహ...ఘట్టనాత్-బృహత్=గొప్ప, శిలా=రాతివలె, నిష్ఠుర=కఠినమైన, కంఠ=గొంతుయొక్క, ఘట్టనాత్=రాపిడివలన, విక్షి...కణం-విక్షిప్త=చెదరిన, లోల=రేగిన, అగ్ని=నిప్పుయొక్క, కణం = మిణుగులులు గలది గనుకనే, అప్రసహిష్ఠు=మెక్కువోని, వైష్ణవం=విష్ణునిసంబంధమైన, చక్రం=సుదర్శనమును, జగత్ప్రిభో=సర్వలోకేశ్వరుడగు, అస్య=ఈ, సురద్విషః=దేవవిరోధి యగురావణునియొక్క, అధికంధరం=మెడయందు, నాక్రమత=పట్టకపోయెను.

తా. ఎన్నడును ఎక్కడను కుంతితముకాని విష్ణుదేవుని సుదర్శనముగూడ పీనిమెడయందుఁ బ్రయోగించఁగా నాదెబ్బకు కంఠమందు ప్రకాతమిందఁగొట్టినట్లు నిప్పులు రేగినవేగాని వానికంత మేమియు నొవ్వదయ్యెను.

శ. స.—బృహతీ చ సా శిలా చ బృహచ్చిలా బృహచ్చిలేవ నిష్ఠురః బృహచ్చిలానిష్ఠురః బృహచ్చిలానిష్ఠురత్వాసౌకంతశ్చ బృహ...కంఠః బృ...కంఠే ఘట్టనం బృహ...ఘట్టనం తస్మాత్ బృహ...ఘట్టనాత్, ఘట్టనాత్ ఘట్టనాభ్యాం ఘట్టనభ్యః బృహ...ఘట్టనశబ్దః అ. న. పం. ఏ. అగ్నేః కణాః అగ్నికణాః లోలాశ్చలే అగ్నికణాశ్చ లోలాగ్నికణాః విక్షిప్తాః లోలాగ్నికణాః యస్యతత్ విక్షిప్తలోలాగ్నికణం, కణం కణే కణాని విక్షిప్త...కణశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. జగతాంప్రభుః, జగత్ప్రిభుః తస్య జగత్ప్రిభోః, ప్రభోః ప్రభ్యోః ప్రభుజాం జగత్ప్రిభుశబ్దః ఉ. పు. మ. ఏ. ద్వేష్టితి ద్విల్ సురాణాం ద్విల్ సురద్విల్ తస్య సురద్విషః, సురద్విషః సురద్విషోః సురద్విషాం సురద్విట్టబ్దః త. పు. మ. ఏ. నప్రసహత ఇతి అప్రసహిష్ఠు, అప్రసహిష్ఠు అప్రసహిష్ఠీ అప్రసహిష్ఠాని అప్రసహిష్ఠశబ్దః ఉ. న. ప్ర. ఏ. విష్ణోరిదం వైష్ణవం, వైష్ణవం వైష్ణవే వైష్ణవాని వైష్ణవశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. న. అవ్య. చక్రం, చక్రం చక్రే చక్రాణి చక్రశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. అస్య, అస్య అనయోః ఏనయోః ఏనాం ఇదంశబ్దః మ. పు. మ. ఏ. ఆక్రమత ఆక్రమేతాం ఆక్రమస్త ఆక్రమస్త

క్రముపాద విక్షేపే ఇత్యస్తాదక్షర్త కాత్ కర్తృ అనద్యతః ఘాతేన ఆత్మనే ప్ర. పు. ఏ. కంధరాయాం అధికంధరం అవ్యయాభావావ్యయం.

బృహదితి. బృహతీ శిలేవ నిష్ఠరే కంశే, ఘట్టనా దభిఘాతాత్, విక్షేప్తాః విక్షిప్తాః లోలాశ్చ అగ్నికణాః స్ఫులింగా యస్య తత్, అతఏవాప్రసహిష్ణు అనభిభావుకం, ప్రసహన మభిభవ ఇతి వృత్తికారః. 'అలంకృతి' త్యాదినా ఇష్టాచ్. వైష్ణవం చక్రం సుదర్శనం, జగత్ప్రభోః సకలలోకస్వామినః, అస్య సురద్విషః రావణస్య, కంధరాయాం అధికంధరం అధిగ్రీవం, విభక్త్యర్థేఽవ్యయాభావః. 'అవ్యయాభావ శ్చే'తి సపుంసకత్వాత్ 'ప్రాస్వా' సపుంసకే ప్రాతిపదిక స్యే'తి ప్రాస్వత్వం 'కంతో' గళోఽదగ్రీవాయాం శిరోధిః కంధరే త్య పీ' త్యమరః. నాక్రమత అప్రతిహతం సక్రమతేన ప్రవర్తతే, కింతు ప్రతిహత మే వేత్తర్థః 'వృత్తి సర్గతాయ సేషుక్రమ' ఇతి వృత్తావాత్త సేషదం. వృత్తి రప్రతిబంధః.

శ్లో. విభిన్న శబ్దః కలుషీభవ. న్దుహు ర్న దేన ద స్తీవ మనుష్యధర్మణః, నిరస్తగామిభ్యర్థ మపాస్తపుష్పకం ప్రకమ్పయామాను న మానసం సరః.

టీ. సః = ఆరావణుడు, మదేన=పాగరుచేతను, మదజలముచేతను, ద స్తీవ= ఏనుగువలె, విభిన్న శంఖః=విభిన్న=పగులఁగొట్టఁబడిన, శంఖః=శంఖనిధి (శంఖము) గలవాఁడై, కలుషీభవత్ = కలఁతనొందినదియు, నిరస్తగాంభీర్యం=నిరస్త=పోయిన, గాంభీర్యం=నెత్తుది (అగాధత్వము) గలదియు, అపాస్తపుష్పకం=అపాస్త=త్రోయఁబడిన, పుష్పకం = పుష్పకవిమానము (పూవులు) గలదియునగు, మనుష్యధర్మణః= కుచేరునియొక్క, మానసం=చిత్తమును, ముహుః = మాటిమాటికిని, మానసం సరః= మానసమును కొలనును, సప్రకంపయామానేతి=కలఁతపెట్టలేదని లేదు.

తా. ఈ రావణుడు మదముచే కన్నుఁగానక యేనుగువలె కుచేరుని పట్టణముమీఁదఁ ఓచి శంఖనిధిని బ్రద్దలుచేసి, మానససరోవరమున గలియుఁబెట్టి పూర్వ పుష్పములఁ ద్రొంచివైచి పాడుజేసెను.

శ. స.—విభిన్నః, శంఖః యేనసః విభిన్నశంఖః, శంఖః శంఖౌ శంఖాః విభిన్నశంఖశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. అకలుషం కలుషం భవత్ కలుషీభవత్ తత్ కలుషీభవత్, భవత్ భవతీ భవన్తి కలుషీభవచ్ఛబ్దః త. న. ద్వి. ఏ. ముహుః అవ్య. మదేన, మదేన మదాభ్యాం మదైః మదశబ్దః అ. పు. త్య. ఏ. దస్తావస్యస్త ఇతిద స్తీ. ద స్తీ దస్తిశా దస్తిసః దస్తికశబ్దః న. పు. ప్ర. ఏ. ఇవ. అవ్య. మనుష్యస్య ధర్మ ఇవ ధర్మోయస్యసః, మనుష్యధర్మా తస్య మనుష్యధర్మణః, ధర్మణః ధర్మణోః ధర్మణాం మనుష్యధర్మకశబ్దః న. పు. చ. ఏ. గమిభ్యస్యభావః గామిభ్యర్థం నిరస్తం గామిభ్య

ర్యం యస్య తత్ నిరస్తగామ్భిర్యం తత్ నిరస్తగామ్భిర్యం, గామ్భిర్యం గామ్భిర్యే గామ్భిర్యాణి నిరస్తగామ్భిర్యశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. అపాస్తం పుష్పకం పుష్పాణి చయస్తాత్త దపాస్త పుష్పకం తదపాస్తపుష్పకం, పుష్పకం పుష్పకే పుష్పకాణి అపాస్తపుష్పకశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. ప్రకమ్పయామాస ప్రకమ్పయామాసతుః ప్రకమ్పయామాసుః ప్రపూర్వకకపికిఞ్చిచ్చలనే ఇత్యస్తాత్ ణిజస్తా నుప్రయుక్తా దసధాతోః సకర్తకాత్ కర్తరి భూతే లిటి పరస్మైపది ప్ర. పు. ఏ. న. అవ్య. మానసం, మానసం మానసే మానసాని మానసశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. న. అవ్య. సః తా తే తచ్చబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ.

విశేషేతి. స రావణః. మదేన దర్పేణ దానేనచ, 'మదే దర్పేభదానయో' రితి విశ్వః. దంతీ గజ ఇవ విశేషో విఘట్టితః, శంఖః నిధిభేదః, కంబుశ్చ యేనసః 'శంఖోనిధ్యంతరేకకంబులలాటాస్థినఖేషు చే' తి విశ్వః. అకలుషం కలుషంక్షుభ మావలంబ భవ త్కలుషీభవత్, నిరస్తగాంభీర్య మవికారిత్వం అగాధత్వంచ యస్య తత్, అపాస్తాని నిరస్తాని పుష్పాణి విమానం చ యస్తాత్తత్, పుష్పపక్షే వై భాషికః కవ. మనుష్యస్యేవ ధర్మః శ్రుతత్వాది ర్యస్యేతి స్వామి. తస్య మనుష్యధర్మణః భవదస్య 'ధర్మాదనిచ్చేవలా ది' త్యనిచ్ మానసం చిత్తం, తడియం సరశ్చ 'మానసం సరసి స్వాంత' ఇతి విశ్వః. ముహుః న ప్రకంపయామాసేతి న నక్షోభయామాసేతిన, కింతు ప్రకంపయామాసే త్యర్థః. కుబేరస్య మహామహిమతయా సంభావితాప్రకం ప్యత్సనివారణాయ నఖోద్వయం. 'సంభావ్యనిషేధనివర్తనే నఖోద్వయం' ఇతి వామనః అత్ర దంతిరావణయోః ప్రకృతాప్రకృతయోః క్లేషః.

రణేషు తస్య ప్రహితాః ప్రచేతసా
సరోషహుంకారపరాఙ్ముఖీకృతాః,

ప్రహర్తు రేవోరగ రాజరజ్జవో

జవేన కణ్ఠం సభయాః ప్రవేదిరే.

౫౬

టీ. రణేషు = యుద్ధములయందు, ప్రచేతసా = వరుణునిచేత, ప్రహితాః = ప్రయోగించబడిన, ఉరగరాజరజ్జవః = పాశములవంటిపాములు, తస్య = ఆరావణుని యొక్క, సరోష...కృతాః = సరోష = క్రోధముతోడి, హుంకార = హుం మునుద్ధనిచేత, పరాఙ్ముఖీకృతాః = వెనుకకు దోలబడినవి గనుకనే, సభయాః = భీతితో గూడినవై, జవేన = తొందరచేత, ప్రహర్తురేవ = తమ్ముబంపిన వరుణునియొక్కయే, కంఠం = మెడను, ప్రవేదిరే = చుట్టికొనినవి.

కా. ఈ రావణునితోడ యుద్ధము సంభవించినప్పుడు వరుణుని పేరినిమిద నాగ్రస్తములను బ్రయోగించుగా వీడ్కోక్కసారి నిక్కిచూచి

మొగము చిట్టించుకొని 'హం' అనినంతనే యవి జడిసి దెచుకకుఁ దిరిగి తమ్ము బ్రయోగించిన వరుణునిమెడకే చుట్టుకొనుచుండెడివి.

శ. స. — రణేషు, రణే రణయోః రణేషు రణశబ్దః అ. పు. స. బ. తస్య తస్య తయోః తేషాం తచ్ఛబ్దః ద. పు. మ. ఏ. ప్రహితాః, ప్రహితః ప్రహితా ప్రహితాః ప్రహితశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. ప్రచేతసా, ప్రచేతసా ప్రచేతోభ్యాం ప్రచేతోభిః ప్రచేతశబ్దః స. పు. తృ. ఏ. రోషేనహవర్తత ఇతి సరోషః సరోషశ్చ సోహుంకారశ్చ సరోషహుంకారః పరాజ్ఞే ముఖాని యేషాం తే పరాజ్ఞుభాః అపరాజ్ఞుభాః పరాజ్ఞుభాః సంపద్యమానాః కృతాః పరాజ్ఞుభీకృతాః సరోషహుంకారేణ పరాజ్ఞుభీకృతాః సరోష...కృతాః, కృతః కృతా కృతాః సరోష...కృతశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. ప్రహర్తుః, ప్రహర్తుః ప్రహర్త్రోః ప్రహర్తృజాం ప్రహర్తృశబ్దః ఋ. పు. మ. ఏ. ఏవ అవ్య. ఉరగాణాం రాజానః ఉరగరాజాః ఉరగరాజా రజ్జవః ఇవ ఉరగరాజరజ్జవః రజ్జాః రజ్జా రజ్జవః ఉరగరాజరజ్జాశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. బ. జవేన, జవేన జవాభ్యాం జవైః జవశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. కంతం, కంతం కంచా కంతాకా కంతశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. భయేన సహవర్తంత ఇతి సభయాః, సభయః సభయా సభయాః సభయశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. ప్రపేదే ప్రపేదాతే ప్రపేదికే, ప్రపూర్వక పదగతా విత్యస్తాత్సకర్త కాధ్యాయోః కర్తరిధాతే లిటి ఆత్త నే ప్ర. పు. బ.

రణేష్వితి. కిం చ రణేషు యుద్ధేషు, ప్రచేతసా వరుణేన, ప్రహితాః ప్రయక్తాః ఉరగరాజాః మహాసూక్ష్మాః, తే రజ్జవ ఇవోరగరాజరజ్జవః, నాగపాశా ఇత్యర్థః. తస్య రావణస్య సరోషహుంకారేణ, పరాజ్ఞుభీకృతాః వ్యావర్తితాః, అతఏవ సభయా స్సంతః, జవేన వేగేన, ప్రహర్తుః, ప్రయోక్తుః, తస్య ప్రచేతసఏవ కంతం ప్రపేదికే, అత్ర పరహింసార్థం ప్రయుక్తస్యాయుధస్య, వైపరీత్యేన స్వకంతగ్రహణాత్. అన ర్థోత్పత్తిరూపవిషమాలంకారః 'విరుద్ధకార్యస్యోత్పత్తిర్యతానర్థస్య వా భవేత్, విరూపఘటనా సా స్యా ద్విషమాలంకృతిస్త్రీధే' తి లక్షణాత్.

శ్లో. పరేతభర్తుర్నహిషాఽమునా ధను

ర్విధాతు ముత్థాతవిషాణమణ్డలః,

హృత్తేపి భారే మహత స్త్రపాభరా

దువాహ దుగభేన సదా నతం శిరః.

౫౭

టీ. అమునా = ఈరావణునిచేత, ధనుః = కొమ్మువిల్లును, విధాతుం = చేసి కొనుటకొఱుకై, ఉత్థాతవిషాణమణ్డలః - ఉత్థాత = ఊడఁబెఱుకఁబడిన, విషాణ = కొమ్ములయొక్క, మండలః = వలయముగల, పరేతభర్తుః = యమధర్మరాజయొక్క;

మహిషః = ఎక్కుడుదున్న, భారే = కొన్నులబరువు, హృతేఽపి = పోగొట్టుబడిన
 సైనసు, మహతః = గొప్ప, త్రపాభరాత్ = లజ్జపెంపున, నతం = వంచబడిన,
 శిరః = తలముట్టెను, దుఃఖేన = కష్టముతో, ఉవాహ = మోసెను, భరించెను.

తా. ఈరావణుడు కొమ్ముతో విల్లు చేయించుకోవలెననితలచి,
 యమధర్మరాజు వాహనమహిషము కొమ్ములను రెంటిని మొదలంట నూడఁ
 బెలుకుకొని పోయెను. అదిమొద లాడున్న పోతుకొమ్ములు పోయి తల
 బరువుపడినను సిగ్గుపెంపున నేటికిని దల వంచుకొనియే తిరుగుచుండును.

శ. స.—చిహ్నీతిభర్తా, పరతానాం భర్తా పరేతభర్తా తస్యపరేతభర్తః,
 భర్తః భర్తాః భర్తృణాం పరేతభర్తృశబ్దః ఋ. పు. ప. ఏ. మహిషః, మహిషః
 మహిషే మహిషాః మహిషశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. ఆమునా, ఆమునా ఆమూభ్యాం
 ఆమూః ఆదశ్శబ్దః స. పు. తృ. ఏ. ధనుః, ధనుః ధనుషీ ధనుంషి ధనుశ్శబ్దః
 స. న. ద్వి. ఏ. విధాతుం తుమున్నంతావ్యయం. విషాణయోః మణ్డలం విషాణమణ్డలం
 ఉత్థాతం విషాణమణ్డలం యస్యః ఉత్థాతవిషాణమణ్డలః, మణ్డలః మణ్డలౌ మండలాః
 ఉత్థాతవిషాణమండలశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. హృతే, హృతే హృతయోః హృతేషు
 హృతశబ్దః అ. పు. స. ఏ. అపి అవ్య. భారే, భారే భారయోః భారేషు భారశబ్దః
 అ. పు. స. ఏ. మహతః, మహతః మహద్భ్యాం మహద్భ్యః మహచ్ఛబ్దః త. పు.
 పం. ఏ. త్రపాయాః భరః త్రపాభరః తస్మాత్ త్రపాభరాత్, భరాత్ భరాభ్యాం
 భరేభ్యః త్రపాభరశబ్దః అ. పు. పం. ఏ. ఉవాహ ఉహతుః, ఉహః వహప్రాపణే
 ఇత్యస్తాత్ సకర్తకాత్ కర్తరి భూతే లిటి పరస్మైపది ప్ర. ఏ. దుఃఖేన, దుఃఖేన
 దుఃఖాభ్యాం దుఃఖైః దుఃఖశబ్దః అ. న. తృ. ఏ. సదా అవ్య. నతం, నతం నతే
 నతాని నతశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. శిరః, శిరః శిరసీ శిరాసి శిరశ్శబ్దః స. న. ద్వి. ఏ.

పరేతేతి. అమునా రావణేవ, ధను శ్చార్ద్రం. విధాతుం నిర్దాతుం, ఉత్థాత ము
 త్పాటితం, విషాణయోః శృంగయో ర్మండలం వలయం యస్య సః, పరేతభర్తః ప్రేతి
 రాజస్య మహిషవాహనభూత ఇతిభావః. భారేవిషాణయాపే భృణోః ఘణ్. హృతేఽపి,
 మహతః త్రపైవ భరః తస్మాత్, తతోఽపి దుర్భరా దితి భావః. భృధాతోః క్రయా
 వీకాత్. 'ఋదో రలిత్యన్. సదా నతం శిరః, దుఃఖేన కష్టేన, ఉవాహ వహతిస్త,
 అసంయోగా ల్లిటః కిత్యాత్. 'వచి స్వఙ్'త్యాదినా సంప్రసారణం. హృతేఽపి భా
 రేతమితి విరోధః. తదప్రప్రాణితా చేయ మవనతిహేతుత్వసాధర్మ్యాత్ త్రపాభర
 త్యోక్తేషాః.

శ్లో. స్పృశక సశబ్దం సమయే శుచావపి

స్థితః కరాగ్రై రసమగ్రపాతిభిః,

అఘర్తఘర్తాదకబిద్ధమాక్షికై

రలంచకారాస్య వధూ రహస్కరః.

గీ॥

టీ. అహస్కరః = నూర్మడు, శుచాసమయే = గ్రీష్మకాలమందును, నిర్మలా
చారమందును, స్థితోఽపి = ఉన్నవాడైనను, అసమగ్రపాతిభిః = పూర్తిగా ప్రసరించని
(సంకోచపడుచున్న), కరాగ్రైః = చేతికొనలచేత, సశంకం = వెఱపుతో గూడునట్లుగా,
అఘర్త... మాక్షికైః - అఘర్త = చల్లనైన, ఘర్తాదక = చెమటయొక్క, బిందు = బొట్టులను,
మాక్షికైః = ముత్యములచేత, అస్య = ఈ రావణాసురునియొక్క, వధూః = జవ్వనులను,
అలంచకార = కై సేనను.

తా. యోగ్యుడైనను పరపురుషుడుగాన అవిశ్వాసభయము
చేత భయపడుచు నలంకరించు ప్రసాదమనియ ట్లిరావణాంతఃపురములో
సూర్యుడు గ్రీష్మకాలమున గూడ చుటుకుగా వెలుగని తనకిరణము
లతో దైత్యస్త్రీలకు చల్లని స్వేదమును గలిగించుచుండెను.

శ. స. — స్పృశతీతిస్పృశక, స్పృశక స్పృశస్తై స్పృశస్తః స్పృశచ్ఛబ్దః
త. పు. ప్ర. ఏ. శంకయాసహయస్థిత కర్తణి తద్యథాభవతి తథాసశంకం క్రియా
విశేషణ మవ్యయం. సమయే, సమయే సమయయోః సమయేషు సమయశబ్దః అ. పు.
స. ఏ. శుచా, శుచా శుచ్యోః శుచిషు శుచిశబ్దః ఇ. పు. స. ఏ. అపి అవ్య. స్థితః,
స్థితః స్థితా స్థితాః స్థితశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. కరాణా మగ్రాణి కరాగ్రాణి తైః
కరాగ్రైః, కరాగ్రేణ కరాగ్రభ్యాం కరాగ్రైః కరాగ్రశబ్దః అ. పు. తృ. బ. అస
మగ్రం పతస్థిత్యసమగ్రపాతీని తైః అసమగ్రపాతిభిః, పాతినా పాతిభ్యాం పాతిభిః
అసమగ్రపాతిక శబ్దః న. పు. తృ. బ. ఘర్తా నభవన్తీత్యఘర్తాః, ఘర్తస్య ఉదకం
ఘర్తాదకం ఘర్తాదకస్య బిందవః ఘర్తాదకబిందవః అఘర్తాశ్చ తే ఘర్తాదక బిందవశ్చ
అఘర్త... బిందవః అఘర్త... బిందవఏవ మాక్షికాని అఘర్త... మాక్షికాని తైః
అఘర్త... మాక్షికైః, మాక్షికేన మాక్షికాభ్యాం మాక్షికైః అఘర్త... మాక్షికశబ్దః
అ. న. తృ. బ. అలంచకార అలంచక్రతుః అలంచక్రః అలంపూర్వక దుకృష్టకరణే
ఇత్యస్తాత్ సకర్తకాత్ కర్తరి భూతేలిటి పరస్మైపది ప్ర. పు. ఏ. అస్య, అస్య
అనయోః ఏనయోః ఏషాం ఇదంశబ్దః మ. పు. మ. ఏ. వధూః, వధూం వధ్వో వధూః
వధూశబ్దః ఊ. స్త్రీ. ద్వి. బ. అహః కరోతీ త్యహస్కరః అహస్కరః, అహస్కరా
అహస్కరాః అహస్కరశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.

స్పృశన్నితి. అహః కరో తీ త్యహస్కరః, 'దివావిభే'త్యాదినా టప్రత్యయః. కస్మాదిత్వాత్సత్వం, శుచా సమయే గ్రీష్మకాలే, అనుపహతాచారేన స్థితోఽపి. 'శుచి శ్శుద్ధే'నుపహతే శృంగారావాహయోరపి, గ్రీష్మే హుతవహేఽపి స్వా ది'తి విశ్వః. 'సమయా శ్శుపథాచారకాలసిద్ధాంతసంవిద' ఇత్యమరః. అసమగ్రపాతిభిః, సం కుచద్వృత్తిభిఃత్వర్గః. కరాణాం అంశానాం హస్తానాంచ, అగ్రైః 'బలిహస్తాం శవఃకరా' ఇత్యమరః. సశంకం సభయం, స్పృశక్ అవిశ్వాసభయాదితి భావః. అశు ర్వాః అనుష్ఠాః, ఘర్తాదకబిందవః, 'మంథౌద నే'త్యాదినా వికల్పా దుదకశబ్దస్యోదా డేశాభావః. తైలేవ హక్తికైః అస్య రావణస్య, వహూః స్త్రీః, అలంచకార, గ్రీష్మేఽపి తద్భయా న్నాసహ్యంతపతీత్యర్థః. అత్ర ప్రస్తుతసూర్యవిశేషణమాత్ర సామ్యాదప్రస్తుత ప్రసాదక ప్రతీతేః సమాసోక్తి రలంకారః.

శ్లో. కళాసమగ్రేణ గృహం నముచ్చతా

మనస్విని రుత్కయితం పటీయసా,

విలాసిన స్తస్య వితన్వతా రతిం

స నర్తసాచివ్య మకారి నేనునా.

౧౬

టీ. కళాసమగ్రేణ-కళా=కిరణములచేతను (శిల్పాదివిద్యలచేతను), సమగ్రేణ=కొఱతవడనివాడును, గృహం=ఇంటిని, అముచ్చతా=విడువనివాడును, మనస్వినిః=మానవతు లగుస్త్రీలను, ఉత్కయితం=మరులుకొలుపుటకు, పటీయసా=చతురుడగు వాడును, రతిః=రాగమును, వితన్వతా=పెంపొందజేయుచున్న, ఇందునా=చంద్రుని చేత, తస్య=ఆ, విలాసినః=సాగసుకౌడగురావణునకు, నర్త సాచివ్యం=వేడుకచెలికాని తనము, నాకారీతిన=చేయబడలేదనిలేదు.

తా. చంద్రుడన్నికళలతోగూడుకొని ఎప్పుడును వానియింటనే యుండి, మానవతులను దనదు చంద్రకా చాతుర్యముచే దేర్చుచు సాగసు కౌడగు నారావణునకు నర్తసాచివ్యండుగా నుండెను.

శ. స.—కళాభిః సమగ్రైః కళాసమగ్రైః తేన కళాసమగ్రేణ, సమగ్రేణ సమగ్రాభ్యాం సమగ్రైః కళాసమగ్రశబ్దః ఆ. పు. తృ. ఏ. గృహః గృహణ్ గృహైః గృహేభ్యః, గృహేభ్యః గృహేణాం గృహేషు. గృహశబ్దః ఆ. పు. ద్వి. నిత్యబ. సముచ్చతీత్యముచ్చాన్ తేన అముచ్చతా, అముచ్చతా అముచ్చదాభ్యాం అముచ్చద్భిః అముచ్చచ్చబ్బి. ర. పు. తృ. ఏ. మనస్వినిః, మనస్వినిం మనస్విన్వ్యా మనస్వినిః మనస్విని శబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ఉత్కయితం కుమున్నంతమవ్యయం ఆత్మ్య సంపటుః పటీయాకా

తేవ పటియసా, పటియసా పటియోభ్యాం పటియోభిః పటియశ్చబ్జః స. పు. తృ. ఏ. విలాసోఽస్మాస్తీతివిలాసీ తస్యవిలాసినః, విలాసినః విలాసినోః విలాసినాం విలాసిన్ శబ్దః ద. పు. య. ఏ. వితన్వతా, వితన్వతా వితన్వద్భ్యాం వితన్వద్భిః వితన్వచ్ఛబ్జః త. పు. తృ. ఏ. రతిం, రతిం రతీ రతీః రతిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. న. అవ్య. సర్వణి సచివః సర్వసచివః సర్వసచివస్యభావః సర్వసాచివ్యం, సాచివ్యం సాచివ్యే సాచివ్యాని సర్వసాచివ్యశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. అకారే అకారేషాత్ అకారేషత్ దుకృష్టకరణ ఇత్యస్తాత్సకర్త కాత్ కర్తణి భూతేఽజి ఆత్మనే ప్ర. పు. ఏ. న. అవ్య. ఇన్దనా, ఇన్దనా ఇన్దన్యాం ఇన్దభిః ఇందుశబ్దః ఉ. పు. తృ. ఏ.

కశేతి. కళాభిః యోడకాంతైః, శిల్పవిద్యాదిభిశ్చ, సమగ్రేణ సంపూర్ణేన 'కాలే శిల్పే విత్తవృద్ధౌ చంద్రాంతే కలనే క శేతి వైజయంతీ. గృహాన్ అమంచతా సదా తద్దృశేష్యేన వసతా, అన్యథా దండాత్, సేవాధర్మత్వాచ్చేతి భావః, మన స్విసీః మానిసీ ఉత్కాః ఉత్సుకాః, కర్తు ముత్కయితుం, 'ఉత్క-ఉన్దనా' ఇతి నిపాతితా దుత్కశబ్దా 'త్తత్కరో తీ'తి ణ్యంతా త్తమున్నప్రిత్యయః. పటియసామాన భేదచతురేణేత్యర్థః కుతః, రతిం, వితన్వతా, చంద్రికాభిః చతురోక్తిభిశ్చ రాగం సంవర్ధయతా, ఇందునా చంద్రేణ, విలాసినో విలసనశిలస్య, 'వా కష లస కద్ధ స్రమ్భ'ఇతి ఘిమణ్విత్వయః తస్య రావణస్య సర్వసాచివ్యం క్రీడాసంధికారిత్వం, చేట కత్వంచ, 'క్రీడానీలాచ సర్వ చేత్యయః. నాకారీతి న కిం త్వకార్యేవేత్యర్థః. అనా చిత్త్య ప్రాప్తసాచివ్యనిషేధనివారణార్థం నఞ్ ద్వయం. 'సంభావ్యనిషేధనివర్తనేద్వా నఞ్ ప్రతిషేధా'వీతి వామనః. అశ్ర ఇందోః ప్రకృత స్వాప్రకృతేన సర్వసచివేన శ్లేషః.

శ్లో.

విలాసినీవిభ్రమదన్వత్రికా

విధిత్సయా నూన మనేన మానినా,

న జాతు వైనాయక మేక ముద్భృతం

విషాణ మద్యాపి పునః ప్రరోహతి.

౧౨. ౯

౬౦

టీ. మానినా = అహంకారముగల, అనేన = ఈరావణునిచేత, విలాసి... విధిత్సయా-విలాసినీ=వలపుకత్తెలయొక్క, విభ్రమ=విలాసముకొఱకైన, దంతపత్రికా (దంతపుకమ్మలయొక్క,) విధిత్సయా=చేయుకోరికలోడ, నూనం=నిజముగా, జాతు= ఒకప్పుడు, ఉద్భృతం=పెఱుకబడిన, వైనాయకం=వినాయకునిదగ్గ, ఏకం=ఒక్కటగు, విషాణం=దంతము, అద్యాపి= నేటికిని, పునః=మరల, నప్రరోహతి=మొలుగు లేదు.

తా. ఈరావణుఁ డొకప్పుడు పొట్టపొగరుచే గన్నుగానక పాపము పినాయకస్వామివారి ఒకవైపుదంతమును బలవంతముగా బెటుకు కొనిపోయి తన పెండ్లాలకు దంతపు కమ్ములు జేయించుకొనియెను. అదినుత నాటికినేటికి ఆవినాయకుని కొమ్ముమొలవక ఒంటికొమ్మువాడయ్యెను.

శ. స. — విలసంతితి విలాసిన్యః దంతమయ్యశ్చతాః పత్రికాశ్చదన్తపత్రికాః విలా... పత్రికాః విధాతుమిచ్ఛా విధిత్వా విలాసి... కాణాం విధిత్వా విలాసి... విధిత్వా తయా విలాసి... విధిత్వయా, విధిత్వయా విధిత్వాభ్యాం విధిత్వాభిః విలాసి... విధిత్వాశ్చబ్దః ఆ. స్త్రీ. తృ. ఏ. నూనం అవ్య. అనేన, అనేన ఏనేన ఆభ్యాం ఏభిః ఇదంశబ్దః మ. పు. తృ. ఏ. మానః అస్యాస్త్రీతి మానీ తేన మానినా, మానినా మానిభ్యాం మానిభిః మానికశబ్దః న. పు. తృ. ఏ. న. అవ్య. జాతు అవ్య. వినాయకస్యేదం వైనాయకం, వైనాయకం వైనాయకే వైనాయకాని వైనాయకశబ్దః ఆ. న. ప్ర. ఏ. ఏకం, ఏకం ఏకే ఏకాని ఏకశబ్దః ఆ. న. ప్ర. ఏ. ఉద్భృతం, ఉద్భృతం ఉద్భృతే ఉద్భృతాని ఉద్భృతశబ్దః ఆ. న. ప్ర. ఏ. విషణం, విషణం విషణే విషణాని విషణశబ్దః ఆ. న. ప్ర. ఏ. అద్య అవ్య. అపి అవ్య. పునః అవ్య. ప్రరోహతి ప్రరోహతః ప్రరోహన్తి ప్రపూర్వక రుహ బీజజన్తని ప్రాదుర్భావే ఇత్యస్తా దకర్తకాథాతోః కర్తరి వర్తమానేలటి పరస్మై ప్ర. పు. ఏ.

విదగ్ధేతి. మానినా అహంకారిణా, అనేన రావణేన, విదగ్ధలీలాః చతుర్లీలాః, విలాసిన్యశ్చర్మః. తాసా ముచితాః విదగ్ధలీలోచితాః విలాసినివిభ్రమదంతపత్రికే తికు సాధ్యయాక పాతః అన్యథా విప్రకృష్టార్థ ప్రతితికల్పేన క్లిష్టభ్యాదధోమపత్తే. తదుక్తం 'క్లిష్టం తదర్థావగతి దూరాయతాభవే ది'తి లక్షణాత్. విలాసినినాం సుందరీణాం యాః విభ్రమదంతపత్రికాః విభ్రమార్థాని యాని దంతమయపత్రాణి, విభ్రమదంతపత్రశబ్దయోః షష్ఠీసమాసపర్యవసానాత్తదర్శనలాభః. తాసాం విధిత్వయా విధాతు మిచ్ఛయా, విపూర్వాద్దధాతే. సనిమిమేత్వాదినా అచ ఇస్. అత్ర 'సప్తి' ఇతి తకారః 'లోహో2భ్యాసస్యే'త్యభ్యాసలోపః తతః 'స్త్రియా మి'త్యనువుత్తా, 'అప్రత్యయాత్' ఇత్యకారప్రత్యయే టావ్. నూనం జాతు కదాచిత్, 'కదాచిత్' త్విత్యమరః. ఉద్భృత ముత్పాటితం, వినాయకస్యేదం వైనాయకం ఏకంవిషణం దంతః. 'విషణం హుశ్శం'గే స్యాతోక్రిడద్విరదదంతయో' రితి విశ్వః, అద్యాపి ఘర్షణప్రరోహతి, కి మన్య దకార్య మస్యేతి భావః. ఏత దన్యథా కథం గజానన ప్రత్యేకదంత్య మిక్కు త్వేత్వతే నూన మితి.

శ్లో. నిశాంతనారీపరిధానధూనన స్ఫుటాగసా పూర్వము లోలచక్షుషః,
ప్రియేణ తస్యైవపరాధ బాధితాః ప్రకంపనే నానుచకంపితే సురాః.

టీ. నిశాంత...గసాపి-నిశాంత = ఇంటియందలి, నారీ = జవ్వనులయొక్క,
పరిధాన=కట్టుచీరలయొక్క, ధూనన = కదలించుటచేత, స్ఫుట=వీర్పడిన, ఆగసాపి=
తప్పిదముగలవాడైనను, ఊరుషు=ఆస్త్రీలతోడలయందు, లోలచక్షుషః-లోల=ఆస
గొనిన, చక్షుషః=చూపుగలవాడు గనుకనే, తస్య=ఆరావణునకు, ప్రియేణ=ఇష్టు
డైన, ప్రకంపనేన=వాయుచేపునిచేత, అనపరాధబాధితాః=తప్పిదములేకయే దండించ
బడుచున్న, సురాః=ఇతరదేవతలు, అనుచకమ్మిరే=ఊరిడించబడిరి.

తా. ఈ రావణుడు గాలిచే గుడ్డతోలంగిన అంతఃపురకాంతల
యొక్క తోడలను జూచుటయందు ముదంపడియుండును గనుకనే తప్పు
లేకయే ఎల్లరను దండించు స్వభావముగలిగియు వాయువునెడ అంతఃపుర
ద్రోహమును గొప్పతప్పిదమున్నను తనకిష్టమైనపని గనుక వానిని దండించ
లేదు. అదిచూచి తప్పులేకయే దండితులైన యితర దేవతలు కొంచ
మూటటఁజెందిరి. మంచిచెడ్డలు లేకయే వాని యిచ్చ చొప్పున సాధువుల
బీడించునని తాత్పర్యము.

శ. స.—నిశాంతే నార్యః నిశాంతనార్యః నిశాంతనారీజాం పరిధానాని
నిశాంతనారీపరిధానాని నిశాంతనారీపరిధానానాం ధూననం నిశాంత...ధూననం
నిశాంత...ధూననేన స్ఫుటం నిశాంత...స్ఫుటం నిశాంత...స్ఫుటం ఆగః యస్యసః
నిశాంత...గాః తేన నిశాంత...గసా, ఆగసా ఆగభ్యాం ఆగభ్యః నిశాంత...టాగ
శ్శబ్దః స. పు. తృ. ఏ. ఆపి. అవ్య. ఊరుషు, ఊరౌ ఊర్వోః ఊరుషు ఊరుశబ్దః
ఉ. పు. స. బ. లోలాని చక్షుషాంషియస్యసః లోలచక్షుః తస్య లోలచక్షుషః,
చక్షుషః చక్షుషాః చక్షుషాం లోలచక్షుశ్శబ్దః స. పు. ష. ఏ. ప్రియేణ, ప్రియేణ
ప్రియాభ్యాం ప్రియైః ప్రియశబ్దః ఆ. పు. తృ. ఏ. తస్య, తస్య తయోః తేసాం
తచ్చబ్దః ద. పు. ష. ఏ. అపరాధస్యాభావః అనపరాధః అనపరాధేఽపిబాధితాః,
అనపరాధబాధితాః బాధితః బాధితౌ బాధితాః అనపరాధబాధితశబ్దః ఆ. పు.
ప్ర. బ. ప్రకంపనేన, ప్రకంపనేన ప్రకంపనాభ్యాం ప్రకంపనైః ప్రకంపనశబ్దః
ఆ. పు. తృ. ఏ. అనుచకంపే అనుచకంపా తే అనుచకంపితే అనుపూర్వక కపిచలపే
ఇత్యస్తాత్సకర్త కాత్ కర్తృణిధూతేలటి ఆత్తనే ప్ర. పు. ఏ. సురాః, సురః సురౌ
సురాః సురశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. బ.

నిశాంతేతి. 'నిశాంతం గృహం 'నిశాంతంగృహశాంతయో' రితి విశ్వః. తత్ర నార్యః అంతఃపురస్త్రియ ఇత్యర్థః. తాసాం పరిధానాని అంతరీయాణి 'అంతరీయోప సంహ్యానపరిధానాన్యథోఽంశుక' ఇత్యమరుః. తేషాం ధూననం చాలనం ధూళోఽన్యం తాల్ల్యబ్, 'ఘూళో ప్రీఢోర్ను గ్వక్తవ్య' ఇతి నుక్. తేన స్ఫుటాగసా వ్యక్తపరాధే నాపి, అంతఃపురస్త్రిహస్య మహాపరాధత్వా దితి భావః. ఊరుషు తాసాం సక్తిషు, లో లచక్షుషః లగత్పృష్ఠదృష్టేః, 'సక్తి క్లే బే పుమా నూరుః లోలశ్చలసత్పృష్ఠయో' రితి చామ రుః. అతఏవ తస్య ప్రియోణ ప్రేమాస్పదీభూతేన, అంగీకృతా గ్లాని ర్నదోషాయేతిన్యా యా దితి భావః. ప్రకంపనేన వాయునా, అనపరాధే అపరాధాభావేఽపి, బాధితాః రాజపురుషై రితి శేషః. సురాః దేవాః, అనుచకంపితే స్వయముపాయే నాంతః ప్రవిశ్య, అనపరాధభాదానిర్వేదనేన మోచయ త్ర వాయునా అనుకంపితా ఇ త్యర్థః. ఏకస్య వైదగ్ధ్యా ద్భవావో జీవం తీతి భావః.

శ్లో. తిరస్కృత స్తస్య జనాభిభావినా

ముహూ ర్తహిమ్నా మహసాం మహీయసామ్,

బభార బాష్పై ర్ద్విగుణీకృతం తను

స్తనూనపా ధూమవితాన మాధిజైః.

౬౭

టీ. తస్య=ఆరావణునియొక్క, జనాభిభావినా=లోకము నణచఁజాలిన, మహీ యసాం=గొప్పవైన, మహసాం = పరాక్రమములయొక్క, మహిమ్నా=ప్రభావము చేత, ముహూః=పలుమాఱు, తిరస్కృతః=అవమానించబడిన, తనుః = కృశించిన, తనూనపాత్=అగ్నిహోత్రుఁడు, ఆధిజైః=మనోవేదనచే గలిగిన, బాష్పైః=లోగాఁగల (అవిరుల) చేత, ద్విగుణీకృతం = ఇబ్బడిచేయబడిన, ధూమవితానం-ఘామ = పొగ యొక్క, వితానం=తిట్టెను, బభార=తాల్చెను.

తా. రావణుని పరాక్రమముచే తిరస్కరింపబడిన యగ్నిహో త్రుఁడు శుష్కించి మనోవ్యధచే రెట్టింపుగా జేయఁబడిన ధూమమును ధరించెను.

క. సు-తిరస్కృతః, తిరస్కృతః తిరస్కృతౌ తిరస్కృతాః తిరస్కృతశబ్దః
అ. ఘ. ప్ర. ఏ. తస్య, తస్య తయోః తేషాం తచ్ఛబ్దః ద. పు. మ. ఏ. జనాక
అభిభవతిజనాభిభావీ, తేనజనాభిభావినా, భావినా భావిభ్యాం భావిభిః జనాభి
భావికశబ్దః న. పు. తృ. ఏ. ముహూః అవ్య. మహిమ్నా, మహిమ్నా మహిమభ్యాం
మహిమభిః మహిమకశబ్దః న. పు. తృ. ఏ. మహసాం, మహాసః మహాసోః మహసాం
మహాశబ్దః స. న. మ. ఏ. అత్యంతమునై మహీయాంసి . తేషాం మహీయసాం,

మహీయః మహీయసోః మహీయసాం మహీయశ్చబః స. న. ష. ఏ. బభార బభ్రతుః
బభ్రుః డుభృతో ధారణపోషణయో రిత్యస్తాత్సర్వకాత్కర్తృ భూతేలటి, పరస్మై.
ప్ర. పు. ఏ. బాష్పైః, బాష్పేణ బాష్పాభ్యాం బాష్పైః బాష్పశబ్దః అ. న. తృ. బ.
ద్వాగుణాయస్యతద్విగుణం. ఆద్విగుణం ద్విగుణం సంపద్యమానం కృతం ద్విగుణీ
కృతం తత్ ద్విగుణీకృతం, కృతం కృతే కృతాని ద్విగుణీకృతశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ.
తనుః, తనుః తనూ తనవః తనుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. తనూం సపతయతీతి తనూనపాత్,
తనూనపాత్ తనూనపాతౌ తనూనపాతః తనూనపాచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. ధూమస్య
వితానం ధూమవితానం తత్ ధూమవితానం, ధూమవితానం ధూమవితానే ధూమవితా
నాని ధూమవితానశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. అధిసాజాతాని అధిజాని తైః అధిజైః,
అధిజేన అధిజాభ్యాం అధిజైః అధిజశబ్దః అ. న. తృ. బ.

తీరస్కృతఇతి. కించ తస్య రావణస్య జనాభీభావినా లోకతిరస్కారిణా,
మహీయసా మతిమహతాం, మహసాం తేజసాం, మహిమ్నా మహత్తేవన, 'పృథ్వా
దిభ్య ఇమని క్షే'తి ఇమనిచ్. ముహుస్తిరస్కృతః ఆతపిత తనుః కృశః తనుం సపాత
యతి జ్వాలా (జాతర) రూపేణ శరీరం ధారయతీతి తనూనపా దగ్ని రితి క్షీరస్వామి.
'సభ్రా డి'త్యాదినూత్రేణ నిపాతనా న్నభో నలోపాభావః. అధిజైః దుఃఖోత్థితైః,
బాష్పై ర్విక్వాసోష్ణభిః, 'బాష్పం శేత్రజలోష్ణణోః, పుంస్యాధిర్వాసోవ్యభే
తివిక్వాసురా. ద్వాగుణా వాపుత్రీయస్య స ద్విగుణః, తతః ద్విః ద్విగుణీకృతం
ద్విరాపుత్రం 'గుణ స్తాపుత్రీ శబ్దాది జ్యా సంధ్యా ద్యక్ష తంతు స్వీ'తి వైజయంతీ.
ధూమవితానం ధూమపటలం, బభార భృతవాక్, అగ్ని రసి తత్సన్నిధౌ నిక్షేపస్కః
కేసలం ధూమప్రాయ ఆస్త ఇత్యర్థః. ధూమద్వైగుణ్యాసంబంధేఽపి సంబంధాభిధానా
దతిశయోక్తిః.

శ్లో. పరస్య మర్తావిధ ముజ్ఞతాం నిజం

ద్విజిహ్వతాదోష మజిహ్వాగామిభిః,

తమిద్ధ మారాధయితుం సకర్షణైః

కులై ర్న భజే ఫణినాం భుజంగతా.

౬౩

టీ. ఇద్ధం=ఉజ్జ్వలుడైన, తం=ఆరావణాసురని, ఆరాధయితుం = సేవించుట
కొఱచు, పరస్య = ఇతరప్రాణియొక్క, మర్తావిధం = ఆయువుపట్టులను నొప్పవేయు
నట్టి, నిజం = తమదగు, ద్విజిహ్వతాదోషం-ద్విజిహ్వతా=సర్పత్వ (చాడీకొరతవ)
మందలి, దోషం=కలుషమును, ఉజ్ఞతాం=వదలిపెట్టిన, ఫణినాం=పాములసంబంధ
మైన, అజిహ్వాగామిభిః=బుజువుగానడచుచున్నవియు, సకర్షణైః=చెవుల (నిరూషుకుల)

తోఁగూడిన, కులైఁ=సమాహములచేత, భుజంగతా=సర్పత్వ (విటత్వ)ము, నభేదేఁ అవలంబింపబడ దయ్యెను.

తా. నాగలోక వాసులెల్లరును తమ పరస్పరాని ప్రతారణదోష మును రెండునాల్కలు గలుగుటను వీడి ఋజుగతితో కర్ణములుగలిగి దాష్ట్యము వీడి ఋజుమార్గ ప్రవర్తులగు దుష్టులవలె, తమదాష్ట్యము నణచుకొని యారావణుని గొలిచి బ్రతుకుచున్నవి.

శ. స.—పరస్య, పరస్య పరయోః పరేషాం పరశబ్దః అ. పు. ష. ఏ. మర్తాణి, విధ్యతీతి మర్తావిత్ తం మర్తావిధం, విధం విధా విధః మర్తావిచ్ఛబ్దః ధ. పు. ద్వి. ఏ. ఉజ్ఘతాం, ఉజ్ఘతః ఉజ్ఘతోః ఉజ్ఘతాం ఉజ్ఘచ్ఛబ్దః త. పు. ష. బ. నిజం, నిజం నిజా నిజాక్ నిజశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ద్వేజాహ్వోయేషాంతే ద్విజహ్వోః ద్విజహ్వోనాం భావః ద్విజహ్వతా ద్విజహ్వతాయాం దోషః ద్విజహ్వతా దోషః తం ద్విజహ్వతా దోషం, దోషం దోషే దోషాక్ ద్విజహ్వతా దోషశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. నవిద్యతే జిహ్వాం యన్తిక్ కర్తాణి తద్యథా భవతి తథా అజిహ్వాం అజిహ్వాం గచ్ఛన్తితి అజిహ్వాగామినః తైః అజిహ్వాగామిభిః, గామినా గామిభ్యం గామిభిః అజిహ్వాగామిశబ్దః న. న. తృ. బ. తం, తం తా తాక్ తచ్ఛబ్దః ద. పు. ద్వి. ఏ. ఇద్ధం, ఇద్ధం ఇద్ధో ఇద్ధాక్ ఇద్ధశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ఆరాధయతుం తుము న్నంత మవ్యయం. కర్ణాభ్యాం వర్తంత ఇతి సకర్ణకాని తైః సకర్ణకైః, సకర్ణకేన సకర్ణకాభ్యాం సకర్ణకైః సకర్ణకశబ్దః అ. న. తృ. బ. కులైః, కులేన కులాభ్యాం కులైః కులశబ్దః అ. న. తృ. బ. న. అవ్య. భేజే భేజాతే భేజరే భజసే వాయా మిత్యస్తా త్వకర్తకాత్ కర్తాణి భూతే లిటి అత్తనే. ప్ర. పు. ఏ. ఘణాః ఏషాం సస్తితి ఘణినః తేషాం ఘణినాం, ఘణినః ఘణినోః ఘణినాం ఘణికశబ్దః. న. పు. ష. బ. భుజేన గచ్ఛన్తితి భుజంగః భుజంగస్య భావః భుజంగతా, భుజంగతా భుజం గతే భుజంగతాః భుజంగతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ.

పరస్యేతి. కిం ఇద్ధం దీప్తం ఉగ్రమిత్యర్థః. 'ఇంద్రదీప్తా'వీతి ధాతోః కర్త రిక్తః. తం రావణం ఆరాధయతుం నేవతుం, పరస్య స్వేతరస్య, మర్తాణి హృదయాది జీవస్థానాని, కులాచారాదీనిచ, విధ్యతి భిన త్తీతి మర్తావిత్, పరస్పరాణాపహరేతి యావత్. విధ్యతేఽన్విత్. 'గ్రహి జ్యే'తాదినా సంప్రసారణం 'న హి వృత్తి' త్యాది నా త్పరస్య పీర్ణః. తం మర్తావిధం, నిజం స్వీయం, ద్విజహ్వతాయాం సర్వత్వే యా దోషా దృష్టివిషత్వాదిః తం. అన్యత్ర ద్విజహ్వతా పిశునతా, 'ద్విజహ్వతా సర్వ త్విజహ్వతా' వి త్యముః. పైద దోషః తం, ఉజ్ఘతాం, ఘణినాం. సర్పాణాం సంఖ్య

ధిభిః, అజిహ్వాగామిభిః, కరచరణాదిమద్విగ్రహధారిత్వాదృజగతిభిః, అకపటచారిభిశ్చ, తథా కర్ణాభ్యాం సహ వర్తంత ఇతి సకర్ణకాః తై శ్చక్షుశ్చృవస్వం విహాయ ఆవిష్కృత కర్ణరిత్యర్థః. 'తేనసహే'తి తుల్యయోగ ఇతి బహుప్రీహిః 'కేషాద్విభాషే'తి కష్ అన్యత్ర కర్ణయతి సర్వం శృణోతీతి కర్ణకో నియంతా, కర్ణయ తే ర్హ్వత్. తతః పూర్వవత్సమానః. స కర్ణకైః సనియామకైరిత్యర్థః. ఫణినాం సర్పాణాం కులైః వగైః, భుజంగతా సర్పతా, విటత్వంచ. 'భుజంగో విటసర్పయో'రితి హలాయుధః సభేజేత్యుక్తః. భుజేన గచ్ఛంతీతి భుజంగాః 'గమే న్సుపి ఖోడిచ్చ. తస్మిన్ నియంతరి, ఖలైః ఖలత్వమపి సర్పై స్సర్పత్వమపి విహాయ, వేషభాషాక్రియాదిభిః సామ్యత్వ మాశ్రయత ఇత్యర్థః, ఆత్ర ప్రస్తుతసర్పవిశేషణసామ్య దప్రస్తుతఖలవ్యవహార ప్రతీతే స్సమాసా క్తిః.

శ్లో. తదీయమాతజ్ఞఘటాపేఘట్టితైః

కటస్థలప్రాప్తితదానవారిభిః,

గృహీతదిక్తై రపున ర్నివర్తిభి

శ్చిరాయ యాథార్థ్య మలంభి దిగ్గజైః.

౬౪

టీ. తదీయ...ఘట్టితైః-తదీయ = ఆరావణునిపైన, మాతజ్ఞ=ఏనుగులయొక్క, ఘటా=మందలచేత, విఘట్టితైః=ప్రహరింపబడినవిగావుననే, కట...వారిభిః-కటస్థల= గండస్థలములనుండి, ప్రాప్తిత=మఱియొకచోటికిఁబోయిన, దానవారిభిః=మదోదకములు గలవియు, గృహీతదిక్తైః=పరుగిడి దూఱఁబడినదిక్కులుగలవియు, అపునర్నివర్తిభిః= మరలిరాక అచటనేయున్న, దిగ్గజైః=దిగ్గజములచేత, చిరాయ=చాలకాలమునకు, యాథార్థ్యం=సార్థకమైనపేరుగలుగుట, అలంభి=పొందఁబడెను.

తా. అష్టదిగ్గజము లెనిమిదియు నీరావణుని యేనుగుమందలచే గ్రుమ్మఁబడి వానిథాటికోహటించి మదస్రావమును మానినవై మరల రాకుండ దిక్కుకొక్కటిగాఁ బారిపోయి ఇన్నాళ్లకు తమదిగ్గజ (దిక్కుల యందుండునవియును) నామమును అన్వర్థముగాఁ జేసికొనెను.

శ. స.—తస్య ఇమే తదీయాః, తదీయాశ్చ తే మాతక్లాశ్చ తదీయ మాతక్లాః తదీయమాతక్లానాం ఘటాః తదీయ...ఘటాః తదీయ...ఘటాభిః విఘట్టితాః తదీయ...ఘట్టితాః తైః తదీయ...ఘట్టితైః, ఘట్టితేన ఘట్టితాభ్యాం ఘట్టితైః తదీయ...ఘట్టితశ్శబ్దః అ. పు. తృ. బ. కటానాం స్థలాని కటస్థలాని కటస్థలేభ్యః ప్రాప్తితాని కటస్థలప్రాప్తితాని దానస్యవారీణి దానవారీణి కటస్థలప్రాప్తితాని దానవారీణి

యేమిది తేకటస్థల...వారయః తైః కట...వారిభిః, వారిణా వారిభ్యాం వారిభిః
 కట...వారిశబ్దః ఇ. పు. త్వు. బ. గృహీతాః దిశః యైస్తే గృహీతదిక్కైః తైః గృహీత
 దిక్తైః, దిక్తేన దిక్కాభ్యాం దిక్తైః గృహీతదిక్కశబ్దః ఆ. పు. త్వు. బ. పునః
 నివర్తంత ఇతి పునర్నివ ర్తినః పునర్నివ ర్తినో నభవంతీతి అపునర్నివ ర్తినః తైః అపునర్నివ ర్త
 ిభిః, అపునర్నివ ర్తినా అపునర్నివ ర్తిభ్యాం అపునర్నివ ర్తిభిః అపునర్నివ ర్తికశబ్దః న. పు.
 త్వు. బ. చిరాయ అవ్య. యథార్థం భావం యథార్థ్యం యద్వా, అనుగతః భూతః
 అర్థః యత్ తత్ యథార్థం నామ యథార్థం అస్మాస్తీతి యథార్థః యథార్థస్యభావః
 యథార్థ్యం, యథార్థ్యం యథార్థ్యే యథార్థ్యాని యథార్థ్యశబ్దః ఆ. న.
 ప్ర. ఏ. అలంభి అలంపాతాం అలంపత, దులభప్రప్రావిత్తస్తాత్ సకర్త కాత్ కర్త
 ి భూతేలుపి ఆత్త సే. ప్ర. పు. ఏ. దిక్షుగజాః దిగ్జాః తైః దిగ్జైః, దిగ్జేన దిగ్జాభ్యాం
 దిగ్జైః దిగ్జశబ్దః ఆ. పు. త్వు. బ.

తదీయేతి. తదీయానాం మాతంగానాం గజానాం ఘటాభిః పూజితైః, విఘ
 ణ్ణితైః అభివతైః, 'కరిణాం ఘటనాఘటేత్యమరః. అతఏవ కటస్థలేభ్యః గండప్రదే
 శేభ్యః, ప్రాప్తాని, ఉపరతాని, దానవారీణి మదోదకాని యేమిదితైః, గృహీతాః
 పలాయ్య సంక్రితాః, దిశో యైస్తైః, గృహీతదిక్తైః, 'కేషాద్విభాషే'తి కవ.
 అపునర్నివ ర్తిభిః భయా తత్రైవ స్థితైః, దిగ్జైః దిశాకరిభిః. చిరాయ యథార్థ్యం
 దిక్షు స్థితా గజాః దిగ్జా ఇతి అనుగతార్థనామకత్వం, అలంభి లబ్ధం లభ్యేర్ణ్యంతా
 కర్తృతే లుక్. 'విభాషాచిట్టములా' రితి వికల్పా న్నుమాగమః.

శ్లో. అభీష్టముజ్జై రపి తస్య సోష్ణణ

స్ఫురేద్ద్రబద్ధిశ్వసితానిలై ర్యథా,

సచంద్రనామ్భజణోమలై స్తథా

వపు ర్జలాద్ధ్రా పవనై ర్న నిర్వపా.

౬౫

టీ. సోష్ణణః=మన్దభావముతో గూడిన, తస్య=ఆరావణునియొక్క, వపుః=
 శరీరము, అభీష్టం = మిక్కిలి, ఉష్ణైరపి = వేడిమిగలవైనను, స్ఫురేద్ద్ర...నిలైః=
 మరుద్ర=దేవేంద్రునియొక్క, బద్ధి=చెఱబట్టబడిన స్త్రీలయొక్క, శ్వసితానిలైః=
 ఉద్యుగాద్యులచేత, యథా=ప్రకారము, నిర్వపా=సుఖముందెనో, సచంద్ర...శోమలైః=
 సచంద్రుని=గంధముతో గూడిన, అమ్మః=నీటితుంపురులచేత, శోమలైః=సుఖమారము
 క్షేప, జలాద్ధ్రాపవనైః=నీరుడుడుతుడిచిన వినకట్టలయొక్క, పవనైః=గాడ్పులచేత,
 నిర్వపా=అనుభవము, తెలివకపోయెను.

తా. మదనతాపముచే వేగుచున్న యారావణునకు ఎన్ని విసంకట్టులు మంచిగంధపు నీళ్లలోఁదడిపి విసరినను చెఱఁబెట్టుఁబడిన దేవతా స్త్రీలవేడి నిట్టూర్పులతోడి వ్యజనానిలములవలె తృప్తి గలుగక పోయెను.

శ. స. అభీక్షం అవ్య. ఉష్ణైః ఉష్ణేన ఉష్ణభ్యాం ఉష్ణైః ఉష్ణశబ్దః అ. పు. తృ. బ. అపి అవ్య. తస్య, తస్య తయోః తేషాంతచ్ఛబ్దః ద. పు. మ. ఏ. ఊష్ణజా సహవర్తత ఇతిసోష్ణ తస్య సోష్ణణః, సోష్ణణః సోష్ణణోః సోష్ణణాం సోష్ణశబ్దః న. పు. మ. ఏ. సురాణామింద్రః సురేంద్రః సురేంద్రస్యబద్ధ్యః సురేంద్రబద్ధ్యః శ్వసి తానామనిలాః శ్వసితానిలాః సురేంద్రబద్ధినాం శ్వసితానిలాః సురేంద్రబద్ధి శ్వసితానిలాః తైః సురేంద్రబద్ధిశ్వసితానిలైః, అనిలేన అనిలాభ్యాం అనిలైః సురేంద్ర... నిలశబ్దః అ. పు. తృ. బ. యథా. అవ్య. చందనస్యాంభః చందనాంభః చందనాం భసకణాః చందనాంభకణాః చందనాంభకణైః సుహవర్తంతఇతి సుచందనాంభకణాః సుచందనాంభకణాశ్చ తే కోమలాశ్చ సుచంద...కోమలాః తైః సుచంద...కోమలైః, కోమలేన కోమలాభ్యాం కోమలైః సుచంద...కోమలశబ్దః అ. పు. తృ. బ. తథా అవ్య. వపుః, వపుః వపుషీ వహంషి వపుశ్శబ్దః స. న. ద్వి. ఏ. జలేనార్ద్రాః జలార్ద్రాః జలార్ద్రాణాం పవనాః జలార్ద్రాపవనాః తైః జలార్ద్రాపవనైః, పవనేన పవనాభ్యాం పవనైః జలార్ద్రాపవనశబ్దః అ. పు. తృ. బ. న. అవ్య. నిర్వపా నిర్వపతుః నిర్వపుః నిపూర్వకవాగలిగనయో రిత్తిస్తాద్ధాతోః కర్తరిభూతే లటి పరస్మై. ప్ర. పు. ఏ.

అభీక్షమితి. ఊష్ణజా స్పృశ్యరేణ, సహ వర్తత ఇతి సోష్ణణః, తస్య రావణస్య, వపుః శరీరం, అభీక్షం భృశం ఉష్ణైరపి శోకాదిభి భావః, సురేంద్రస్య ఇంద్రస్య బంధో బంధీకృతాః స్త్రీయః, తాసాం శ్వసితానిలైః నిశ్వాసమారుతైః యథానిర్వపా నిర్వపాతే, 'నిర్వాణం నిర్వృత' మోక్ష'ఇతి వైజయంతీ. తథా సుచందనాంభః కణాః చందనోదకబిందుసహితాః, తేచ తే కోమలాశ్చ తైః, జలార్ద్రాణాంజలో త్తితతాశవృంతానాం, పవనై ర్వాయుభి ర్ననిర్వపా నిర్వాణం న ప్రాప 'ధవిత్రం తాశవృంతం స్యా దుక్షేషో వ్యజనం చ తత్', జలార్ద్రా స్వాజ్జలేనార్ద్రా' మితి వైజయంతీ. అత్ర సంతప్తస్యోష్ణోపచారాన్నిర్వృతిని కారణవిరుద్ధకార్యోత్పత్తి రూపా విషమాలంకారః.

శ్లో. తపేన వర్షా శ్శరదా హిమాగమో

వసన్తలక్ష్మ్యో శిశిర స్సమేత్య చ,

ప్రసూనక్లేప్తి దధత స్సదర్తవః

పురేన్ద్ర వాస్తవ్యకుటుంబుతాం యయుః.

టీ. సదా = ఎల్లకాలమును, ప్రమానశ్శాస్తి-ప్రమాన = పుష్పములయొక్క, శ్శాస్తి=సాకల్యమును, దధతః=ధరించుచున్న, ఋతువః=ఋతువులు, వర్షాః=వర్ష ఋతువు, తపేన=గ్రీష్మముతోడను, హిమాగమః=హేమంతము, శరదా=శరదృతువుతోడను, శిశిరః = శిశిరఋతువు, వసంతలక్ష్మ్యః=వసంతశోభతోడను, సమేత్య=కలిసికొని, అస్య=ఈరావణునియొక్క, పురే=లంకాపురమందు, వాస్తవ్యకుటుమ్మితాం=ప్రాతకాఃపుడనమును, యయాః=పొందినవి.

తా. ఈరావణుని పట్టణమగు లంకలో వసంతము మొదలన్ని ఋతువులును తమతమ కుసుమసంభారములతోగూడి ఎల్లప్పుడును అచ్చటిపౌరులవలెనే విడువకుండునవి.

శ. స.—తపేన, తపేన తపాభ్యాం తపైః తపశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. వర్షాః, వర్షాః వర్షాభిః వర్షాభ్యః వర్షాణాం వర్షాను. వర్షాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ని. బ. శరదా, శరదా శరదాభ్యం శరద్భిః శరచ్ఛబ్దః ద. స్త్రీ. తృ. ఏ. హిమస్య ఆగమః యస్మిన్ హిమాగమః, హిమాగమః హిమాగమా హిమాగమాః హిమాగమశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. వసంతలక్ష్మీ తపేన వసంతలక్ష్మీః తయా వసంత లక్ష్మ్య, లక్ష్మ్య లక్ష్మీభ్యాం లక్ష్మీభిః వసంత లక్ష్మీశబ్దః ఇ. స్త్రీ. తృ. ఏ. శిశిరః, శిశిరః శిశిరా శిశిరాః శిశిరశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. సమేత్య అవ్య. చ అవ్య. ప్రమానానాం క్షప్తిః ప్రమానక్షప్తిః తాం ప్రమానక్షప్తిం, క్షప్తిం క్షప్తీ క్షప్తీః ప్రమానక్షప్తిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. దధతః, దధత్ దధతా దధతః దధచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. బ. సదా. అవ్య. ఋతుః, ఋతుః ఋతూ ఋతవః ఋతుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. బ. పురే, పురే పురయోః పురేషు పురశబ్దః అ. న. స. ఏ. అస్య, అస్య అనయోః ఏనయోః ఏషాం ఇదంశబ్దః మ. పు. మ. ఏ. వసంతితి వాస్తవ్యాః కుటుంబాని ఏషాంసంతితి కుటుమ్మినః వాస్తవ్యాశ్చ తే కుటుమ్మినశ్చ వాస్తవ్య కుటుమ్మినః వాస్తవ్యకుటుమ్మినాం భావః వాస్తవ్యకుటుమ్మితా తాం వాస్తవ్యకుటుమ్మితాం, కుటుమ్మితాం కుటుమ్మితే కుటుమ్మితాః వాస్తవ్యకుటుమ్మితాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. యయా యయతుః యయాః యాప్రాపణే ఇత్యస్తాత్సకర్త కాత్కర్తరి గూతే బిటి పరస్మైపది ప్రథమపురుష బ.

తపేనేతి. సదా నిత్యం, నతు యథాకాలం, ప్రమానశ్శాస్తి పుష్పసంపత్తిం, 'ప్రమానం కుసుమం సుమం' ఇత్యమరః. దధతో ధారయంతః ఋతవః, వర్షాః ప్రావృట్, తపేన గ్రీష్మేణ, 'ఉష్ణ ఉష్ణాగమ స్తపః, స్త్రియాం ప్రావృట్ స్త్రియాం భూమ్ని వర్షా అథ శరత్ స్త్రియా' మితి చామరః. తథా హిమాగమా హేమంతః శరదా, తథా శిశిరః, వసంతలక్ష్మ్య చ, సమేత్య మిధునీభావేన మిళిత్యా, అస్య రావణస్యపురే, వసంతితి వాస్తవ్యా వస్తారః, 'వసే స్తవ్య త్కర్తరి జిచ్చే'తి తవ్యత్ప్రత్యయః.

వృద్ధిశ్చ. తే చ తే కుటుంబినశ్చ తేషాం భావం తత్తాం, ప్రతివాసిత్వమిత్యర్థః. యయాః, సమేత్య యయు రితి సముదాయసముదాయనోరభేదవివక్షయా సమానకర్తృత్వం, అత్ర పురే యుగపత్నర్వర్తనంబంధాభిధానా దసంబంధే సంబంధరూపా తిశయోక్తిః.

శ్లో. అమానవం జాత మజం కులే మనోః

ప్రభావినం భావిన మస్త మాత్మనః,

ముమోచ జాన న్నపి జానకీం న య

॥ స్తుదాభిమానైకధనా హి మానినః ॥

A. C

౬౭

టీ. అమానవం=మనుష్యుడు కౌనివాడును, ఆజం = పుట్టుక లేనివాడును, తథాపి=ఐనను, మనోః=వైవస్వతమనువుయొక్క, కులే=వంశమంతు, జాతం=అవతరించినవాడును, ప్రభావినం=అమానుషమహిమగలవాడునగు, భవంతం=రామావతారుడవగునిన్ను, అత్తనః=తనకు, అస్తం=సంహారకుడుగా, భావినం=ఏర్పడనున్నవానినిగా, జానన్మపి=ఎఱిగినవాడయ్యెను, యః=ఏరావణుడు, జానకీం=సీతమ్మను, నముమోచ=విడువకుం డెనో, మానినః=అభిమానవంతులు, సదా=ఎల్లప్పుడును, అభిమానైకధనాః=అభిమాన=చలమే, ఏక=ముఖ్యమైన, ధనాహి=ఫలముగాఁగలవారుగదా.

తా. మహామహిమతో సూర్యవంశమందు రామరూపముచే నవతరించిన నిన్ను తనకు మృత్యురూపుడని లెఱిసియు నారావణుడు సీతను విడువడయ్యెను. మానధనులు ఎంతటి ప్రాణాపద సంభవించినను తమ పట్టు వీడరుగదా.

శ. స.— మనోరయం మానవః మానవోనధవతీత్యమానవః తం అమానవం, అమానవం అమానవౌ అమానవాక్ అమానవశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. జాతం, జాతం జాతౌ జాతౌ జాతశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. నజాయతఇత్యజః తం అజం, అజం అజౌ అజాక్ అజశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. మనోః, మనోః మనోవో మనూనాం మనుశబ్దః ఉ. పు. య. ఏ. కులే, కులే కులయోః కులేఘ కులశబ్దః అ. స. స. ఏ. ప్రభావః అస్యాప్రీతిప్రభావీ తం ప్రభావినం, ప్రభావినం ప్రభావినౌ ప్రభావినః ప్రభావికశబ్దః న. పు. ద్వి. ఏ. భవిష్యతీతి గ్రావీ తం భావినం, భావినం భావినౌ భావినః భావికశబ్దః న. పు. ద్వి. ఏ. అస్తయతీత్యస్తః తం అస్తం, అస్తం అస్తా అస్తాక్ అస్తశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. అత్తనః, అత్తనః అత్తనోః అత్తనాం అత్తకశబ్దః న. పు. య. ఏ. ముమోచ, ముమోచ ముముచతుః ముముచుః ముష్లమోక్షణే ఇత్యస్మాత్ సకర్త కాత్ కర్తరి భూతేలటి పరస్మైపది ప్ర. పు. ఏ. జానాతీతి

జానక, జానక జానంతా జానంతః జానచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. అపి. అవ్య. జనక
స్యాపత్యం స్త్రీ జానకీ తాం జానకీం, జానకీం జానక్యా జానకీః జానకేశబ్దః
ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. న. అవ్య. యః, యః యా యే యచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. సదా
అవ్య. ఏకంచతత్ ధనంచ ఏకధనం అభిమానఏవ ఏకధనం యేషాం తే అభిమానై
కధనాః, ధనః ధనా ధనాః అభిమానైకధనశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. హి. అవ్య.
మానః ఏషామస్త్రీతిమానినః, మానీ మానినా మానినః మానికాశబ్దః న. పు. ప్ర. బ.

స చాయమాసన్నవినాశ స్తుభ్య మపి ద్రుగ్ధ్వా పున స్త్వయైవ హత ఇతి
యుక్తేనాహ. —

అమానవమితి. మనో రయం మానవః, 'తస్యేద మిత్థ్య' ప్రత్యయే పర్యవ
సానాజ్ఞాతా వేకవచనమ్. అన్యథా మనో ర్జ్ఞాతా ఇత్యేవ స్యాత్, అమానవ మమా
నుషం, సజాయత ఇత్యంజం 'అన్యేష్వపి దృశ్యత' ఇతి డప్రత్యయః. తథాపి మనోః
కులే జాతం. రామరూపేణోత్పన్న మితి విరోధః. స చాభాసత్వా దలంకార ఇత్యా
హ—ప్రభావిన మితి. మహానుభావే తస్మిన్ న కల్పి ద్విరోధ ఇతి భావః. 'అభీ
క్ష్యేణి' రితి ణిణః. ఇనిర్వా మత్వర్థీయః భవంత మితి కేవలః. ఆత్మనః స్వస్య అంత
యత్యంతం కర్తృతీత్యంత మంతకం, అంతశబ్దాత్కరోతే ర్ణ్యంతా త్వచాద్యచ్.
భావినం భవిష్యంతం భవిష్యతి గమ్యాదయః. జానన్నమి యో రావణః, జనకస్యాప
త్యంస్త్రీ జానకీ సీతా తాం, నముమోన సత్యక్తవాక్, అము మిత్యుత్తరస్లోకేనా
న్వయః. జానతాప్యమోచనే మానిత్యం కారణమాహ—మానినః సదా ప్రాణాత్య
యేఽపి అభిమాన ఏవైకం ముఖ్యం ధనం యేషాం తే తథోక్తాః, ప్రాణాత్యయేఽపి
మానం న ముంచంతీత్యర్థః, కారణేన కార్యసమర్థనరూపాఽర్థాంతరన్యాసః.

శ్లో. స్మరత్యదో దాశరథి భవక్ భవా

నముం వనాంతా ద్వనితాపహరిణమ్,

పయోధి మావిధ్ధ చలజ్జలావిలం

విలంఘ్య లజ్కం నికషా హనిష్యతి.

ఉ.

టీ. భవాక్ = నీవు, దాశరథిః = దశరథుని కొడుకు (రాముడు) గా, భవక్
హక్ = అయినవాడవై, వనాంతాత్ = దండకారణ్యమునుండి, వనితాపహరిణం =
భార్యనుదొంగిలించిన, అముం = ఈ రావణుని, ఆవిధ్ధచలజ్జలావిలం - ఆవిధ్ధ = సేతు
బంధముచేయబడినది గనుకనే, చలత్ = తోట్లెల్లమన్న, జల = నీటిచేత, ఆవిలం =
తలచేతన, పయోధిం = సముద్రమును, విలంఘ్య = దాటి, లంకానికషా =

లంకాపట్టణముదగ్గఱ, హనిష్యతి=చంపితివి, ఆదః = ఈసంగతిని, భవాత్ = నీవు, స్వరతి = తలంచెదవా?

తా. అప్పుడు నీవు దండకారణ్యమున నుండఁగా నీ దారను దొంగిలించిన యారావణుని సముద్రముమీఁద నేతువుగట్టి దాటి లంకకుఁబోయి ఘోరయుద్ధమొనర్చి చంపినది నీకుప్పుడు జ్ఞాపకమునకు వచ్చుచున్నదా.

శ. స.—స్వరతి స్వరతః స్వరన్తి స్త్రుచిన్తాయా మిత్థస్తాత్సకర్తకాత్ కర్తరి వర్తమానే లటి పర్వస్మై ప్ర. పు. ఏ. ఆదః, ఆదః అమా అమాని ఆదశ్శబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. దశరథస్యాపత్యం పుమాన్ దాశరథిః, దాశరథిః దాశరథీ దాశరథ యః దాశరథిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. భవత్, భవత్ భవన్తా భవన్తః భవచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. భవాత్, భవాత్ భవన్తా భవన్తః భవచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. అముం, అముం అమా అమాన్ ఆదశ్శబ్దః స. పు. ద్వి. ఏ. వనస్య ఆన్తః వనాన్తః తస్మాత్ వనాన్తాత్, వనాన్తాత్ వనాన్తాభ్యాం వనాన్తేభ్యః వనాన్తశబ్దః అ. పు. స. ఏ. వనితాం ఆపహృతవాన్ వనితాపహరీ తం వనితాపహరిణం, హరిణం హరిణౌ హరిణః వనితాపహరికశబ్దః స. పు. ద్వి. ఏ. పయాంసిధీయన్తేన్స్త్రిన్నితిపయోధిః తం పయోధిం, పయోధిం పయోధీ పయోధీన్ పయోధిశబ్దః ఇ. పు. ద్వి. ఏ. చలన్తిచ తాని జలాని చలజ్జలాని అవిద్ధాని చలజ్జలాని యస్య అవిద్ధచలజ్జలః అవిద్ధచలజ్జలకౌసౌ ఆవిలశ్చ అవిద్ధచలజ్జలావిలః తం అవిద్ధ...విలం, ఆవిలం ఆవిలా ఆవిలాత్ అవిద్ధ... విలశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. విలజ్ఞస్య అవ్య. లంకాం, లంకాం లంకే లంకాః లంకా శబ్దః ఆ ప్రి. ద్వి. ఏ. నికష. అవ్య. హనిష్యతి హనిష్యతః హనిష్యన్తి హనహిం సాగతోర్విత్థస్తాత్సకర్తకాత్ కర్తరి భూతే లృట్ పర్వస్మైపది. ప్ర. పు. ఏ.

స్వరతీతి. భాతీతి భవాత్ 'భాతే ర్దవతుః, దశరథస్యాపత్యం పుమాన్ దాశరథిః 'ఆత ఇచ్ఛ' భవత్ రామ స్స నిత్వర్థః. భవతే ర్గట శ్శత్రాదేశః. వనాం తాత్ దండకారణ్యత్, వనితాపహరిణం సీతాపహరారం అముం రావణం, అవిద్ధాని సేతుబంధే ఆద్రిభి రభిహతాని, ఆతఏవ చలంతి జలాని యస్య సః అతఏవావిలం కలుషం పయోధిం సముద్రం, విలంఘ్య, లంకాం నికష లంకాయా స్సమీపే, 'సమయా నికషేశద్వౌ సామీప్యే-ప్రవృత్తయే మతా' వితి హలాయుధః. 'అభిః పరితస్సమయా నికష హా ప్రతియోగేఽపీతి ద్వితీయా. హనిష్యతి అవధీత్, 'అభిజ్ఞావచనే లృడి'తి భూతే లృట్. ఆదో హనసం భవాత్ స్వరతీతి కాకుః. ప్రత్యభిజానానీ కిమిత్వర్థః. 'కేషేప్రథమః'

శ్లో. అథోషపత్తిం ఛలనాపరోఽపరా

మవాప్య శైలూష ఇవైష భూమికామ్,

తిరోహితాత్తా శిశుపాలసంజ్ఞయా

ప్రతీయతే సంప్రతి సోఽవ్యసః పరైః.

౬౯

టీ. అథ=ఆరాత్మసదేహమును విడిచినవెనుక, సంప్రతి=ఇప్పుడు, ఛలనాపరః=మోసగించడలచిన, ఏషః=ఈరావణుడు, శైలూషః=నాటకపువాడు, భూమికామివ = మఱియొకవేషమునువలె, అపరాం = అన్యమైన, ఉపపత్తిం = అవతారమును, అవాప్య=పొంది, శిశుపాలసంజ్ఞయా=శిశుపాలుడను పేరుతోడ, తిరోహితాత్తాసక్=తిరోహిత=గుప్తముచేయబడిన, ఆత్తాసక్=స్వరూపముగలవాడై, సోఽపి=మునుపటి వాడైయైనను, పరైః=ఇతరులచేత, అసః=మఱియొకడుగా, ప్రతీయతే=తలచబడుచున్నాడు.

తా. ఆలెక్కరిరావణుడే యిప్పుడు లోకమును మోసముచేయుటకయి. వేషగానివలె ఈశిశుపాలుడునువేరుతో జన్మించి స్వరూపమును గుప్తముచేసి యున్నాడు. లోకులు కొందఱు వీనిని నిజముగా కనుగొనజాలరుగాని వాడే వీడు. ఏసందియములేదు.

శ. స. — అథ. అవ్య. ఉపపత్తిం, ఉపపత్తిం ఉపపత్తి ఉపపత్తిః ఉపపత్తిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ఛలనాయాం పరః ఛలనాపరః, పరః పరా పరాః ఛలనాపరశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. ఏ. పరాం, పరాం పరే పరాః పరాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. అవాప్య ల్యబస్తావ్యయం. శైలూషః, శైలూషః శైలూషే శైలూషే శైలూషశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. ఏ. ఇవ. అవ్య. ఏషః, ఏషః ఏతా ఏతే ఏతచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. భూమికాం, భూమికాం భూమికే భూమికాః భూమికాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. తిరోహితః ఆత్తాయేనసః తిరోహితాత్తా, తిరోహితాత్తా తిరోహితాత్తావా తిరోహితాత్తానః తిరోహితాత్తాశబ్దః న. పు. ప్ర. ఏ. శిశుపాల ఇతిసంజ్ఞా శిశుపాలసంజ్ఞా తయా శిశుపాల సంజ్ఞయా, సంజ్ఞయా సంజ్ఞాభ్యాం సంజ్ఞాభిః శిశుపాలసంజ్ఞాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. తృ. ఏ. ప్రతీయతే ప్రతీయతే ప్రతీయస్తే ప్రతిపూర్వక ఇహ గతావత్యస్తా త్సక ర్మకాత్ కర్తృణి వర్తమానేటి ఆత్మ సేషి ప్ర. ఏ. సంప్రతి. అవ్య. సః, సః తా తే తచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. అవ్య. సనభవతీత్యసః అసః అతా, అతే అతచ్ఛబ్దః ఖ. త. ప్ర. ఏ. పరైః, పరైః పరాభ్యాం పరైః పరశబ్దః ఆ. పు. తృ. బ.

అథేతి. అథ రాక్షసదేహత్యాగానంతరం సంప్రతి ఛలనావరః పరప్రతారణ పరః, ఏవ రావణః, కైలూషః నటః, తస్య భూమికాం రూపాంతరమివ, 'కైలూషోనటభిల్లయోః, భూమికా రచనాయాం స్యాద్ధూర్వ్యంతరపరిగ్రహ' ఇతి శాశ్వతః. అపరా మన్యాముపపత్తి, ముత్పత్తిం, భవాంతర మిత్యర్థః. అపాప్య ప్రాప్య శిశుపాల సంజ్ఞయా, తిగోహితాత్తా తిగోహితస్వరూపస్యక్, సోఽపి రావణమనన్వపి, పరైరిత రైః, స న భవతీత్యనతస్మా దన్యవేవ, 'నష్' ఇతి నష్ సమాసః. అతఏవ 'ఏతత్తదోస్సులోపోతోఽరనష్' సమాసే హాతీ'తి నష్ సమాసే సులోపాభావః, ప్రతీయతే జ్ఞాయతే, ప్రతిపూర్వాదిణః కర్తృణిలట్. యథైక ఏవ కైలూషో రూపా ద్రూపాంతర మాస్థాయ తత్తద్వ్యవభాషాదిభి రన్యవేవ భాతి తద్వదయ మపి మానుషదేహపరిగ్రహో దన్య ఇవ భాతి. దౌర్జన్యం తు తదేవే త్యవశ్య ముపసంహర్య ఇతి భావః.

శ్లో. స బాల ఆసీ ద్విపుషా చతుర్భుజో

ముఖేన పూర్వేన్దునిభ స్త్రిలోచనః,

యువా కరాక్రాంతమహీభృదుచ్ఛుకై

రసంశయం సంప్రతి తేజసా రవిః.

20

టీ. సః = ఆశిశుపాలుడు, బాలస్యక్ = పాపఁడై, వపుష = దేహముతో, చతుర్భుజః = నాలుగేతులుగలవాఁడు (విష్ణువు), ఆసీత్ = ఆయెను. తథా = అట్లే, ముఖేన = మొగముతో, పూర్వేన్దునిభః = నిండుజాబిల్లినిబోలువాఁడు, ఆసీత్ = ఆయెను. స్త్రిలోచనః = మూడుకన్నులుగలవాఁడు (శివుఁడు), ఆసీత్ = ఆయెను. సంప్రతితు = ఇప్పుడన్ననో, యువా = తలిరుద్రాయముగలవాఁడై, కరాక్రాంతమహీభృత్-కర = పన్నుచేత, ఆక్రాంత = వశపఱచుకొఁబడిన, మహీభృత్ = రాజులును కొండలును గలవాఁడై, ఉచ్ఛుకైః = ఉన్నతుఁడై, తేజసా = ప్రతాపముచేత, రవిః = సూర్య తుల్యుఁడయియున్నాఁడు, అసంశయం = అనుమానములేదు.

తా. ఈశిశుపాలుడు విన్నవాఁడై యుండఁగా చంద్రునివంటి మొగమును నాలుగుచేతులును మూడుకన్నులును గలిగి రూపమందు శివకేశవులతో సమానముగ నుండెను. పిదప ఆ నాలుగు చేతులు మూడుకన్నులుపోయినను ఇప్పుడు యశావసవంతుఁడై ఎల్లరాజులచేతును కప్పములుగొనుచు పరాక్రమముచే రెండవ సూర్యునివలె మహోన్నతమై వెలుగుచున్నాఁడు.

శ. స. — సః, సః త తే తచ్చబ్జః ద. పు. ప్ర. ఏ. బాలః, బాలః బాలా బాలాః బాలశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. ఆసీత్ అస్మాం అసక్ అసభువి ఇత్యస్తా దకర్

కాదాటో: కర్తరి భూతేలజి పరస్మై. ప్ర. పు. ఏ. వపుషా, వపుషా వపుర్భ్యాం వపు
 ఋః వపుశ్శబ్దః స. న. తృ. ఏ. చత్వారః భుజాః యస్యసః చతుర్భుజః, చతుర్భుజః
 చతుర్భుజౌ చతుర్భుజాః చతుర్భుజశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. ఏ. ముఖేన, ముఖేన ముఖా
 భ్యాం ముఖైః ముఖశబ్దః ఆ. న. తృ. ఏ. పూర్ణశ్చసావిన్దశ్చ పూర్ణేందుః పూర్ణేందు
 నాసదృశః పూర్ణేందునిభః, నిభః నిభౌ నిభాః పూర్ణేందునిభశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. ఏ.
 త్రిజిలోచనాని యస్యసః త్రిలోచనః, త్రిలోచనః త్రిలోచనౌ త్రిలోచనాః
 త్రిలోచనశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. ఏ. యువా, యువా యువానౌ యువానః యువక
 శబ్దః స. పు. ప్ర. ఏ. కరేణ ఆక్రాంతాః కరాక్రాంతాః మహీం బిభ్రతీతి మహీభ్రతః
 కరాక్రాంతాః మహీభ్రతః యేనసః కరాక్రాన్తమహీభృత్, భృత్ భృతౌ భృతః
 కరాక్రాన్తమహీభృచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. ఉచ్చక్తైః అవ్య. సంశయస్యాభావః
 అసంశయం అవ్యయాభావావ్యయం. సంప్రతి. అవ్య. తేజసా, తేజసా తేజో
 భ్యాం తేజోభిః తేజశ్శబ్దః స. న. తృ. ఏ. రవిః, రవిః రవీ రవయః రవిశబ్దః
 ఇ. పు. ప్ర. ఏ.

అతైత ద్దౌర్జన్యం త్రిభి రావిష్కరోతి.—

స ఇతి. స శిశుపాలః బాలస్సక, వపుషా చతుర్భుజః భుజచతుష్టయవాక్,
 ఆసీత్, విష్ణు రితి చ ధ్వనిః. తథా ముఖేన, పూర్ణేందునిభః పూర్ణచంద్రతుల్య ఆసీత్,
 త్రిలోచనః లోచనత్రయవాం శ్చాసీత్, త్ర్యంబక ఇతిచ ధ్వనిః, బాలవిశేషణాత్
 సంప్రతి తత్సర్వ మంతర్హిత మితి భావః. సంప్రతి తు యువా తరుణ స్సక, కరేణ
 బలినా, ఆక్రాంతమహీభృత్, అధిష్ఠితరాజకస్సక, అన్యత్రాంశువ్యాప్తశైలః ‘బలి
 హస్తాంశవః కరా’ ఇత్యమరః. ఉచ్చక్తైస్తేజసా రవి న్సూర్యః అసంశయం సంశ
 యోనా స్తీత్యర్థః. అర్థాభావేవ్యయాభావః. వపుషా ముఖేనేతిచ, ‘యేనాంగవికార’
 ఇతి తృతీయా. హానివదాధిక్యస్యాపి వికారత్వాత్. తథాచ వామనః—‘హానివ
 దాధిక్య మవ్యంగవికార’ ఇతి. తేజసేతి ‘ప్రకృతాదిభ్య ఉపసంఖ్యాన మితి తృతీయా.
 కరాక్రాంతేత్యాదినాశ్చేషమప్రాణితేయముల్పేక్షా - రవి రసంశయమితి. తస్మాః
 పూర్ణేందునిభ ఇత్యుపమయా సంసృష్టిః. హరిహరాదితుల్యమహిమత్వా దతి దుర్ధర్ష
 ఇతిభావః.

స్వయం విధాతా సురదైత్యరక్షసా
 మనుగ్రహవగ్రహయౌ ర్యదృచ్ఛయా,
 దశాసనాదీనభిరాధదేవతా
 విత్తీర్ణపీఠ్యాతిశయా హాసత్యపా.

టీ. యదృచ్ఛయా = తనకుఁదానే, స్వయం = స్వకీయశక్తిచేత, సురదైత్యరక్షసామ్ - సుర = దేవతలయొక్కయు, దైత్య = దిలిజాలయొక్కయు, రక్షసాం = రాక్షసులయొక్కయు, అనుగ్రహవగ్రహయోః = సమూహావమానములకు, విధాతా = చేయఁగలవాఁడగు, ఆసౌ = ఈశుపాలుఁడు, అభిరాధ...శయాన్ - అభిరాధ = కొలువఁబడిన, దేవతా = ఈశ్వరానులచేత, వితీర్ణ = ఇయ్యఁబడిన, వీర్య = విక్రమముయొక్క, అతిశయాన్ = ఉద్రేకముగల, దశాననాదీన్ = రావణుఁడు మొదలగువారిని, హసతి = వెక్కిరించుచున్నాఁడు.

తా. సుంతయేని పరసహాయము లేకయే తనకుఁ దోచినట్లెల్ల దేవదానవ రాక్షసులను తనవశముచేసికొని నిగ్రహానుగ్రహములను జూపుచున్న యీశిశుపాలుఁడు తపస్సుచేసి దేవతానుగ్రహమువడసి వేడుకొని మహాపరాక్రమము సంపాదించుకొన్న రావణప్రభృతులను ఎగతాళిచేయుచుండును. వారు తనపాటి బలపరాక్రమముగలవారే యైనను ఆశక్తి యాచించిలేచ్చుకొన్నది. తనదో స్వయముగా నేర్పడినది. అని గర్వహేతువు.

శ. స.—స్వయం. అవ్య. విధాతా, విధాతా విధాతారా విధాతారః విధాతృశబ్దః ఋ. పు. ప్ర. ఏ. సురాశ్చ దైత్యాశ్చ రక్షాంసిచ సురదైత్యరక్షాంసి తేషాంసురదైత్యరక్షసాం, రక్షసః రక్షసాః రక్షసాం రక్షశబ్దః స. న. మ. ఏ. అనుగ్రహాశ్చ అవగ్రహాశ్చ అనుగ్రహవగ్రహా తయోః అనుగ్రహవగ్రహయోః, అవగ్రహస్య అవగ్రహయోః అవగ్రహాణాం అనుగ్రహవగ్రహశబ్దః అ. పు. మ. ద్వి. యదృచ్ఛయా, యదృచ్ఛయా యదృచ్ఛాభ్యాం యదృచ్ఛాభిః యదృచ్ఛాశబ్దః అ. స్త్రీ. తృ. ఏ. దశఅననాని యస్యసః దశాననః దశాననః ఆదిర్యేషాంతే దశాననాదయః తాన్ దశాననాదీన్, అనిం ఆదీ ఆదీన్ దశాననాదిశబ్దః ఇ. పు. ద్వి. బ. అభిరాధాశ్చతా దేవతాశ్చ అభిరాధదేవతాః అభిరాధదేవతాభిః వితీర్ణః అభిరాధదేవతావితీర్ణః వీర్యస్య అతిశయః వీర్యాతిశయః అభి...తీర్ణః వీర్యాతిశయః యేషాంతే అభి...శయాన్ అభి...శయాన్, అతిశయం అతిశయా అతిశయాన్ అభి...శయశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. హసతి, హసతి హసతః హసన్తి హసేహససే ఇత్యస్తాత్సకర్త కాత్ కర్తరి వర్తమానే లటి పరస్మై ప్ర. పు. ఏ. ఆసౌ, ఆసౌ అమూ అమీ అదశ్శబ్దః స. పు. ప్ర. ఏ. స్వయమితి. యదృచ్ఛయాస్వేచ్ఛయా. స్వయం స్వసామర్థ్యేన, నతు దేవతాప్రసాద బలాది త్యర్థః. అనుగ్రహవగ్రహయోః, విధాతా కర్తా, ఆసౌ శిశుపాలః, అభిరాధాభిః ఆరాధితాభిః, దేవతాభిరీశ్వరాదిభిః, వితీర్ణః దత్తః, వీర్యాతిశయః ప్రభా.

స్వయమితి. యదృచ్ఛయాస్వేచ్ఛయా. స్వయం స్వసామర్థ్యేన, నతు దేవతాప్రసాద బలాది త్యర్థః. అనుగ్రహవగ్రహయోః, విధాతా కర్తా, ఆసౌ శిశుపాలః, అభిరాధాభిః ఆరాధితాభిః, దేవతాభిరీశ్వరాదిభిః, వితీర్ణః దత్తః, వీర్యాతిశయః ప్రభా.

వాతశయః, యేషాంతాః, దశాననాదీః హసతి, అనన్యప్రసాదలబ్ధశక్తేర్మకథం
యాచకైః స్తుత్యతేతి గర్వాద్ధసతీత్వర్థః.

శ్లో. బలావలేపా దధునాపి పూర్వవత్ప్రబాధ్యతే తేన జగజ్జగీషుణా,
సతీవ యోషి త్వృకృతి స్సునిశ్చలా పుమాంస మభ్యేతి భవాన్తరేవ్యపి.

టీ. జగీషుణా = జయించుకొరికగల, తేన = ఆశిశుపాలునిచేత, బలావలేపాత్ =
విక్రమగర్వమువలన, అధునాపి = ఇప్పటికిని, పూర్వవత్ = మునుపటివలెనే, జగత్ =
లోకము, ప్రబాధ్యతే = గానీపెట్టబడుచున్నది, తథాపి = అట్లేగద, సతీ = పతివ్రత
యగు, యోషిదీప = స్త్రీవలెనే, సునిశ్చలా = స్థిరనిశ్చయముగల, ప్రకృతి = జంతువుల
నైజము, భవాంతరేవ్యపి = వేఱుజన్మములలోగూడ, పుమాంసం = జీవుని, అభ్యేతి =
ఆనుగమించుచున్నది.

లా. ఈశిశుపాలుడు పూర్వపు రావణాది జన్మము లందువలెనే
ఇప్పుడును శౌర్యగర్వముచే గన్నుగానక జగద్ద్రోహమును జేయు
చున్నాడు. మనుజుని స్వభావము ఒకపటివ్రత యగు నారీమణివలెనే
పురుషుని జన్మాంతమునందు గూడ వెంబడించి వచ్చునేకాని మానదుగదా.

శ. స. — బలేన అపలేపః బలావలేపః తస్మాత్ బలావలేపాత్, బలావలేపాత్
బలావలేపాభ్యాం బలావలేపేభ్యః బలావలేపశబ్దః ఆ. పు. పం. ఏ. అధునా అన్య,
అపి అన్య. పూర్వస్త్రినివ పూర్వవత్ పతివ్రత్యయాన్తమన్య. ప్రబాధ్యతే ప్రబాధ్యేతే
ప్రబాధ్యస్తే ప్రపూర్వకబాధ్యవిలోడనే ఇత్యస్తా త్సకర్త కాత్కర్తణి వర్తమానే
లటి అత్తనేపది ప్ర. పు. ఏ. తేన, తేన తాభ్యాం తైః తచ్చబ్దః ద. పు. తృ. ఏ. జగత్,
జగత్ జగతీ జగన్తి జగచ్ఛబ్దః త. న. ప్ర. ఏ. తేతుమిచ్చుః జగీషుః తేన జగీషుణా,
జగీషుణా, జగీషుభ్యాం జగీషుభ్యః జగీషుశబ్దః ఉ. పు. తృ. ఏ. సతీ, సతీ సత్యా సత్యః
సతీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. ఇవ అన్య. యోషిత్, యోషిత్ యోషితా యోషితః
యోషిచ్ఛబ్దః త. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. ప్రకృతిః, ప్రకృతిః ప్రకృతీ ప్రకృతయః ప్రకృతి
శబ్దః ఇ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. సునిశ్చలా, సునిశ్చలా సునిశ్చలే సునిశ్చలాః సునిశ్చలాశబ్దః
ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. పుమాంసం, పుమాంసం పుమాంసౌ పుంసః పుంశబ్దః స. పు. ద్వి. ఏ.
అభ్యేతి అభీతః అభీయన్తి అభీపూర్వక ఇన్ గతా విత్యస్తాత్సకర్త కాత్కర్తరి వర్త
మానేలటి పున్సే. ప్ర. పు. ఏ. అన్యే భవాః భవాన్తరాణి తేషు భవాన్తరేషు,
భవాన్తరే భవాన్తరయోః భవాన్తరేషు. భవాన్తరశబ్దః ఆ. న. స. బ. అపి అన్య.

బలేతి. జగీషుణా నిత్యోత్సాహవతేత్వర్థః. తేన శిశుపాలేన బలావలే
పాత్ బలగర్వాత్, అధునాపి పూర్వవత్ పూర్వజన్మనీవ, జగత్ ప్రబాధ్యతే,

తథాహి—సతీ పతివ్రతా యోషిదివ, సునిశ్చలా అతిస్థిరా, ప్రకృతిః స్వభావః, భవాంతరేషు జన్మాంతరేష్వపి, పుమాంసం పురుష మభ్యేతి యాచి, ‘పతిం యా నాతి చరతి మనోవాక్కాయనంయతా, సాభర్త్యలోకమాహ్నతి సద్భిస్సాన్ధ్యేతిచోచ్యత’ ఇతి మనుః. ఉపమోపమేయపురస్కృతోఽర్థాంతరన్యాసః.

శ్లో. తదేన ముల్లంఘితశాసనం విధేర్విధేహి కీనాశనికేతనాతిథిమ్,

శుభేతరాచారవిప్రక్రిమాఽదో నిపాతనీయా హి సతా మసాధవః. 23

టీ. తత్=ఆకారణమున, విధేః=బ్రహ్మయొక్కయు, ఉల్లంఘితశాసనం - ఉల్లంఘిత=అతిక్రమింపఁబడిన, శాసనం=ఆజ్ఞగల, ఏనం=ఈశకుపాలని, కీనాశ...తిథిం-కీనాశ=యుమునియొక్క, నికేతన=ఇంటికి, అతిథిం=అతిథి (అన్నార్థియైపోవువా) నిగా, విధేహి=చేయుము. శుభే...పదః-శుభేతర=అమంగళమైన, ఆచార=నడవడి చేత, విప్రక్రిమ=ఫలోన్ముఖములైన, ఆపదః=పాపఫలములైన చెడుగులుగల, అసాధవః=తులువలు, సతాం=మిఠవంటియుత్తమ పురుషులకు, నిపాతనీయాహి=చెఱుపఁ దగిన వారుగదా.

తా. ఇందువలన దుష్టనిగ్రహార్థ మవతరించి నీవు దైవాజ్ఞనుగూడ విలంఘించి ఉచ్చృష్టల ప్రయత్నముడైన యీదురాత్ము నెట్లయిన గూల్చుము. దుర్మార్గవర్తనములు మితిమీరిజేసిన యిట్టిదుర్మార్గులను బోరిపుచ్చుట మీబోటి మహాత్ములకు ముఖ్యకర్తవ్యమేకదా.

శ. స.—తత్. అవ్య. ఏనం, ఏనం ఏనా ఏనా ఇదంశబ్దః మ. పు. ద్వి. ఏ. ఉల్లంఘితం శాసనం యేనసః ఉల్లంఘితశాసనః తం ఉల్లంఘితశాసనం, శాసనం శాసనా శాసనా ఉల్లంఘితశాసనశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. విధేః, విధేః విధ్యేః విధీనాం విధిశబ్దః ఇ. పు. ష. ఏ. విధేహి విధతాత్ విధతం విధత్త విపూర్వకడుధాత్ ధారణపోషణయో రిత్యస్తా త్సకర్త కాత్ కర్తరి విధ్యాదౌలోట్ పరస్మైప్ర. పు. ఏ. కీనాశస్య నికేతనం కీనాశనికేతనం కీనాశనికేతనస్య అతిథిః కీనాశనికేతనా తిథిః తం కీనా...తిథిం, అతిథిం అతిథీ అతిథీ అతిథిశ్చ ఇ. పు. ద్వి. ఏ. శుభాత్ ఇతరః శుభేతరః శుభేతరాచారా ఆచారశ్చ శుభేతరాచారః శుభేతరాచారేణ విప్రక్రిమాః శుభే...ప్రక్రిమాః శుభే...క్రిమాః ఆపదః యేషాం తేషు శుభే...పదః, ఆపత్ ఆపదా ఆపదః శుభే...పచ్చబ్దః త. పు. ప్ర. బ. నిపాతయితుం యోగ్యాః నిపాతనీయాః, నిపాతనీయః నిపాతనీయా నిపాతనీయాః నిపాతనీయశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. సతాం, సతః సతోః సతాం సద్బుబ్దః త. పు. ష. బ. సాధ్వవంతి పరకార్యమితి

సాధవః సాధవో సభవన్తి త్యసాధవః, అసాధుః అసాధూ అసాధవః అసాధుశబ్దః
ఉ. పు. ప్ర. బ.

తదితి. త త్తస్మాత్కారణాత్, విధే ర్విధాతురపి ఉల్లంఘితశాసనం, స్వయం
విధాతే త్యాద్యుక్తరీత్యా అతిక్రాంతదైవాజ్ఞమిత్యర్థః. సాపేక్షత్వేఽపి గమకత్వా
త్సమాసః ఏవం శిశుపాలం, కీనాశనికేతనస్య కృతాంతసదనస్య అతిథిం విధేహి, మార
యేత్యర్థః. 'కీనాశః కర్షకే క్షుద్రే కృతాంతపశుఘాతినో' రితి విశ్వః, నచైతత్ప్రా
ముణికమాస్తేన సర్వపూరణం కిం తు భవాదృశా మవశ్యకర్తవ్యత్వాదిత్యానా—శుభే
తరాచారే దురాచారే, విపక్తిమా విపాకేన ప్రాప్తాః, అపదో యేషాం తే తథో
క్తాః, 'ద్వితః క్తి' రితి పచేః క్తిప్రత్యయః. 'క్తేర్నమ్నిత్యమి' తి తద్ధితోమమ్ని
త్యయః. అసాధవో దుష్టాః, సతాం భవాదృశాం జగన్నియంతృణాం, నిపాతసి
యాః వధ్యాహి, న చ నైర్ఘృణ్యదోషః. స్వదోషేణైవతేషాం వినాశే నిమిత్తమా
త్రత్వా దప్తాక మి త్యాశయేన శుభేతరేత్యాదివిశేషణోక్తిః, సామాన్యేన విశేషసమ
ర్థనరూపాఽర్థాంతరన్యాసః.

అవ. ఇదిగాక వీనిని జంపినచోఁ జాలమంది సాధువులు సుఖపడుదురను
చున్నాడు.—

శ్లో. హృదయ మరివధోదయా దుదూఢ

ద్రఢిమ దధాతు పునః పురస్తదస్య,

ఘనపులకపులోమజాకుచాగ్ర

ద్రుతపరిమృణిపీడనక్షమత్వమ్.

28

టీ. అరివధోదయాత్—అరి = శత్రువుయొక్క, వధ = నాశముయొక్క, ఉద
యాత్ = కలుగుటవలన, ఉదూఢద్రఢిమ—ఉదూఢ = పొందిన, ద్రఢిమ = దిట్టపు
గల, పురందరస్య = ఇంద్రునియొక్క, హృదయం = మనస్సు, పునః = మరల,
ఘన,...మత్వమ్—ఘన = చిక్కని, పులక = రోమాంచముగల, పులోమజా =
శచీదేవియొక్క, కుచ = సుసములయొక్క, ఆగ్ర = కొప్పెరలయొక్క, ద్రుత =
త్వరచేతనైన, పరిరంభ = కాగిలింతయందలి, నిపీడన = ఒత్తిడికి, క్షమత్వం = తగి
యుండుటను, దధాతు = ధరించుగాక.

తా. ఇట్లు నే ననినరీతిగా నీవు శిశుపాలుని బొరిపుచ్చితివేని దేవేం
ద్రుడు శత్రునాశమువలన కలకదేటిన మనస్సుగలవాడై నిశ్చింతముగా
వేళాంతమున శచీదేవితోడి సుఖముల నమభవించును గాక.

శ. స.—హృదయం, హృదయం హృదయే హృదయాని హృదయశబ్దః
అ. స. ప్ర. ఏ. అరిణాం వధః అరివధః అరివధస్య ఉదయః అరివధోదయః తస్మాత్
అరివధోదయాత్, ఉదయాత్ ఉదయాభ్యాం ఉదయేభ్యః అరివధోదయశబ్దః
అ. పు. పం. ఏ. ఉదూఢః ద్రఢిమాయేవ తత్ ఉదూఢద్రఢిమ, ద్రఢిమ ద్రఢిమసి
ద్రఢిమాని ఉదూఢద్రఢిమశబ్దః స. స. ప్ర. ఏ. దధాతు ధత్వాత్ ధత్వాం దధ
తుడుధాణ్ ధారణపోషణయో ఇత్యస్తాత్సకర్తృకాత్ కర్తరి విధ్యాదౌలోటి పరస్మై.
ప్ర. పు. ఏ. పునః అవ్య. పురః దారయతీతి పురందరః తస్య పురందరస్య, పురంద
రస్య పురందరయోః పురందరాణాం పురందరశబ్దః అ. పు. పం. ఏ. ఘనాః పులకాః
యయోస్తే ఘనపులకే పులోమ్నః జాతాపులోమజా కుచయోగ్రగ్రే కుచాగ్రే పులో
మజాయాః కుచాగ్రే పులోమజాకుచాగ్రే ఘనపులకేవతే పులోమజాకుచాగ్రేచ
ఘన...చాగ్రే న్రుతశ్చాసా పరిరంభశ్చ న్రుతపరిరంభః ఘన...గ్రయోః న్రుతపరి
రంభః ఘన...రంభః ఘన...రంభేనిపీడనం ఘన...పీడనం త్నమస్యభావః త్నమత్వం
ఘన...పీడనే త్నమత్వం ఘన...త్నమత్వం తత్ ఘన...త్నమత్వం, త్నమత్వం
త్నమత్వే త్నమత్వాని ఘన...త్నమత్వశబ్దః అ. స. ద్వి. ఏ.

హృదయమితి. అరివధోదయాత్ రిపునాశలాభాత్, ఉదూఢద్రఢిమ పైశ్చిం
త్యాద్భృతధార్థ్యం, స్వస్థ మితి యావత్. పృథ్వాదిత్వా ద్బృథకబ్దౌ దిమనిచ్ ప్రత్య
యః. 'ర ఋతో' హలాదేర్లఘాః' రితి ఋకారస్య రేఫాదేశః పురః శశ్చ పురాణి
దారయతీతి పురందరః ఇంద్రః, 'పూస్సర్వయోర్దారినహా' రితి ఖచ్చిత్ప్రత్యయః. 'ఘని
ప్రాస్య' ఇత్యుత్తరపదప్రాస్యః, 'వాచంయమపురందరా' చేతి నిపాతనా న్నుమాగ
మశ్చ. తస్య హృదయం పున ర్భూయోఽపి, పూర్వవదేవేతి భావః. ఘనపులకయోః
సాంద్రరోమాంచయోః, పులోమ్నః జాతా పులోమజా శచీ, తస్యాః కుచాగ్రయోః,
న్రుతపరిరంభాత్, ఔత్సుక్యాత్ కీఘ్రలింగనం. తత్రయన్నిపీడనం తస్య త్నమ
త్వం సహత్వం దధాతు స్తాక్షిత్తవిక్షేపాత్త్యక్తభోగేన శక్రేణ సంప్రతి త్వత్ప్రసా
దాన్నిష్కంఠకం స్వారాజ్యం భుజ్యతామిత్యర్థః. అత్రదాద్యస్యాదూఢద్రఢిమేతి
విశేషణగత్యా నిపీడనత్నమత్వం ప్రతి హేతుతోక్త్యై పదార్థహేతుకం కావ్య
లింగమ్. హృదయస్య నిపీడనత్నమత్వసంబంధేఽప్యసంబంధోక్త్యా సంబంధేఽసంబంధ
రూపాతిశయోక్తి రిత్యర్థాలంకారః. వృత్త్యనుప్రాసశ్చ, తైరన్యోన్యం సంస్పృశ్యతే.
పుష్పితాగ్రావృత్తం. 'అయుజి నయుగరేఫతో'యకారో యుజి చ నజా జరగాశ్చ
పుష్పితాగ్రే'తి లక్షణాత్.

శ్లో. ఓ మి త్యుక్తవతోఽథ శార్ఙ్గణ ఇతి వ్యాహృత్య వాచం నభ

స్తస్తి న్నుత్పత్తితే పుర స్సరమునా వినో శ్చియం బిభ్రతి.

శత్రుణా మనిశం వినాశపిశునః కృత్తస్య వైద్యం ప్రతి
 వ్యోమ్నివ భ్రుకుటిచ్ఛలేన వదనే కేతు శ్చకారాస్పదమ్. ౭౫
 ఇతి శ్రీమాఘకృతౌ శిశుపాలవధే మహాకావ్యే శ్రీమదలాఙ్ఘనే
 కృష్ణనారదసంభాషణం నామ ప్రథమః సర్గః.

టీ. తస్మిక్ = ఆ, సురమునా = దేవర్షి యగునారదుఁడ, ఇతి = ఇట్టి, వాచం =
 వాక్కును, వ్యాహృత్య = చెప్పి, సభః = గగనమునుగూర్చి, ఉత్పతితేనతి = ఎగి
 రినవాఁడై, పురః = మందఱ, ఇందోః = ఇంద్రునియొక్క, క్రియం = కాంతివంటి
 కాంతిని, విభ్రతి = భరించినవాఁడగుచుండఁగా, అథ = మునిమాటలుముగిసినపిదప,
 ఓంఇత్యుక్తవతః = అలాగే అనిపలికినవాఁడును, వైద్యంప్రతి = శిశుపాలునిగూర్చి,
 కృత్తస్య = క్రోధమువహించిన, శార్ధిణః = శ్రీకృష్ణస్వామియొక్క, వదనే = ముఖ
 మున, వ్యోమ్నివ = ఆకాశమునవలె, అనిశం = తెఱిపిగాంచక, శత్రుణాం = పగతుర
 యొక్క, వినాశపిశునః-వినాశ=క్షయమునకు, పిశునః=నూచనమైన, కేతుః=ఉత్పా
 తము, భ్రుకుటిచ్ఛలేన=బాముముడియను మిషచేత, ఆస్పదం=ఉనికిని, చకార=చేసెను.

తా. నారదుఁ డిట్లు చెప్పి యాకాశమున కెగసిపోయెను. కృష్ణుఁ
 డును దాని కొప్పుకొనెను. అప్పు డాకాశమున చంద్రునిమాడ్కిననున్న
 నారదుని కెదురుగా నున్న శిశుపాలునిమీఁది కోపముచేత చిట్టించు
 కొనఁబడిన కృష్ణునిమొగము శత్రుక్షయద్యోతకమై ఆకాశమునందు
 చంద్రునకెదురుగా బుట్టిన ధూమకేతువువలె నుండెను.

శ. స.— ఓం అవ్య. ఇతి అవ్య. ఉక్తవతః, ఉక్తవతః ఉక్తవతోః ఉక్తవతాం
 ఉక్తవచ్ఛబ్దః త. పు. ప. ఏ. అథ అవ్య. శృజస్యవికారః శార్ధం శార్ధం అస్యాస్తీతి
 శార్ధే తస్యశార్ధిణః, శార్ధిణః, శార్ధిణోః శార్ధిణాం శార్ధిణశబ్దః న. పు. ప. ఏ. ఇతి
 అవ్య. వ్యాహృత్యల్యబస్తవవ్యయం. వాచం, వాచం వాచా వాచః వాక్చబ్దః చ. స్త్రీ.
 ద్వి. ఏ. సభః, సభః సభాసీ సభాంసి సభశ్చబ్దః స. న. ద్వి. ఏ. తస్మిక్, తస్మిక్ తయోః
 తేషు తచ్ఛబ్దః ద. పు. స. ఏ. ఉత్పతితే, ఉత్పతితే ఉత్పతితయోః ఉత్పతితేషు ఉత్ప
 తితశబ్దః అ. పు. స. ఏ. పురః అవ్య. సురశ్చాసౌ మనిశ్చ సురమునిః తస్మిక్ సురమునా,
 సురమునా సురమునోః సురమునిషు సురమునిశబ్దః ఇ. పు. స. ఏ. ఇందోః, ఇందోః
 ఇందోః ఇందూనాం ఇందుశబ్దః ఉ. పు. స. ఏ. క్రియం, క్రియం క్రియా క్రియః
 క్రికశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. విభ్రతి విభ్రత్ తస్మిక్ విభ్రతి, విభ్రతి విభ్రతోః

విభ్రతున్ విభ్రచ్ఛబ్దః త. పు. స. ఏ. శత్రుణాం, శత్రోః శత్రోః శత్రుణాం
శత్రుశబ్దః ఉ. పు. య. బ. అనిశం అవ్య. వినాశస్య పిశునః వినాశ పిశునః, పిశునః
పిశునా పిశునాః వినాశపిశునశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. క్రుద్ధస్య, క్రుద్ధస్య క్రుద్ధయోః
క్రుద్ధానాం క్రుద్ధశబ్దః అ. పు. య. ఏ. చైద్యం, చైద్యం చైద్యా చైద్యాక్ చైద్య
శబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ప్రతి అవ్య. వ్యోమ్ని, వ్యోమ్ని వ్యోమని వ్యోమ్నాః
వ్యోమను వ్యోమకశబ్దః న. న. స. ఏ. ఇవ అవ్య. భ్రుకుటిః ఛలం భ్రుకుటిచ్ఛలం
తేన భ్రుకుటిచ్ఛలేన, ఛలేన ఛలాభ్యాం ఛలైః భ్రుకుటిచ్ఛలశబ్దః అ. న. త్ప. ఏ.
వదనే, వదనే వదనయోః వదనేషు వదనశబ్దః అ. న. స. ఏ. కేతుః, కేతుః కేతూ
కేతవః కేతుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. చకార చక్రతుః చక్రః డుక్కుఞ్చకరణే ఇత్యస్తా
త్కుకర్తకాత్ కర్తరి భూతానద్యతనపహోజ్జేలటి పరస్మై ప్ర. పు. ఏ. ఆస్పదం,
ఆస్పదం ఆస్పదే ఆస్పదాని ఆస్పదశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ.

ప్రథమస్వర్గము ముగిసెను.

ఓమితి. తస్మిన్ సురమునా నారదే, ఇతితథాభూతాం వాచం, వ్యావృత్త్య
ఉక్త్వా, నభ ఉత్పతితే ఖ ముత్పతితే, పురః అగ్రే, ఇందోః క్రియం విభ్రతీశితి,
అథ మునివాక్యానంతరం, ఓ మితుక్రవతః తథాస్త్వి త్యంగీకృతపత ఇత్యర్థః. 'ఓం
ప్రశ్నేఽంగీకృతా రోష' ఇతి విశ్వః. చేదీనాం జనపదానాం రాజా చైద్యః శిశు
పాలః, 'వృద్ధేర్గ్రాసలాజాదాక్ష్యా జితీ' ఇత్యక్ ప్రత్యయః. తం ప్రతిక్రుద్ధస్య శాష్టిణః
వదనే వ్యోమ్నిన, అనిశం సర్వదా అవ్యభిచారేణేత్యర్థః. శత్రుణాం వినా
శస్య పిశునః నూచకః, 'చంద్ర మభ్యుదితః కేతుః షీతిశానాం వినాశకృ దితి
శాస్త్రా దితి భావః. కేతు రుత్పాతవిశేషః, 'కేతు ద్భ్యుతా పతాకాయాం గ్రహాత్పా
తాదిలత్ప్ర స్వి' తి విశ్వః. భ్రుకుటిచ్ఛలేన భూభంగవ్యాజేన, ఆస్పదం ప్రతిష్ఠాం, స్థితిం
చకార, 'ఆస్పదం ప్రతిష్ఠాయామితి నిపాతనా త్సుడాగమః. ఏతేన కావ్యాద్ధ
భూతమిరసహకారిణో రాద్రస్య స్థాయీ క్రోధః స్వానుభావేన భ్రుకుట్యా కారణ
భూతోఽనుమేయ ఇత్కుక్తం తదా తదవినాభూతస్యాంగినో మిరస్యాపి స్థాయీ
ప్రయత్నా పరనామక ఉత్సాహోఽప్యుపపన్న ఏవే త్యనుసంధేయమ్. ఇందోః
క్రియం విభ్రతీత్యత్ర మునే రిందుక్రియోఽయోగా తత్సద్భ్రతీమితి సాదృ
శ్యాజ్జేపాత్ అసంబంధవద్వస్తుసంబంధరూపో నిదర్శనాలంకారః. వదనే
వ్యోమ్నివేత్కుపమా. భ్రుకుటిచ్ఛలేన కేతు రితి ఛలాదిశబ్దేనాసత్యత్వప్రతి
పాదనరూపోఽపన్నావః. తత్త్ర శత్రువినాశనూచనాయ కేత్వపేక్షి కేందుసాన్నిధ్య

వ్యోమావస్థానసంపాదకత్వేన నిదర్శనోపమయోరపహ్నవోపకారకత్వాదంగాంగిభావేన సంకరః. చమత్కారకారితయా మంగళాచరణరూపతయాచ సర్గాంత్యక్తోకేషు శ్రీశబ్దప్రయోగః. యథాహ భగవాన్భాష్యకారః—మంగళాదీని మంగళమధ్యాని మంగళాంతాని శాస్త్రాణి ప్రథంతే, వీరపురుషాణ్యాయుష్షత్పురుషాణి చ భవంతి, అధ్యేతారశ్చప్రవక్తారో భవంతీతి. శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. ‘సూర్యాశ్చైర్న సజాస్తతా స్సగురవ శ్శార్దూలవిక్రీడిత’ మితి లక్షణాత్. సర్గాంతత్వాద్వృత్తభేదః. యథాహ దండీ—‘సర్గ రసతివిస్తీర్ణః క్రావ్యవృత్తై స్సుసంధిభిః, సర్వత్రభిన్నసర్గాంతై రుపేతం లోకరంజక’ మితి.

అథ కవిః కవికావ్యవర్ణనీయాఖ్యాచపూర్వక సర్గసమాప్తిం కథయతి—ఇతీతి ఇతిశబ్దః పరిసమాప్తా. మాఘకృతా వితి కవినామకథనం. మహాకావ్యఇతి మహచ్ఛబ్దేన లక్షణసంపత్తి స్సూచితా. శిశుపాలవధ ఇతి కవినామకథనమ్. ‘సామాన్యవచన స్యే’తి అనుప్రయోగః ఆత్ర తిత్త్వైచిత్ర్యా తస్యేశబ్దాఖ్యో గుణః ‘సుపాంతి జ్ఞాంచవ్యుత్పత్తి స్సోశబ్ద మితి కథ్యత’ ఇతి లక్షణాత్. సముచ్చయకావ్యవర్ణనయోః ప్రథమ స్వర్గఇతి సమాప్త ఇతి కేదః. ఏవ ముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యమ్.

ఇతి శ్రీ పదవాక్య ప్రమాణ పారావార పోరీణ మహాపాధ్యాయ కోలాచల
మల్లి నాథమూరివిరచితాయాం మాఘవాగ్యాఖ్యానాయాం
సర్వంకషాఖ్యానాయాం ప్రథమః సర్గః.

ద్వి తీ య స్స గ్గ ము.

అవ. ఇక నీ సగ్గమున రాజకార్యలోచనమును వర్ణించబోవును దానికి
కారణమును గల్పించుచున్నాడు.—

శ్లో. ఇయక్షమాణేనాహూతః పార్థేనాథ ద్విషస్తురమ్,

అభిచైద్యం ప్రతిష్ఠాసురానీత్యర్థద్వయాకులః.

౨

టీ. అథ = ఇంద్రుడంపినకబురువిన్నపిదప, ఇయక్షమాణేన = రాజసూయ
యాగము చేయఁదలఁచుకొన్న, పార్థేన = ధర్మరాజుచేత, ఆహూతః = పిలువఁబడిన
వాఁడును, (తథా = అట్లే,) అభిచైద్యం = శిశుపాలునిగూర్చి, ప్రతిష్ఠాసుః = యుద్ధము
నకుఁబోఁదలఁచిన, మురంద్విషక్ = మురాంతకుడైన శ్రీకృష్ణమూర్తి, కార్యద్వయా
కులః - కార్యద్వయ = శిశుపాలవధయనుదేవకార్యము యుద్ధిష్ఠిరయాగదర్శనమును
మిత్రకార్యము ననుసరిండుపనులచేత, ఆకులః = ముందు వెనుకలుతోఁచనివాఁడు, ఆసీత్
= అయ్యెను.

తా. ఇట్లు నారదుఁడు ఇంద్రుసందేశమును జెప్పి వెళ్లినతర్వాత
శ్రీకృష్ణమూర్తి ధర్మరాజుచే రాజసూయయాగమునకుఁ బిలువఁబడిన
వాఁడు గనుక ఇప్పుడు యజ్ఞమునకుఁ బోవుదమా శిశుపాలునిమీఁద
దాడికట్టుదమా యని రెండుకార్యములలో దేనిని జేయుటయందును
నిశ్చయము తోచక సందేహము కలవాడయ్యెను.

శ. స. — యష్టమిచ్ఛక్ ఇయక్షమాణః, తేన ఇయక్షమాణేన, ఇయక్షమాణేన
ఇయక్షమాణాభ్యాం ఇయక్షమాణైః ఇయక్షమాణశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. ఆహూతః,
ఆహూతః ఆహూతో ఆహూతాః ఆహూతశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. పృథాయా
అపత్యం పుమాక్ పార్థః తేన పార్థేన, పార్థేన పార్థాభ్యాం పార్థైః పార్థశబ్దః అ. పు.
తృ. ఏ. అథ అవ్య. ద్వేష్టీతి ద్విషక్, ద్విషక్ ద్విషక్తై ద్విషక్తైః ద్విషక్తైః ద్విషక్తైః
త. పు. ప్ర. ఏ. మురం, మురం మురా మురాక్ మురశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. చైద్య
మభిచైద్యం అవ్యయాభావావ్యయం. ప్రస్తాతుమిచ్ఛః ప్రతిష్ఠాసుః, ప్రతిష్ఠాసుః
ప్రతిష్ఠాసుః ప్రతిష్ఠాసుః ప్రతిష్ఠాసుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. ఆసీత్ అస్తాం ఆసక్
అసభువి ఇత్యస్తాదకర్త కర్థాతోః కర్తరి భూతేలజి పరస్మై ప్ర. పు. ఏ. కార్యయోః
ద్వయం కార్యద్వయం కార్యద్వయేన ఆకులః కార్యద్వయాకులః, కార్యద్వయాకులః
కార్యద్వయాకులౌ కార్యద్వయాకులః కార్యద్వయాకులశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.

అథాస్తి క్ సర్వే మంత్రవర్ణనాయ బీజమావపతి—

ఇయక్షమాణేనేతి. అథ ఇంద్రసందేశశ్రవణానంతరం, ఇయక్షమాణేన యష్ట మిచ్చతా, యజతే సున్నంతా ల్లట శ్చానజాదేశః. పార్థేన పృథాపుత్రేణ యుధిష్ఠిరేణ, 'తస్యేద మి' త్యే. అన్యథా 'స్త్రీభ్యోఽగి'తి థ స్వాస్యత్. తతః పార్థేయ ఇతి స్వాస్యత్. ఆహూతః ఆకాదితః, హ్వయతే కర్తాణి క్తః సంప్రసారణే దీర్ఘః. అథ అభిచైద్యం శిశుపాలంప్రతి, 'లక్షణేనాభిప్రతీ అభిముఖ్యే' ఇత్యవ్యయాభావః. 'అభిరభాగే' ఇతి కర్తృప్రవచనియత్యే తద్యోగే ద్వితీయా వా. ప్రతిస్థానుః ప్రస్థాతు మిచ్ఛుః. తిష్ఠతే సున్నంతాదుప్రత్యయః. మరం ద్వివత్ మురారిః, 'ద్వివోఽమిత్రే' ఇతి శతృప్రత్యయే, 'సలూకే' త్యత్ర 'ద్విషశ్శుకుర్వా' వచనమితి వైకల్పిక షష్ఠీ ప్రతిషేధః. కార్యద్వయేన సురకార్యసుహృత్కార్యరూపేణ, ఆకులో విప్రతిషేధా దావశ్యకత్వాచ్చ, ద్వయోస్సందేహవానాసీత్, అతో మంత్రస్థాయమవసర ఇతి భావః.

అవ. ఇట్లు కార్యాలోచనకు కారణమైన సందేహమును దెలిపి ఆలోచనకు తగినతావును జేరె ననుచున్నాడు.—

శ్లో. గురుకావ్యానుగాం బిభ్ర చాంచ్రీ మభి నభశ్చియమ్,

సార్థ ముద్ధవసీరిభ్యా మథాసావాసదత్సదః.

౨

టీ. అథ=ఇట్లు తనకు సందేహము తగిలినమీఁద, అసా=ఈకృష్ణుడు, అభినభః=ఆకాశమున కెదురుగా, గురుకావ్యానుగాం=గురు=బృహస్పతియు, కావ్య=శుక్ర యును, అనుగాం=తోడవచ్చువారుగల, చాంచ్రీ=చంద్రునిదగు, క్రియం = అందమును, బిభ్రత్=తాల్చినవాడై, ఉద్ధవసీరిభ్యాంసార్థం=ఉద్ధవబలరాములతోగూడ, సదః=సభను, అసదత్=చేరెను.

తా. మంత్రాలోచన చేయుటకై శ్రీకృష్ణస్వామి ఉద్ధవబలరాము లను వెంటఁ బెట్టుకొని యొకనిర్జనమైనసభాస్థానాదమునకుఁ జేరెను. అప్పు ఁడా సభాభవనము ఒక వంక బృహస్పతితోడను మఱియొకవైపున శుక్రాచార్యునితోడనుగూడన చంద్రుడుగల ఆకాశమునుబోలి యుండెను.

క. స.—గురుశ్చ కావ్యశ్చ గురుకావ్యా అనుసృత్య గచ్ఛత ఇత్యనుగా గురుకావ్యా అనుగ యస్యాస్మా గురుకావ్యానుగా తాం గురుకావ్యానుగాం, అనుగాం అనుగే అనుగాః గురుకావ్యానుగాశ్చబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. బిభ్రత్, బిభ్రత్ బిభ్రత్ బిభ్రతః బిభ్రచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. చంద్రస్వీయం చాంచ్రీ తాం చాంచ్రీం, చాంచ్రీం చాంద్ర్య చాంచ్రీః చాంచ్రీశ్చబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. నభః అభి అభినభః అవ్య యాభావావ్యయం. క్రియం, క్రియం క్రియా క్రియః క్రిశబ్దః

ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. సార్థం అవ్య. సీరమస్యాస్తీతిసీరి ఉద్ధవశ్వస్తీచ ఉద్ధవసీరిచౌ
తాభ్యాంఉద్ధవసీరిభ్యాం, సీరిణా సీరిభ్యాం సీరిభిః ఉద్ధవసీరికౌశబ్దః స. పు.
తృ. ద్వి. అథ అవ్య. అసౌ, అసౌ అమూ అమీ అదశ్శబ్దః స. పు. ప్ర. ఏ. అనదత్
అనదతాం అనదత్ ఉద్ధవశరణగత్యవసాద నేష ఇత్యస్తాత్సకర్త కాత్ కర్తరి భూతేలుజే
పరస్మైపది ప్ర. పు. ఏ. నదః, నదః నదసీ నదాంసి నదశ్శబ్దః స. న. ద్వి. ఏ.

ఏవం మంత్రబీజం సందేహ ముపన్యస్య, మంత్రోచితదేశగమనమాహ:—

గుర్వీతి. అథ సందేహానంతరం, అసౌ హరిః, అభినభః పూర్వవదవ్యయాభావః.
కర్తృప్రవచనీయ త్వేవాద్వితీయ. గురుకావ్యా బృహస్పతిశుక్రా, అనుగౌ అనుయాయ
నా. యస్యాం తాం 'గీష్యతి ధిషణోగురుః, శుక్రో చైత్యగురుః కావ్య' ఇతి చామరః.
చంద్రశ్యేమాం చాంద్రీం, శ్రియం విభ్రత్. అత్ర శ్రీతుల్యాం శ్రియ మితి నిద
ర్మనాభేదః. ఉద్ధవసీరిభ్యాం సార్థం ఉద్ధవబలరామాభ్యాం సహ, నదః సభాం, అనదత్
అగమత్, రాజనదసః ప్రాసాదత్వాదితి భావః. సదే ద్లుజే పుష్పదిత్వాచ్చరజాదేశః.
అత్ర మనుః 'గిరేః పృష్ఠం సమారుహ్య ప్రాసాదం వారహా గతః, అరణ్యే నిశ్చలాకే
వా మంత్రయే (దాభవభావిత్) తావిభావిత' ఇతి.

శ్లో. జాజ్వల్యమానా జగత్ర శ్వాంతయే సముపేయషీ,

వ్యద్యోతిష్ట సభావేద్యా మసౌ నరశిఖత్రయీ.

(3)

టీ. జగతః=లోకముయొక్క, శాన్తయే=నెమ్మదికొనుట, సముపేయషీ=కూడి
నదియు, జాజ్వల్యమానా=మిక్కిలి మెఱయుచున్న, అసౌ=ఈ, నరశిఖత్రయీ=
మనుష్యులను నన్నులయొక్క త్రితయము, సభావేద్యాం=సభయను నలంకృతస్థానమున,
వ్యద్యోతిష్ఠ=వెలంగెను.

తా. లోకక్షేమమునాలోచించుటకై ఒక్కచోడేరిన ఆయుధ్ధ
వరాచక్రవృత్తులు మువ్వురును యజ్ఞశాలయందలి త్రేతాగ్నులవలె బ్రకా
శించిరి.

శ. స.—పునః పునః అతిశయేన జ్వలతీ జాజ్వల్యమానా, జాజ్వల్యమానా
జాజ్వల్యమానే జాజ్వల్యమానాః జాజ్వల్యమానాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. జగతః,
జగతః జగతోః జగతాం జగచ్ఛబ్దః త. న. ష. ఏ. శాన్తయే, శాన్తయే శాన్తిభ్యాం
శాన్తిభ్యః శాన్తిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. చ. ఏ. సముపేయషీ, సముపేయషీ సముపేయష్య
సముపేయష్యః సముపేయషీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. వ్యద్యోతిష్ట వ్యద్యోతిషాతాం
వ్యద్యోతిషత. విపూర్వకద్యుత దీప్తావిత్యస్తా దకర్త కాధాతోః కర్తరిభూతేలుజే ఆత్మ
ప్ర. పు. ఏ. సుదైవ వేదిః సభావేదిః తస్యాం సభావేద్యాం, వేద్యాం వేద్యోః వేదిషు

సభావేదికబ్బ: ఇ. స్త్రీ. స. ఏ. అసా, అసా అమా అమా: అదశ్శబ్ద: స. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. శిఖా: ఏషాంస స్త్రీతి శిఖిస: సరావీవ శిఖిస: సరశిఖిస: త్రయ: అవయవా: యస్యా: సా త్రయీ సరశిఖానాం త్రయీ సరశిఖిత్రయీ, త్రయీ త్రయ్యాత్రయ్య: సర శిఖిత్రయ్యాశబ్ద: ఈ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ.

జాబ్యల్యమానేతి. జగత: లోకస్య, శాంతయే అనుపద్రవాయ, సముపేయషీ మిలితా, జాబ్యల్యమానా భృశం జ్వలంతీ, 'ధాతోరేకాదో హలాదే: క్రియాసమ భిహార' ఇతి యజ్. — తతో లటశ్చానజాదేశే టావ్. అసా సరా: పురుషా ఏవ, శిఖి స: అగ్నయ: తేషాం త్రయీ. 'ద్విత్రిభ్యాం తయస్యాయ జ్యే' త్యయజాదేశే టిడ్ధాణి' త్యాదినా జీవ్. సభా ఆస్థానీ నైవ వేది: పరిష్కృతాభూమి: 'వేది: పరిష్కృతా భూమి' రిత్యమర: తస్యాం వ్యద్యోతిష్ట దీప్యతేస్త్, 'ద్యుతేర్లుజ్' ఇతి వా తజ్. రూపకాలంకార:.

శ్లో. రత్నస్తంభేషు సంక్రాంతప్రతిమాస్తే చకాశిరే,

ఏకాకినోఽపి పరిత: పారుషేయవృతా ఇవ.

౪

టీ. రత్నస్తంభేషు=రతనపుంగంబములయందు, సంక్రాంతప్రతిమా:—సంక్రాంత=ప్రతిభించిన, ప్రతిమా:—ఆకృతులుగల, తే=ఆయుధధరామకృష్ణులు, ఏకాకినోఽపి=ఎవరికివారు—తామొక్కొకరయినను, పరిత:—నలుకెలతులను, పారుషేయవృతాఇవ=పురుషసమాహమతోఁ గూడినవారివలె, చకాశిరే=వెలింగిరి.

తా. అట్లు వా రాసభయం దొంటిగాఁ గూర్చున్నవారైనను రత్నస్తంభములలోఁ బ్రతిబింబించిన తమదేహములచేత కొందఁ జితరు లతోఁ గూడినట్లుండిరి.

శ. స.—రత్నానాం స్తంభా: రత్నస్తంభా: తేషు రత్నస్తంభేషు, స్తంభే స్తంభయో: స్తంభేషు రత్నస్తంభశబ్ద: అ. పు. స. బ. సంక్రాంతా: ప్రతిమా: యేషాంతే సంక్రాంతప్రతిమా: ప్రతిమ: ప్రతిమా ప్రతిమా: సంక్రాంతప్రతిమశబ్ద: అ. పు. ప్ర. బ. తే, స: తా తే తచ్చబ్ద: ద. పు. ప్ర. ఏ. చకాశే చకాశాతే చకాశిరే కాశ్మదీప్తా విత్తస్థాదకర్ష కాధాతో: కర్తరి భూతేలిటి ఆత్మనే ప్ర. పు. బ. ఏకఏవఏకాకిన: ఏకాశీ ఏకాకినా ఏకాకిన: ఏకాకికాశబ్ద: న. పు. ప్ర. బ. అపి అన్య. పరిత: తసిల సమవ్యయం. పురుషాణాం సమాహ: పారుషేయ: పారుషేయేణ వృతా: పారుషేయవృతా: వృత: వృతా వృతా: పారుషేయవృతశబ్ద: అ. పు. ప్ర. బ. ఇవ అన్య.

రత్నేతి. రత్నానాం స్తంభా ఇతి వస్తీసమాస: విశేషపర్యవసానాద్వికారా ర్థత్వం తేషు సంక్రాంతప్రతిమా: సంక్రాంతప్రతిబింబా: 'ప్రతిమానం ప్రతిబింబం

ప్రతిమా ప్రతియాత నే' త్యమరః. తే త్రయః ఏకాకినః అనహాయాః, 'ఏకాదాకిని
 చాచసహాయ' ఇ త్యాకినిచ్చుత్యయః. పరితః అభేతః సర్వతః, 'పర్యభిభ్యాం చే' తి
 తసిత్ స చ 'సర్వపురుషాభ్యాం న ఛ ఖా' సర్వోభయార్థవ త్తమానాభ్యామివ్యతే.
 పారుషేయేణ ప్రతిబింబభూయస్త్యా త్పురుషసమూహేన, అవృతా ఇవే త్యుత్తేప్రి
 షా, చకాశిరే, 'పురుషాద్వధవికారసమూహతేన కృతేషు వక్తవ్య' మితి ఛఖా
 ప్రత్యయః. ఏతేన విజనత్వ ముక్తమ్. యద్యపి 'నిష్టంభే నిర్గవాక్షే చ నిర్భిత్వంతర
 సంశ్రయే, ప్రాసాదాగ్రే త్వరణ్యే వా మంత్రయేతావిభావిత' ఇతి కామందకే. ఏతేన
 మంత్రభూమేః స్తంభప్రాచుర్యనిషేధో దృశ్యతే. తథాప్యేతస్యాపి విజనత్వోప
 లక్షణత్వా న్న దోష ఇతిభావః.

శ్లో. అధ్యాసామానురత్తుంగహేమపీతాని యాచ్యమి,

తై రూహ కేసరిక్రాంతత్రి కూటభిఖరోపమా.

౫

టీ. అమి=ఈయుద్ధవబలరామకృష్ణులు, యాని=ఏ, ఉత్తుంగ హేమపీతాని=
 ఉన్నతములైన బంగారుసింహాసనములను, అధ్యాసామానుః=అధిష్ఠించిరో, తైః=
 ఆబంగారుగజైలచేత, కేసరి...పమా-కేసరి=సింహములచేత, ఆక్రాంత=ఎక్కడడిన,
 త్రికూట=త్రికూటపర్వతముయొక్క, భిఖర = శృంగములతోడ, ఉపమా=పోలిక,
 ఊహే=వహించబడెను.

తా. ఆసభయందు పెద్దపెద్ద బంగారు గద్దియలపైఁ గూర్చున్న
 యాయుద్ధవరామకృష్ణులు త్రికూట పర్వతముయొక్క మూడు శృంగ
 ములను ఎక్కికూర్చున్న మూడు సింహములవలె మిగులఁ బ్రకాశించు
 చుండిరి.

శ. స.—అధ్యాసామాన అధ్యాసామాసతుః అధ్యాసామానుః అధిపూర్వకఆన
 ఉపవేశనే ఇత్యస్తాధాతోః ఆమంతాత్ అనుప్రయుక్తాత్ అన భువి ఇత్యస్తా దకర్త
 కాత్కర్తరి భూతే లటి పరస్మై ప్ర. పు. ఏ. హేమః పీతాని హేమపీతాని ఉత్తుం
 గాని చ తాని హేమపీతానిచ ఉత్తుంగహేమపీతాని తాని ఉత్తుం...తాని, పీతం
 పీతే పీతాని ఉత్తుంగహేమపీతశబ్దః అ. న. ద్వి. బ. యాని, యత్ యే యాని
 యచ్చబ్దః ద. న. ద్వి. బ. అమి, అసా అమా అమి అదశ్శబ్దః న. పు. ప్ర. బ.
 తైః, తేన తాభ్యాం తైః తచ్చబ్దః ద. న. తృ. బ. ఊహే ఊహాతే ఊహిరే వహ
 ప్రాపణే ఇత్యస్తాత్కర్త కాత్కర్తణి భూతే లటి ఆత్త నే పది ప్ర. పు. ఏ. కేసరాః
 ఏషాం సన్తీతి కేసరిణః కేసరిభిః క్రాంతాని కేసరిక్రాంతాని త్రీణి కూటాని యస్య సః
 త్రికూటః త్రికూటస్య భిఖరాణి త్రికూట భిఖరాణి కేసరిక్రాంతాని చ తాని త్రికూట

శిఖరాణిచ కేసరి...రాణి కేసరి...రాజాం ఉపమా కేసరి...పమా, ఉపమా ఉపమే
ఉపమా: కేసరిక్రాంత త్రికూటశిఖరోపమాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ.

ఆధ్యాసామాసురితి. అమీ త్రయః ఉద్ధవరామకృష్ణాః, యాని ఉత్తుంగ హేమ
పీతాని, ఆధ్యాసామాసుః అధితస్థుః, యేషాపవిష్టా ఇత్యర్థః. 'అధిశిష్ఠాసాం కస్తే'
తి కర్తృత్వమ్ అసఉపవేశనే లిట్. 'దయాయాస త్వే' తి ఆమ్ ప్రత్యయే. 'కృ
శ్చానుప్రయుజ్యతేలి టీ'తి అస్తే రనుప్రయోగః 'అమ్ ప్రత్యయవ త్కృణో'నుప్ర
యోగస్యే' తి కృణో. — ఏవేతి నియమాదస్తే రాత్త నేపదమ్. తైః పీతైః. కేసరిభిః
సింహైః, క్రాంతానాం త్రికూటస్య త్రికూటాదైః, శిఖరాణా ముపమా సాదృశ్యం
ఉహే ఉఘా, వహేః కర్తృణి లిట్ సంప్రసారణమ్. స్త్రీణి కూటాస్య స్యేత్సన్యర్థ
సంజ్ఞా 'కూటో' స్త్రీ శిఖరం శృంగమి' త్యమరః. ఉపమాలంకారః.

శ్లో. గురుద్వయాయ గురుణో రుభయో రథ కార్యయోః,

హరి ర్విప్రతిషేధం త మాచచక్షే విచక్షణః.

౬

టి. అథ=కూర్చున్నపిదప, విచక్షణః = పండితుఁడగు, హరిః=శ్రీకృష్ణమూర్తి,
గురుద్వయాయ=పినతండ్రియు అన్నయు నగు ఉద్ధవబలరాములకొఱకు, గురుణోః=
అనల్పములైన, ఉభయోః కార్యయోః=రెండు పనులయొక్క, తం=ఆ, విప్రతిషేధం
=అననుకూలతను, ఆచచక్షే=నుడివెను.

తా. మువ్వరు కూర్చున్నపిదప శ్రీకృష్ణస్వామి ప్రకృతము శిశు
పాలసంహారార్థము వెళ్లుదమా? ధర్మరాజు రాజసూయమునకు వెళ్లు
దమా? అను సందిగ్ధాంశమును వివరముగాఁ దనపినతండ్రియగు నుద్ధవుని
తోను అన్నయగు బలరామస్వామితోను చెప్పెను.

శ. స.—గురోః ద్వయం గురుద్వయం తస్మై గురుద్వయాయ, ద్వయాయ
ద్వయాభ్యాం ద్వయేభ్యః గురుద్వయశబ్దః ఆ. న. చ. ఏ. గురుణోః, గురోః గురుణోః
గురోః గురుణాం గురుశబ్దః ఉ. న. మ. ద్వి. అథ అవ్య. కార్యయోః, కార్యస్య
కార్యయోః కార్యాణాం కార్యశబ్దః ఆ. న. మ. ద్వి. హరిః, హరిః హరి హరయః
హరిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. విప్రతిషేధం, విప్రతిషేధం విప్రతిషేధా విప్రతి
షేధా విప్రతిషేధశబ్దః ఆ. పు. ద్వి. ఏ. తం, తం తా తా తా తచ్చబ్దః ద. పు.
ద్వి. ఏ. ఆచచక్షే ఆచచక్షే ఆచచక్షే ఆచ్ పూర్వక చక్షే వ్యక్తాయాం వాచి
త్యస్తా త్సకర్తృకాత్ కర్తరి భూతే లిటి అత్త నేపది ప్ర. పు. ఏ. విచక్షే ఇతి విచీ
క్షణః, విచక్షణః విచక్షణో విచక్షణాః విచక్షణశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. ఏ.

‘గురుద్వయాయేతి. అథ ఉపవేశనానంతరం, విచక్షే ఇతి విచక్షణః వక్తా ‘కర్తరిన్యూడి’ తి న్యాసకారః. ‘ఆసనయోశ్చ ప్రతిషేధో వక్తవ్య’ ఇతి చక్షిజః ఖ్యా ఇంద్రాభావః. హరిః, గుర్వోః ఉద్ధవరామయోః, పితృవ్యజ్ఞేష్టభ్రాత్రోః, ద్వయాయ, ద్వాభ్యాం గురుభ్యామిత్యర్థః. గురుజోః మహతోః, ఉభయోః కార్యయోః పూర్వోక్తయోః, తం విప్రతిషేధం, విరోధం ఆచచక్షే ఆఖ్యాతవాః, తుల్యబల విరోధోవిప్రతిషేధః.

శ్లో. ద్యోతితాంతస్సభైః కుందకుట్టలాగ్రదతః స్థితైః,

స్థుపితే వాభవ త్తస్య శుద్ధవర్ణా సరస్వతీ.

2

టీ. కుందకుట్టలాగ్రదతః - కుందకుట్టల=మల్లెమొగ్గలయొక్క, ఆగ్ర=కొనల వంటి, దతః = పండ్లుగల, తస్య = ఆశ్రీకృష్ణస్వామివారియొక్క, సరస్వతీ=వాక్కు, ద్యోతితాంతస్సభైః-ద్యోతిత = వెలిగించబడిన, అంతస్సభైః = సభామధ్యముగల, స్థితైః=చిటునవులచేత, స్థుపితేన = కడుగబడినదానివలె, శుద్ధవర్ణా = మేలికాంతి (స్వచ్ఛమైన అక్షరములు) గలదిగా, అభవత్=ఆయెను.

తా. మల్లెమొగ్గలవంటి పలువరుస గల ఆశ్రీకృష్ణమూర్తి మాటలు సభలో నలువంకలు గలయఁ బ్రాకుచున్న పిన్న నవులచే గడిగి శుభ్రము చేయఁబడినవా యనునట్లు స్వచ్ఛకాంతి (విరహాక్షరములు) గలవై యెంతయు నొప్పు గులుకుచుండెను.

శ. స.—అంతఃప్రధానా సభా అంతస్సభా ద్యోతితా అంతస్సభా యై స్తాని ద్యోతితాంతస్సభాని తైః ద్యోతితాంతస్సభైః, అంతస్సభేన అంతస్సభాభ్యాం అంతస్సభైః ద్యోతితాంతస్సభ శబ్దః ఆ. న. తృ. బ. కుందానాం కుట్టలాని కుందకుట్టలాని కుందకుట్టలానాం అగ్రాణి కుందకుట్టలాగ్రాణి కుందకుట్టలాగ్రాణీం దంతాః యస్య సః కుందకుట్టలాగ్రదత్ తస్య కుంద...దతః, దతః దతోః దతాం కుంద...దచ్చబ్దః త. పు. ష. ఏ. స్థితైః, స్థితేన స్థితాభ్యాం స్థితైః స్థితశబ్దః ఆ. న. తృ. బ. స్థుపితా, స్థుపితా స్థుపితే స్థుపితాః స్థుపితాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. ఇవ అవ్య. అభవత్ అభవతాం అభవత్ భూసత్తాయా మిత్యస్తాద కర్తకాత్ కర్తరి భూతే లజి పరస్మైపది ప్ర. పు. ఏ. తస్య, తస్య తయోః తేషాం తచ్చబ్దః ద. పు. ష. ఏ. శుద్ధః వర్ణః యస్యా స్నా శుద్ధవర్ణా, శుద్ధవర్ణా శుద్ధవర్ణే శుద్ధవర్ణాః శుద్ధవర్ణాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. సరస్వతీ, సరస్వతీ సరస్వత్యో సరస్వత్యైః సరస్వతీశబ్దః తా. స్త్రీ. ప్ర. ఏ.

ద్యోతితేతి. కుందం మాఘభవః పుష్పవిశేషః ‘మాఘ్యం కుందం రక్తకస్తు బంధూకోబంధుజీవక’ ఇత్యమరః. కుందకుట్టలాగ్రాణీం దంతా యస్య కుందకుట్టలాగ్ర

దత్తః, 'అగ్రాంతకుద్ధశు భవమవరాహేభ్య శ్చే' తి అగ్రాంతపూర్వపదబహువ్రీహీః సమాసాంతో వైభాషికో దతాదేశః. తస్య హరే, సరస్వతీ వాక్, అంతః ప్రధానా సభా అంతస్సభా, సభాభ్యంతరమిత్యర్థః, సా ద్యోతితా ప్రకాశితా యైః తైః స్తితైః స్తుపితేవ త్కాళితేవ, స్నాతేర్ల్యంతా త్కర్తృణిక్తః 'అర్దిప్రీ'త్యాదినా పుగాగమః. 'మితాంప్రాస్వ శ్చే'తి ప్రాస్వః. శుద్ధవర్ణాన్ముటాక్షరత్వాత్ స్వచ్ఛకాంతి రభవత్. అత్ర స్వాభావికవర్ణశుద్ధే స్నాన్ననహేతుకత్వ ముత్పేక్షితే స్తితపూర్వాభి భాషీ హరి రితి భావః.

అవ. కారముల తెలుగు పెప్పి దానఁ దనమతమును వెల్లడింపఁబోవుచు తనదొక గొప్పప్రమాణముకాదని గర్వపరిహారము చేసికొనుచున్నాఁడు.—

శ్లో. భవద్గిరామవసర ప్రదానాయ వచాంసి నః,

పూర్వరంగః ప్రసంగాయ నాటకీయస్య వస్తునః.

౮

టీ. భవద్గిరాం=మీమాటలకు, అవసరప్రదానాయ=ప్రస్తావమును గలిగించుట కొఱకు, నః=మాయొక్క, వచాంసి=మాటలు, పూర్వరంగః=నాటకమందలి నాందీ పాతము మొదలైనది, నాటకీయస్య=నాటకమందలి, వస్తునః=ఇతివృత్తముయొక్క, ప్రసక్తాయపి=ఎత్తుగడకేగదా.

తా. అయ్యా! మీమాటలకు సందర్భము గలిగించును ద్వేషముతో నేను మొదట మాటలాడు చున్నా నేగాని నాప్రజ్ఞను వెల్లడించుకొను తలంపుగాదు. నాటకమునకు ముందుగాఁ జేయఁబడు నాందీపాతము మొదలగునది ఇతి వృత్త సంసూచనమునకే గదా? కావున నామాటలలో సిద్ధాంతము తేలదు. అది మీరే నిర్ణయింపవలెఁతులు.

శ. స.—భవతోః గిరః భవద్గిరః తాసాం భవద్గిరాం, గిరః గిరోః గిరాం భవద్గి ర్భుజి రే. శ్రీ. ప. బ. అవసరస్య ప్రదానం అవసరప్రదానం తస్మై అవసరప్రదా నాయ, ప్రదానాయ ప్రదానాభ్యాం ప్రదానేభ్యః అవసరప్రదానశబ్దః అ. న. చ. ఏ. వచాంసి, వచః వచసీ వచాంసి వచశబ్దః స. న. ప్ర. బ. నః మమ మే అవయోః నా అస్తాకం నః అస్తచ్ఛబ్దః ద. పు. ప. బ. పూర్వరంగ్యస్తే అస్తిన్నితి పూర్వరంగ్యః పూర్వరంగ్యః, పూర్వరక్తౌ పూర్వరక్తాః పూర్వరక్తశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. ప్రసక్తాయ, ప్రసంగాయ ప్రసంగాభ్యాం ప్రసంగేభ్యః ప్రసంగశబ్దః అ. పు. చ. ఏ. నాటకే భవం నాటకీయం తస్య నాటకీయస్య, నాటకీయస్య నాటకీయయోః నాటకీయానాం నాటకీయశబ్దః అ. న. ప. ఏ. వస్తునః, వస్తునః వస్తునోః వస్తూనాం వస్తుశబ్దః ఊ. న. చ. ఏ.

కార్యవిప్రతిషేధ మావేద్యతత్ర స్వమత మావేదయ్యక్ పండితంమన్యత్వం
తావ త్పరిహరతి.—

భవదితి. భవద్గిరాం యుష్మద్వాచాం, అవసరప్రదానాయ ప్రస్తావప్రసంజనా
యేత్సర్థః. సః అస్మాకం వచాంసి, సిద్ధాంతోత్పాదనార్థ ముచ్యంతే, స తు సిద్ధాంత
త్వేనేత్సర్థః. తథాహి—పూర్వం రజ్యతేఽస్మిన్నితి పూర్వరంగః నాట్యశాలా,
తత్ర త్యక్తాపి పూర్వరంగ ఇతి దశరూపకే, అతః పూర్వరంగో నామ రంగప్రస్తాధ
నాఖ్యో రంగవిఘ్నశాంతికారీ నాందీపాతగీతవాదిత్రాద్యనేకాంగవికప్తః నాట్యాదౌ
కర్తవ్యః కర్తవిశేషః. తనుక్తం వసంతరాజీయే—‘యన్నాట్యవస్తునః పూర్వం రంగ
విఘ్నోపశాంతయే, కుశీలవాః ప్రకుర్వంతి పూర్వరంగః ప్రక్షీర్తిత’ ఇతి. స పూర్వ
రంగః నాటకే భవం నాటకీయం తత్ర వర్ణ్యమిత్యర్థః. వృద్ధాచ్యుతస్య ‘అయనే’
ఇతీయాదేశః. తస్య వస్తున ఇతి వృత్తస్య, ప్రసంగాయ ప్రసంజనాయ, ప్రవ
ర్తనాయేతి యావత్. అతః ప్రథమవాదో స దోషయేతి భావః పూర్వరంగః
ప్రస్తావనేతి రంగరాజః. తచ్చింత్యం ‘పూర్వరంగం విధాయాదా నూత్రధారే విని
ర్గతే, ప్రవిశ్య తద్వదపరః కావ్యమాస్థాపయేన్నటః. ప్రథమం పూర్వరంగశ్చ తతః
ప్రస్తావనేతివ, ఆరంభే సర్వనాట్యానా మేత త్సమాన్య మిష్యత’ ఇతి. దశరూప
కాద్యుక్తభేదవిరోధాదితి. ఆత్ర హరివాక్యపూర్వరంగయోః, ప్రసంజకత్వరూప
సామాన్యస్య వాక్యద్వయే శబ్దాంతరేణ పృథగ్విద్వేశాత్ ప్రతివస్తుపమాలంకారః
లక్షణం తూక్ష్మమ్.

అవ. ముందుగా తన మతమును వివరించును.—

శ్లో. కరదీకృతభూపాలో భ్రాతృభిర్జిత్వైరైర్దిశామ్,

వినా వ్యస్తదలం భూష్ట రిజ్యామై తపస సుతః.

టీ. దిశాం=దిక్కులకు, జిత్వైః = జయించువారైన, భ్రాతృభిః=భీముఁడు
‘మొదలగు తమ్ములచేత, కరదీకృతభూపాలః=కరదీకృత=కప్పముగట్టువారుగాఁ జేయఁ
బడిన, భూపాలః = రాజులగుల, తపఃః సుతః=యమునికొడుకగు యుధిష్ఠిరుఁడు,
అస్త ద్వి నాపి=మనములేకున్నను, ఇజ్యామై=యజ్ఞముజేయుటకొఱకు, అలం=చాలిన
వాఁడుగా, భూష్టః=కాఁగలఁడు.

తా. దిక్కులయం చెల్లరాజుల నోడింి కప్పము గొని విశేష
ఖ్యాతిఁ గాంచిన శూరు లగుతమ్ములున్నారు గావున భర్తరాజు మన
సహాయములేకున్నను రాజసూయమును నెఱవేర్చుకొనఁగలఁడు.

శ. స.—కరం దదతీతి కరదాః అకరదాః కరదా స్సంపద్యమానాః కృతాః
కరదీకృతాః భవం పాలయంతీతి భూపాలాః కరదీకృతాః భూపాలాః యస్యసః

కరదీకృత భూపాలః, భూపాలః భూపాలా భూపాలాః కరదీకృత భూపాలశబ్దః
అ. పు. ప్ర. ఏ. భ్రాతృభిః, భ్రాతృ భ్రాతృభ్యాం భ్రాతృభిః భ్రాతృశబ్దః ఋ. పు.
త్య. బ. జయంతీతి జిత్వరాః తైః జిత్వరైః, జిత్వరేణ జిత్వరాభ్యాం జిత్వరైః జిత్వరశబ్దః
అ. పు. త్య. బ. దిశాం, దిశః దిశోః దిశాం దిశ్శబ్దః శ. స్త్రీ. మ. బ. వినా అవ్య. ఆపి
అవ్య. మత్ అనాభ్యాం అస్మత్ అస్మచ్ఛబ్దః ద. పు. పం. బ. అలం అవ్య. భవతీతి
భూష్టః, భూష్టః భూష్టా భూష్టవః భూష్టశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. ఇజ్ఞాయై, ఇజ్ఞాయై
ఇజ్ఞాభ్యాం ఇజ్ఞాభ్యః ఇజ్ఞాశబ్దః అ. స్త్రీ. చ. ఏ. తపసః, తపసః తపసోః తప
సాం తపశ్శబ్దః స. పు. మ. ఏ. సుతః, సుతః సుతో సుతాః సుతశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.

సంప్రతి స్వమత మాహః—

కరదీకృతేతి. దిశాం జిత్వరైః జయశీలైః, 'ఇజ్ఞాన్విసర్దిభ్యశ్చే' తి క్వరవ్.
కృద్యోగా త్కర్తృణి షష్ఠీ భ్రాతృభి ర్భీమాదిభిః, హేతుభిః, కరదాః పద్మభాగప్రదాః,
'భాగధేయః కరోబలి' త్యమరః. తతః క్లిష్టః, 'ఊర్వాదిచ్చిడాచ శ్చే'తి గతిసంజ్ఞా
యాం 'మగతిప్రదయ' ఇతి నిత్యసమాసః. అకరదాః కరదా స్సంపద్యమానాః కృతాః
కరదీకృతాః భూపాలాః యస్య స తతోక్తః, వశీకృతరాజయండలఇత్యర్థః తపసస్సుతః
ధర్మపుత్రః, 'తపశ్చాంద్రాయణాదా స్యాద్ధర్మే లోకాంతరేఽపి చేతివిశ్వః. అస్మ
ద్వి నాపి అస్తాభిర్వి నాపీత్యర్థః. 'పృథగ్వి నే'త్యాది నా తృతీయావికల్పాత్పక్షే పం
చమీ. ఇజ్ఞాయై యాగాయ, యజేర్భావేక్యవ్. 'వచిస్వ పీ' త్యాది నా సంప్రసా
రణం. 'సముః స్వస్త్రీ'త్యాది నా చతుర్థి అలం సమర్థః భూష్టర్భవితా భవనశీలః, 'భూష్టర్భ
విష్టర్భవితే'త్యమరః. 'గ్లాజిన్యత్సన్న'రితి చకారాత్ సన్నప్రత్యయః. 'క్షితిచ' ఇత్య
త్తగకారప్రక్షేపా ద్దుణాభావః. తథాచ జయాదిత్యః. 'తత్రైవ గకారోఽపి చ తత్త్వ
భూతో నిర్దిశ్యతే. అతో జైత్రయాత్రైవ కార్యా న యజ్ఞయాత్రేతి భావః.

అవ. పోనీ యజ్ఞము ముగిసినపిదపనే జైత్రయాత్రకుఁ బోదము. అప్పుడు
రెండుపములు జక్కఁజేసినవార మగుదుము. అనువిషయమై చెప్పుచున్నాఁడు.—

శ్లో. ఉత్తిష్ఠమానస్తు పరో నోపేక్ష్యః పథ్యమిచ్ఛతా,

సమా హిన్యై రామ్నా తో వర్తస్యంతా వామయ స్సచ! ౧౦

టీ. ఉత్తిష్ఠమానః = బలపడుచున్న, పరస్తు = శత్రువు, పథ్యం = క్షేమమును
(ఆరోగ్యమును), ఇచ్ఛతా = కోరునట్టి, పుంసా = పురుషునిచేత, నోపేక్ష్యః = చూచి
యూరకుండఁదగినవాఁడుగాఁడు, హి = ఎట్లునఁగా, వర్తస్యంతా = వెరుగుచున్న, ఆమయః
= రోగమున్న, సూ = ఆవృద్ధి కెందుక శ్రువుఁడున్న, శిష్టైః = రాజనీతిజ్ఞులచేత, సమా =
ఒకతరుగల వారుగా, అమ్నా తో = చెప్పబడినవారుగా.

తా. ॥ పెరుగుచున్న రోగమును ఎదుగుచున్న శత్రువును ఒక్కటే యని తెలిసినవారు చెప్పుదురు. ॥ కావున తన బాగు కోరుకొనువాఁ డెప్పుడును వృద్ధి నొందుచున్న శత్రువునుజూచి యూరకొనఁగూడదు. ఎట్లులైనను వానిని గడతేర్చు నుపాయము వెదకవలెను.

శ. స.—ఉత్తిష్ఠత ఇత్యుత్తిష్ఠమానః, ఉత్తిష్ఠమానః ఉత్తిష్ఠమానా ఉత్తిష్ఠ మానాః ఉత్తిష్ఠమానశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. ఏ. పరః, పరః పరా పరే పరశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. ఏ. స. అవ్య. ఉపేక్షితుంయోగ్యః ఉపేక్ష్యః, ఉపేక్ష్యః ఉపేక్ష్యై ఉపేక్ష్యైః ఉపేక్ష్యశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. ఏ. పశోఽపేతం పథ్యం తత్ పథ్యం, పథ్యం పథ్యే పథ్యాని పథ్యశబ్దః ఆ. స. ద్వి. ఏ. ఇచ్చతా, ఇచ్చతా ఇచ్చదాభ్యం ఇచ్చద్భిః ఇచ్చ చ్చబ్దః త. పు. తృ. ఏ. సహ, సమః సహ సమాః సమశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. ద్వి. హి. అవ్య. శిష్టైః, శిష్టేన శిష్టభ్యాం శిష్టైః శిష్టశబ్దః ఆ. పు. తృ. బ. ఆమ్నాతా, ఆమ్నాతః ఆమ్నాతా ఆమ్నాతాః ఆమ్నాతశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. ద్వి. వర్తన్యై, వర్తన్యై వర్తన్యై వర్తన్యైః వర్తన్యైశ్చబ్దః త. పు. ప్ర. ద్వి. ఆమయః, ఆమయః ఆమయా ఆమయాః ఆమయశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. ఏ. సః, సః తా తే తచ్చబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. చ. అవ్యయం.

నను యజ్ఞాంతే జైత్రయాత్రయా ముఖయానుసరణం స్యా త్తైత్రాహ.—

ఉత్తిష్ఠమానఇతి. ఉత్తిష్ఠమానః వర్ధమానః, ‘ఉదోఽనూర్ధ్వకర్తవీ’ త్యాత్మ నేపదమ్. పరః శత్రుస్త్వ, పశోఽనపేతం పథ్యం. హితి మారోగ్యం చ ఇచ్చతా పుంసేతికేవః. నోపేక్ష్యః ఔదాసీన్యేన సద్రష్టవ్యః, కుతః హి యస్తాత్, వర్తన్యై తా వర్ధిష్యమాణా ‘లృటస్స ద్వీ’తి సదాదేవే ‘వృద్భ్యస్సన్యసనో’ రితి విభాషయా పరస్మైపదం. ‘సవృద్భ్యశ్చతుర్భ్య’ ఇతీదభావః. ఆమయో వ్యాధిః, ‘రోగవ్యాధిగదా మయా’ ఇత్యమరః. ‘సశత్రుశ్చ’ శిష్టే ర్మీలిజ్జైః, సహ తుల్యవృత్తి, ఆమ్నాతా ఆఖ్యాతా. ‘అల్పీయసోఽప్యరే ర్వృద్ధి ర్తహానర్థాయ రోగవ’ దితి. అత స్తస్యాను పేక్ష్యత్వాదుభయానుసృతిః కుత ఇతి భావః. ఉపమాలంకారః.

అవ. ఇది నాకొఱకు గాదు లోకానుగ్రహమునకే యని మూచించు చున్నాఁడు.—

శ్లో. న దూయే సాత్వతీసును ర్య న్నహ్య మపరాధ్యతి,

యత్తు దందహ్యతే లోక మదో దుగ్ధాకరోతి మామ్. ౧౧

టీ. సాత్వతీసునుః - సాత్వతీ=(మా నేత్ర యగు) సాత్వతియొక్క, సూనుః =కొడుకగు శిశుపాలుఁడు, మహ్యం = నాకొఱకు, అపరాధ్యతీతియిత్ =ద్రోహము

చేయుచున్నాడనునది యేదిగలదో, తతః=అందుచేత, సదూయే=చింతగొనను, లోకం
=జగత్తును, దందవ్యాతీతియత్=కొల్పుచున్నవాఁడనుట యేదిగలదో, అదః=ఈసం
గతి, మాం=నన్ను, దుఃఖాకరోతి=నొప్పించుచున్నది.

తా. శిశుపాలుఁడు నా కెప్పుడును ద్రోహమే చేయుచుండును
గదా యని నేను భేదపడను. ఏమనఁగా వాఁ డిట్లుజగత్తంతయు కొల్పు
కొని తినుచున్నాడే అనియే నాముఖ్యమైన పరితాపము. కనుక నెట్లు
నను మనమును పోయి ముందు వానిని జంపి తరువాత యజ్ఞమునకు
రాలేదని ఒకవేళ కోపగించుకొన్నను ధర్మరాజు నెట్లునను సమాధాన
పఱచుకొందము.

శ. స.— స. అవ్య. దూయే దూయాపహే దూయాపహే దూక్షపరితాపే
ఇత్యస్తా దకర్త కాధాతోః కర్తరి వర్తమానే నేలటి అత్త నేపది ఉత్త పు. ఏ. సత్వతః,
అపత్యం స్త్రీ సాత్వతీ సాత్వత్యాః నూనుః సాత్వతీనూనుః, నూనుః నూనూ నూనవ
సాత్వతీ నూనుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. యత్ అవ్య. మహ్యం, మహ్యం మే ఆవా
భ్యాంసా అస్తభ్యంః అస్తచ్ఛబ్దః ద. పు. చ. ఏ. అపరాధ్యతి అపరాధ్యతః అపరా
ధ్యంతి అపపూర్వకరాధోకర్త కాత్ వృద్ధాలేవ ఇత్యస్తా దకర్త కాత్ కర్తరి వర్తమా
నేలటి అత్త నేపది ప్ర. ఏ. యత్ అవ్య. తు అవ్య. గర్హితం దహతి దందవ్యాతే దం
దహ్యతే దందవ్యాతే దహభక్షేకరణే ఇత్యస్తా త్సకర్త కాధాతోః య జస్తా
త్కర్తరి వర్తమానేలటి అత్త నేపది ప్ర. పు. ఏ. లోకం, లోకం లోకా లోకాన్
లోకశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. అదః, అదః అమూ అమూని అదశ్శబ్దః స. న. ప్ర. ఏ.
దుఃఖాకరోతి దుఃఖా కరుతః దుఃఖా కర్వంతి దుఃఖా ఇతి డాజస్త పూర్వక డుక్కు
ఞ్కరణ ఇత్యస్తాత్సకర్త కాత్ కర్తరి వర్తమానేలటి పరస్మై ప్ర. పు. ఏ. మాం,
మాం మా ఆవాం నా ఆస్తాన్ అస్తచ్ఛబ్దః ద. పు. ద్వి. ఏ.

న చేతనం స్వాధ్యపరత్వదోషః కిం తు లోకానుగ్రహార్థత్వా దస్యాః ప్రవృత్తి
రిత్యాశయేనాహ.—

సదూయఇతి. సాత్వతీనూనుః సత్వతోఽపత్యం స్త్రీ సాత్వతీ నామ హరేః
పితృష్వసా. 'ఉత్సాదిభ్యోఽఞ్' తస్యాః నూనుః శిశుపాలః, బంధురపి ఖలోనమృత్యు
ఇతిభావః. మహ్య మపరాధ్యతి ద్రుహ్యతీతి యత్. 'త్రుధద్రుహే'త్యాది నాచతుర్థీ.
తత్ ఇతి శేషః, య త్రదోర్విత్వసంబంధాత్. సదూయే సపరితప్యే దూఖో జై వాదికా
త్కర్తరి తడుత్తమపురుషైకవచనమ్. కింతు లోకం దందవ్యాతే గర్హితం దహతీతి
యత్, 'లుపసదచరజపజభదహదశగృభ్యోభావగర్హాయా మి'తి యత్. 'జపజభదహద

శభంజపశాం చేతి అభ్యాసస్య సుమాగమః. అదో లోకదహనం, మాం దుఃఖాకరోతి దుఃఖమునుభావయతీత్యర్థః, దుఃఖాత్ప్రాతిలోమ్యఇలి డాప్రత్యయః. అతశ్చైవద్య ఏవాభియాతవ్యః పార్థస్య ప్రార్థనయాపి పశ్చాత్సమాధేయ ఇతి భావః.

అవ. ఇట్లు తనమతమును జెప్పి ముగించుచు వారి యిష్టమును తెలియ నడుగు చున్నాడు.—

శ్లో. మమ తావ న్తత మిదం శ్రూయతా మంగ వా మపి,

॥ జ్ఞాతసారోఽపి ఖల్వేక స్మంధిగ్ధే కార్యవస్తుని॥ ౧౨

టీ. మమతావత్ = నాయొక్క, మతం = ఇష్టము, ఇదం = ఇది, అంగ = అయ్యా, వామపి = మీయొక్కయు, మతం = ఉద్దేశము, శ్రూయతాం = వినిపింపఁబడుఁగాక, జ్ఞాతసారోపి = తత్త్వమెఱిగినవాఁడయ్యును, ఏకః = ఒంటరివాఁడు, కార్యవస్తుని = చేయఁదగినదానియందు, సంద్విగ్ధఖలు = అనుమానపడును గదా.

తా. మీ తాత్పర్యము తెలియునంతవఱకు నా యభిప్రాయ సారాంశమిది. ఇత మియుద్దేశముగూడ వినఁగోరుదును. ॥ ఎంతగాఁబ్బ తెలివిగలవాఁడైనను కార్యముపట్టున ఒక సందేహము తేలినిప్పుడు ఇతరుల అభిప్రాయము లేక తానుగా ఒక్కఁడే స్వతంత్రించఁడు గదా. ॥

శ.స.—మమ, మమ మే ఆవయోః నా ఆస్తాకంసః అస్తచ్చబ్జః ద. పు. ష. ఏ. తావత్ అవ్య. ఇదం, ఇదం ఇమే ఇమాని ఇదంశబ్జః మ. న. ప్ర. ఏ. శ్రూయతాం శ్రూయేతాం శ్రూయంతాం శ్రుశ్రవణే ఇత్యస్తా త్సకర్తకాత్కర్తణి వధ్యాదౌ లోటి ఆత్మనేపది ప్ర. పు. ఏ. అంగ అవ్య. వాం తవ తే యవయోః వాం యుష్మాకం వః యుష్మచ్చబ్జః ద. పు. ష. ద్వి. అపి, అవ్య. జ్ఞాతః సారః యేనసః జ్ఞాతసారః, సారః సారౌ సారాః జ్ఞాతసారశబ్జః అ. పు. ప్ర. ఏ. అపి అవ్య. ఖలు అవ్య. ఏకః, ఏకః హేఏక ఏకం ఏకేన ఏకస్మై ఏకస్తాత్ ఏకస్య ఏకస్తిక్ ఏకశబ్జః అ. పు. ని. ప్ర. ఏ. సంద్విగ్ధే సందిహతే సందిహతే, సంపూర్వకదిహ ఉపచయే ఇత్యస్తా దకర్త కాత్ కర్తరి వర్తమానేలటి ఆత్మనేపది ప్ర. పు. ఏ. కర్తం యోగ్యం కార్యం కార్యంచ తద్వస్తుచ కార్యవస్తు తస్మిక్ కార్యవస్తుని, వస్తుని వస్తునోః వస్తుషు కార్య వస్తుశబ్జః అ. న. స. ఏ.

స్వమతం నిగమయన్ పరమతం శ్రుశ్రావ్యః పృచ్ఛతి.—

మమేతి. తావత్ భవన్త తత్తవణపర్యంతమిత్యర్థః, మమ మత మిదం, అంగే త్యామంత్రణే అవ్యయమ్. ‘అథసంబోధనార్థకాః, ఘ్నః ఫ్యా ట్స డంగ హేహై

భావో ఇత్యమరః. వాం యవయోరపి. నూ. 'యవదన్యదోషస్త్వీచతుర్థీద్వితీయాస్థయో
ర్వాం నావా వి'తి వామాదేశః మతం శ్రూయతాం, విధాలోట్. తదపి మయా
శ్రోతవ్యం అన్యథా సందేహనివృత్తే రితి భావః. విదుష స్తే కుత స్సందేహస్తతాహ—
జ్ఞాతసారః జ్ఞాతాన్తత్త్వోఽపేక్షకః కార్యవస్తుని కర్తవ్యాన్తే సందిగ్ధే సంశలేఖలు,
అతో మమాపి సందేహ ఇత్యర్థః. దిహ ఉపచయే కర్తరి లట్. ఘనత్వత్వే. సామా
న్యేన విశేషసమర్థనరూపాన్తర్థాంతరన్యాసః.

శ్లో. యవ దర్థపదాం వాచ మేవ మాదాయ మాధవః,

'విరరామ మహీయాంసః ప్రకృత్యా మితభాషిణః.'

౧౩

టీ. మాధవః = శ్రీకృష్ణస్వామి, యవదర్థపదాం = అభిప్రాయము స్ఫుటపడు
సన్ని మాటలుగల, వాచం=వాక్యమును, ఏవం=ఇట్లు, ఆదాయ=గ్రహించి (చెప్పి),
విరరామ=ఊరకుండును, తథాహి=అదియట్లేకదా, మహీయాంసః=గొప్పవారు, ప్రకృ
త్యా=నైజముచేతనే, మితభాషిణః=పరిమితములైన మాటలుగలవారు గదా.

తా. శ్రీకృష్ణస్వామి యిట్లు అర్థగౌరవముగలమాటలను క్షుప్త
ముగా నుడివి ముగించెను. గొప్పవారెప్పుడును తెగినట్లు మాటలాడు
దురేకాని అధికప్రసంగము చేయరు గదా.

శ. స.—యావాన్తో యవదర్థం యవదర్థం పదానియస్యాం సా యవదర్థ
పదా తాం యవదర్థపదాం, పదాం పదే పదాః యవదర్థపదాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ.
వాచం, వాచం వాచా వాచః వాక్యబ్దః చ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ఏవం అన్య. ఆదాయ
అన్య. మాయాధవః మాధవః, మాధవః మాధవో మాధవాః మాధవశబ్దః
ఆ. పు. ప్ర. ఏ. విరరామ, విరేమతుః విరేముః విపూర్వకరము శ్రీదాయామిత్య
ష్టాదశర్తకాత్ కర్తరి భూతేలిటి పరస్మై ప్ర. పు. ఏ. అతిశయేన మహాన్తః మహీ
యాంసః మహీయాన్ మహీయాంసా మహీయాంసః మహీయశ్చబ్దః స. పు. ప్ర. ఏ.
ప్రకృత్యా, ప్రకృత్యా ప్రకృతిభ్యాం ప్రకృతిభిః ప్రకృతిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. త్వి. ఏ.
మితంభాషంతి ఇతి మితభాషిణః, మితభాషీ మితభాషిణో మితభాషిణః మితభాషిణ
శబ్దః న. పు. ప్ర. ఏ.

యావదితి. మాధవో హరిః, యావాన్తో యవదర్థం. 'యావదవధారణ' ఇత్యవ్యయీభావః, యవదర్థం పదాని యస్యాస్తాం అభిధేయసమితాక్షరామిత్యర్థః.
వాచ మేవ మాదాయ గృహీత్యేత్యర్థః. విరరామ తూష్ణిమాన, 'వ్యాఙ్మరిభోర్వరమ' ఇతి పరస్మైపదమ్. తథాహి మహీయాంస ఉత్తమాః ప్రకృత్యా స్వభావేన మిత
భాషిణః, భవంతి కేవలవృత్తాలాపవిషేధా దితి భావః. పూర్వపదంకార్య.

అవ. ఇక సేనిమిడిపద్యములచే బలరాముని వర్ణించి యాయన మాటలాడువిధ మెఱింగించుచున్నాడు.—

శ్లో. తత స్సపత్నాపనయస్తరణానుశయస్ఫురా,

ఓష్ఠేన రామో రామోఽష్టబింబచుంబనచుఞ్చనా.

౧౪

టీ. తతః=తరువాత, సపత్నా...స్ఫురా-సపత్న=శత్రువుయొక్క, అపనయ= అపకారముయొక్క, స్తరణ = తలచుకొనుట చేతనైన, అనుశయ = పరితాపముచేత, స్ఫురా = అదురుచున్నదియు, రామో...చుఞ్చనా-రామా = ప్రియురాలియొక్క, ఓష్ఠబింబ = దొండపండువంటి పెదవియొక్క, చుమ్మన = ముద్దుగొనుటయందు, చుఞ్చనా = నేర్పరియగు, ఓష్ఠేన = పెదవితోడఁగూడిన, రామః = బలరాముడు, జగాద=పలికెను. (తతః, రామః, జగాద అని రా శ్లోకములకుఁ జేర్చుకొవలెను.)

తా. పిదప బలరామస్వామి శత్రువులుచేసిన ద్రోహము తలఁపునకు రాఁగానే సంతాపమును బట్టఁజాలక పెదవు లదురుగా మాటలాడఁ దొడఁగెను.

శ. స.—తతః అవ్య. సపత్నస్య అపనయః సపత్నాపనయః సపత్నాపనయస్య స్తరణం సప...రణం సప...రణేన అనుశయః సప...శయః సప...శయేనస్ఫురతితి సప...మాః. తేన సప...స్ఫురా, స్ఫురా స్ఫురాభ్యం స్ఫురభిః సపత్నా...స్ఫుర శబ్దః. రేఫాం త.పు.తృ.వ. ఓష్ఠేన, ఓష్ఠేన ఓష్ఠాభ్యాం ఓష్ఠైః ఓష్ఠశబ్దః అ.పు.తృ.వ. రామః, రామః రామా రామాః రామశబ్దః అ. పు. ప్ర. వ. బింబస్య ఫలం బింబం ఓష్ఠం బింబమిం ఓష్ఠబింబం రామాయాః ఓష్ఠబింబం రామోష్ఠబింబం రామోష్ఠబింబస్య చుంబనం రామో...బనం రామో...బనేనా విత్తః రామో...చుఞ్చనా తేన రామో...చుఞ్చనా, చుంచనా చుంచభ్యాం చుంచభిః రామో...చుఞ్చనశబ్దః ఉ.పు.తృ.వ.

అథాష్టభిః కుశకేన రామం వర్ణయన్ తద్వాక్య మవతారయతి.—

తతః ఇతి. తతః రామో జగాదేత్యుత్తరేణాన్వయః. సపత్నో రిపుః 'రిపా వైరిసపత్నారి' రిత్తమరః. తస్మాదపనయః అపకారః, తస్య స్తరణేన యః అను శయః పశ్చాత్తాపః, 'భవే దనుశయో ద్వేషే పశ్చాత్తాపానుబంధయో' రితి విశ్వః. తేన స్ఫురతిత్తమశయమ్నాః తేన స్ఫురా, ఓష్ఠో బింబమివేత్యుపమితసమాసః. రామాయా ఓష్ఠబింబస్య చుంబనేన విత్తః రామోష్ఠబింబచుంబనచుంచః, 'తేనా విత్త క్షుంచుప్సాపా వి'తి చుంచుప్సాత్వయః. 'ఓష్ఠోష్ఠయోస్సమానే వే'తి పరరూ పమ, తేనోష్ఠేనోపలక్షితః. సమరసురతయో స్సమరస ఇతి భావః. ఉపమానుప్రాసయో స్ఫుంస్ఫుప్తిః.

శ్లో. వివక్షితామృతనినస్తత్త్వణ ప్రతిసంహృతామ్,

ప్రాపయన్ పవనవ్యాధేర్గిర ముత్తరపక్షతామ్.

౧౫

టీ. వివక్షితాం = చెప్పదలచినదియు, తత్త్వణప్రతిసంహృతాం = తత్త్వణ = అప్పుడే, ప్రతిసంహృతాం = ఆపుకొనబడిన, అర్థవిదః = కార్యజ్ఞానం, పవనవ్యాధేః = ఉద్ధవునియొక్క, గిరం = మాటను, ఉత్తరపక్షతాం = సిద్ధాంతముగుటను, ప్రాపయన్ = పొందించుచున్నవాడై.

తా. కార్యజ్ఞానం యుద్ధవుఁ డేదో మాటలాడనుండఁగా నాయ నమాట కడ్డముదగిలి దానినిఁ బూర్వపక్షముగాఁజేయుచు బలరామ స్వామి మాటలాడెను.

క. స. — వక్త్రమిష్టా వివక్షితా తాం వివక్షితాం, వివక్షితాం వివక్షితే వివక్షితాః వివక్షితాశ్చ; ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. అర్థం వేత్తీతి అర్థవిత్ తస్య అర్థవిదః, విదః విదోః విదాం అర్థవిచ్ఛబ్దః ద. పు. ష. ఏ. సచాసా త్తణశ్చ తత్త్వణః తత్త్వణే ప్రతిసంహృతా తత్త్వణ ప్రతిసంహృతా తాం తత్... ప్రతిసంహృతాం, సంహృతాం సంహృతే సం హృతాః తత్త్వణప్రతిసంహృతాశ్చ; ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ప్రాపయతీతి ప్రాపయన్, ప్రాపయన్ ప్రాపయన్ ప్రాపయంతః ప్రాపయచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. పవనాద్వ్యాధి ర్యస్య స పవనవ్యాధిః తస్య పవనవ్యాధేః, వ్యాధేః వ్యాధోః వ్యాధీనాం పవన వ్యాధిశ్చ; ఇ. పు. ష. ఏ. గిరం, గిరం గిరౌ గిరః గీర్వబ్దః రేఫాంతః స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ఉత్తరశ్చాసా పక్షశ్చ ఉత్తరపక్షః ఉత్తరపక్షస్యభావః ఉత్తరపక్షతా తాం ఉత్తర పక్షతాం, పక్షతాం పక్షతే పక్షతాః ఉత్తరపక్షతాశ్చ; ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ.

వివక్షితామితి. వివక్షితాం వృద్ధత్వాభిమానా దగ్ర వక్త్రమిష్టాం, వచే రూప్యి ణో నా సన్నంతా త్కర్తృణీక్తః. తత్త్వణే వివక్షితామివేత్త్యవిలంబోక్తిః ప్రతిసంహృ తాం రామామహోధానురుద్ధాం, అర్థవిదః అర్థజ్ఞస్య, అతఏవ పవనవ్యాధే రుద్ధవస్య, గిరం ఉత్తరపక్షతాం సిద్ధాంతతాం ప్రాపయన్, స్వయమసత్ప్రకృతవలంబిత్యా దితి భావః. ఏతేన రామస్య వ్యగ్రతోక్తా.

శ్లో. ఘూర్ణయన్ దిరాస్వాదమదపాటలితద్యుతీ,

రేవతీపదనోచ్ఛిష్టపరిపూతపుటే దృశౌ.

౧౬

టీ. మది... ద్యుతీ - మదిర = మద్యముయొక్క, అస్వాద = త్రాగుడు చేతనైన, మద = కైపుచేత, పాటలిత = ఎఱ్ఱగాఁ జేయబడిన, ద్యుతీ = కాంతిగలవియు, రేవతి... పుటే = రేవతీ = రేవతీదేవియొక్క, పదన = నోటియందలి, ఉచ్ఛిష్ట = ఎరిగిపోయి, పరిపూత = కుడుపుబడిన, పుటే = గోళములుగల, దృశౌ = నేత్రమును, ఘూర్ణయన్ = త్రిప్పెను.

తా. మద్యమును ద్రావుటచేఁ గై పెక్కి యెఱ్ఱునై రేవతీదేవి ముద్దు గొనుటచే వివరములైన కన్నులను ద్రిప్పుచు.

శ. ౧.—ఘూర్ణయతీతి ఘూర్ణయత్, ఘూర్ణయత్ ఘూర్ణయన్తః ఘూర్ణయచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. మదిరాయాః ఆస్వాదః మదిరాస్వాదః మదిరాస్వాదేన మదః మదిరాస్వాదమదః పాటలః ఆస్వాదస్సంజాతా పాటలితా మదిరాస్వాదమదేన పాటలితా మదిరా...లితా మది...లితా ద్యుతిః యయోస్తే మద...ద్యుతీ, ద్యుతిం ద్యుతీ ద్యుతీః మది...ద్యుతిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ద్వి. ద్వి. రేవత్యాః వదనం రేవతీ వదనం రేవతీవదనే ఉచ్ఛిప్తం రేవతీవదనోచ్ఛిప్తం రేవతీ...స్తేన పరిపూతే రేవతీ...పూతే పుటీ యయోస్తే రేవతీ...పుటేతే రేవతీ...పుటే, పుటాం పుటే పుటాః రేవతీ...పుటాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ద్వి. దృశం, దృశం దృశౌ దృశః దృశ్శబ్దః శ. స్త్రీ. ద్వి. ద్వి.

ఘూర్ణయన్నితి. పునః మదిరాస్వాదేన మద్యపానన, యో మదస్తేన, పాటలితా ఈషద్రక్షీకృతా, ద్యుతి ర్యయోస్తే, రేవత్యా జేవ్యాః, వదనే య దుచ్ఛిప్తం మద్యరేపన తాంబూలాద్వి అక్షియంబనేన సంక్రాంతమితి భావః. తేన పరిపూతే శుద్ధే, పుటే యయోస్తే దృశౌ ఘూర్ణయత్ భ్రామయన్నితి మద్యవికారోక్తిః ఉచ్ఛిప్తపరిపూతేత్యత్ర 'రతికాలే ముఖం స్త్రీణాం శుద్ధ మాఖేటకే శునా మితి స్మరణాత్. ఉచ్ఛిప్తపావనత్వవిరోధస్యాభాసత్వా ద్విరోధాభాసాలంకారః 'అభాసత్వే విరోధస్య విరోధాభాస' ఇవ్యత ఇతి లక్షణాత్.

శ్లో. ఆక్లేషలోలుపవధూస్తనకార్మశ్యసాక్షిణీమ్,

హ్లాపయన్మభిమానోష్ఠైర్జనమాలాం ముఖానిలైః.

౧౭

టీ. ఆక్లేష...క్షిణీం-ఆక్లేష=కౌగిలియందు, లోలుప=ఆసగొనిన, వధూ=రేవతీ దేవియొక్క, స్తన=కుచములయందలి, కార్మశ్య=బిరుసుడనమునకు, సాక్షిణీం=మద్యస్థపైచూచునదియగు, వనమాలాం=వనమాలను, అభిమానోష్ఠైః-అభిమాన=అహంకారముచేత, ఉష్ఠైః=క్రాగిన, ముఖానిలైః=నిట్టారులుచేత, హ్లాపయత్=వాడఁజేయుచు.

తా. పూవులు దళములు పిందెలు మొదలగువానిచే నిర్మించఁబడి నది గనుక, శ్రియాసంభోగమున ఆమె స్తనములతాకుడుచే మునుపె నలిగియున్న వనమాలికను రోపముచే వెచ్చనైన ముఖమారుతములచే మఱిత వాడఁజేయుచు.

శ. స. — అక్షేషే లోలుపా అక్షేషలోలుపా అక్షేషలోలుపాచ సా వధూశ్చ
అక్షేషలోలుపవనూః అక్షేష...వధ్వాః స్తనా అక్షేష...స్తనా కర్కశస్య భావః
కార్కశ్యం అక్షేష...స్తనయోః కార్కశ్యం అక్షేష...స్తనకార్కశ్యం సాక్షా
ద్దృష్ట్రీ సాక్షిణీ అక్షేష...కార్కశ్యస్యసాక్షిణీ అక్షేష...క్షిణీ తాం అక్షే...క్షిణీం,
సాక్షిణీం సాక్షిణ్య సాక్షిణీః అక్షేష...సాక్షిణీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. మాపయక్,
ప్లాపయక్ ప్లాపయన్తే ప్లాపయన్తః ప్లాపయచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. అభిమానేన
ఉష్ణాః అభిమానోష్ణాః తైః అభిమానోష్టైః, ఉష్ణేన ఉష్ణభ్యాం ఉష్టైః అభిమా
నోష్టశబ్దః ఆ. పు. తృ. బ. వనమాలాం, వనమాలాం వనమాలే వనమాలాః వన
మాలాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ముఖే అనిలాః ముఖానిలాః తైః ముఖానిలైః, అనిలేన
అనిలాభ్యాం అనిలైః ముఖానిలశబ్దః ఆ. పు. తృ. బ.

అక్షేషేతి. పునః అక్షేషలోలుపాయాః ఆలింగనలుభాయాః, వధ్వా రేవత్యాః,
స్తనయోః కార్కశ్యస్య కౌన్తస్యస్య సాక్షిణీ ముపద్రష్ట్రీం, నిత్యం పీడ్యమానా మితి
భావః 'సాక్షాద్దృష్టరి సంక్షా యా మి' తి సాక్షాచ్ఛబ్దా దిని ప్రత్యయః. వనమాలాం
అభిమానోష్టై రహంకారతప్తైః ముఖానిలైర్నిశ్వాసవాతైః, ప్లాపయక్ ప్లాపయక్,
ప్లాపయత్తేర్ధ్యంతాల్లటశ్శత్రాదేశః. 'అదేచ' ఇతి ఆత్మేపుగాగమః. అమూనే మూనసంబం
ధాభిధానాదతిశయోక్తిః.

శ్లో. దధత్సంధ్యారుణవ్యోమస్ఫురత్రారానుకారిణీః,

ద్విషద్ద్వీపరక్తాంగసంగినీ స్వేదవిప్రుషః.

౧౮

ఆ. సంధ్యా...రిణీ-సంధ్యా=సంధ్యాకాలముచేత, అరుణ=ఎఱ్ఱనగు, వ్యోమ=
ఆకాశమందు, స్ఫురత్=మెఱయుచున్న, తారా=నక్షత్రములను, అనుకారిణీ=పోలు
చున్నవియు, ద్విష...సంగినీ-ద్విషత్ = శత్రునందరి, ద్వేష = విరోధముచేత,
ఉపరక్త=ఎఱ్ఱవారిన, అంగ=బడలిచుండు, సంగినీః=కూడికగల, స్వేదవిప్రుషః=చెమట
కుంపురులను, దధత్=ధరించుచున్నవాడై.

తా. సంధ్యాకాలమందు ఎఱ్ఱనైయుండు ఆకాశముననుండు
చుక్కలవలె శత్రువులలపునకువచ్చినందునఁగలిగిన కోపముచే నెఱ్ఱనైన
యొడలినిండ తెల్లగానిండిన చెమటచుక్కలుగలవాడై.

శ. స. — దధత్, దధత్ దధతా దధతః దధచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. సంధ్య
యాఅరుణం సంధ్యారుణం సంధ్యారుణంచ తత్ వ్యోమచ సంధ్యారుణవ్యోమ సం
ధ్యాయఃవ్యోమీ స్ఫురన్త్యః సంధ్యా...స్ఫురన్త్యః సంధ్యా...రన్త్యశ్చ తాః

తారాశ్చ సంధ్యా...తారాః సంధ్యా...తారాః అనుకుర్వంతీతి సంధ్యా...కారిణ్యః
తాః సంధ్యా...రిణీః, కారిణీం కారిణ్యా కారిణీః సంధ్యా...కారిణీశబ్దః ఈ. స్త్రీ.
ద్వి. బ. ద్విపతి ద్వేషః ద్విపద్వేషః ద్విపద్వేషేణ ఉపరక్తం ద్విపద్వేషోపరక్తం
ద్విప...రక్తంచ తత్ అంగంచ ద్విప...క్తాంగం ద్విప...గేనంజంతీతి ద్విప...
సంగిన్యః తాః ద్విప...సంగినీః, సంగినీం సంగిన్యా సంగినీః ద్విప...సంగినీశబ్దః
ఈ. స్త్రీ. ద్వి. బ. స్వేదస్య విప్రుషః స్వేదవిప్రుషః తాః స్వేదవిప్రుషః, స్వేద
విప్రుషం స్వేదవిప్రుషా స్వేదవిప్రుషః ద్విపద్వేష...విప్రుట్కుబ్జః త. స్త్రీ. ద్వి. బ.

దధధితి. పునఃసంధ్యయా అరుణే వోమ్ని, స్ఫురంతీ స్తారాః, అనుకుర్వంతీతి
తథోక్తాః, కుతః ద్విపతి శత్రే, ద్వేషేణ, ఉపరక్తేన గే వపుషి సంగినీ స్సక్తాః,
స్వేదవిప్రుషః స్వేదవిపదాక, 'పుషంతివిందుపుషతాః పుషాంసో విప్రుషః స్త్రీయా
మిత్యమరుః. దధత్. దధానః 'నాభ్యస్తాచ్చతు' రితి మమభావః ఉపమాలంకారః.

శ్లో. ప్రోల్లసత్కుండలప్రోతపద్మరాగదళత్వయా,

కృష్ణోత్తరాసంగరుచం విదధ చ్చైతపల్లవీమ్.

౧౯

టి. ప్రోల్ల...త్విషా-ప్రోల్ల సత్ = మెఱయుచున్న, కుండల = అంటుపోగుల
యందు, ప్రోత = చెక్కబడిన, పద్మ రాగ = పద్మ రాగమణులయొక్క, త్విషా = కాంతి
చేత, కృష్ణోత్తరాసంగరుచం = కృష్ణ = నల్లనైన, ఉత్తరాసంగ = ఉత్తరీయముయొక్క,
రుచం = కాంతిని, చాతపల్లవీం = మామిడి చిగురుసంబంధమైనదానినిగా, విదధత్ =
చేయుచున్నవాడై.

తా. పద్మ రాగపుటంటుజోడుయొక్క యెట్టని కాంతియొక్క కల
యికచేత పై నున్న నల్లనియుత్తరీయమును లేతమామిడాకువన్నెగల
దానినిగాఁ జేయుచు.

శ. స. — కుండలయోః ప్రోతాని కుండల ప్రోతాని పద్మ రాగాణాందళాని
పద్మ రాగదళాని, కుండలప్రోతానిచ తాని పద్మ రాగదళానిచ కుండలప్రోత పద్మ రాగ
దళాని ప్రోల్లసంతితాని కుండల...ళానిచ ప్రోల్ల...ళానిప్రోల్ల...ళానాం త్విట్
ప్రోల్ల...త్విట్ తయాప్రోల్ల...త్విషా, త్విషా త్విషాభ్యాం త్విడ్విః ప్రోల్లస...తిట్కుబ్జః
ష. స్త్రీ. తృ. ఏ. కృష్ణశ్చాసౌ ఉత్తరాసంగశ్చ కృష్ణోత్తరాసంగః కృష్ణోత్తరా
సంగస్యరుక్ కృష్ణో...రుక్ తాంకృష్ణో...రుచం, రుచం రుచా రుచః కృష్ణో...రుక్కుబ్జః
చ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. విదధత్, విదధత్ విదధత్ విదధతః విదధచ్చబ్జః త. పు. చ. ఏ.
చాతపల్లవస్యధయంచాతపల్లవీ తాం చాతపల్లవీం, పల్లవీం పల్లవ్యా పల్లవీః చాత
పల్లవీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ.

ప్రోల్లనదితి. పునః ప్రకర్షణ ఉల్లసతాం కుండలయోః ప్రోతానాం న్యూతానాం, పద్మరాగదళానాం మాణిక్యశకలానాం త్విషా కాంత్యా ప్రోతేతి ప్రపూర్వా ద్వేషః కర్తణీకః యజాదిత్వా త్వం ప్రసారణమ్ కృష్ణోత్తరాసంగో నీలోత్తరీయమ్. 'ద్వాప్రా వాలోత్తరాసంగౌ సమా బృహతికా తథా, సంవ్యాస ముత్తరీయం చే' త్యమరః. తస్య రుచం, చూతపల్లవశ్యేమం చూతపల్లవీం, విదధత్ విదధానః లోహితమిశ్రణా చూతపల్లవపద్మామ్రం కుర్వన్నిత్యర్థః. 'ఘామ్రఘామలౌకృష్ణలోహితే' ఇత్యమర వచనాత్. ఆత్రాప్యస్యరుచోఽస్యదీయత్వాయోగా త్సద్భూత్యాక్షేపే నిదర్శనా.

శ్లో. కకుద్ది కన్యావక్త్రాంతర్వాసలబ్ధాధివాసయా,

ముఖామోదం మదిరయా కృతానువ్యాధముద్వమక్. ౨౦

టీ. కకుద్ది...సయా-కకుద్ది కన్యా=రేవతీదేవియొక్క, వక్త్ర=ముఖముయొక్క, అంతః=లోపల, వాస=ఉనికిచేత, లబ్ధ = పొందఁబడిన, అధివాసయా = తావిగల, మదిరయా=మద్యముచేత, కృతానువ్యాధం-కృత=చేయఁబడిన, అనువ్యాధం=కలయిక గల, ముఖామోదం-ముఖం=నోరియందలి, ఆమోదం=సుగంధమును, ఉద్వమక్= బయలుపడుచు.

శ. స.—కకుద్ది సః కన్యా కకుద్ది కన్యా కకుద్ది కన్యాయాః వక్త్రం కకుద్ది కన్యా వక్త్రం కకుద్ది కన్యా వక్త్రస్య అంతః కకుద్ది...క్రాంతః కకుద్ది...క్రాంతః వాసః కకుద్ది...వాసః కకుద్ది...వాసేనలబ్ధః కకుద్ది...లబ్ధః కకుద్ది...లబ్ధః అధివాసః యస్యాస్యా కకుద్ది...వాసా తయా కకుద్ది...సయా, అధివాసయా అధివా సాభ్యాం అధివాసాభిః కకుద్ది...వాసాశబ్దః ఆ. శ్రీ. తృ. ఏ. ముఖస్య ఆమోదః ముఖామోదః తం ముఖామోదం, ఆమోదం ఆమోదో ఆమోదాక్ ముఖామోదశబ్దః ఆ. పు. ద్వి. ఏ. మదిరయా మదిరాభ్యాం మదిరాభిః మదిరాశబ్దః ఆ. శ్రీ. తృ. ఏ. కృతః అనువ్యాధః యస్మిన్ సః కృతానువ్యాధః తంకృతానువ్యాధం, కృతానువ్యాధం కృతానువ్యాధా కృతానువ్యాధాక్ కృతానువ్యాధశబ్దః ఆ. పు. ద్వి. ఏ. ఉద్వమ తీతి ఉద్వమక్, ఉద్వమక్ ఉద్వమస్తా ఉద్వమస్తః ఉద్వమచ్చబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ.

కకుద్ది తి. పునః కకుద్ది కన్యాయాః రేవత్యాః, వక్త్రస్య, అంతరగ్రంథారే వాసేన స్థిత్యా. లబ్ధోఽధివాసో వాసనా, యయా తయా, తస్మిన్ సౌరభవాసితయేత్యర్థః. 'సంస్కారో గంధమాల్వాద్యై ర్యస్యాస్య' త్తదధివాసన మి' త్యమరః. మదిర యా, కృతానువ్యాధం కృతసంసర్గం, ప్రియాగంధూచగంధినమిత్యర్థః. 'వృధజసౌరసుప సర్గ' ఇతి అనుపసృష్టాదప్రతిత్యయవిధానాదుపసృష్టా ద్వ్యధేర్లు ఇహిత్యయః. ముఖామోదం ముఖగంధవిశేషమ్. 'ఆమోదస్సోఽతీనిహ్నా రీ'త్యమరః. ఉద్వమక్ ఉద్గిరక్ అత్ర మదిరారామముఖయోః, స్యగంధతీరోధాసేన, రామామృతద్దండూచముద్వగంధ

స్వీకారా తద్గుణయోః తత్రోత్తరస్యాత్త విశేషకత్వేన పూర్వసాక్షేతత్వా దంగాం
గిభావేన సంకరః, 'తద్గుణః స్వగుణత్యాగా దన్యోత్కృష్టగుణాహృతిరితి తత్తజాత్.

శ్లో. జగాద వదనచ్ఛద్వ పద్వ పర్యంతపాతినః,

నయ స్పృగులిహ త్వైవ్యత్య ముదగ్రదశనాంశుభిః.

౨౦

టీ. వదన...పాతినః-వదన=ముఖమునెడు, చద్వ=కపటముగల, పద్వ=కమలము
యొక్క, పర్యంత=చెంతను, పాతినః=మెలగుచున్న, మధులిహః=తుమ్మెదలను,
ఉదగ్రదశనాంశుభిః-ఉదగ్ర=వెల్లివిరియుచున్న, దశన=దంతములయొక్క,
అంశుభిః=కాంతులచేత, త్వైవ్యం=తెల్లదనమును, నయక్=పొందించుచు, రామః=
బలరామస్వామి, జగాద=పలికెను.

తా. నోటి సువాసనలకు మూగుచున్న తుమ్మెదలను దంతకాం
తులచే దెల్లబఱచుచు బలరామస్వామి మాటలాడదొడఁగెను.

శ. స.—జగాద జగదతుః జగదుః గదవ్యక్తాయాం వాచీత్యస్యాద కర్తృకాత్
ధాతోః కర్తరి భూతేలిటి పరస్మై ప్ర. పు. ఏ. వదనమితి చద్వయస్యతత్ వదన
చ్ఛద్వ వదనచ్ఛద్వ చ తత్ పద్వంచ వదనచ్ఛద్వ పద్వంచ వదనచ్ఛద్వ పద్వస్య పర్యంతః
వదన...ర్యంతః వదన...పర్యస్తే పతంతీతివదన...పాతినః తాక్ వదన...పాతినః,
పాతినం పాతినౌ పాతినః వదన...పాతిక్ శబ్దః న. పు. ప్ర. బ. నయక్, నయక్
నయస్తా నయంతః నయచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. మధుని, లిహ స్తీతి మధులిహః తాక్
మధులిహః, మధులిహం మధులిహౌ మధులిహః మధులిచ్ఛబ్దః హ. పు. ద్వి. బ.
శ్వేతస్యభావః త్వైవ్యం తత్ త్వైవ్యం, త్వైవ్యం త్వైవ్యే త్వైవ్యాని త్వైవ్యశబ్దః
అ. న. ద్వి. ఏ. దశనానాం అంశవః దశనాంశవః ఉదగ్రాశ్చ తే దశనాంశవశ్చ
ఉదగ్రదశనాంశవః తైః ఉదగ్రదశనాంశుభిః, అంశునా అంశుభ్యాం అంశుభిః
ఉదగ్ర...శుశబ్దః ఉ. పు. త్వు. బ.

జగాదేతి. వదనమేవ. చద్వ కపటం, యస్య త త్పద్వంచ వదనపద్వ మిత్యర్థః, ఛలా
దిశద్దేనాసత్యత్వ ప్రతిపాదనరూపోఽపహ్నవః. తస్య పర్యంతపాతినః ప్రాంతచారిణః
మధుని లీహంతీతి మధులిహః మధుపాక్, క్విప్. ఉదగ్ర రుద్భిత్తై ర్దశనాంశుభిః
దంతకాంతిభిః, త్వైవ్యం ధావశ్యం, నయక్ ఏవం జగాద తద్గుణాలంకారః. తస్య
మధుపసన్నిధావకవదనాపహ్నవసాక్షేతత్వాత్వేన సంకరః.

అవ. బలరామస్వామి చెప్పిన విషయమును చెప్పుచున్నాఁడు.—

శ్లో. యద్వాసుదేవే నాదీన మనాదీనవ మిరితమ్,

వచస స్తస్య సుపది క్రియా కేవల ముత్తరమ్.

౨౧

టీ. వాసుదేవేన=శ్రీకృష్ణస్వామిచేత, అదీనం=నిబ్బరమైనదియు, అనాదీనవం
=దోషరహితమైన, యత్=ఏమాట, ఈరితం=చెప్పబడినదో, తస్య=ఆ, వచసః=
మాటకు, సపది=వెంటనే, క్రియా కేవలం=(ఆయనచెప్పినట్లు) చేయుటయే, ఉత్తరం
=ప్రతివచనము.

తా. ఇప్పుడు శ్రీకృష్ణుడు చెప్పినమాట యెంతయు నొప్పుచు
న్నది. అందు ఏదోషమును గానరాదు. మనమిప్పు డామాటచొప్పు
నడచుటకంటే బదులు చెప్పవలసినదేదియులేదు.

క. స. — యత్ యే యాని యచ్చబ్జః ద. న. ప్ర. ఏ. వసుదేవస్యా పత్యం
పుమాక వాసుదేవః తేన వాసుదేవేన, వాసుదేవేన వాసుదేవాభ్యాం వాసుదేవైః
వాసుదేవశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. దీనం నభవతి త్యదీనం, అదీనం అదీనే అదీనాని అదీన
శబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. నాస్తిఅదీనవో యస్మిన్కాతత్ అనాదీనవం, అనాదీనవం అనాదీ
నవే అనాదీనవాని అనాదీనవశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. ఈరితం, ఈరితం ఈరితే ఈరి
తాని ఈరితశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. వచసః, వచసః వచసోః వచసాం వచశ్శబ్దః స. న.
ష. ఏ. తస్య తయోః తేషాం తచ్చబ్జః ద. న. ష. ఏ. సపది అవ్య. క్రియా,
క్రియా క్రియే క్రియాః క్రియాశబ్దః అ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. కేవలం అవ్య. ఉత్తరం,
ఉత్తరం ఉత్తరే ఉత్తరాణి ఉత్తరశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ.

రామా జగాదే త్యుక్తం, కిం త ది త్యాకౌఠ్యా మాహః—

యదితి. వాసుదేవేన కృష్ణేన, న దీన మిత్యదీనం అకాతరం, నాస్త్వాదీన
వోఽస్యేత్యనాదీనవం నిర్దోషం, 'దోష ఆదీనవోమత' ఇతి విశ్వః. య ద్వచ ఈ
రితం 'ఉత్తిష్టమానస్తు పు' ఇత్యాది పక్ష మౌక్తిక్య య దుక్త మిత్యర్థః. తస్య
వచసః, సపది, క్రియా కేవల ముత్తరం సద్యోఽనుష్ఠానమేవోత్తరం, సిద్ధాంతతత్వే
నోక్తత్వా దితి భావః.

అవ. ఈసంగతి నే చెప్పబోవుచు దీనినిమించిన మంచిమాట లేదను
చున్నాడు.—

శ్లో. నైత ల్లఘుపి భూయస్యా వచో వాచాత్రిశయ్యతే,

ఇంద్రసౌభుధగవ్యగ్ని స్త్విషా నాత్యేతి వ్రాషణమ్. ౧ ౨౩

టీ. లఘుపి = కొంచమైనను, ఏతత్ = ఈకృష్ణనిదగు, వచః = వాక్యము,
భూయస్యా = విక్రమమైన, వాచా=వాక్యముచేత, నాత్రిశయ్యతే = మించబడదు.
తథాపి=అట్లేకదా, ఇంద్రసౌభుధగవి=కట్టెలమోపునను గాల్చునదియైనను, అగ్నిః=
విశ్వ, త్విషా=తనకాంతిచేత, వ్రాషణం=నూర్చుని, నాత్యేతి=మీఱినరదు.

తా. ఈ కృష్ణవాక్యము కొంచమైనను విపులార్థముగలదిగావున నింకొక రెంత హెచ్చుగా నుపన్యసించినను దీనికి మించి సారము లేదు. ఏన్నికట్టెల ప్రోవులను గాల్చుఁగలిగినను అన్ని తేజస్సున సూర్యుని మించఁ జాలదుగదా. ॥

శ. స. — స. అవ్య. ఏతత్ ఏతే ఏతాని ఏతచ్ఛబ్దః ద. స. ప్ర. ఏ. లఘు లఘునీ లఘూని లఘుశబ్దః ఉ. స. ప్ర. ఏ. అపి అవ్య. భూయస్యా భూయసీభ్యాం భూయసీభిః భూయసీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. తృ. ఏ. వచః వచసీ వచాని వచశ్శబ్దః స. స. ప్ర. ఏ. వాచా వాగ్భ్యాం వాగ్భిః వాక్శబ్దః చ. స్త్రీ. తృ. ఏ. అతిశయ్యతే అతి శయ్యేతే అతిశయ్యంతే అతిపూర్వకశీజ్ స్వప్నే ఇత్యస్తాత్సకర్తకాత్ కర్తణి వర్త మానే లటి ఆత్మనే ప్ర. పు. ఏ. ఇంధనానాం ఓఘః ఇంధనాఘః ఇంధనాఘం దహ తీతి ఇంధనాఘధక్, ధక్ దహా దహః ఇంధనాఘధక్శబ్దః హ. పు. ప్ర. ఏ. అపి అవ్య. అగ్నిః అగ్నీ అగ్నయః అగ్నిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. త్వీషా త్వీషాభ్యాం త్వీష్యాః త్వీట్శబ్దః మ. స్త్రీ. తృ. ఏ. స. అవ్య. అత్యేతి అతీతః అతియన్తి అతిపూర్వక ఇదో గతాదిత్యస్తా త్సకర్తకాత్ కర్తరి వర్తమానేలటి పరస్మైపది ప్ర. పు. ఏ. పూషణం పూషణౌ పూష్ణః పూషణశబ్దః న. పు. ద్వి. ఏ.

అథైతదేవ ప్రతిపాదయిష్యే, అనన్యాలిశయనీయతయోపస్కరోతి. —

నైతదితి. లఘు సంక్షిప్తమపి, ఏత ద్వచః, భూయస్యా బహుతరయా, విస్తృతయాపీత్యర్థః. 'ద్విచచనవిభక్త్యే' త్యాదినా ఈయసున్, 'బహోల్లోపాభూచబహో' రిటీకారలోపః. బహోశ్చభూరాదేశః. వాచా నాతిశయ్యతే నాతిరిచ్యతే. గుర్వర్థ త్యాదితిభావః. శిబః కర్తణి లిట్ యక్. 'అయజ్యిక్లితీ'తి అయజాదేశః. తథా హి — ఇంధనాఘా దహతీతి ఇంధనాఘధక్ కాష్టరాశిదాహకః, భూయానపీత్యర్థః. 'క్వీషిఘత్సధత్సభిష్టావాః. అగ్నిః త్వీషా ప్రభయా, పూషణం మూర్యం, అప్యమపీతిభావః. నాత్యేతినాతిక్రమతి, తేజసః ప్రభావత్త్వ మివ వచసోఽర్థవత్త్వ మలంఘ్యత్వ హేతు రి త్యర్థః. అత్ర సమానధర్మస్యబింబప్రతిబింబతయోక్తే ద్ప్రప్తాంతాలంకారః.

అవ. ఐనచోఽగృష్ణవాక్యమే చాలును. నీ వాగాడంబరముకూడ నేల యను దానిని గూర్చి చెప్పును. —

శ్లో. సంక్షిప్తస్యాప్యతోఽన్యైవ వాక్యస్యార్థగరియసః,

సువిస్తరతరా వాచో భాష్యభూతా భవంతు మే.

౨౪

టీ. అతః = ఇందువలన, సువిస్తరతరాః = మిగుల విపులములైన, మే =

నాయొక్క, వాచః = పలుకుట, సంక్షిప్తస్యాపి = సంగ్రహించఁజేసిన,

మాఘటిక—17

అర్థగరియః - అర్థ = సారాంశముచేత, గరియః = గొప్పదైన, అన్యైః = ఈ, వాక్యస్య = మాటకు, భావ్యభూతాః = భావ్యమువంటివి, భవన్తుః = అగుచు.

తా. ప్రకృతాంతము కృష్ణవాక్యమే చాలును గాని నేనుగూడ గంభీరార్థముగల ఆయనమాటలకు వ్యాఖ్యానమువలె చక్కగా విప్పి చెప్పెదను.

శ. స. — సంక్షిప్తస్య సంక్షిప్తయోః సంక్షిప్తానాం సంక్షిప్తశబ్దః అ. న. మ. ఏ. అస్య అనయోః ఏనయోః ఏషాం ఇదంశబ్దః మ. న. మ. ఏ. అతః తసిలస్త మవ్యయం. అవ్య. వాక్యస్య వాక్యయోః వాక్యానాం వాక్యశబ్దః అ. న. మ. ఏ. అత్యంతం గురు గరియః అర్థేన గరియః అర్థగరియః తస్య అర్థగరియః, గరియః గరియసోః గరియసాం అర్థగరియశబ్దః స. న. మ. ఏ. సుష్టువిస్తరాః సువిస్తరాః అతిశయేన సువిస్తరాః సువిస్తరతరాః, సువిస్తరతరా సువిస్తరతే సువిస్తరతరాః సువిస్తరతాశబ్దః అ. స్త్రీ. ప్ర. బ. వాక్ వాచా వాచః వాక్శబ్దః చ. స్త్రీ. ప్ర. బ. భాష్యైః భూతాః భావ్యభూతాః, భావ్యభూతా భావ్యభూతే భావ్యభూతాః భావ్యభూతాశబ్దః అ. స్త్రీ. ప్ర. బ. భవతు భవతాత్ భవతాం భవన్తు భూసత్తాయా విత్తస్యా దకర్తకార్థాలోః కర్తరి విధ్యాదాలోఽపి పరస్మై. ప్ర. బ. మమ మే ఆయోః నా అస్తాకం సః అస్తచ్చబ్దః ద. పు. మ. ఏ.

యది హరివచో నాతిశయ్యతే అలం తర్హి తవాప్యవాగాడంబరై రత ఆహ. —

సంక్షిప్తశ్శ్రితి. అతో హరివచసోఽనతిశయసియత్వాదేవ, సువిస్తరతరాః ప్రపంచతరాః, ప్రథనేవాచశబ్దే ఇతి ఘట్ ప్రతిషేధే. 'ఋదోర బిత్త్యవ మేవాచః, సంక్షిప్తస్యాల్పాక్షరస్యాపి, అర్థేన గరియః, నూత్ర కల్పశ్శ్రిత్యర్థః. 'అల్పాక్షర మసందిగ్ధం పారవ ద్విశ్వతో ముఖమ్, అస్తోభ మనవద్యం చ నూత్రం నూత్ర విదో విదు' రితి లక్షణాత్. అన్యైః వాక్యస్య నాన్యస్య భావ్యభూతాః భాష్యైః స్వయాః నిత్య సమాసః. 'త్వాదా జంతో భూతం క్షీబం సమేఽతీతే చిరేత్రిష్వి'తి వైజయంతీ, వ్యాఖ్యానరూపాభవంత్యర్థః. నూత్ర వ్యాఖ్యానవిశేషో భావ్యం. 'నూత్రస్థం పద మాదాయ వాక్యైః నూత్రానుసారిభిః, స్వపదానిచ వర్ణ్యంతే భావ్యం భావ్యవిదో విదు' రితి లక్షణాత్. యయాతు తదేవ విశేష ప్రకాశనాయ వ్యాఖ్యానయతే న త్వతిశయాత్. ప్రత్యాఖ్యానత ఇత్యదోష ఇత్యర్థః. ఉపహంసకారః.

అవ. ఇట్లు తిన్నగా చండయాత్ర నే స్థిరపఱచుచు దీని కుద్ధపుండ్రేన నడ్డు చెప్పునేమో అని మూడు స్లోకములచే దానిని నిరాకరించును. —

|| స్లో. విరోధివచసో మూకాన్వాగీశానపి కుర్వతే,

జడాన ప్యనులో మూర్ఖాణాం ప్రవాచః కృతినాం గిరః. . . అ॥

టీ. కృతినాం=నేరపరులయొక్క, గిరః=మాటలు, విరోధివచనః=విరుద్ధపు మాటలుగల, వాగీశానపి=వాక్పతులనుసైతము, మూకాక్ష=మూఁగవారినిగా, కుర్వతే=చేయుచున్నది. అనులోమార్థాక్ష=అనుకూల వచనములుగల, జడానపి=అజ్ఞులను సైతము, ప్రవాచః=సంభాషణచతురులనుగా, కుర్వతే=చేయుచున్నది.

తా. ప్రాజ్ఞులైనవారనికి లెజిఁగి మాడాడిరేని వారికిఁ బ్రతికూలముగా మాటలాడఁ దలఁచుకొన్నవారెంతవాదశూరులయ్యును నోడిపోవుదురు. వారికనుకూలురేని యెంతమందులైనను మంచివాగ్ధోరణి కలవారగుదురు.

శ. స.—విరోధీని వచాంసి యేషాంతే విరోధివచనః తాక్ష విరోధివచనః, వచసం వచసౌ వచనః విరోధివచశబ్దః స. పు. ద్వి. బ. మూకం మూకా మూకాక్షమూకశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. వాచాం ఈశాః వాగీశాః తాక్ష వాగీశాక్ష, వాగీశం వాగీశౌ వాగీశాక్ష వాగీశశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. అపి అవ్య. కురుతే కుర్వాతే కుర్వతే డుకృత్తాకరణే ఇత్యస్తా త్సకర్తృకాత్ కర్తరి వర్తమానేలటి అత్త నేపది ప్ర. బ. జడం జడౌ జడాక్ష జడశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. అపి అవ్య. అనులోమః అర్థః యేషాంతే అనులోమార్థాః తాక్ష అనులోమార్థాక్ష, అర్థం అర్థౌ అర్థాక్ష అనులోమార్థశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. ప్రగల్భాః వాచయేషాంతే ప్రవాచః తాక్ష ప్రవాచః, ప్రవాచం ప్రవాచౌ ప్రవాచః ప్రవాక్శబ్దః చ. పు. ద్వి. బ. కృతినః కృతినోః కృతినాం కృతిక్షశబ్దః స. పు. మ. బ. గీః గిరౌ గిరః గీర్బుః రేఘంతః స్త్రీ. ప్ర. బ.

ఇత్థం యానం సిద్ధాంతయిత్వా తత్ప్రోద్ధవప్రతిరోధం హృది నిధాయ త్రిభిః ప్రత్యాచక్షే.—

విరోధీత్యాది. కృతినాం కుశలానాం, గిరః కర్తవ్యః, విరోధివచనః ప్రతికూలవాదినః, వాగీశాక్ష వాక్పతీనపి, 'వాగీశో వాక్పతి స్సమావి' త్యమరః. మూకాక్ష నిర్వాచః, కుర్వతే జడయంతీత్యర్థః. అనులోమౌ=అనుకూలః, అన్ధౌ=భిధేయం, యేషాంతే అనులోమార్థాః అనుకూలవాదినఇత్యర్థః. తాక్ష జడాక్ష మందానపి ప్రవాచః ప్రగల్భవాచః, కుర్వతే, అతోనాన్యద్గిరః ప్రతివాచ్యా ఇతి భావః. అత్ర వాగీశానాం మూకీకరణాత్ జడానాం ప్రవాక్తృకరణాచ్చ శక్యోస్తువర్తనరూపో విశేషాలంకారభేదః. అసంబంధే సంబంధరూపాతిశయోక్తిప్రతిభోతాపీత ఇతి సంకరః.

అవ. తనబా గెఱిగిన రాజునకు తనకుఁ బ్రతికూలముగాఁ దోచినను నీతివేత్తయగువానిమాట పథ్యముగా గ్రహింపఁదగునందు రని తలఁచుకొని చెప్పుచున్నాఁడు.—

షడితి. దుష్టా మేధా యేషాంతే దుర్జ్జనో మందబుద్ధయోఽపి, 'నిత్యమసిచ్చి' జామేధయో' రితి సమాసాంతోఽసిచ్చిత్యయః. గ్రంథా నాశనసాదీక, అధీత్య పతి త్యా, గుణాః సంధివిగ్రహయానానవైవ్యధీభావసమాశ్రయాభ్యాః షట్, శక్తయః ప్రభుమంత్రోత్సాహాభ్యా స్తిస్రః, సిద్ధయః పూర్వోక్తశక్తిత్రయసాధ్యాః పురుషార్థాః లాభాత్తకాః తాశ్చుతిస్రః ప్రభువనిధిర్మంత్రసిద్ధిరుత్సాహసిద్ధిశ్చేతి. ఉదయాః వృద్ధి త్తయస్థానానిచ త్రీణీనిన్యాయేన ఉదయాఉచ్యంతే—తత్రవృద్ధిత్తయాపూర్వోక్తశక్తి త్రయసాధ్యా శక్తిసిద్ధ్యోః పూర్వావస్థాత ఉపచయాపచయా స్థానం సామ్యేనావ స్థానంతే చ త్రయ ఇతి వ్యాకర్తం వ్యాఖ్యాతుం అలం సమర్థాః 'పర్యాప్తివచనే' వ్యయమధేష్వి'తి తుముక ప్రత్యయః. పంచాంగనిర్ణయశక్తివికలానాం సిద్ధ్యాదిస్వరూప సంఖ్యామాత్రపాతకానా మశాస్త్రజ్ఞత్వా దుద్ధవాదయో నగ్రహ్యవచన ఇత్యభిసం ధిః. అత్రామరసింహః—'సంధి ర్నా విగ్రహో యాన మాసనం వైవ్యధ మాశ్రయః, షడ్గుణా శ్చక్తయస్తిస్రః ప్రభావోత్సాహమంత్రజాః. త్తయస్థానంచ వృద్ధిశ్చుతివ ర్గో నీతివేదిహమ్.' ఇతి అత్రారివిజిగీషార్వ్యవస్థాకరణత్వణ మైక్యం సంధిః విరోధో విగ్రహః. విజిగీషో రరిం ప్రతి యాత్రా యానమ్. తయోర్నిధిః ప్రతిబద్ధశక్త్యోః కాల ప్రతీక్షయా తూష్ణీ మవస్థాన మాసనమ్. దుర్బలప్రబలయోః ద్వియోః వాచికమాత్ర స మర్పణం వైవ్యధీభావః. అరిణా పీడ్యమానస్య బలవదాశ్రయణం సమాశ్రయః కోశదం డోత్థంతేజఃప్రభావః. కర్తవ్యాధేమ స్థేయాక ప్రయత్నఉత్సాహః షడ్గుణ్యచింతనం మంత్రః. సుగమ మన్యదితి సంక్షేపః. అత్ర కేషాంచిల్లక్షణాన్యచ్యంతే—'ఉత్కృష్ట బలవీర్యస్య విజిగీషార్జయేషిణః, గుణామరక్తప్రకృతే ర్వాత్రా యానమితి స్పృతమ్. అసనం తుల్యబలయోరరినాయకయో స్సమమ్, పరస్పరస్య సామర్థ్యేఽధికారా దాసనం స్పృతమ్. అరేశ్చ విజిగీషోశ్చ తత్పంచవిధముచ్యత' ఇతి. వైవ్యధీభావస్తు—'బలినో ద్విషతో ర్త్తధ్యే వా చాత్మాసం సమర్పయేత్, వైవ్యధీభావేన వర్తత కాకాక్షీవ దలక్షితః. ఉచ్చిద్యమానో బలవాన్నిరపాయ ప్రతిక్రియః, కులోద్గతం శత్య మార్య మాశ్రయేత బలోత్కృత' ఇతి ఉత్తిష్ఠమానస్తు పరో నోపేత్య ఇతిహరే ర్వాక్యం యానాశ్రిత మభిప్రేత్య ఉక్తవా నీతి సంక్షేపః.

అవ. కాస్త్రీయ వచనముల పదాహరించువాడే శాస్త్రజ్ఞుడు. వానిమాటయే ప్రమాణముగా గ్రహింపఁ దగుననినఁ గాదనుచున్నాడు.—

శ్లో. అనిర్లోడితకార్యస్య వాగ్జాలం వాగ్నినో వృథా,
 ॥ నిమిత్తా దపరాధేషో ధానుష్క సేవ వల్లితమ్ ॥ ౨౭

టీ. అనిర్లోడితకార్యస్య=అనిర్లోడిత=చక్కఁగా శోధించఁబడని, కార్యస్య= కృత్యముగల, వాగ్నినః=బహువక్తయొక్క, వాగ్జాలం=మాటలసమూహము, నిమిత్తాత్

=గుణినుండి, అపరాధేహిః=చెదరినబాణముగలిగిన, ధానుష్కస్య=విలుకానియుక్కు, వర్ణితమివ=పరుగువలె, వృథా=వ్యర్థము.

తా. శాస్త్రము లెన్నిచదివినను కర్తవ్యాకర్తవ్య వివేకములేని, పదరుజోతుమాటలు! గుణితమైన బాణములుగల విలుకాని గంతులవలె నిర్వర్ణకములు! కావున కార్యమెఱిగి చెప్పువానిమాటయే తీసికోవలెను. ఊరక పదరువానిమాటలు లెక్కనేయరాదు.

శ. స.—కర్తుం యోగ్యం కార్యం అనిష్టోడితం కార్యం యేనసః అనిష్టోడిత కార్యః తస్య అనిష్టోడిత కార్యస్య, కార్యస్య కార్యయోః కార్యాణాం అనిష్టోడితకార్య శబ్దః అ. ఘ. మ. ఏ. వాచాం జాలం వాగ్జాలం, వాగ్జాలం వాగ్జాలే వాగ్జాలాని వాగ్జాల శబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. వాచోఽస్య సంతీతి వాగ్గీ తస్య వాగ్గీనః, వాగ్గీనః వాగ్గీనోః వాగ్గీవాం వాగ్గీకశబ్దః న. పు. మ. ఏ. వృథా అవ్య. నిమిత్తాత్ నిమిత్తాభ్యాం నిమిత్తేభ్యః నిమిత్తశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. అపరాధః, ఇమః యస్యసః అపరాధేమః తస్య అపరాధేహిః, అపరాధేహిః అపరాధేహ్యః అపరాధేహాణాం అపరాధేమ శబ్దః ఉ. పు. మ. ఏ. ధనుః ప్రహరణమస్య ధానుష్కః తస్య ధానుష్కస్య ధానుష్కస్య ధానుష్కయోః ధానుష్కాణాం ధానుష్కశబ్దః అ. పు. మ. ఏ. ఏవ, అవ్య. వర్ణితం వర్ణితే వర్ణితాని వర్ణితశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ.

సను శాస్త్రోక్తార్థవ్యాఖ్యాతైవ శాస్త్రజ్ఞః సమ గ్రాహ్యవచనశ్చేత్యాశంక్య వేత్తాహ.—

అనిష్టోడితేతి. అనిష్టోడితం అనాలోచితం కార్యం యేన తస్య, కార్యాకార్య మజానత ఇత్యర్థః. వాచోఽస్య సంతీతి వాగ్గీ వావదూకః, 'వాచోయుక్తిపటు ర్వాగ్గీ వావదూకశ్చ వక్తరీ' త్యమరః. 'వాచోగ్గీని' రితి గ్గీనిప్రత్యయః. తస్య వాగ్జాలం వాగాడంబరం నిమిత్తాల్లక్యైత్, 'వేధ్యం లక్ష్యం శరవ్యం చ నిమిత్తం చ సమంవిదు' రితి వైజయంతీ. అపరాధేహిః ఘృతబాణస్య ధనుః ప్రహరణ మస్మేతి ధానుష్క ధన్వీ. 'ప్రహరణ మితి తక్'. 'ఇనుసుక్తాంతాత్కై, ఇదుపధస్యచేతి పత్వం. 'అపరాధపుష్కోఽసౌ లక్ష్యద్యక్ష్యుతసాయకః, ధన్వీ ధనుష్కా ధానుష్క' ఇతి చామరః. తస్య వర్ణితమివ వృథా నిష్ఫలం, కార్యజ్ఞస్య వచోగ్రాహ్యం న తు వాచాటస్మేతి భావః.

అవ. ఇట్లు పాఠ్యము మొదలగువాని వల్ల వేసినంతమాత్రముననే నీతివేత్త కాఁడు. అనిచెప్పి తానే ఆ నీతిస్వరూప మెట్టిదో తెలుపుచున్నాఁడు.—

శ్లో. సర్వకార్యశరీరేషు ముక్త్యాంగస్కంధపంచకమ్,

సౌగంధామివాత్మాన్యో నాస్తి ముత్రో మహీభృతామ్. ౨౨

టీ. సర్వకార్యశరీరేషు=శరీరములఁ బోలు నెల్ల కార్యములయందును, అజ్ఞస్కంధ పఞ్చకం=స్కంధములఁ బోలు పంచాంగమును, ముక్త్యా=విడిచి, సౌగతానాం=బొద్దులకు, అన్యః=దేహాన్ని మైన, ఆత్మేవ=ఆత్మవలెనే, మహీభృతాం = రాజులకు, అన్యః = వేలగు, మంత్రః=నీతికార్యాలలోచనము, నాస్తి=లేదు.

తా. బొద్దులకు విషయప్రపంచ మనెడు రూపస్కంధమును, వానియొక్క జ్ఞానప్రపంచ మనెడు వేదనాస్కంధమును, ఆలయ విజ్ఞాన సంతాన మనఁగా విజ్ఞానస్కంధమును నామప్రపంచమును సంజ్ఞాస్కంధమును వాసనాప్రపంచమును సంస్కారస్కంధమును, ఈ పంచస్కంధములకంటె ఇతరమైన ఆత్మ లేదో అట్లేరాజులకును కర్తారంభోపాయము పురుషద్రవ్యసంపద, దేశకాలవిభాగము, వినిపాతప్రతీకారము, కార్య సిద్ధి యను శరీరముతో తుల్యమైన పంచాంగములకంటె నితరమైన మంత్రములేదు.

శ. స.—కర్తుం యోగ్యాని కార్యాణి కార్యాణి శరీరాణి వ కార్యశరీరాణి సర్వాణి చ తాని కార్యశరీరాణిచ సర్వకార్యశరీరాణి తేషు సర్వకార్యశరీరేషు, శరీరే శరీరయోః శరీరేషు సర్వకార్యశరీరశబ్దః అ. న. స. బ. ముక్త్యా క్త్వాంత మవ్యయం. అజ్ఞానిస్కంధా ఇవ అంగస్కంధాః పంచపరిమాణ మన్యపంచకః అజ్ఞ స్కంధానాం పంచకః అజ్ఞస్కంధపంచకః తం అజ్ఞస్కంధపంచకం, పంచకం పంచకా పంచకా అంగస్కంధపంచకశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. సుగతః భక్తిః యేషాంతే సౌగతాః తేషాం సౌగతానాం, సౌగతస్య సౌగతయోః సౌగతానాం సౌగతశబ్దః అ. పు. ష. బ. ఇవ అవ్య. ఆత్మా ఆత్మానా ఆత్మానః ఆత్మకాశబ్దః న. పు. ప్ర. ఏ. అన్యః అన్యః అన్యే అన్యశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. న. అవ్య. ఆస్తిస్తః సన్తి ఆసభవిత్యస్మాద కర్తృకాధాతోః కర్తరి వర్తమానేలటి పరస్మై ప్ర. ఏ. మంత్రః, మంత్రః మంత్రై మంత్రాః మంత్రశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. మహీం బిభృతీతి మహీభృతః తేషాం మహీ భృతాం, మహీభృతః మహీభృతోః మహీభృతాం మహీభృచ్ఛబ్దః త. పు. ష. బ.

ఇత్థం షడ్గుణ్యాదిపాతమాత్రం న మంత్ర ఇతి సిద్ధే సంప్రతి స్వయం మంత్ర స్వరూప మాహ.—

సర్వేతి. కార్యాణి సంధ్యాదీని, తాని శరీరాణివేత్త్యపమితసమాసే వ్యాఖ్యానే సౌగతానా మివేతి లింగాత్. తేషు సర్వేషు కార్యశరీరేషు సర్వేషు శరీరేషు, సర్వకార్యేషుత్వార్థః. అంగాని స్కంధా ఇవేతి పూర్వవత్ప్రమాణం, తేషు

పంచకం ముక్తాస్కంధపంచకమివ అంగపంచకం ముక్తేత్వత్వః. పంచ పరిమాణ మస్మేతి పంచకః 'సంఖ్యాయా స్సంజ్ఞాసంఘనూత్రాధ్యయ నేష్వితికన్పిత్యయః. సుగ తో భక్తిర్భజనీయో యేషాం సాగతా బాధాః 'భక్తిరతి నూత్రేగ అన్పిత్యయః. తే షా మన్య ఆత్మేవ, మహీభృతా మన్యో మంత్రో నాస్తి కర్తృజ్ఞా మారంభోపాయః, పురుషద్రవ్యసంపత్, దేశకాలవిభాగః, వినిపాత ప్రతీకారః, కార్యసిద్ధిశ్చేతి పంచా గాని, యథాహ కామందకః—'సహాయా స్సాధనోపాయా విభాగో దేశకాలయోః, విపత్తేశ్చ ప్రతీకారః సిద్ధిః పంచాంగ మిష్యతే' ఇతి. రూప వేదనా విజ్ఞానసంజ్ఞా సంస్కారాః పంచస్కంధాః. తత్ర విషయప్రపంచో రూపస్కంధః తజ్జ్ఞానప్రపంచో

వేదనాస్కంధః. ఆలయవిజ్ఞానసంతానో విజ్ఞానస్కంధః. నామరూపంచస్సంజ్ఞా స్కంధః. వాసనాప్రపంచ స్సంస్కారస్కంధః. ఏవం పంచధా పరివర్తమానో జ్ఞాన సంతాన ఏవా త్తేతి బాధాః. ఏవం చ యథా బాధానాం సర్వేషు శరీరేషు స్కంధ పంచకాతిరిక్త ఆత్మా నాస్తి, తథా రాజ్ఞా ముక్తాంగపంచకాతిరిక్తో మంత్రో నాస్తి త్యుపమాలంకారః. తచ్చ ఆస్తాంకం సమగ్ర మేవేత్యయ మేవ యాత్రాకాల ఇతిభావః.

అవ. విచారించబడిన విషయమును నెఱవేర్చుటకు విలంబమునర్పక దగదని నడుపుచున్నాడు.—

శ్లో. మంత్రో యోధ ఇవాధీర స్సర్వాంగై స్సంవృతై రపి,

చిరం న సహతే స్థాతుం పరేభ్యో భేదశంకయా.

౨౯

టీ. సంవృతైః = గు పములగు, సర్వాంగైః = కర్తారంభోపాయము మున్నగు పంచాంగములతోడను (వత్సస్థలదులతోడను), ఉపలక్షితోఽపి = కూడికొనినద య్యగు, మంత్రః = నీతికార్యాలోచనము, అధీరః = పిరికివాడైన, యోధఇవ = యుద్ధభటుడుంబోలె, పరేభ్యః = ఇతరులవలన (శత్రువులవలన), భేదశంకయా = మూఁడవవానికిఁ జెలియుననుభీతిచే (చీల్చబడుచుననుభయముచేత), చిరం స్థాతుం = ఆలస్యముచేయుటకు (చాలసేపు నిలువఁబడుటకు), న సహతే = ఓర్వదు.

తా. పిరికిబంటు రొమ్ముమొదలగు నవయవముల నెల్లఁ గవచా దులతోఁ గప్పకొనియు యుద్ధమున శత్రువులు భేదించుటను భీతిచేఁ జాల సేపు నిలువనోపని యట్లే సంధ్యాదివిషయముగు కార్యాలోచనము గార్యారంభోపాయము మున్నగు పంచాంగములచే సుగుప్తంబయ్యి నితరులకుఁ దెలియునను సంశయమున విలంబమును నైఁచదు. ఆలోచించు బడిన విషయము బయల్పడినచో గార్యహాని యగుం గావున విలంబము సేయంజునదు,

శ. స.—మంత్రః, మంత్రః మంత్రే మంత్రాః మంత్రశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. యుధ్యత ఇతి యోధః, యోధః యోధా యోధాః యోధశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. ఇవ ఆవ్య. అధీరః అధీరా అధీరాః అధీరశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. సర్వాణి చ తాన్యం గాని సర్వాంగాని తై స్సర్వాంగైః, అంగేన అంగాభ్యాం అంగైః సర్వాంగశబ్దః అ. న. తృ. బ. సంవృతైః, సంవృతేన సంవృతాభ్యాం సంవృతైః సంవృతశబ్దః అ. న. తృ. బ. అపి ఆవ్య. చిరం ఆవ్య. న ఆవ్య. సహతే సహతే సహంతే షహ మర్షణఇత్యస్తా దకర్తృకాధాతోః కర్తరి వర్తమానే లటి ఆత్తనే షది ప్రథమపురుష ఏ...తః స్థాతుం తుమున్నంతమవ్య. పరస్తాత్, పరాత్ పరాత్ పరాభ్యాం పరేభ్యః పరశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. భేదస్యశంకా భేదశంకా తయా భేదశంకయా, శంకయా శంకాభ్యాం శంకాభిః భేదశంకాశబ్దః అ. స్త్రీ. తృ. ఏ.

అథ మంత్రితార్థక్రియాలింగే దోష మాహ.—

మంత్ర ఇతి. సంవృతైః గుప్తైః సర్వాంగైః పూర్వోక్తైః ఉపాయాదిభిః, ఉర స్థస్థలాదిభి శోషపలక్షిత సర్వాంగసంవృతోఽపీత్యర్థః. మంత్రో విచారః, అధీరోభీరుః, యుధ్యత ఇతి యోధః భటఇవ పచాద్యచ్. పరేభ్యః అశ్యేభ్యోఽరిభ్యశ్చ. 'పరందూ రాన్యముఖ్యేషు పరోఽరిపరమాత్మనో' రితి వైజయంతీ. భేదో విదారణం, తృణీయగాభిత్వంచ తస్య శంకయా చిరం స్థాతుం విశంభితు మిత్యర్థః. న సహతే న త్తమతే. 'శకధ్యపే' త్యాదినా తుమున్నత్యయః. అతో న విశంభితవ్యం అవ్యథా మంత్రభేదే కార్యహానిః స్యా దితి భావః.

అవ. మఱియు నీతి స్వరూపమునుబట్టియు విలంబముచేయరాదను నభిప్రాయ మును చెప్పుచున్నాడు.—

స్తో. ఆత్మోదయః పరజ్యాని ర్ద్వయం నీతిరితీయతీ,

త దూరీకృత్య కృతిభి ర్వాచస్పత్యం ప్రతాయతే.

30

టీ. ఆత్మోదయః=ఆత్మోదయయొక్క, ఉదయః=వృద్ధి, పరజ్యాని=పరశత్రువుని యొక్క, జ్యానిః=హానియు, ఇతి=అను, ద్వయం=రెండు, ఇయతీ=ఇంతమాత్రమే, నీతిః=నీతిసంగ్రహము, తత్=ఆరెంటిని, దూరీకృత్య=అంగీకరించి, కృతిభిః=నేర్పరుల చేత, వాచస్పత్యం = వాగ్మిత్యము, ప్రతాయతే=విస్తరింపబడుచున్నది.

తా. తనయభివృద్ధి శత్రునాశనము నను నీరెండుమాత్రమే నీతి యొక్క సారాంశములు. వీనినే నేర్పరులగు వారు పలుదెఱుగుల విస్తరించి చెప్పుదురు. కావున దన యభివృద్ధిగోరెడువాడు బ్రాలుమూలకయే శత్రువుల బరిమార్చవలయు.

శ. స.—అత్త సః ఉదయః అత్తోదయః, ఉదయః ఉదయో ఉదయః అత్తోదయశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. పరస్య జ్యోనిః పరజ్యోనిః, జ్యోనిః జ్యోనీ జ్యోనయః పరజ్యోనిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. ద్వౌ అవయవో అస్య ద్వయం ద్వయే ద్వయని ద్వయశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. నీతి నీతీ నీతయః నీతిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. ఇతి అన్య. ఇదం పరిమాణ మస్యా ఇతి ఇయతీ, ఇయతీ ఇయత్యో ఇయత్యః ఇయతిశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. తత్ తే తాని తచ్ఛబ్దః ద. న. ద్వి. ఏ. ఊరికృత్య ల్యబంతమవ్య. కృతినా కృతిభ్యాం కృతిభిః కృతిశబ్దః న. పు. ప్ర. బ. వచసాం పతి వచస్పతిః వచస్పతీర్భాషా వాచస్పత్యం, వాచస్పత్యం వాచస్పత్యే వాచస్పత్యాని వాచస్పత్యశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. ప్రతాయతే ప్రతాయేతే ప్రతాయంతే ప్రపూర్వక తనువిస్తారే ఇత్యస్తాత్సకర్త కాధాతోః కర్తణి వర్తమానే లటి అత్త సేపది ప్ర. ఏ.

కించ నీతిస్వరూపపర్యాలోచనయాపి న విశంబః కార్య ఇత్యభిప్రేత్యాహ.—

అత్తోదయఇతి. అత్త సః ఉదయో వృద్ధిః, పరస్య జ్యోని ర్జానిః 'పిజ్యాహజ్య రిభ్యోనిరి' త్యౌజాదికో నిప్రత్యయః. ఇతి ద్వయం ఇదం పరిమాణ మస్యా ఇయతీ ఏతావతీ. 'కిమిదంభ్యాం వో ఘ' ఇతి వతుపావస్యఘశ్చ 'ఉగితశ్చే'తి జీవ. నీతిర్నీతి సంగ్రహః, ఏతద్ద్వయాలిరిక్తో న కశ్చిన్నీతిపదాథోఽస్తీత్యర్థః. యదన్యత్ షాడ్గు జ్యాదివర్ణనం, సర్వోఽప్యయ మవైయవ ప్రపంచ ఇత్యాహ—తదితి. తద్వయ మూరీకృత్య అంగీకృత్య, 'ఊరికృత మురరీకృత మంగీకృత'మి త్యమరః. 'ఊర్వాదిచ్చి డాచశ్చే'తి గతిసంజ్ఞాయాం, 'మగతిస్తాదయ' ఇతి సమాసే క్త్వో ల్యబాదేశః. కృతిభిః కుశలైః, వాచస్పత్యం వాగ్గీత్యం, కస్మాదిత్వాదలుక్సత్వే షష్ట్యః పతిపుత్రేత్యాది నా సత్త్వమితి స్వామీ త స్మఛందోవిషయత్వాత్. బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ ష్యశ్చి త్యయః. ప్రతాయతే విస్తార్యతే, కర్తణి లట్. 'తనోతేర్య కీ'త్యాత్వం, తస్మా దాత్తోదయాధిభిరవిశంబా చ్చక్తు రుచ్చేత్తవ్యఇతి భావః.

అవ. వృద్ధిగలిగియున్నవానికి శత్రువులను నిరసించుటతో నేమియన నట్లుగాదను మన్నాడు.

శ్లో. తృప్తియోగః పరేణాపి న మహిమ్నా మహీయసామ్,

|| పూర్ణ శృంగద్రోదయాకాంక్షీ దృష్టాంతోఽత్ర మహర్ణవః. || 30

టీ. మహీయసాం=మహత్తులకు, పరేణాపి=ఉత్కృష్టమైనట్టియు, మహిమ్నా=విశ్వరూపమో, తృప్తియోగః=తనివినొందుట, న=హృదయ, అత్ర=ఈయర్థమున, పూర్ణస్సక్=పరిపూర్ణుడయ్యును, శృంగద్రోదయాకాంక్షీ=శృంగద్రోదయమునకోరుచున్న మహర్ణవః=సముద్రుడు, దృష్టాంతః=నిదర్శనము.

తా. సముద్రుడు జలపరిపూర్ణుడైనను దనివినొందక చంద్రోదయమును నిరీక్షించుచున్నట్లే రాజులు మిగుల నైశ్వర్యవంతులయినను నింతయ చాలుననక యింకను వృద్ధికోరికు యత్నముజేయవలయునని భావము.

శ. స.—తృప్తిర్యోగః తృప్తియోగః, యోగః యోగో యోగాః తృప్తియోగశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. పరేణ పరాభ్యాం పరైః పరశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. ఆపి ఆవ్య. న ఆవ్య. మహతో భావః మహిమా తేన మహిమ్నా మహిమ్నా, మహిమభ్యాం మహిమభిః మహిమస్యబ్దః స. పు. తృ. ఏ. అత్యంతం మహంతః మహియాంసః తేషాం మహియసాం, మహియసః మహియసోః మహియసామ్ మహియశ్శబ్దః స. పు. య. బ. పూర్ణః పూర్ణో పూర్ణాః పూర్ణశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. చంద్రస్య ఉదయః చంద్రోదయః చంద్రోదయం ఆకాంతతీతి చంద్రోదయాకాంతీ, ఆకాంతీ ఆకాంతీణా ఆకాంతీణః చంద్రోదయా కాంతీస్యబ్దః స. పు. ప్ర. ఏ. దృష్టః అంతః యస్మిక్తాః దృష్టంతః, అంతః అంతో అంతాః దృష్టంతశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. అత్ర క్రలంతమవ్య. అర్థాంసి అస్మిన్ సంతీతి అర్థవః మహాంశ్చాసావర్ణవశ్చ మహార్ణవః, అర్థవః అర్థవో అర్థవాః మహార్ణవశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.

నను లభ్యోదయస్య కిం పరోచ్ఛిత్త్యా సేత్యాహ.—

తృప్తియోగఇతి. మహియసాం మహాత్మనాం, పరేణ ప్రభూతేనాపి, మహిమ్నా ఐశ్వర్యేణ, తృప్తియోగః మహానయ మస్తాకం విభవ ఏతావాసేవ అల మితి సంతోషలాభః, స, అత్ర తృప్త్యభావే పూర్ణ స్సక్ చంద్రోదయాకాంతీ, వృద్ధిర్థమితి భావః. మహార్ణవ స్సముద్రవీవ దృష్టంతః దృష్టో అంతో నిశ్చయో యస్మిక్తా స దృష్టంతో నిదర్శనం, ఉపమానమితి యావత్. స రాజ్ఞాం వృద్ధావలంబుద్ధిః కార్యా. ‘అసంతుష్టా ద్విజానస్తా సుంతుష్టా ఇవ పార్థివాః, సలజ్జాగణికానస్తా నిర్లజ్జేవ కులాంగ నేతి న్యాయా దితి భావః. నాయం దృష్టంతాలంకారః, బింబప్రతిబింబభావేనాపమ్యస్య గమ్యత్వే తస్యోత్థానాత్. కిం తు దృష్టంతశబ్దేన తస్యా భిధానాత్ ఉపమాలంకారః. అతఏవ దృష్టంతో దాహరణనిదర్శనరూపాః శబ్దా స ప్రయోక్తవాః పాదుక్త్యా పతే రిత్యేకావశ్యలంకారః.

“అసంతుష్టా ద్విజానస్తా సుంతుష్టా ఇవ పార్థివాః, సలజ్జాగణికానస్తా నిర్లజ్జేవ కులాంగ నా” యను న్యాయము నీయర్థమును జాటుచున్నది.

అవ. ఆట్లయినను దనివినొందుట యసాధ్యమనుచున్నాడు.—

శ్లో. సంపదా సుస్థిరం మన్యో భవతి స్వల్పయాపి యః,
కృతకృత్యో విధి ర్న న్యే న వర్ధయతి తస్య తామ్.

39

టీ. యః=ఎవడు, స్వల్పయాపి=కొంచుమైనను, సంపదా=కలిమితేత, సుస్థిరం=మన్యః=స్వచ్ఛచిత్తుడననుకొనువాడు, భవతి=అగునో, తస్య=వానియొక్క, తాం=ఆసంపదను, కృతకృత్యః = తనపని నెఱవేర్చుకొనిన, విధిః = దైవము, నవర్ధయతి = పెంపొందజేయుడు, ఇతి=అని, మన్యే=తలచెదను.

తా. కలిగినదానితో తృప్తిబొంది పురుషకారములేకుండనుండు వానికి దైవముతోడృడఁడు అని తలంచెదను.

శ. స. — సంపదా సంపద్యాం సంపద్భిః సంపచ్ఛబ్జః ద. శ్రీ. తృ. ఏ. సుస్థిరమాత్మానం మన్యత ఇతి సుస్థిరం మన్య, మన్యః మన్యా మన్యాః సుస్థిరం మన్యశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. భవతి, భవతి భవతః భవంతి భూసత్తాయా మిత్యస్తాదకర్త కాధ్యాయోః కర్తరి వర్తమానేలటి పరస్మైపది ప్ర. పు. ఏ. స్వల్పయా స్వల్పభ్యాం స్వల్పాభిః స్వల్పాశబ్దః అ. శ్రీ. తృ. ఏ. అపి అవ్య. యః యా యే యచ్ఛబ్జః ద. పు. ప్ర. ఏ. కర్తుం యోగ్యం కృత్యం కృతం కృతం కృత్యం యేనః కృతకృత్యః, కృత్యః కృత్యా కృత్యాః కృతకృత్యశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. విధిః, విధి విధయః విధిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. మన్యే తిజ న ప్ర తిరూపకమవ్యయం. న అవ్య. వర్ధయతి, వర్ధయతి వర్ధయతః వర్ధయంతి వృధువృద్ధావిత్యస్తాత్సకర్త కాణ్ణి జంతాత్కర్తరివ వర్తమానేలటి పరస్మైపది ప్రథమపురుష. తస్య, తస్య తయోః తేషాం తచ్ఛబ్జః ద. పు. య. ఏ. తాం తేతాః తచ్ఛబ్జః ద. శ్రీ. ద్వి. ఏ.

తథాపి సంతోషే దోష మాహ. —

సంపదేతి. యః స్వల్పయాపి సంపదా సుస్థిర మాత్మానం మన్యత ఇతి సుస్థిరం మన్యః, స్వచ్ఛమానో భవతి, 'ఆరద్ధ్వివది'తి ముమాగమః. తస్య అల్పసంతుప్తస్య, తాం స్వల్పసంపదం, కృతకృత్యః తావతైవ కృతార్థః విధిః దైవమపి, న వర్ధయతీతి మన్యే పారుషహీనం దైవమపి జాగుప్సతే తత్ప్రవృత్తేః పారార్థ్యా దితి భావః. మన్యే ఇత్యేతస్య వాక్యార్థః కర్త. మన్య ఇత్యేత త్రిజంత ప్రతిరూపక మవ్యయమ్. 'మన్యే శంకే స్తువం రూపం ప్రాయ ఇత్యేవమాదయ' ఇతి.

అవ. ఇదిగాక పరాక్రమమువల్ల లభించినదియే యుదయము (పృథ్వి) గాని మఱియొండుగాదని చెప్పుచున్నాడు. —

శ్లో. సమూలభూత మఘ్నంతః పరా నోద్ధ్యంతి మానిసః,

ప్రధ్వంశితాంధతమన స్త త్రోదాహరణం రవిః.

33

టీ. మానినః = మానవంతులు, పరాక్ = శత్రువులను, సమూలఘాతం = మూల
 చేదమగునట్లు, అఘ్నంతః = సంహరించనివారలై, నోద్యంతి = ఉదయము (వృద్ధి)ను బొం
 దరు. తత్ర = అవిషయమున, ప్రధ్వంసితాంధతమసః = ప్రధ్వంసిత = (ఉదయించుటకు
 ముందే) నశింపబడిన, అంధతమసః = గాఢాంధకారముగల, రవిః = సూర్యుడు,
 ఉదాహరణం = దృష్టాంతము.

తా. సూర్యుడు చీకటిని పోగొట్టి యుదయించు చందమున
 రాజులు శత్రువులను దునుమాడియే యభ్యుదయమును గాంతురు.

శ. స. — సమూలఘాత్యా సమూలఘాతం ఇములంతమవ్యయం, అఘ్నంతః,
 అఘ్నన్ అఘ్నంతో అఘ్నంతః అఘ్నచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. బ. పరాన్, పరం పరా
 పరాన్ పరశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. న అవ్య. ఉదేతి ఉదీతః ఉద్యంతి ఉత్పావ్యకణ్
 గతావిత్యస్తా దకర్తకాధాతోః కర్తరి వర్తమా నేలట్ పరస్మైపది ప్ర. బ. మానః
 ఏషామస్తీతి మానినః, మానీ మానినా మానినః మానిన్మబ్దః న. పు. ప్ర. బ. అంధయ
 తీత్యంధం అంధంతమః అంధతమసం ప్రధ్వంసితం అంధతమసం యేనః ప్రధ్వంసి
 తాంధతమసః, తమసః తమసా తమసాః ప్రధ్వంసితాంధతమసశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.
 తత్ర త్రలంతమవ్యయం ఉదాహరణం ఉదాహరణే ఉదాహరణాని ఉదాహరణశబ్దః
 అ. న. ప్ర. ఏ. రవిః, రవిః రభి రవయః రవిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ.

కించ పరాక్రమలబ్ధవీరోదయో నాన్య ఇత్యాహ. —

సమూలఘాతమితి. మానినః అభిమానవంతః. పరాక్ శత్రూక్, సమూలం
 హత్యా సమూలఘాతం, అఘ్నంతః అనుస్తూలయంత ఇత్యర్థః, 'సమూలకృత జీవేషు
 హక్ కృష్ణో గ్రహ' ఇతి ణమల్పిత్వయః. 'హసస్తోచ్చిన్నిలో'గితి నకారస్య తకారః.
 హోహంతే జ్ఞేన్నే ప్సి'తి కుత్వం. కషాదిషు యథావిధ్యపప్రయోగ ఇతి హంతే
 రనుప్రయోగతః, నోద్యంతి ఉదయం న ప్రాప్నువంతి, కింతు హత్వై వోద్యంతీత్యర్థః.
 తత్ర హత్వైవోదయే అంధయతీ త్యంధం గాఢం తత్రమః అంధతమసం. 'ధ్వంతీ
 గాఢే'ంధతమసవి' త్యమరః. 'అవతమసమంధేభ్యస్తమస' ఇత్యచ్చిత్వయః. ప్రధ్వం
 సిత మంధతమసం యేన సః, ఉదయాత్ప్రాగితి భావః. రవిః. ఉదాహరణం దృష్టా
 తః, అత్రాపి దృష్టాంతోఽత్ర మహర్ణవ ఇతి వదుపమాలంకారః. న దృష్టాంత ఇతి
 దృష్టవ్యమ్.

అవ. ఇదియునుంగాక శత్రువులను జంపనిచోఁ బ్రతిష్ఠయే లేదనుచున్నాడు. —

శ్లో. విపక్ష మఖిలీకృత్య ప్రతిష్ఠా ఖలు దుర్లభా,

అనీత్యా పంకతాం ధూళి ముదకం నావలిష్ఠతే.

టీ. విపత్నం = శత్రుపక్షమును, అఖిలీకృత్య = నిర్మూలముజేయక, ప్రతిష్ఠా = నిలువఁబడుట, దుర్లభాఖలు = దుర్లభముగదా, తథాహి = అదియట్లేగదా, ఉదకం = నీరు, ధూళిం = తనపైఁగ్రమ్మకొనియెడు దుమ్మును, పంకతాం = బురదయగుటను, అసీత్యా = పొందించక, నావతిష్ఠతే = ఉండదు.

తా. శత్రువర్గమును మొదలంటఁ దెగనఱికిననే గాని నెప్పుదిగా నిలువ వీలుగాదు. ఎగసి తనపైఁ గ్రమ్మకొని వచ్చుధూళిని బురదగా నఁగఁగఁద్రొక్కియేగదా నీరు నిర్మలస్థితి నుండనోవును.

శ. స.—విరుద్ధశ్చ సౌ పక్షశ్చ విపక్షః తం విపత్నం, విపత్నం విపక్షో విపక్షా విపక్షశబ్దః ఆ. పు. ద్వి. ఏ. అఖిలం ఖిలం కృత్వాఖిలీకృత్య న ఖిలీకృత్య అఖిలీకృత్య ల్యబంతమవ్యయం ప్రతిష్ఠా, ప్రతిష్ఠా ప్రతిష్ఠే ప్రతిష్ఠాః ప్రతిష్ఠా శబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. ఖలు అవ్య. దుఃఖేన లబ్ధంశక్త్యా దుర్లభా, దుర్లభా దుర్లభే దుర్లభాః దుర్లభాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. అసీత్వా త్వప్రత్యయంత మవ్య. పంకస్య భావః పంకతా తాం పంకతాం, పంకతాం పంకతే పంకతాః పంకతా శబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ధూళిం, ధూళిం ధూళీ ధూళీః ధూళిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ఉదకం, ఉదకం ఉదకే ఉదకాని ఉదకశబ్దః ఆ. న. ప్ర. ఏ. న అవ్య. అవతిష్ఠతే, అవతిష్ఠతే అవతిష్ఠతే అవతిష్ఠంతే అవపూర్వక స్థాగతి నివృత్తావిత్యస్తాదకర్తృకాధాతోః క ర్తరి వ ర్త మానేలఽఽతత్ సేవద ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

కించ అనుచ్ఛిన్నశత్రోః ప్రతిష్ఠేవ దుర్లభేత్యాహ.—

విపక్షమితి. విపత్నం శత్రుపక్షం, అఖిలీకృత్య ఖిలముత్పన్న మకృత్వా అనుష్ఠా త్యేత్యర్థః 'ఖిలంతు ప్రహతస్థానమితి యాదవః. ఖిలశబ్దాత్. 'అధూతతద్భావేవ్వి' రితి చ్విప్రత్యయః. 'చావి'తీత్యం తతోనజ్ సమాసశ్చ ప్రతిష్ఠా దుర్లభాఖలు తథా హి—ఉదకం కర్తృ-ధూళిం, స్వపరిభావిసీమిత్యర్థః. పంకతా మసీత్వా నాధః కృత్వే తిథావః. నావతిష్ఠతే, కింతు నీత్యైవ తిష్ఠతీ త్యర్థః. 'సముపప్రవిభ్యః ఘ' ఇత్యాత్త సే పదం వాక్యభేదేన ప్రతినిబిషాపేక్షో దృష్టాంతాలంకారః.

అవ. ఒంటిగాఁ డీకికుంబాలుఁడు మనల సేమి జేయఁగలండన నట్లుగాదనుచున్నాడు.—

శ్లో. ధ్రియతే యావదేకోఽపి రిపు స్తావ త్కుత స్సుఖమ్,

పురః క్లిశ్నాతి సోమం హి సైంహికేయోఽసురద్రుహమ్. 3౫

టీ. ఏకోఽపి = ఒక్కఁడైనను, రిపుః = శత్రువు, యావత్ = ఎంతవఱకు, ధ్రియతే = నిలచియుండునో, తావత్ = అంతదనుక, సుఖం = ఘోర్ముఖము, కుతః = ఎక్కడిది,

తథాహి=అట్లేగదా, సైంహికేయః=రాహువు, అసురద్రుహం=దేవతలయొక్క, పురః=ముందర, సోమం=చంద్రుని, క్షిశ్నాతి=బాధించుచున్నాడు.

తా. ఒక్కడేగదా శత్రువు మనకేమి భయమని యేమట యూర కుండరాదు. ఒక్కడైనను శత్రువుగలిగియుండునంతవఱకు సౌఖ్యముగలుగ నేరదు. సింహికాతనయుండగు రాహువు రాక్షసవిదూరులగు దేవతల సమక్షముననే చంద్రుని వీడించుచుండునుగదా?

శ. స — ధ్రియతే, ధ్రియతే ధ్రియేతే ధ్రియంతే ధృక్ అపస్థాన ఇత్యస్తాద కర్తృకాత్థాతోః కర్తరి వర్తమానే లటి ఆత్మనేపద ప్రథమపురుషైకవచనాంతః యావత్ అవ్య. ఏకః, ఏకః ఏకం ఏకేన ఏకస్మా ఏకస్తాత్ ఏకస్య ఏకస్మిన్ ఏకశబ్దః అ. పు. ని. ప్ర. ఏ. అపి, అవ్య. రిపుః అనిప్తంరపతిరి రిపుః, రిపుః రిపూ రిపవః రిపుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. తావత్ అవ్య. కుతః అవ్య. సుఖం, సుఖం సుఖే సుఖాని సుఖశబ్దః అ. స. ప్ర. ఏ. పురః, అవ్య. క్షిశ్నాతి క్షిశ్నీతః క్షిశ్నంతి క్షి నూవిబాధనే ఇత్యస్తాత్స కర్తృకాత్కర్తరి వర్తమానేలటి పరస్మైపది ప్రథ పు. ఏ. సోమం, సోమం, సోహ సోమాన్ సోమశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. హి అవ్య. సింహికాయా అపత్యం పుమాన్ సైంహికేయః, సైంహికేయః సైంహికేయా సైంహికేయాః సైంహికేయశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. అసురేభ్యః ద్రుహ్యంతీతి అసురద్రుహః తేహం అసురద్రుహం, ద్రుహః ద్రుహోః ద్రుహమ్ అసురద్రుట్యబ్దః హ. పు. మ. బ.

నన్వయ మేకాకీ శిశుపాలః కి మస్తాకం కరిష్యతీత్యాశంక్యాహ. —

ధ్రియతఇతి. ఏకోఽపి రిపుః, యావత్ ధ్రియతే అవతిష్ఠతే, ధృక్ అపస్థాన ఇతి ధాతోస్తాదాదికా త్కర్తరి లట్. 'రిక్ శయ్యిజ్జ్యై'తిరికాదేశః. తావత్తదవధి సుఖం కుతః, 'యావత్తావచ్చ పాకల్యేఽవధా వి' త్యమరః. తథాహి సింహికాయా అపత్యం పుమాన్ సైంహికేయో రాహుః, 'తమస్తు రాహు స్స్విరాభిసు సైంహికేయో విధుంతుద' ఇత్యమరః. 'స్త్రీభ్యో ధక్' అసురద్రుహం దేవానాం పురోఽగ్రేసోమం క్షిశ్నాతి బాధతే, ప్రాచుర్యా తోస్మిం గ్రహణం సూర్యగ్రహణం చేతి భావః. తస్మా దేకోఽపి శత్రుః ఛేత్తవ్యః 'అగ్నే శ్వేషమృణాచ్ఛేషం శత్రో శ్వేషం న కేషయో దితి తాత్పర్యమ్. విశేషేణ సామాన్యసమర్థవరూపోఽర్థాంతరన్యాసః.

అవ. మిగుల దుర్బలుండగు నీ చేదిరాజు మనల నేమిజేయుగలవాడని యందు రని తలంచి వాడు ప్రబలుండనిచెప్పుట కొఱకు శత్రు మిత్రులయొక్క బలాబలముల నిరూపించుచున్నాడు.

శ్లో. సఖా గరీయాన్ శత్రుశ్చ కృత్రిమస్తాహి కార్యతః, |

స్యాతా మమిత్రో మిత్రే చ సహజప్రాకృతా వపి.

3౬

టీ. కృత్రిమః = ఉపకారరూపమగు క్రియవల్లనైన, సఖా = మిత్రుడు, గరీయాన్ = ప్రబలుడు, (కృత్రిమః = అపకారరూప మగు క్రియవల్లనైన, శత్రుశ్చ = శత్రువును,) గరీయాన్ = ప్రబలుడు, హి = ఏలనన, తా = ఆ కృత్రిమ మిత్ర శత్రులు, కార్యతః = ఉపకారపకారము లనెడు కార్యములవలన నైన, సహజప్రాకృతావపి = సహజమిత్ర శత్రులును ప్రాకృత మిత్ర శత్రువులును మాత్రము, అమిత్రే = శత్రువులుగను, మిత్రేచ = మిత్రులుగను గూడ, స్యాతాం = అగుదురు.

తా. కృత్రిమమిత్రుడు, సహజమిత్రుడు, ప్రాకృతమిత్రుడు నని కృత్రిమ శత్రువు, సహజశత్రువు, ప్రాకృతశత్రువునని శత్రువులును ఘుతై అంగులం బరగుదురు. అం దుపకారము జేసినవాడు కృత్రిమమిత్రుడు. పిదపల్లి కొడుకులును పెత్తల్లికొడుకులును, మేనత్త మేనమామ కొడుకులును సహజమిత్రులు. తనదేశమున కానియున్న దేశమున కావలిదేశపు రాజు ప్రాకృతమిత్రుడు. ఇట్లే అపకారము జేసినవాడు కృత్రిమశత్రువు. పిదపల్లి పెత్తంద్రులు వారి కొడుకులును సహజశత్రువులు. తనదేశమునకు సరిహద్దు దేశపురాజు ప్రాకృతశత్రువు ననియెఱుంగునది. ఇందు సహజప్రాకృతమిత్రశత్రువులు వారుజేయు నుపకారాపకారములంబట్టి మిత్రులుగను శత్రువులుగను మారుచుండవచ్చును. ఉపకారముజేసి మిత్రుడగువాడును అపకారముజేసి శత్రువగువాడును మాత్రము తాజేసిన యాకార్యము యావజ్జీవమును దొలగనిది కావున మిత్రుడు మిత్రుడు గను శత్రువు శత్రువుగను మాత్రమే యుందురు. కృత్రిమ మిత్రశత్రుత్వము ప్రబలమైనది యని భావము.

శ. స. — సఖా, సఖా సఖాయా సఖాయః సఖిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. అత్యంతగురుః గరీయాన్, గరీయాన్ గరీయాంసా గరీయాంసః గరీయశబ్దః స. పు. ప్ర. ఏ. కాతయతీతిశబ్దః, శత్రుః శత్రూ శత్రవః శత్రుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. అవ్యక్రియయా విర్వ్యక్తః కృత్రిమః, కృత్రిమః కృత్రిమా కృత్రిమః కృత్రిమశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. స. తా తే తచ్చబ్దః ద. పు. ప్ర. ద్వి. హి. అవ్య. కార్యతః తపి తంక మవ్య. స్యాతాం, స్యాత్ స్యాతాం స్యుః అసభుత్య స్సాదకర్త కాథాతో.

కర్తరి విధ్యాజ్ఞా లజి పరస్మై పది ప్ర. పు. ద్వి. న మిత్రే అమిత్ర, అమిత్రః అమిత్రే అమిత్రః అమిత్రశబ్దః అ. పు. ప్ర. ద్వి. మిత్రం, మిత్రం మిత్రే మిత్రాణి మిత్రశబ్దః అ. న. ప్ర. ద్వి. చ. అవ్య. సహ జాత స్సహజః ప్రకృత్యా సిద్ధః ప్రాకృతః సహజశ్చ ప్రాకృతశ్చ సహజప్రాకృతౌ, ప్రాకృతః ప్రాకృతౌ ప్రాకృతాః సహజప్రాకృతశబ్దః అ. పు. ప్ర. ద్వి. అపి అవ్య.

నను త్సుద్రోఽయం చైద్యః కిం నః కరిష్య తీత్యాశంక్య తస్య బలవత్తాం వక్త్రం మిత్రమిత్ర బలాబలవివేకం తావత్కరోతి.—

సఖేతి. క్రియయా ఉపకారాపకారాన్యతరరూపయా, నిర్వృత్తః కృత్రిమః. ద్వితః క్రి. త, 'క్షేర మ్నిత్యమితిమన్. సఖా సుహృద్గరియాః బరీయాః. విమ శత్రుశ్చ కృత్రిమో గరియాః, కుతః హి యస్తాత్ తౌ కృత్రిమమిత్రశత్రూ, కార్యతః ఉపకారాపకారరూపకార్యవశాత్, నిర్వృత్తా వితి శేషః. ఉక్తకారోన్యపాధే ర్యావజ్జీవ మనపాయాదనయోర్మిత్రమిత్ర భావోఽప్యన పాయాతి గరియ స్త్వ మితి భావః. సహ జప్రాకృతౌ తు నైవ మిత్యాహ—స్యాతా మితి. సహజ స్సహజాతః, ఏకశరీరావయ వవాక్, తత్ర సహజం మిత్రం మాతృవ్యసేయ వైతృవ్యసేయాదిః, సహజశత్రుస్తుపితృ వ్యతతుష్టాదిః, ప్రకృత్యా సిద్ధః ప్రాకృతః, పూర్వోక్తకృత్రిమసహజలక్షణరహిత ఇత్యర్థః, తత్ర విషయానంతరః ప్రాకృతః శత్రుః తదనంతరః ప్రాకృతంమిత్రం, 'విషయానంతరో రాజా శత్రు ర్మిత్ర మతః పరమిత్యమరః. అపిశబ్ద స్పష్టశ్చే. తౌ సహజప్రాకృతౌ తు శత్రూ, అమిత్రే మిత్రే చ స్యాతాం, తాదాత్మికకార్యవశా దనియ మేనోభయరూపతా మాపద్యేతే న తు కృత్రిమమత్ శత్రు శ్చత్రురేవ, మిత్రం చ మిత్రమేవేతి కృత్రిమావేవ మిత్రా మిత్రే గరియాంసౌ న తు సహజౌ, నాపి ప్రాకృతౌ విత్యర్థః. ఏతేన కృత్రిమత్వం సర్వాపవాదీతి సిద్ధమ్.

అవ. అట్లయిన మాకు మేనబావయగు శిశుపాలుండు సహమిత్రుడుగనుక సంధి జేయవలయు నేకాని యెదురణనదనిన నిట్లనుచున్నాడు.—

స్థో. ఉపకర్తారిణా సంధి ర్న మిత్రేణాపకారిణా,

ఉపకారాపకారౌ హి లక్ష్యం లక్షణమేతయోః.

32

టీ. ఉపకర్తా = ఉపకారియగు, అరిణా = (సహజ, ప్రాకృత) శత్రువుతో, సంధిః = సంధి, కార్యః = చేయదగినది, అపకారముజేయు, మిత్రేణ=వి (సహజ, ప్రాకృత)మిత్రునితో, న=సంధిచేయరాదు. పాత్యచ్చత్రువునితో సంధిజేయుట మిత్రుని తో, విరోధము జేయుటయు వెట్లు తగునన వారు చేయువనిని బట్టి వారియందు ప్రబల మైన కృత్రిమ మిత్ర శత్రుత్వములు గలిగినవిగావున నిది తప్పుగాదని. మధ్య

చున్నాడు.— హి=ఏమన, ఉపకారాపకారా=ఉపకారాపకారములు, ఏతయో= ఈమిత్రశత్రువులన, లక్షణం=స్వరూపముగ, లక్ష్యం=తెలియదగును.

తా. సహజ శత్రువుగాని ప్రాకృత శత్రువుగాని మేలుజేసినప్పుడు శత్రుభావమును దొలగించి ప్రబలమే యావజ్జీవము నట్లయిండు కృత్రిమ మిత్రత్వము జనించినది. కావున వానితో సంధి జేయనగును. ఇట్లే సహజ ప్రాకృత మిత్రుడు కీడుజేసినప్పుడును గృత్రిమ శత్రుత్వ ముదయించును. వానితో సంధిజేయం జనదు. కనుక శిశుపాలుడు సహజమిత్రుడై నను కృత్రిమ శత్రువుగాన వధార్హుండని భావము.

శ. స.—ఉపకరోతీ త్యుపకర్తా తేన ఉపకర్తా, కర్తా కర్తృభ్యాం కర్తృభిః కర్తృ శబ్దః ఋ. పు. తృ. ఏ. అరిణా, అరిణా అరిభ్యాం అరిభిః అరిశబ్దః ఇ. పు. తృ. ఏ. సంధిః, సంధిః సంధీ సంధయః సంధిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. న అవ్య, మిత్రేణ, మిత్రేణ మిత్రాభ్యాం మిత్రైః మిత్రశబ్దః అ. న. తృ. ఏ. అపకరోతీత్యుపకారి తేన అపకారిణా, కారిణా కారిభ్యాం కారిభిః అపకారిశబ్దః న. న. తృ. ఏ. ఉపకారశ్చా పకారశ్చ ఉపకారాపకారా, ఉపకారాపకారా ఉపకారాపకారాభ్యాం ఉపకారా పకారయోః ఉపకారాపకారశబ్దః అ. పు. ని. ప్ర. ద్వి. హి. అవ్య. లక్షీతుంయోగ్యం లక్ష్యం, లక్ష్యం లక్ష్యే లక్ష్యాణి లక్ష్యశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. లక్షణం, లక్షణం లక్షణే లక్షణాని లక్షణశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. ఏతయోః, ఏతస్య ఏతయోః ఏనయోః ఏతేషాం ఏతచ్ఛబ్దః ద. పు. య. ద్వి.

ఏవం చేదస్తాకం పైతృవ్యసేయ శ్శిశుపాల స్సహజమిత్రత్వా త్సంధాతవ్యః. న కు యాతవ్య ఇత్యప్రానా.—

ఉపకర్తృతీ. ఉపకర్తా ఉపకారిణా, అరిణాపి సహజేన ప్రాకృతేనవేతిశేషః. సంధిః కార్యః అరిత్వాపవాదేన కృత్రిమమిత్రతాయాః బరీయస్యాః యావజ్జీవభా విన్యాః తస్మాత్సన్నత్వాదితి భావః. ఏవ మపకారిణామిమిత్రేణాపి సహజేన ప్రాకృ తేనవేతిశేషః సంధిర్నకార్యః, మిత్రత్వాపవాదేన కృత్రిమశత్రుతాయాః గరీయస్యా యావజ్జీవభావిన్యాః తస్మాత్సన్నత్వాదితి భావః. నను సాక్షాదరిణా కథంసందధ్యాత్ మిత్రేణ వా కథం విరుధ్యాత్. ఇత్యాశంక్య క్రియయా తయో రైవరిత్యాదదోష ఇత్యాహః.—హి యస్తాత్కారణాత్ ఉపకారాపకారా ఏతయోర్మిత్రమిత్రయో ర్లక్షణం స్వరూపం, లక్ష్యం ద్రవ్యవ్యం ఉపకరైవ మిత్రం అపకరైవ శత్రురిత్యర్థః తస్మాత్సహజమిత్రత్వేదపి వైద్యః క్రియయా శత్రుత్వాత్ యాతవ్య ఏతేతి భావః.

అవ. ఇంక నాలుగు శ్లోకములలో శిశుపాలుని కృత్రిమ శత్రుత్వమును చెప్పుచున్నాడు.—

శ్లో. త్వయా విప్రకృతః కైవద్యో రుక్తిణీం హరతా హరే,

|| బద్ధమూలస్య మూలం హి మహా ద్వైరతరోః స్త్రియః || 3౮

టీ. హరే = ఓకృష్ణా, రుక్తిణీం = రుక్తిణిని, హరతా = శిశుపావుచున్న, త్వయా = నీచేత, కైవద్యః = శిశుపాలుఁడు, విప్రకృతః = అపకారము జేయఁబడెను, తథాహి = అదియట్లేగదా, బద్ధమూలస్య = పేటునాటిన, ద్వైరతరోః = పగయనుచెట్టునకు, స్త్రియః = జన్మనులు, మహత్ = ముఖ్యమైన, మూలంహి = వేరుగదా.

తా. బందుగులందరు నాతనికిచ్చి పెండ్లిచేయ నిశ్చయించి యుండఁగా నాతని మేనమామకూతురగు రుక్తిణిని బందుగుల యనుమతి వడయకయే నీవు బలాత్కారముగఁ గొనివచ్చుట శిశుపాలుఁడు శత్రువగుటకుం గారణమయ్యెను. || శత్రుత్వమును వృక్షమునకు యువతులు తల్లి వేరుగదా.

శ. స.—త్వయా, త్వయా యువాభ్యాం యుష్మభిః యుష్మచ్ఛబ్దః ద. పు. తృ. ఏ. విప్రకృతః విప్రకృతః విప్రకృతౌ విప్రకృతాః విప్రకృతశ్చబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. చేదీనాం రాజా వైద్యః, వైద్యః వైద్యా వైద్యాః వైద్యశ్చబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. రుక్తిణీం, రుక్తిణీం రుక్తిణ్యా రుక్తిణీః రుక్తిణీశ్చబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. హరతీతి హరతౌ తేన హరతా, హరతా హరద్యాం హరద్భిః హరచ్ఛబ్దః ద. పు. తృ. ఏ. హేహరే, హేహరే హేహరీ హేహరయః హరిశ్చబ్దః ఇ. పు. సం. ప్ర. ఏ. బద్ధమూలం యస్యసః బద్ధమూలః తస్య మూలస్య, మూలస్య మూలయోః మూలానాం బద్ధమూలశ్చబ్దః అ. పు. ఘ. ఏ. మూలం, మూలం మూలే మూలాని మూలశ్చబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. హి అవ్య. మహత్, మహత్ మహతీ మహంతి మహచ్ఛబ్దః ద. న. ప్ర. ఏ. ద్వైర మేవ తరుః ద్వైరతరుః తస్య ద్వైరతరోః, తరోః తరోః తరూణాం ద్వైరతరుశ్చబ్దః ఈ. పు. ఘ. ఏ. స్త్రియః, స్త్రీ స్త్రియా స్త్రియః స్త్రీశ్చబ్దః ఈ. స్త్రీ. ప్ర. బ.

అథ వైద్యస్య కృత్రిమశత్రుత్వం త్వయేత్యాచతుర్థి రాహు.—

త్వయేతి. హేహరే రుక్తిణీం హరతా, బంధుభిః స్తస్మై దత్తాం రాక్షసభరేణోద్దహితేత్యర్థః. 'రాక్షసో యుద్ధహరణా' నితి యాజ్ఞవల్క్యః. 'గాంధర్వో రాక్షసత్వైవ ధర్మ్యా త్తత్తస్య తౌ స్సృతా' వితి మనుః. త్వయా కైవద్యో విప్రకృతః, తథాహి బద్ధమూలస్య రూఢమూలస్య, ద్వైరతరోః స్త్రియః, మహా త్వృధాసం మూలం హి రూపకసంస్పృష్టాయ మర్థాంతరన్యాయః. సామాన్యేన విశేషసమర్థనరూపః.

అవ. అతడును నీ కపకార మొనర్చి నని నుడువుచున్నాడు.—

శ్లో. త్వయి భామం గతే జేతు మరొత్తి త్న పురీ మిమామ్,

ప్రాశితార్థమణం మేరో రంధకార స్థితి మివ.

3౯

టీ. భామం=భూమికొడుకగు నరకాసురని, జేతుః=గలుచుటకు, త్వయి=నీవు, గతే=చనియుండఁగా, సః=ఆ శిశుపాలుఁడు, ఇమాం=ఈ, పురీం=ద్వారకాపురమును, ప్రాశితార్థమణం-ప్రాశిత=ఆ సమించిన, అర్థమణం=సూర్యుఁడుగల, మేరోః=మేరుపర్వతముయొక్క, తటిం=చరియను, అంధకారఇవ=కాటుచీకటివలె, అరాత్సిత=ముట్టడించెను.

తా. సూర్యుఁడు లేనియప్పుడు కాటుచీకటి మేరుపర్వతము చరియలను గ్రమ్ముకొనినట్లు ఈ శిశుపాలుఁడు నీవు ప్రాలువిడిచి నరకాసురుని జయింపబోయినప్పుడు మన ద్వారకాపురమును ముట్టడించెను.

శ. స.—త్వయి, త్వయి యవయోః యష్టాసు యష్టచ్చబ్బః ద. పు. స. ఏ. భూమేరపత్యంపుమాన్ భామః తం భామం, భామం భామా భామాన్ భామశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. గతే, గతే గతయోః గతేషు గతశబ్దః అ. పు. స. ఏ. జేతుం, తుమున్నంతవ్య. అరాత్సిత అరాధామ్ అరాతుః రుధిర్ అవరణ ఇత్యస్తా త్నకర్త కాత్కర్తరీ భూతేలజ పరస్మై ప్ర. పురు. ఏ. సః, సః తా తే తచ్చబ్బః ద. పు. ప్ర. ఏ. పురీం, పురీం పుర్యా పురీః పురీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ఇమాం ఇమే ఇమాః ఇదంశబ్దః మ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ప్రాశితః అర్థమా యస్యాస్యా ప్రాశితార్థమా తాం ప్రాశితార్థమణం, అర్థమణం అర్థమణో అర్థమణః ప్రాశితార్థమన్యబ్దః న. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. మేరోః, మేరోః మేరోః మేరూజామ్ మేరుశబ్దః ఉ. పు. మ. ఏ. అంధం కఠితి త్యంధకారః, అంధకారః అంధకారా అంధకారాః అంధకారశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. తటిం, తటిం తట్యతటిః తటిశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ఇవ, అవ్య.

అథ తేనాపి త్వం విప్రకృత ఇత్యాహ—

త్వయీతి. భూమే రపత్యం పుమాంసం భామం, నరకాసురం, జేతుం త్వయి గతే=చని, స చైద్యః, ఇమాం పురీం ద్వారకాం ప్రాశితః అర్థమా సూర్యః యస్యాస్తాం మేరోః తటిం సాను మంధకారఇవ, అరాత్సిత రుద్ధవా, రుద్ధే రనిటో లుఖి నీచివృద్ధిః, ఉపమాలంకారః.

అవ. మఱియును. —

శ్లో. ఆలప్యాల సిద్ధం బభ్రో ర్య త్నదారా నపాహరత్,

కథాపి ఖలు పాపానా ముల మశ్రేయసే యజ్ఞః.

౪౦

టీ. సః=ఆ శిశుపాలుఁడు, బభ్రోః = బభ్రువను యాదవునియొక్క, దారాక్ = భార్యను, అపాహరదితియత్ = ఎత్తికొనిపోయెననుట యేదికలదో, ఇదం = దీనిని, ఆలప్య ఆలమ్ = ఉచ్చరింపదగదు, యతః = ఏలయన, పాపానాం = పాపాత్ముల యొక్క, కథాపి = స్మరణమును, ఆశ్రేయసే = అనర్థముకొఱకు, అలంఖలు = చాలు నుగదా.

తా. పాపులఁ దలఁచుటయుఁ బాపము గలుగుటకుఁ గారణము గావున నది చెప్పకొనరాదు. గాని ఈ శిశుపాలుఁడు యాదవుఁడగు మన బభ్రువుభార్య నపహరించి తనకు భార్యగాఁ జేసికొన్నవాఁడు (అదియెంత యవమానము. యెంత సంతాప హేతువు.) 21

శ. స.—ఆలప్య ల్యబంధమవ్య. ఆలమ్ ఆవ్య. ఇదం, ఇదం ఇమే ఇమాని ఇదం శబ్దః మ. న. ద్వి. ఏ. బభ్రోః బభ్రోః బభ్రుణామ్ బభ్రుశబ్దః ఉ. పు. మ. ఏ. యత్ ఆవ్య. సః, సః తా తే తచ్చబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. దారాః, దారాక్ దారైః దారేభ్యః దారాణాం దారేషు దారశబ్దః ఆ. పు. ని. ద్వి. బ. అపాహరత్, అపాహరతాం అపాహరక్ అపహర్వక వృత్తో హరణే ఇత్యస్తాత్సక ర్తకాద్ధావోః క ర్తరి అనద్యతన భూతే లజి పరస్మై ప్ర. పురు. ఏ. కథా, కథా కథే కథాః కథాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. అపి ఆవ్య. ఖలు ఆవ్య. పాపానాం, పాపస్య పాపయోః పాపానాం పాప శబ్దః ఆ. పు. మ. బ. అలం ఆవ్య. న శ్రేయః ఆశ్రేయః తస్మై ఆశ్రేయసే, ఆశ్రేయసే ఆశ్రేయోభ్యాం ఆశ్రేయోభ్యః ఆశ్రేయచ్ఛబ్దః స. న. చ. ఏ. యతః ఆవ్య.

అపకారాంతర మాహ.—

ఆలప్యేతి. స చైద్యః, బభ్రోః యాదవభేదస్య, దారాక్ భార్యాం, 'భార్యా జాయాఽథ పుంభూమ్ని దారా స్సౌత్తు కుటుంబినీ'త్యమరః. అపాహర దితి యత్. ఇదం దారాపహరణం ఆలప్య ఉచ్చార్య ఆలం నాలపనియ మిత్యర్థః. 'అలం ఖల్వోః ప్రతిషేధయోః ప్రాచాం క్షేప్తి క్షాప్రత్యయః. సమాశ్చల్యబాదేశః. యతః పాపానాం పాపాత్తనాం కథా కథన ముచ్చారణమపి, 'చింతిపూజి కంథికుంభి చర్చ శ్చే'త్యేబ్బృత్యయః. ఆశ్రేయసే అనర్థాయ అలం శక్తంఖలు, 'నమ స్స్వస్తీ' త్యాదినాపతుర్థి. ఆత్ర నిషేధ్యమానాలపనకార్యమశ్రేయః ప్రాప్తి తన్మథేన తత్కారణాలపననిషేధసమర్థనాత్, కార్యణ కారణసమర్థనయాపాఽర్థాంతరన్యాసః.

అవ. ఫలితమును జెప్పచున్నాఁడు.—

శ్లో. విరాధ్ధ ఏవం భవతౌ విరాధ్ధౌ బహుథౌ చ సః,
నిర్వర్త్యతేఽరిః క్రియయా సశ్రుతశ్రవస స్సుతః.

టీ. ఏవం = ఇట్లు, భవతా = నీచేత, విరాధః = అపకారము చేయబడిన ట్టియు, సః = మనకు, బహుధా = పలు తెఱంగుల, విరాధ్ధా = అపకారియు, శ్రుత శ్రవసః = శ్రుతశ్రవస్సును కృష్ణుని మేనత్తయొక్క, సుతః = కొడుకునగు, సః = ఆశుపాలుడు, క్రియయా = (ఒకరికొక రపకారముచేసికొనుటయను) క్రియచేత, అరిః = కృత్రిమశత్రువుగా, నిర్వర్త్యతే = చేయబడుచున్నాడు.

తా. మేనత్త కుమారుండగుట సహజమిత్తుండయ్యును ఇట్లు నోన్యన్యపకారము జేసికొనుటవలన కృత్రిమశత్రువయ్యెంగావున బ్రబల శత్రువుగు నీశిశుపాలు నుపేక్షింపం జనదని తాత్పర్యము.

శ. స.—విరాధః, విరాధః విరాధ్ధా విరాధ్ధాః విరాధ్ధశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. ఏవం అవ్య. భవతా, భవతా భవదాభ్యం భవద్భిః భవచ్ఛబ్దః త. పు. తృ. ఏ. విరాధ్ధా, విరాధ్ధా విరాధ్ధారా విరాధ్ధారః విరాధ్ధశబ్దః ఋ. పు. ప్ర. ఏ. బహుధా అవ్య. చ అవ్య. సః, మమ మే అవయోః నా అస్తాకం సః అస్తచ్ఛబ్దః ద. పు. మ. బ. నిర్వర్త్యతే నిర్వర్త్యతే నిర్వర్త్యతే నిర్వర్త్యతే నిర్వర్త్యక వృతువర్తన ఇత్యస్తాత్సకర్త కాత్కర్తృణి వర్తమానే అటి అత్తనే ప్ర. పు. ఏ. అరిః, అరిః అరీ అరయః అరిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. క్రియయా, క్రియయా క్రియాభ్యాం క్రియాభిః క్రియాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. తృ. ఏ. సః, సః తా తేతచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. శ్రుతశ్రవసః, శ్రుతశ్రవసః శ్రుత శ్రవసః శ్రుతశ్రవసాం శ్రుతశ్రవశ్శబ్దః స. స్త్రీ. మ. ఏ. సుతః, సుతః సుతా సుతాః సుతశబ్దః అకారాంతః పు. ప్ర. ఏ.

ఫలిత మాహ.—

విరాధ్ధఇతి. కించ ఏవం భవతా విరాధః విప్రకృతః రాధేరనిటః కర్తృణిక్తః, బహుధా సః అస్తాకం చ, విరాధ్ధా విప్రకర్తా శ్రుతశ్రవానామ హరేః పితృవ్యసా, తస్యా స్సుతః వైతృవ్యసేయత్వా త్వహజమిత్ర మపీతి భావః. స వైద్యః క్రియ యా పూర్వాత్కానోన్యన్యపక్రియయా. అరి నిర్వర్త్యతే, కృత్రిమశత్రుః క్రియత ఇత్యర్థః. అతో బలియస్తా దనుపేక్ష్య ఇతి భావః.

అన. అయినను నుపేక్షించినచో ననర్థమగుననుచున్నాడు.—

శ్లో. నిధాయ వైగం సామరే నరోరౌ య ఉదాసతే,

ప్రక్షిప్యోదర్శిపం కక్షే శేరతే తేభిమారుతమ్. || ౪౨

టీ. యే=ఏ, సః=పురుషులు, సామరే=రోషముతోఁగూడిన, అరా=శత్రువుని యెడ, వైరం = ద్వేషమును, విధాయ=చేసి, ఉదాసతే=ఉపేక్షింతురో, తే=వారు, కక్షే=(ఎండిన) పొదయందు, ఉదర్శిపం=పండునిప్పును, ప్రక్షిప్య=చిమ్చి, అభిమారు శం=గాలికెదురుగా, శేరతే=నిద్రించుచున్నార.

తా. ముందే రోషావిష్టుడైయున్న శత్రువునియెడ నపకార మొనరించి మరింతపురికొల్పియు దనను గాచుకొనఁ దగుపని జేయక యచ్చట యూరకుండువాఁడు // యెండినగడ్డిమేటికి నిప్పంటించి గాలి కెదురుగా నిద్రించువానివలె చెడిపోవును.)

శ. స. — విధాయ ల్యబంతమవ్య. వైరం, వైరం వైరే వైరాణి వైరశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. అమర్షేణ, సహ వర్తత ఇతి సామర్షః తస్మిన్ సామర్షే, సామర్షే సామర్షయోః సామర్షేషు సామర్షశబ్దః అ. పు. స. ఏ. నా, నా నకా నరః నృశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. అరా, అరా అశ్యోః అరిషు అరిశబ్దః ఇ. పు. స. ఏ. యో, యః యా యో యచ్చబ్దః ద. పు. ప్ర. బ. ఉదాస్తే ఉదాసాతే ఉదాసతే ఉత్సూర్వకాదాస ఉప వేశన ఇత్యస్తాదకర్త కాధాతోః కర్తరి వర్తమానే లటి ఆత్త నే ప్ర. పు. బ. ప్రక్షిప్య. ల్యబంతమవ్య. ఉద్గతాని అర్చింషి యస్య సః ఉదర్చిః తం ఉదర్చిపం, ఉదర్చిపం ఉదర్చిషా ఉదర్చిపః ఉదర్చిశ్చబ్దః మ. పు. ద్వి. ఏ. కక్షే, కక్షే కక్షయోః కక్షేషు కక్షశబ్దః అ. పు. స. ఏ. కేతే శయాతే కేరతే కిత్ స్వప్న ఇత్యస్తాదకర్త కాత్కర్తరి వర్తమానే లటి ఆత్త నే ప్ర. పు. బ. తే, సః తా తే తచ్చబ్దః ద. పు. ప్ర. బ. మారుతమభి అభిమారుతమ్ అవ్యయీభావావ్యయం.

అథాప్యశేషాయాం దోష మాహ. —

విధాయేతి. యే నరః పుమాంసః, 'స్యః పుమాంసః పంచజనాః పురుషాః పూరుషానర' ఇత్యమరః. సామర్షే ప్రాగేవ సరోషే, అరా వైరం విధాయ స్వయం చాపకృత్వేత్యర్థః. ఉదాసతే ఉపేక్షం తే ఆత్మరక్షానుకూలవ్యాపారసూన్యాభవంతి, తే నరాః కక్షే గుర్తే, 'కక్షే తు తృణవీరుధా' విత్యమరః. 'కక్షస్తు గుర్తే దోర్భూతే పాపే జీర్ణవనే తృణే' ఇతి వైజయంతి. ఉదర్చిప మర్చిప్తంత మగ్నిం, ప్రక్షిప్యాభిమారు తం, అభిముఖ్యైవవ్యయాభావః. కేరతే స్వపంతి, తద్వన్నాశపాతు రి త్యర్థః, 'శి షో' రు డి'తి రు డాగమః. అత్ర య ఉదాసతే తే కేరత ఇతి విశిష్టాదాసీవ్యశయన యోః వాక్యార్థయోః నిర్దిష్టైక్యాసంభవాత్ సాదృశ్యలక్షణాయ మసంభవద్వస్తు సంబంధో వాక్యార్థవృత్తి ర్విదర్శనాభేదః న చాయం దృష్టాంతః. వాక్యభేదేన ప్రతి బింబకరణాపేక్షితస్యార్థానాత్. అత్ర తు వాక్యార్థే వాక్యార్థసమారోపా ద్వాక్యైశ్చ కవాక్యతాయాం తదభావాది త్యలంకార సర్వస్వకారః.

అవ. అయినను బంధువుగాన త్నమింపఁదగునందరుని శంకించికొని యిట్లును చున్నాఁడు. —

శ్లో. మనాగనభ్యావృత్త్యా వా కామం ఔమ్యతు యః తమి, |
క్రియాసమభిహారేణ విరాధ్యంతం తమేత కః. | ౪౩

టీ. యః=ఎవడు, తమి=సహనశీలుడో, సః=వాడు, మనాక్=కొలది స్వల్పముగ నైనను, అనభ్యావృత్త్యా=ఒక్కమార్చైనను, విరాధ్యంతం=అపకారము చేయుచున్నవానిని, కామం=మిక్కిలి, ఔమ్యతు=తమింపవచ్చును, క్రియాసమభిహారేణ=ఎక్కుడుగను, మాటి మాటికిని=పలుమారులును, విరాధ్యంతం=అపకారము చేయువానిని, కః=ఎవడు, తమేత=సహించగలడు.

తా. ఎంతటి యోర్పుగలవాడైనను నెన్నడేని యొక్కసారిగాని మిగుల కొలదిగఁగాని యవకృతి యొనర్చినవాని నైచిన నైపవచ్చునే గాని పలుమరు పెక్కులపకారములఁ జేయువానిని తమింపరాదు.

క. స. — మనాక్ అవ్య. న అభ్యావృత్తిః అనభ్యావృత్తిః తయా అనభ్యావృత్త్యా అవృత్త్యా అవృత్తిభ్యాం అవృత్తిభిః అనభ్యావృత్తిశబ్దః ఇ. క్రి. తృ. ఏ. వా అవ్య. కామం అవ్య. ఔమ్యతు ఔమ్యతాత్ ఔమ్యతాం ఔమ్యంతు తమూవ్ సహన ఇత్యస్తాత్కర్త కాత్కర్తరి సంభావనాయాం లోటి పరస్మై ప్ర. పురు. ఏ. యః, యః యాయే యచ్చబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. తమతఇతి తమి, తమి తమిణో తమిణః తమి న్బబ్దః న. పు. ప్ర. ఏ. క్రియాయా సమభిహారః క్రియాసమభిహారః తేన క్రియాసమభిహారేణ, హారేణ హారాభ్యాం హారైః క్రియాసమభిహారశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. విరాధ్యంతం, విరాధ్యంతం విరాధ్యంతౌ విరాధ్యతః విరాధ్యచ్చబ్దః త. పు. ద్వి. ఏ. తమేత తమేయాతాం తమేత్ తమూవ్ సహనఇత్యస్తా దకర్త కాత్కర్తరి శక్యాత్ లిజి ఆత్తనే ప్ర. పు. ఏ. కః, కః కా కే కింశబ్దః మ. పు. ప్ర. ఏ.

తథాపి బాంధవత్వా తోనీధవ్య ఇత్యాశంక్యాహ. —

మనాగితి. యః తమి సహనశీలః, 'శ మి త్యష్టాభ్యో ఘిను. ణి'తి ఘినున్బ్రుత్త్య యః స సోఘా మనాగల్పంవా, అనభ్యావృత్తావపీతిభావః. అనభ్యావృత్త్యా అనకృద్వ్యా అవృత్త్యైఽపీతి భావః. విరాధ్యంత మపకర్యాణం, కామం భృశం, ఔమ్యతు తమతాం, సంభావనాయాం లోట్. 'శమామష్టానాం దీర్ఘ శ్చుచి నీతి దీర్ఘః. క్రియాయాసమభిహారేణ భృశం హేనఃపున్యేన చేత్యర్థః. న చ పుంవాక్యేష్వనేకార్థత్వం దోషయ. విరాధ్యంతం కః తమేత సహేత, పోధుం శక్నూయాత్ నకోఽపీత్యర్థః. 'శకి లి శ్చే'తి శక్యాత్ లిజి. 'తమూవ్ సహ సే' భావాదికో దైవాదికశ్చ.

అన. ఎల్ల యెడలను బురుగుట కొరిమియే భూషణము గావునఁ దప్పేచేసినను తమించుట యాచితమన నిట్లనుచున్నాడు. —

శ్లో. అన్యదా భూషణం పుంసాం శమో లజ్జేవ యోషితామ్,

పరాక్రమః పరిభవే వై యాత్యం సురతేష్వివ.

౪౪

టీ. అన్యదా = సంభోగాతిరిక్తసమయమున, యోషితాం = యువతులకు, లజ్జేవ = సిగ్గువలెనే, పుంసాం = పురుషులకు, అన్యదా = తిరస్కారముగలుగనియ ప్పడు, శమః = శాంతి, భూషణం = ఆలంకారము, పరిభవే = తిరస్కారముగలిగినపుడు (మాత్రము), సురతేషు = సంభోగములయందు, వై యాత్యమివ = ధార్మ్యమువలె, పరాక్రమః = పౌరుషము, భూషణం = ఆలంకారము.

తా. ఎల్లవేళలయందును స్త్రీలు లజ్జయుంబోలె పురుషుం డోర్పుగలిగియుండవలసినదియే గాని సంభోగకాలమున స్త్రీలచాకచక్యముంబోలె యవమానముపట్లమాత్రము పురుషులు పరాక్రమముజూపుట కడుంగడు శ్లాఘనీయము.

శ. స.—అన్యస్మిన్ కాలే అన్యదా అవ్య. భూషణం, భూషణం భూషణే భూషణాని భూషణశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. పుంసాం, పుంసః పుంసోః పుంసామ్ పుంస్ శబ్దః స. పు. మ. బ. శమః, శమః శమా శమాః శమశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. లజ్జా, లజ్జా లజ్జే లజ్జాః లజ్జాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. రు. ఏ. ఇవ అవ్య. యోషితాం, యోషితః యోషితోః యోషితామ్ యోషితచ్చబ్దః త. స్త్రీ. మ. బ. పరాక్రమః, పరాక్రమః పరాక్రమా పరాక్రమాః పరాక్రమశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. పరిభవే, పరిభవే పరిభవయోః పరిభవేషు పరిభవశబ్దః అ. పు. స. ఏ. వియాతస్యభావః వై యాత్యం, వై యాత్యం వై యాత్యే వై యాత్యాని వై యాత్యశబ్దః ఆ. న. ప్ర. ఏ. సురతేషు, సురతే సురతయోః సురతేషు సురతశబ్దః అ. న. స. బ. ఇవ అవ్య.

నను సర్వదా త్సమైవ పుంసాం భూషణ మతః ఆపరాధేఽపి తుంతవ్య మత ఆహ.—

అన్యదేతి. అన్యదా సురతవ్యతిరిక్తకాలే యోషితాం లజ్జేవ పుంసోఽన్యదా అపరిభవే, శమః భూషణం, పరిభవేతు యోషితః, సురతేషు, వై యాత్యం ధార్మ్యమివ, 'ధృష్టేధృష్టు ర్వియాత శ్చ' త్యమరః. పరాక్రమః పౌరుషం, భూష్యతే అనే నేతిభూషణం ఆభరణం, ఏవం చ క్రియావచనత్వాన్నియతపులింగత్వావిరోధ ఇతి వల్లభోక్తం ప్రత్యుక్తమ్.

అవ. పరాభవముగలిగినను పరాక్రమము జూపకుండుటను మూడు శ్లోకములలో నిందించుచున్నాఁడు.—

శ్లో. మా జీవక్ యః పరావజ్ఞాదుగిభదగ్ధోఽపి జీవతి,

తస్యాజననిరేవాస్తు జననీక్లేశకారిణః,

౪౫

టీ. యః=యః, పరా...పి=పర=శత్రువుయొక్క(చేసిన), అవజ్ఞా=అవ
 భూజనముచేతనయిన, దుఃఖి=దుఃఖముచేత, దగ్ధోఽపి=పరితప్తుడయ్యును, మాజీవన్ =
 (కనుకనే) నిందితమైనజీవనముగలవాడై, జీవతి=బ్రతుకునో, జననీక్షేకకారిణః=తల్లికి
 (ప్రసవవేదనమున్నగు) కష్టములకలిగించిన, తస్య=వానియొక్క, అజనని రేవ=పుట్టుక
 లేమియే, అస్తు=అనుసుగాక.

తా. శత్రువులచేత నవమానింపబడియుం బ్రతిక్రియ సేయనేరక
 బ్రతికియుండుటకంటె నట్టినిర్ధకుడగువాడు పుట్టకయే యుండినదల్లికి
 ప్రసవవేదన మొదలగుక్షేత్రములు లేకపోవునుగాన నదియేమేలనిభావము.

శ. స.—మా జీవతితి మాజీవన్, మాజీవన్ మాజీవంతౌ మాజీవంతః మాజీవ
 చ్చబ్జః త. పు. ప్ర. ఏ. యః, యః యో యే యచ్ఛబ్జః ద. పు. ప్ర. ఏ. పరస్య
 అవజ్ఞా పరావజ్ఞా, పరావజ్ఞయా దుఃఖం పరావజ్ఞా దుఃఖం పరావజ్ఞా దుఃఖేన దగ్ధః
 పరావజ్ఞా దుఃఖదగ్ధః, దగ్ధః దగ్ధౌ దగ్ధాః పరా...దగ్ధశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. అపి
 అవ్య. జీవతి జీవతః జీవంతి జీవప్రాణధారణ ఇత్యస్తాదకర్త కాధ్యతోః కర్తరి వర్తమానే
 లటి పరస్మై ప్ర. పు. ఏ. తస్య, తస్య తయోః తేషాం తచ్ఛబ్జః ద. పు. ఘ. ఏ.
 న జననిః అజననిః, అజననిః అజననీ అజననయః అజననిశబ్దః ఇ. క్రీ. ప్ర. ఏ. ఏవ
 అవ్య. అస్తు స్తాత్ స్తామ్ సంతు అసభవీత్యస్తాదకర్త కాధ్యతోః కర్తరి విధ్యాదౌ
 లాటి పర. ప్ర. పు. ఏ. క్షేకం కరోతితి క్షేకకారి జనన్యాః క్షేకకారి జననీక్షేకకారి
 తస్య జననీక్షేకకారిణః, కారిణః కారిణోః కారిణామ్ జననీక్షేకకారిన్బబ్జః న. పు. ఘ. ఏ.

అథ పరిభవేఽప్యపరాక్రమే త్రిభి ర్నిందా మాహ.—

మాజీవన్మితి. యః పరస్య కర్తృః, అవజ్ఞయా అవమానేన, య దుఃఖం, తేన
 దగ్ధ స్తపోఽపి, అతఏవ, మాజీవక గర్వితజీవస్సక. 'మాజ్ఞాకోశ' ఇతి లట శ్చత్రా
 దేశః. జీవతి ప్రాణాకా ధారయతి, జనన్యాః, క్షేకకారిణః, గర్భధారణప్రసవాది
 చేదనాకారిణః. తద్వ్యతిరక్తార్థక్రియాపీనస్యేత్యర్థః. తస్యైవాజననమజననిరను
 త్పత్తి రేవాస్తు జననీక్షేకనివృత్త్యర్థమితి భావః. 'అక్రోశే నశ్యతి' రితి నశో పూర్వా
 జనిధాతో రనిప్రత్యయః.

శ్లో. పాదాహతం యదుత్థాయ మూర్ధాన మధిరోహతి,

స్వస్థా దేవావమానేఽపి దేహిన స్తద్వరం రజః.

౪౬

టీ. యత్=ఏ, రజః=ఘౌళి, పాదాహతంసత్=కాలితో త్రొక్కబడినదై,
 ఉత్థాయ = పైకెగిసి, మూర్ధానం = త్రొక్కినవానిశిరస్సును, అధిరోహతి=ఎక్కి
 చున్నదో, తత్ = ఆ, రజః = ఘౌళి, అవమానేఽపి=అవమానముగలిగినప్పుడును,
 స్వస్థాత్ = సంతోషించియున్న, దేహినః=చేతనమిగిలిన, వరం=మేల్కొని...

తా. అవమానము వచ్చినప్పుడు సయితము చీమకుట్టనియట్లు స్వస్థచిత్తుఁ డయియుండు చేతనునికంటె నచేతనం బయ్యును కాలితోఁ ద్రొక్కినవాని నెత్తిమీఁదికెగయుధూళిమేలు.

శ. స. — పాదేనాహతం పాదాహతం, ఆహతం ఆహతే ఆహతాని ఆహత శబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. యత్, యత్ యే యాని యచ్చబ్దః ద. న. ప్ర. ఏ. ఉత్థాయ ల్యబంతమవ్య. మూర్ధానం, మూర్ధానం మూర్ధానా మూర్ధ్యః మూర్ధస్యబ్దః న. పు. ద్వి. ఏ. అధిరోహతి అధిరోహతః అధిరోహంతి అధిపూర్వకరుహబీజ జన్మ ని ప్రాదుర్భావే త్యస్తాత్సకర్త కాధాతోః కర్తరివ ర్తమానేలటి పరస్మై ప్ర. పు. ఏ. స్వస్థాత్, స్వస్థాత్ స్వస్థాభ్యాం స్వస్థేభ్యః స్వస్థశబ్దః అ. పు. పం. ఏ. ఏవ అవ్య. అవమానే, అవమానే అవమానయోః అవమానేషు అవమానశబ్దః అ. పు. స. ఏ. అపి అవ్య. దేహోస్మాస్తీతి దేహీ తస్తాత్ దేహీనః, దేహీనః దేహీభ్యాం దేహీభ్యః దేహీన్యబ్దః న. పు. పం. ఏ. తత్, తత్ తే తాని తచ్చబ్దః ద. న. ప్ర. ఏ. వరం, వరం వరే వరాజి వరశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. రజః రజసీ రజాని రజశ్శబ్దః స. న. ప్ర. ఏ.

పాదేతి. య ద్రజః, పాదేన ఆహతం సత్, ఉత్థాయ ఉడ్డీయ మూర్ధాన మాహంతు రేవ శిరః, అధిరోహతి ఆక్రమతి, తద్రజః ఆచేతన మపీతి భావః. అవమానేనత్యపి స్వస్థా తస్మింతుష్టే దేహీనః చేతనా ద్వరం శ్రేష్ఠం, వ్యతిరేకాలంకారః.

శ్లో. అసంపాదయంతః కందిదర్థం జాతిక్రియాగుణైః,

యద్వచ్చాశబ్దవత్పుంస సంజ్ఞాయై జన్మ కేవలమ్.

౪౭

టీ. జాతక్రియాగుణైః జాతి=బ్రాహ్మణత్వము మొదలగుజాతిచేతను (గోత్రము మొదలగు జాతిచేతను), క్రియా=యజ్ఞము అధ్యయనము మొదలగు కర్మముచేతను (పాకాదిక్రియచేతను), గుణైః=శౌర్యము మొదలగు గుణములచేతను (తెలుపునలుపు మొదలగు గుణములచేతను), కంచిత్=ఒకానొక, అర్థం=పురుషార్థమును, అసంపాదయంతః=సంపాదించని, పుంసః=పురుషునియొక్క, జన్మ=పుట్టుక, యద్వచ్చాశబ్దవత్=ఇచ్చతోఁ గల్పించినశబ్దముల పుట్టుకయుంబోలె, సంజ్ఞాయై కేవలమ్=పేరు కొఱకుమాత్రమే.

తా. బ్రాహ్మణత్వము, క్షత్రియత్వము, వైశ్యత్వము, శూద్రత్వమునను నిబిజాతులు. యజ్ఞము, వేదాధ్యయనము, ప్రజాపరిపాలనము, దుష్టనిగ్రహము, వాణిజ్యము, కృషి, మొదలగునవి పారికార్యములు. జ్ఞానమోనాదులు, శౌర్యగాంభీర్యాదులు, సౌశీల్యాదులు

వారి గుణములు. ఆయాజాతి పురుషుల డాయాగుణములు గలిగి యయ్యైకార్థములను నెఱవేర్చుచు సుకృతము, కీర్తి మున్నగు పురుషార్థములను సంపాదించునచో నాయాజాతియందు పుట్టినాడని పేరు మాత్రమేగాని సార్థక్య మేమియునులేదు. ఎట్టులన, వ్యాకరణమున శబ్దములు జాతిశబ్దములు, క్రియాశబ్దములు, గుణశబ్దములు, యదృచ్ఛాశబ్దములు నని పలు తెఱఱగులు గలవు. అందు గోశబ్దాదులు గోత్వాదిజాతిని దెలుపును. పాకాదిశబ్దములు వంట మొదలగు క్రియలను దెలుపును. శుక్లాదిశబ్దములు తెలుపు మొదలగు గుణములను దెలుపును. డిట్ల, డబిట్ల మొదలగు యదృచ్ఛాశబ్దములు సంజ్ఞామాత్రమేగాని గుణ క్రియాదులను దెలుపనేరమింజేసి నిరర్థకంబు లనబడును. గావున శౌర్యాది సంపత్తియు శస్త్రవిద్యానైపుణ్యములు గలిగియు శత్రుసంహారము జేయనిచో మనకు క్షత్రియులను పేరు నిరర్థకమగునని భావము.

శ. స. — నసంపాదయతీ త్యసంపాదయత్ తస్య అసంపాదయతః అసంపాదయతః అసంపాదయతోః, అసంపాదయతాం అసంపాదయచ్ఛబ్దః త. పు. మ. ఏ. కం, కం కా కాకా కింశబ్దః మ. పు. ద్వి. ఏ. చిత్. అవ్య అర్థం అర్థా అర్థాకా అర్థశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. జాతిశ్చ, క్రియాచ గుణశ్చ జాతిక్రియా గుణాః తైః జా...జైః, గుణేన గుణాభ్యాం గుణైః గుణశబ్దః అ. పు. తృ. బ. యదృచ్ఛయాశబ్దః యదృచ్ఛాశబ్దః యదృచ్ఛాశబ్దస్యేవ యదృచ్ఛాశబ్దత్ వతి ప్రత్యయాంత మవ్యయమ్. పుంసః, పుంసః పుంసోః పుంసామ్ పుంశబ్దః స. పు. మ. ఏ. సంజ్ఞాయై, సంజ్ఞాయై సంజ్ఞాభ్యాం సంజ్ఞాభ్యః సంజ్ఞాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. చ. ఏ. జన్త, జన్త జన్తనీ జన్తాని జన్తన్తబ్దః కేవలమ్ అవ్య. స. న. ప్ర. ఏ.

అసంపాదయతఇతి. కించ జాతిః బ్రాహ్మణత్వాది, క్రియా ఇజ్యాధ్యయనాదిః. గుణః శౌర్యాది, తైః సాధనైః కరణే తృతీయా కంచి దర్థం సుకృతకీర్త్యాది పురుషార్థం, అన్యత్ గోత్వపాకశౌక్లాదిభిః స్వాభిధేయభూతైః కరణైః కంచిదర్థం మహానసాదివ్యవహరరూపం ప్రయోజనమసంపాదయతః ఉభయత్ర తాదృగ్భాత్వాద్యసంభవాదితి భావః. పుంసో జన్త సత్తాలాభః, యదృచ్ఛాశబ్దవదిచ్ఛాశక్తితస్య జాత్యాదిప్రవృత్తినిమిత్తహాస్యస్య డిత్తాదిశబ్దస్యేవ, 'తత్రతస్యేవేతి' వతి ప్రత్యయః.

‘స్వేచ్ఛా యదృచ్ఛా స్వచ్ఛంద వైస్వీరితా చేతా స్సమా’ ఇతి కేశవః. సంజ్ఞాయై కేవలం సంజ్ఞార్థ మేవ, ఏకత్ర పారిభాషికం కించి న్నామమాత్ర మనుభవితం, అన్యత్ర తాదృశ్చానుభవతు మిత్యర్థః.

అవ. ఇట్లు పేరుపము లేమిం దూపించి జారుపమును భూపించుచున్నాఁడు.—

శ్లో. తుంగత్వ మితరా నాద్రౌ నేదం సింధా వగాధతా,

అలంఘనీయతా హేతు రుభయం తన్న నస్వీని.

౪౦

టీ. అద్రౌ = పర్వతమందు, తుంగత్వం = బౌన్నత్యము, అస్తీ = కలదు, ఇతరా = గాంభీర్యము (లోతు), నాస్తీ = లేదు, సింధా = సముద్రమందు, అగాధతా = గాంభీర్యము (లోతు), అస్తీ = కలదు, ఇదం = బౌన్నత్యము, నాస్తీ = లేదు, మనస్వీని = ధీరునియందు, అలంఘనీయతా హేతుః = అతిక్రమింపఁ బడమికిఁ గారణమైన, తత్ = ఆ యాన్నత్య గాంభీర్యములు రెండును గలవు.

తా. పర్వతములయం దొన్నత్య మొక్కటియే యుండునుగాని గాంభీర్యములేదు. సముద్రమందు అగాధత్వ మొక్కటియే కలదుగాని యాన్నత్యములేదు. ధీరులయం దీరెండునుకగలవు గావున వారల నెవ్వరు నతిక్రమింపఁజాలరని భావము.

శ. స.—తుంగస్య భావః తుంగత్వం, తుంగత్వం తుంగత్వే తుంగత్వాని తుంగత్వశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. ఇతరా, ఇతరా ఇతరే ఇతరాః ఇతరాశబ్దః అ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. న. అవ్య. అద్రౌ, అద్రౌ అద్రోః అద్రిఘ అద్రిశబ్దః ఇ. పు. స. ఏ. న. అవ్య. ఇదం ఇమే ఇమాని ఇదంశబ్దః మ. న. ప్ర. ఏ. సింధా, సింధా సింధోః సింధుఘ సింధుశబ్దః ఉ. పు. స. ఏ. అగాధస్య భావః అగాధతా, అగాధతా అగాధతే అగాధతాః అగాధతాశబ్దః అ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. లంఘితం యోగ్యం లంఘనీయం స లంఘనీయం అలంఘనీయం అలంఘనీయస్యభావః అలంఘనీయతా అలంఘనీయతాయాహేతుః అలంఘనీయతాహేతుః, హేతుః హేతూ హేతవః అలంఘనీయతా హేతుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. ఉభయం, ఉభయం ఉభయే ఉభయాని ఉభయశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. తత్, తత్ తే తాని తచ్చబ్దః ద. న. ప్ర. ఏ. మనస్వీని మస్వీనోః మనస్వీఘ మనస్వీష్టబ్దః స. పు. స. ఏ.

ఏవ మపారుషం దూషయిత్వా పారుషం భూషయతి.—

తుంగత్వమితి. అద్రౌ తుంగత్వ హాన్నత్య మస్తీతి కేవల. ‘అస్తిర్భవంతీవ తోఽప్రయుజ్యమానోఽప్యస్తీ’ త్యాదిభాష్యాత్. భవంతీతి పూర్వాచార్యాణాం లట

స్వంజ్ఞా. ఇతరా అగాధతా నాస్తి సింధౌ సముద్రే అగాధతా గంభీరతా, అస్తి, ఇదం తుంగత్వం నాస్తి, మనస్వీని ధీతే తు, ఆలంఘనీయతాపీతు రలంఘ్యత్వకారణం, త దుభయం తుంగత్వమగాధత్వంచ, తస్మా దద్రిసింధుభ్యా మధికో మనస్వీతి వ్యతిరేకా లంకారః.

అవ. ఇపుడు విరోధియెడ మెత్తదనమును జూపుట యనర్థముకొరకగుననుచున్నాడు.—

శ్లో॥ తుల్యేషరాధే స్వర్ణాను ర్భానుమంతం చిరేణ యత్,
 హిమాంశు మాశు గ్రసతే త స్త్రిదిమ్నః స్ఫుటం ఫలమ్. ౪౯

టీ. స్వర్ణానుః=రాహువు, అపరాధే=అపకారము, తుల్యేషి=సమానమైనను, భానుమంతం=నూర్యుని, చిరేణ=బహుకాలమునకు, గ్రసతే=మ్రింగుచున్నాడు, హిమాంశుం=చంద్రుని, ఆశు=కీర్తిముగా, గ్రసత ఇతియత్=మ్రింగుచున్నాడనుట యేదికలదో, తత్=అది, మ్రిదిమ్నః=మెత్తదనమునకు, ఫలం=ఫలము, స్ఫుటం=స్పష్టము.

తా. తన కపకారము సమముగాజేసినను జండకిరణుండగు సూర్యుని చాలకాలమున కొక్కొక్కమారు మ్రింగుచున్న రాహువు చంద్రుని పడేపడే పీడించుచున్నాడు. ఇది యాచంద్రుడు చల్లనికీరణములుగలవాడగుటకు ఫలముగదా. కావున పగతురయెడ మెత్తదనము పనికిరాదు.

శ. స.—తుల్యే తుల్యే తుల్యయోః తుల్యేషు తుల్యశబ్దః అ. పు. స. ఏ. అపరాధే, అపరాధే అపరాధయోః అపరాధేషు అపరాధశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. స్వర్ణానుః, స్వర్ణానుః స్వర్ణాను స్వర్ణానువః స్వర్ణానుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. భానుః అస్యసంతీతి భానుమంతం, భానుమంతం భానుమంతా భానుమతః భానుమచ్చబ్దః త. పు. ద్వి. ఏ. చిరేణ అవ్య. యత్ అవ్య. హిమమయాః అంశవో యస్యసః హిమాంశుః తం హిమాంశం, హిమాంశం హిమాంశా హిమాంశాః హిమాంశు శబ్దః ఉ. పు. ద్వి. ఏ. ఆశు. అవ్య. గ్రసతే గ్రసతే గ్రసంతే గ్రసు గ్లసు అదన ఇత్యస్తాత్సకర్త కాత్కర్తరి వర్తమానే లటి ఆత్మనే ప్ర. పు. ఏ. తత్, తత్ తే తాని తచ్చబ్దః ద. న. ప్ర. ఏ. మృదోర్భావః మృదియా తస్య మృదిమ్నః, మృదిమ్నః మృదిమ్నో మృదిమ్నం మృదిమన్వబ్దః న. పు. మ. ఏ. స్ఫుటం, స్ఫుటం స్ఫుటే స్ఫుటాని స్ఫుటశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. ఫలం, ఫలం ఫలై ఫలాని ఫలశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ.

సంప్రతి శత్రో మార్దవ మనగ్ధాయే త్యాహా.—

తుల్యఇతి. స్వరాష్ట్రము, రాహుః; 'తమస్తు రాహు స్వరాష్ట్రమ' రిత్యమరః. అపరాధే అపకారే తుల్యైపి, భానుమంతం నూర్యం, చిరేణ గ్రసతే హిమాంశం చంద్ర మాశు గ్రసతే, గిరతీతి యత్ 'గ్రసతే గ్రసతేగీర్ణ' ఇత్యభిధానాత్. తస్మి దిమ్ముః మార్దవస్య ఫలం, స్ఫుటం, తద్విపక్షే తీక్ష్ణేన భవితవ్యం అన్యదా మృదు స్స ర్వత్ర బాధ్యత ఇతి భావః. ఏతచ్చ ప్రస్తుత మప్రస్తుతార్కేందుకథనేన సారూప్యా త్పృతీయత ఇ త్యప్రస్తుత ప్రశంసాభేదోఽయం. 'అప్రస్తుతస్య కథనాత్ ప్రస్తుతం యత్ర గమ్యతే, అప్రస్తుత ప్రశంసేయం సారూప్యాదినియంత్రితే' తి లక్షణాత్.

అవ. వైజెప్పిన విషయమునే మఱియొకవిధముగాఁ జెప్పుచున్నాఁడు.—

శ్లో. స్వయం ప్రణమతేఽల్పేఽపి పరవాయా వ్రవేయుషి, |
నిదర్శన మసారాణాం లఘు ర్బహుత్వణం నరః. | ౫౦

టీ. అసారాణాం=దుర్బలులకు, నిదర్శనం=దృష్టాంతము గమకనే, బహు త్వణం=త్వణప్రాయుడైన, లఘుః=పారుషములేని, నరః=పురుషుడు, అల్పేఽపి= తక్కువవాడైనను, పరవాయా=వాయువువంటి శత్రువు, ఉపేయుషి=వచ్చినప్పుడు, స్వయం=తనకు తానే, ప్రణమతే=నమ్రుడగును.

తా. మెల్లనగావీచుగాలికి గడ్డిపరక యెఱిగిపోవునట్లు తేలికయై పారుషమును జూహకయుండువాడు సామాన్య శత్రువుచేతనైనను నణచుచుండును.

శ. స.—స్వయం అవ్య. ప్రణమతే ప్రణమేతే ప్రణమంతే ప్రపూర్వక గమ ప్రవ్యాప్త్యే శబ్దేచే త్యస్తాదకర్త కాధాత్మోః కర్తరి వర్తమానేలటి అత్తనే ప్ర. పురు. ఏ. ఆల్పే, అల్పే అల్పయోః ఆల్పేషు అల్పశబ్దః ఆ. పు. స. ఏ. అపి అవ్య. పరః వాయురివ పరవాయుః తస్మిక్ పరవాయా, వాయా వాయోః వాయుషు పరవాయు శబ్దః ఉ. పు. స. ఏ. ఉపేయుషి, ఉపేయుషి ఉపేయుషోః ఉపేయనకు ఉపే యివచ్చబ్దః స. పు. స. ఏ. నిదర్శనం, నిదర్శనం నిదర్శనే నిదర్శనాని నిదర్శనశబ్దః ఆ. న. ప్ర. ఏ. న విద్యతే సాహాయేషుంతే అసారాః తేషాం అసారాణాం, అసా రస్య అసారయోః అసారాణాం అసారశబ్దః ఆ. పు. మ. బ. లఘుః, లఘుః లఘూ లఘువః లఘుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. ఈషదసమూర్తత్వణం బహుత్వణమ్, బహు త్వణం బహుత్వణే బహుత్వణాని బహుత్వణశబ్దః ఆ. వ. ప్ర. ఏ. నరః, నరః నరౌ నరౌః పురశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. ఏ.

ఏత దేవ భంగ్యంతరేణాహ. —

స్వయమితి. అసారాణాం దుర్బలానాం నిదర్శనం దృష్టాంతః, అతఏవేషదన మాప్తం తృణం బహుతృణం, తృణకల్పమిత్యర్థః. 'విభాషాసుహౌబహుమృరస్తా ది' తి బహుచ్ఛ్రిత్యయః. ప్రకృతేః పూర్వం చ భవతి. 'స్యాదీషదనమాప్తా తు బహు చ్ఛ్రికృతిలింగ కే' ఇతి వచనాత్. ప్రకృతిలింగతా. లఘుః నిష్పారుషో నరః, అర్చేఽపి పరో వాయు రివేత్యుపమితసమాసః. బహుతృణమితి స్పష్టోపమాసాహచర్యాత్. 'కల్పబ్రేశ్యదేకీయదేశ్యా దీ'తి దండినా కల్పబ్రాదీనా హాపమ్యవాచకేష్వభిధానాత్. తస్మిన్నుపేయుషి ప్రాప్తే సతి, స్వయం ప్రణమతే స్వయమేవ ప్రవీభవతి, 'కర్తవ త్కర్తజాతుల్యక్రియే' తి కర్తవద్భావే భావకర్తణో రిత్యాత్త నేపదం. 'నదుహ స్నునమాయక్ష్మిణా వి'తి నూత్రేణ యక్ప్రతిషేధః. వాయునా తృణమివ, అప్రీయసా ప్యరిణా లఘు ర్నరః అక్లేశేన పరిభూయత ఇత్యర్థః. ఉపమాలంకారః.

అవ. మరల పారుషమునందలిగుణమును దెల్పుచున్నాడు. —

శ్లో. తేజస్విమధ్యే తేజస్వి దవీయానపి గణ్యతే,

పఞ్చమః పఞ్చతపస స్తనో జాతవేదసామ్.

గౌ

టీ. దవీయాన్ అపి=మిగుల దూరమున నున్నవాడయినను, తేజస్వి=శౌర్య వంతుడు, తేజస్విమధ్యే=శౌర్యవంతులనడుమను, గణ్యతే=లెక్క పెట్టబడును, తథాపి=అట్లేగదా, పంచతపసః=పంచాగ్నిమధ్యమున తపస్సుజేయువానికి, తపసః=మార్కుడు, జాతవేదసాం=అగ్నులలో. పంచమః=విదవవాడు (అగుచున్నాడు).

తా. తేజశ్శాలి యెంతదూర మందున్న ను తేజోవంతులలోనొక డుగా దానును లెక్కింపబడును. సూర్యుడనేక యోజనములదూరము దున్నను పంచాగ్ని మధ్యమున తపస్సు జేయువాని చుట్టునుండవలయు నగ్నులలో నైదవవాడుగా భావింపబడుచున్నాడుగదా.

శ. స. — తేజోఽస్మాస్తీతి తేజస్వి తేజస్వినామధ్యః తేజస్విమధ్యః తస్మిన్ తేజస్విమధ్యే, మధ్యే మధ్యయోః మధ్యేషు తేజస్వి మధ్యకబ్జః అ. పు. స. ఏ. తేజోఽస్మాస్తీతి తేజస్వీ, తేజస్వీ తేజస్వినా తేజస్వినః తేజస్విన్వబ్జః న. పు. ప్ర. ఏ. అత్యంతదూరః దవీయాన్, దవీయాన్ దవీయాంసౌ దవీయాంసః దవీయశ్శబ్జః స. పు. ప్ర. ఏ. అపి అవ్య. గణ్యతే గణ్యతే గణ్యంతే గణసంఖ్యాన ఇత్యస్తాత్స కర్త కాత్కర్తజి వర్తమానేలటి అత్ ప్ర. పు. ఏ. పఞ్చనాం పూరణః పంచమః, పంచమః పంచతా పంచమః పంచమశబ్జః అ. పు. ప్ర. ఏ. పంచభిః అగ్నిభిః సాధ్యం తేజః యస్యసః పంచతపాః తప్య పంచతపసః, తపసః తపసోః తపసాం పంచపతశ్శబ్జః స. పు. ఏ. తపతీతి తపసః, తపసః తపనా తపనాః తపనశబ్జః అ. పు. ప్ర. ఏ.

జాతాః వేదాః యస్తాత్మనః జాతవేదాః తేషాం జాతవేదసాం, జాతవేదసః జాతవేదసోః జాతవేదసాం జాతవేదశృబ్దః స. పు. ష. బ.

పునః పౌరుషే గుణ మాహ. —

తేజస్వీతి. దవీయానతిమూరస్థోఽపి 'స్థూలదూ' రే' త్యాదినా పూర్వస్యగుణ యజాదిపరలోపా. తేజస్వీ తేజస్వినాం మధ్యే, గణ్యతే సంఖ్యాయతే, తథాహి. — పంచాగ్నిభి స్సాధ్యం తపో యస్య తస్య పంచతపః, పంచాగ్నిమధ్యే తపస్యతః, తపసోఽర్కః జాతవేదసా మగ్నినాం పంచమః పంచానాం పూర్వః పంచమో జాతవేదాభవతీత్యర్థః. విశేషేణ సామాన్యసమర్థసరూపోఽర్థాంతరన్యాయః.

శ్లో. అకృత్వా హేలయా పాద ముచ్చైర్మూర్ధసు విద్విషామ్

కథంకార మనాలంబా కీర్తి ర్ద్యా మధిరోహతి.

౧౬౦

టీ. ఉచ్చైః = ఉన్నతములగు, విద్విషాం = శత్రువులయొక్క, మూర్ధసు = శిరస్సుల యందు, హేలయా = లీలతో, పాదం = కాలును, అకృత్వా = పెట్టక, కీర్తిః = కీర్తి, కథంకారం = ఎట్లు, అనాలంబా = అవలంబనములేనిదియై, ద్యాం = ఆకాశమును, అధిరోహతి = ఎక్కును.

తా. నిచ్చెన మొదలగువాని నాథారము జేసికొనక యున్నత ప్రదేశముల మీఁదికెక్కుట దుష్టభముగదా! శత్రువుల తలలమీఁద కాలుపెట్టక కీర్తిస్వర్ణమునకెట్లెగబ్రాకఁగలదు? ఎగబ్రాకనేరదు. కావున కీర్తిగావలయుననువాఁడు తప్పక పౌరుషము నాశ్రయించితీరవలయును.

శ. స. — అకృత్వాక్వాప్రత్యయాంతమవ్య. హేలయా, హేలయా హేలా భ్యాం హేలాభిః హేలాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. త్వ. ఏ. పాదం పాదౌ పాదా౯ పాదశబ్దః ఆ. పు. ద్వి. ఏ. ఉచ్చైః అవ్య. మూర్ధసు మూర్ధని, మూర్ధ్నిమూర్ధ్నోః మూర్ధసు మూర్ధన్యబ్దః న. పు. ష. బ. విద్విషాం, విద్విషః విద్విషోః విద్విషామ్ విద్విట్పబ్దః ష. పు. ష. బ. కథంకారం ణములంతమవ్య. అనాలంబా, అనాలంబా అనాలంబే అనాలంబాః అనాలంబాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. కీర్తిః, కీర్తిః కీర్తీ కీర్తయః కీర్తిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. ద్యాం, ద్యాం ద్యావౌ ద్యాః ద్యౌశశబ్దః ఓ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. అధిరోహతి. అధిరోహతి అధిరోహతః అధిరోహంతి అధిపూర్వక రుహవీజజన్మనిప్రాదుర్భావే చేత్యస్తాత్మకర్త కాత్మర్తర వర్తమానేటి పరస్మై ప్ర. పురు. ఏ.

గుణాంతరం చ వ్యతిరేకేణాహ. —

అకృత్యేతి. ఉచ్చై రున్నతేషు, విద్విషాం శత్రుజాం, మూర్ధసు శిరస్సు, హేలయా, లీలయా, పాద మకృత్వా అనిధాయ, 'అనఘ్నార్ధ' ఇతి నిషేధా త్పమా

సేఽపి నల్యబాదేశః. కీర్తిః కథంకారం కథమిత్యర్థః. 'అన్యథా ఏవం కథ మిత్యం
కుసిద్ధాప్రయోగశ్చేది' త్యనర్థకాదేవ కఠోతేః కథంపూర్వాన్ణముల్. అనాలంబా
నిరాధారా సతీ కీర్తిః ద్వాం దివం, అధిరోహతి, నకథంచదిత్యర్థః. కించిన్నిశ్చేత్యాదిక
మనాక్రమ్య ఉత్సేధస్య దురారోహత్వాదితి భావః. తస్మా త్కీర్తిమిచ్ఛతాపారుష
మేవాశ్రయణీయమితి స్తోకతాత్పర్యం కీర్తితద్వతోరభేదోపచారాత్సమానకర్తృ
కత్వనిర్వాహః. అత్ర ప్రస్తుతాయాః కీర్తేర్విశేషణమహిమ్నా అప్రస్తుత ప్రాసాదాహో
హకస్తీవ్యవహారప్రతీతే స్సమాసోక్తిః.

అవ పారుషమే మేలను నర్థమున నన్వయవ్యతిరేకదృష్టాంతములను జూపు
చున్నాడు.—

శ్లో. అంకాధిరోపితమ్మగ శ్చంద్రమా మృగలాంఛనః,
కేసరీ నిష్ఠరక్షీప్తమ్మగపూగో మృగాధిపః.

౫3

టీ. అంక=తోడను, అధిరోపిత=ఎక్కించుకొనబడిన, మృగః = లేడిగల,
శ్చంద్రమాః=చంద్రుడు, మృగలాంఛనః=మృగాంకుండని, ఖ్యాతః=పేరువడసెను,
నిష్ఠరక్షీప్త మృగపూగః=నిష్ఠర=కఠినముగా, క్షీప్త=అడలగొట్టబడిన, మృగపూగః =
లేడిగుంపుగల, కేసరీ=సింహము, మృగాధిపః=మృగరాజని, ఖ్యాతః=పేరువడసెను.

తా. చంద్రుడొక జింకను తనతోడమీచాడ. నెక్కించుకొనియె.
దానిచేత కళంకము గలిగి యాయనకు మృగాంకుండను పేరువచ్చినది.
గుంపులు గుంపులుగా జింకలను క్రూరముగాఁజంపు సింగమునకు మృగ
రాజును పేరువచ్చినది. చూచితివా? శత్రువునియెడ మెత్తదన మవకీర్తి
కిని పారుషము కీర్తికిని గారణము. కనుక పారుషమే మేలనిభావము.

శ. స.—అంకం అధిరోపితః అంకాధిరోపితః అంకాధిరోపితః మృగః యేనః
అంకాధిరోపిత మృగః, మృగః మృగో మృగాః అంకాధిరోపిత మృగశబ్దః అ. పు.
ప్ర. ఏ. చంద్రమాః, చంద్రమాః చంద్రమసౌ చంద్రమసః చంద్రమశ్శబ్దః స. పు.
ప్ర. ఏ. మృగః లాంఛనం యస్యః మృగలాంఛనః, లాంఛనః లాంఛనా లాంఛనాః
మృగలాంఛనశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. కేసరా అస్య సంతతి కేసరీ, కేసరీ కేసరిణౌ
కేసరిణః కేసరిన్శబ్దః స. పు. ప్ర. ఏ. నిష్ఠరంక్షీప్తః, నిష్ఠరక్షీప్తః మృగాణాం పూగః
మృగపూగః నిష్ఠరక్షీప్తః మృగపూగః యేనః నిష్ఠరక్షీప్తమృగపూగః, పూగః
పూగో పూగాః నిష్ఠరక్షీప్తమృగపూగశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. మృగాణా మధిపః
మృగాధిపః, అధిపః అధిపౌ అధిపాః మృగాధిపశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.

పారుష మేవ క్రేయ ఇత్య త్రాన్వయవ్యతిరేకదృష్టాంతావాచక్యే.—

అంకేతి. అంక ముత్సంగ మధిరోపితో మృగో యేన సః చంద్రమాః, మృగ లాంఛనో మృగాంకః, తథా నిష్కరం యథా తథా షీప్తా హతో మృగభూగో మృగ సమాహా యేనసః, కేసరీ సింహా మృగాధిపః ఉభయత్రాపి భ్యాత ఇతి కేషః. తస్మాచ్ఛత్ర మార్దవం దుష్క్లిర్యయే పారుషంతు కీర్తయ ఇతి భావః. అత్రా ప్యప్రస్తుత కథసాత్పిస్తుతార్థప్రతీతేః అప్రస్తుతప్రశంసా.

అవ. “సామదానభేదములలో నెద్దానినైన శత్రుజయమున కుపాయముగాఁ గొనవలయునుగాని యుద్ధము వలనద”ను నును వాక్యమును జూడ సుకరములగు సామాద్యుపాయములను విడిచి జయముగలుగునో లేదో యను సంశయముగల దండో పాయము నవలంబించుట ప్రయోజన కారిగాఁ కానరాదు. కావున సామోపాయమే తగునందురని తలచి రెండు శ్లోకములలో నిరాకరించుచున్నాఁడు.—

శ్లో. చతుర్థోపాయసాధ్యే తు రిపౌ సాంత్య మప్క్రియా,

స్వేద్య మామజ్వరం స్రాజ్ఞః కోఽంభసా పరిషించతి. |

గీర

టీ. చతుర్థోపాయసాధ్యే—చతుర్థ = నాల్గవ, ఉపాయ=(దండ) ఉపాయము చేత, సాధ్యే=సాధింపఁదగిన, రిపౌ = శత్రునియెడ, సాంత్యం=సామోపాయము, అప్క్రియా=అపకారము (అగును), తథాహి=అది అట్లేగదా, స్వేద్యం=చెమటకు దగిన, ఆమజ్వరం=అపకవ్యజ్వరమును, స్రాజ్ఞః=పండితుఁడైన, కః=ఎవఁడు, పరిషించతి =తడుపును.

తా. చతురుపాయములలో నాలవదియగు దండోపాయము (వధించుట, ధనమపహరించుట, పీడించుట) వలన సాధింపవలసిన శత్రువును సామోపాయము పరస్పరోపకారము కనిపింపజేయుట, మంచి తనము చేయుట, గుణములనుకొనియాడుట, చుట్టటికమును తెలుపుట, నేను నీవాఁడని మంచిమాటలాడుట చేత సాధింపఁబూనుట యపకార మగునుగాని లాభకారిగాదు. ఒడలంత చెమటబుట్టించి కుదర్చవలసిన యామజ్వరము నెవ్వరైన బుద్ధిమంతులు చల్లని నీరుచిలికి మాన్పుబూ నుదురా? పూనరు. కాఁబట్టి వీనిని దండించియే తీరవలయును.

శ. స.— చతుర్థాం పూరణః చతుర్థః చతుర్థశ్చాసా పుపాయశ్చ చతుర్థోపాయః సాధితుం యోగ్యః సాధ్యః చతుర్థోపాయే సాధ్యః చతుర్థోపాయసాధ్యః తస్మిన్ చతుర్థోపాయసాధ్యే, సాధ్యే సాధ్యయోః సాధ్యః చతుర్థోపాయసాధ్యశ్చ:

అ. పు. స. ఏ. తు అవ్య. రిపా, రిపా రిపావ్య. రిపుషు రిపుశబ్దః ఉ. పు. స. ఏ. సాంత్యం, సాంత్యం సాంత్యే సాంత్యాని సాంత్యశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. అపక్రియా, అపక్రియా అపక్రియే అపక్రియాః అపక్రియాశబ్దః అ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. స్వేదమర్హ తీతి స్వేద్యః తం స్వేద్యం, స్వేద్యం స్వేద్యే స్వేద్యాన్ స్వేద్యశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ఆమశ్చాసౌ జ్వరశ్చ ఆమజ్వరః తం ఆమజ్వరం, ఆమజ్వరం ఆమజ్వరౌ ఆమజ్వరాన్ ఆమజ్వరశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ప్రాజః, ప్రాజః ప్రాజౌ ప్రాజాః ప్రాజశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. కః, కః కా కే కింశబ్దః మ. పు. ప్ర. ఏ. అంభసా, అంభసా అంభోభ్యాం అంభోభిః అంభశ్శబ్దః స. న. త్వు. ఏ. పరిషించతి పరిషించతః పరిషించంతి పరిపూర్వ కషిచిర్ శూరణే ఇత్యస్తాత్సకర్తకాద్ధాతోః కర్తరి వర్తమానే లటి పరస్మై ప్ర. పురు. ఏ.

నను సామాది సుకరోపాయముపేక్ష్య కిం పాక్షికసిద్ధినా దంజేన యథాహ మనుః 'సామ్నా భేదేన దాసేన సమస్తై రథ వా పృథక్, విజేతుం ప్రయతేతారీ స్వయంధేన కదాచ సేతి. తస్మాత్సాంత్యమేవ యుక్త మిత్యాశంక్య ద్వాభ్యాం నిరాచక్షే.—

చతుర్థేత్యాది. చతుర్థోపాయసాధ్యే దండసాధ్యే, రిపా శత్రౌ, సాంత్యం సామ 'సామ సాంత్య ముభే సమ' ఇత్యమరః. అపక్రియా అపకారః, తథాహి— స్వేద్యం స్వేదార్హం, స్వేదేన ప్రతీకార్యమిత్యర్థః. 'స్వేద స్వేదోదకే ఘర్త' ఇతి విశ్వః. ఆమజ్వరం అపకవజ్వరం, 'ఆమోరోగే రోగభేద ఆమోఽపకవ్యతు వాచ్యవ దీతివిశ్వః. ప్రాజః కః అంభసా పరిషించతి, నకోఽపీత్యర్థః. జ్వరితస్యాంభస్సేక వక్తుర్నిధ్య సాంత్యం ఉద్దిపకం స్యాత్. అతో దండ్య ఏవేతి భావః. వాక్యభేదేన ప్రతిబింబకరణాక్షేపా ద్దృష్టాంతాలంకారః.

శ్లో. సామవాదా స్సకోపస్య తస్య ప్రత్యుత దీపకాః,

ప్రతప్తస్యేవ సహసా సర్విష స్తోయబిందవః.

౫౫

టీ. సకోపస్య=కోపముతోఁగూడిన, తస్య=ఆశిశుపాలునికి, సామవాదా=తీపి మాటలు, ప్రతప్తస్య=కొంచఁబడిన, సర్విషః=నేతికి, తోయబిందవ ఇవ=నీటిబొట్లుం బోలె, ప్రత్యుత = మీఁదు మిక్కిలి, సహసా = వెంటనే, దీపకాః = మండించునవి (అగును).

తా. మలమల మఱుగుచున్న నేతిలో నీటిబొట్లు పడినతోడనే యది భగ్గుమని మండినట్లు మొలకలెత్తి వేటులుబొటిన వైరముగల యీశిశుపాలుఁడు మంచిమాటలు చెప్పినిబడినతోడనే మీఁదు మిక్కిలి

మఱిత మండిపడునేగాని శాంతిజొందడు. కావున దండించి తీరవలయును. వైనింజెప్పిన మనువచనము పాదుకొనని వైరమునుగుఱించి చెప్పబడినదియని యెఱుంగునది.

శ. స.—సామప్రధానాశ్చ తే వాదాశ్చ సామవాదాః, వాదః వాదౌ వాదాః సామవాదశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. కోపేన సహ వర్తత ఇతి సకోపః తస్య సకోపస్య, సకోపస్య సకోపయోః సకోపానాం సకోపశబ్దః అ. పు. మ. ఏ. తస్య తస్య తయోః తేషాం తచ్ఛబ్దః ద. పు. మ. ఏ. ప్రత్యుత అవ్య. దీపకాః, దీపకః దీపకా దీపకాః దీపకశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. ప్రతప్తస్య, ప్రతప్తస్య ప్రతప్తయోః ప్రతప్తానాం ప్రతప్తశబ్దః అ. న. మ. ఏ. ఇవ అవ్య. సహసా అవ్య. సర్పిషః, సర్పిషః సర్పిషోః సర్పిషాం సర్పిశ్శబ్దః మ. న. మ. ఏ. తోయస్య బిందవః తోయ బిందవః, బిందుః బిందూ బిందవః తోయబిందుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. బ.

సామేతి. సకోపస్య రూఢవైరస్య, తస్య చైద్యస్య, సామవాదాః ప్రియోక్తయః, ప్రతప్తస్య క్వధితస్య, సర్పిషః ఘృతస్య, తోయబిందవ ఇవ, ప్రత్యుత వైపరీత్యేన, సహసా దీపకాః జ్వలనకారిణః, న కాంతికరా ఇత్యర్థః. తస్మాద్దండ్య ఏవ సః మనువచనంతు ఆప్రరూఢవైరవిషయమితి భావః. ఉపమాలంకారః.

అవ. ఇట్లుండ సుద్ధవాదులు గొందఱు వలదని నిరాకరింతు రేమోయని వారల గుఱించి చెప్పుచున్నాడు.—

శ్లో. గుణానా మాయథాతథ్యా దర్శం విష్ణావయంతి యే,

అమాత్యవ్యంజనా రాజ్ఞాం దూష్యాస్తే శత్రుసంజ్ఞితాః. ౧౬

టీ. యే=ఏమంత్రులు, గుణానాం=సంధిమొదలగు గుణములయొక్క, ఆయథా తథ్యాత్ = తగినయట్లు ప్రయోగింపమివలన, అర్థం = ప్రయోజనమును, విష్ణావయంతి=చెడఁగొట్టుచున్నారో, అమాత్యవ్యంజనాః=మంత్రుల గుఱుతులుగల, శత్రు సంజ్ఞితాః=శత్రువులను పేరుబుట్టిన, తే=వారు (కపటమంత్రులు), రాజ్ఞాం=రాజులకు, దూష్యాః=నిందింపదగినవారు (విడిచిపెట్టఁ దగినవారు).

తా. సంధి విగ్రహేదులగు నాఱుగుణములలో నేయేగుణ మే యేతరుణమున నుపయోగింపవలయునో యది యట్లు జెప్పక తాఱు మాఱుజేసి కార్యహానికల్పించు మంత్రులు మంత్రులని పేరేగాని నిజముగా శత్రులే. యది తెలిసికొని రాజులట్టి కపటులను దూరముగా విడువవలయునుగాని వారిమాటలు చెవిని బెట్టరాదు.

శ. సు.—గుణానాం, గుణస్య గుణయోః గుణానాం గుణశబ్దః అ. పు. ప. బ. యథాతథాత్వమనతిక్రమ్య యథాతథం అయథాతథం అయథాతథస్య భావః అయథాతథ్యం తస్మాదాయథాతథ్యాత్, అయథాతథ్యాత్ అయథాతథ్యాభ్యాం అయథాతథ్యేభ్యః అయథాతథ్యశబ్దః అ. న. పం. ఏ. ఆర్థం, ఆర్థం ఆర్థా ఆర్థా ఆర్థశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. విష్టావయంతి విష్టావయంతః విష్టావయంతి విపూర్వక పుష్ పుష్ గతావిత్యస్తా నిజస్తా త్వక్త కాధాతోః కర్తరి వర్తమానే లటి పరస్మై ప్ర. పురు. బ. యే, యః యో యే యచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. బ. అమాత్యానాం వ్యంజనం యేషాంతే అమాత్యవ్యంజనాః, వ్యంజనః వ్యంజనో వ్యంజనాః అమాత్య వ్యంజనశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. రాజ్ఞాం, రాజ్ఞః రాజ్ఞో రాజ్ఞాం రాజన్యబ్దః న. పు. ప. బ. దూషయితుం యోగ్యాః దూష్యాః, దూష్యః దూష్యే దూష్యాః దూష్య శబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. తే, సః తా తే తచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. బ. శత్రురితి సంజ్ఞా యేషాం సంజాత శత్రుసంజ్ఞతాః, సంజ్ఞతః సంజ్ఞతా సంజ్ఞతాః శత్రుసంజ్ఞతశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ.

ఏవం స్థితే యది కేచి దుద్ధవాదయః ప్రత్యావక్షీరక తాస్పృత్యాహ.—

గుణానామితి. యే అమాత్యాః, గుణానాం సంధ్యాదీనాం, అయథాతథ్యాత్, యథాతథాత్వ మనతిక్రమ్య యథాతథం, యథార్థం యథాయోగ మితి యావత్, 'యథార్థం తు యథాతథ మి' త్యవ్యయేష్యమరః. యథార్థే ఽవ్యయీభావః. 'అవ్యయీభావశ్చే'తి నపుంసకత్వం. 'హ్రస్వో నపుంసకే ప్రాతిపదిక శ్చే'తి హ్రస్వ త్వం. తతో నచ్చిమానే అయథాతథం తస్య భావః. అయథాతథ్యం, బ్రాహ్మ జాదిత్వాత్ వ్యభిప్రాయః. 'యథాతథయథాపురయోః పర్యాయేజే'తి వికల్పా న్నెఱ్ఱార్వపదవృద్ధిః. తస్మా దాయథాతథ్యా దయథాప్రయోగా దన్యకాలే అన్యస్య ప్రయోగాదిత్యర్థః. ఆర్థం ప్రయోజనం విష్టావయంతి నిఘ్నంతి, కార్యహానిం కుర్వంతీత్యర్థః. అమాత్యానాం వ్యంజనం చిహ్నం యేషాంతే తథోక్తాః తద్వేషధా రిణ ఇత్యర్థః. 'అవక్ష్యాబహువ్రీహిర్వ్యధికరణోజ్ఞాద్యుత్తరపద' ఇతి వామనః. మమతస్తు శత్రు రితి సంజ్ఞా యేషాం సంజాతా శత్రుసంజ్ఞతాః. శత్రవ ఏవ తే కూట ముత్రిణః రాజ్ఞా దూషయితు మర్హాః దూష్యాః గర్భ్యా స్త్రాబ్యా ఇతి యావత్ 'కృత్యానాం కర్తరి వే'తి వక్షీ. అత స్సోన్విక్తం న ప్రతిరోధవ్య మితిభావః.

అవ. శత్రువు నెదుర్కొని పోవలసినను సమయమువచ్చినప్పుడుగదా యందు వేమి? ఇది యేసమయమునుమీ యనుచున్నాడు.—

శ్లో. స్వతః క్షుద్రపచయే కేచిత్పరస్య వ్యసనే వరే,

యావ మాశురుదాశీనం త్వముత్థాపయతి ద్వయమ్. ౫౭

టీ. కేచిత్ = కొందఱు పెద్దలు, స్వశక్త్యుపచయే = తనబలిమి మిగిలె యున్నప్పుడు, యానం = జైత్రయాత్రను, ఆహూః = చెప్పుదురు, పరే = మఱికొందఱు పెద్దలు, పరస్య = శత్రువునికి, వ్యసనే = విపత్తికలిగి నప్పుడు, యానం = దండయాత్రను, ఆహూః = చెప్పుదురు, ద్వయం = (ఈ) పక్షద్వయము, ఉదాసీనం = ఉద్యుక్తుడవుగాని, త్వాం = నిన్ను, ఉత్థాపయతి = పురిగొల్పుచున్నది.

తా. శత్రువులమీఁదికి దాడివెడలుట తనకు బలమితోఁయించి యున్నప్పు డనికొందఱును, శత్రువు దుర్బలుడై యున్నప్పుడని కొందఱును చెప్పుదురు. ఇప్పుడా రెండును తటస్థించియున్నవి. ఇట్టియదను మఱి యెన్నడును దొరకుట దుర్లభము కావున తప్పక దండయాత్రకు నన్నద్దండ వగు మని భావము.

శ. స. — శక్తే రుపచయః శక్త్యుపచయః స్వస్య శక్త్యుపచయః స్వశక్త్యుపచయః తస్మిన్ స్వశక్త్యుపచయే, చయే, చయయోః చయేషు స్వశక్త్యుపచయశబ్దః అ. పు. స. ఏ. కః, కః కా కే కింశబ్దః మ. పు. ప్ర. ఏ. చిత్ ఆవ్య. పరస్య, పరస్య పరయోః పరేషాం పరశబ్దః అ. పు. ష. ఏ. వ్యసనే, వ్యసనే వ్యసనయోః వ్యసనేషు వ్యసనశబ్దః అ. న. స. ఏ. పరే, పరః పరా పరే పరశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. యానం, యానం యానే యానాని యానశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. ఆహ ఆహతుః ఆహూః బ్రూణో వ్యక్తాయాం వాచీత్యస్థా తస్యకర్తృకాధాతోః కర్తరి వర్తమానేలటి పరస్మై ప్ర. పురు. బ. ఉదాసీనం, ఉదాసీనం ఉదాసీనా ఉదాసీనాః ఉదాసీనశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. త్వాం, త్వాం త్వా యువాం వాం యుష్మాక్ వః యుష్మచ్ఛబ్దః ద. పు. ద్వి. ఏ. ఉత్థాపయతి ఉత్థాపయతి ఉత్థాపయంతి ఉత్ పూర్వక స్థాగతి నివృత్తావిత్యస్థా ణ్ణిజం తాత్సకర్తృకాధాతోః కర్తరి వర్తమానేలటి ప. ప్ర. పురు. ఏ. ద్వయం, ద్వయం ద్వయే ద్వయాని ద్వయశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ.

నను యతవ్యోఽపి కాలే యతవ్య ఇత్యాంశక్య ఆయమేవ కాల ఇత్యాహ—

స్వేతి. కేచిద్వృద్ధాః, స్వస్య శక్త్యుపచయే సామర్థ్యాతిరేకే, యానం యాత్రా మాహూః, యథాహ కామందకః—‘ప్రాయః సంతో వ్యసనే రిభూజాం యతవ్య మిత్యేవ సమామనంతి, తన్నైవ పక్షో వ్యసనం హ్యనిత్యం తీమస్తు స స్త ఖ్యుదితో నయాయా దితి. పరేవృద్ధాః, పరస్య శత్రోః వ్యసనే విపది. ‘వ్యసనం విపది భ్రంశ’ ఇత్యుపరః. యాన మాహూః, అత్ర మనుః—‘తదా యాయా ద్విగృహ్యైవ వ్యస నే చోత్థితే రిషః’ రితి. ద్వయ ముక్తపక్షద్వయం, కర్తృ, ఉదాసీన మనుద్భూతానం, ‘ఈ దాసు’ ఇతి కానజాకార స్వేకారాదేశః. త్వా ముత్థాపయతి ప్రేరయతి. తదభయ లాభా దీదృక్కాలో న కదాపి లభ్యత ఇత్యర్థః.

అవ. ఇవట స్వబలాభివృద్ధిని జూపుచున్నాడు.—

స్లో. లిలంఘయిషతో లోకా నలంఘ్యా నలఘీయసః,

యాదవాంభోనిధీక్ రుంధే వేలేవ భవతః శ్చమా. ౫౮

టీ. లోకాక్ = లోకములను, లిలంఘయిషతః=అతిక్రమింప నిచ్చయించుచున్నట్టియు, అలంఘ్యాన్=అతిక్రమింప (దాట) శక్యముగానట్టియు, అలఘీయసః = గొప్పవారగు, యాదవాంభోనిధీక్ = సముద్రములంబోలుయాదవులను, భవతః=నీయొక్క, శ్చమా=ఓర్పు, వేలేవ=చెలియలికట్టవలె, రుంధే=అడ్డగించుచున్నది.

తా. ఉప్పొంగుచున్న సముద్రమువలె లోకములమీఁదికి దూకజూచుచు నితరులకు దాట నలవికాని వారలై మిగుల గొప్ప వారగు నీయాదవులు సముద్రములు చెలియలికట్టనుంజోలె నీయొర్పును మీఱరాదని నిలిచియుండిరేగాని యాయడ్డంకి వీడిన నితకు ముందే శత్రులోకము నెల్ల ముంచియుందురు.

శ. స.—లిలంఘయతు మిచ్చంతః లిలంఘయిషంతః తాన్ లిలంఘయిషతః, లిలంఘయిషంతం లిలంఘయిషంతో లిలంఘయిషతః లిలంఘయిషచ్చబ్బః త. పు. ద్వి. బ. లోకాన్, లోకం లోకా లోకాక్ లోకశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. లంఘీతుం శక్త్యాః లంఘ్యాః న లంఘ్యాః అలంఘ్యాః తాక్ అలఘ్యాన్, అలంఘ్యం అలంఘ్యా అలంఘ్యాక్ అలంఘ్యశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. అత్యంతం లఘవః లఘీయాంసః న లఘీయాంసః అలఘీయాంసః తాక్ అలఘీయసః, అలఘీయాంసం అలఘీయాంసో అలఘీయసః అలఘీయశబ్దః స. పు. ద్వి. బ. అంభసాం నిధయః అంభోనిధయః యదోరపత్యానిపుమాంసః. యాదవాః యాదవాః అంభోనిధయ ఇవ యాదవాంభోనిధయః తాక్ యా...ధీక్, నిధిం నిధి నిధీక్ యాదవాంభోనిధిశబ్దః ఇ. పు. ద్వి. బ. రుంధే, రుంధే రుంధాతే రుంధతే రుధిర్ ఆవరణఇత్యన్తా తస్యకర్తృకాధాతోః కర్తరి వర్తమానేతి అత్త ప్ర. పురు. ఏ. వేలా, వేలా వేలే వేలాః వేలాశబ్దః అ. శ్రీ. ప్ర. ఏ. ఇవ అవ్య. భవతః, భవతః భవతోః భవతాం భవచ్చబ్దః త. పు. ఘ. ఏ. శ్చమా, శ్చమా శ్చమే శ్చమాః శ్చమాశబ్దః అ. శ్రీ. ప్ర. ఏ.

అత్ర స్వశక్తివ్యవచయంతావద్దర్శయతి.—

లిలంఘయితేషతి. లోకాక్ లంఘీతు మిచ్చతో లిలంఘయిషతః, లంఘయతే స్పన్దంతా ల్లట శ్శరీరీ శవః అలంఘ్యాక్ స్వయం దుర్లంఘ్యాక్ కుతః అలఘీయసోఽతిగుయాక్, అతఏవ యాదవాః అంభోనిధయ ఇవేత్యుపమితసమాసః. వేలేవేతి లింగాత్, తాక్ యాదవాంభోనిధీక్, భవతః శ్చమా తిలిక్, వేలేవ కాలవిషయే, వేలా

హలేఽపి వారిధే రితి కాశ్యతః. తుంధే ప్రతిరుణ్ణి అన్యథా ప్రాగేవ సర్వం సంహారేయ రితి భావః. ఉపమాలంకారః.

అవ. ఇదిగాక మఱియొక విశేషముకలదు. ఏమన నీకు పాటుపడకుండఁగ నే జయము లభించునని చెప్పుచున్నాఁడు.—

శ్లో. విజయ స్త్వయి సేనాయాః సాక్షిమాత్రే అపదిశ్యతామ్,

ఫలభాజి సమీక్ష్యోక్తే బుద్ధే ర్భౌగ ఇవాత్సని.

సీ

టీ. సేనాయాః=సైన్యముయొక్క, విజయః=జయము, సాక్షిమాత్రే=ఉదాసీనుడవేయగు, ఫలభాజి=ఫలమునుబొందెడి, త్వయి=నీయందు, సమీక్ష్యోక్తే=సాంఖ్య శాస్త్రమునఁ జెప్పఁబడిన, ఆత్మని=ఆత్మయందు (పురుషునియందు), బుద్ధేః=మూల ప్రకృతియొక్క మొదటి వికారమును మహత్తత్వముయొక్క, భోగః=సుఖదుఃఖముల యనుభవముంబోలె, అపదిశ్యతాం=వ్యవహరింపఁబడుఁగాక.

తా. సాంఖ్యశాస్త్రమున ప్రకృతికర్తృత్వమును వహించి సర్వమును జేయుచు అట్టి సర్వవిషయభోగములను నిర్లిప్తుడగు పురుషునికి సంపాదించుచున్నది. కావున చేతనుడగు పురుషు డుదాసీనుడయ్యును గర్తయే యగుచున్నాడని చెప్పఁబడియె. గాన సాంఖ్యుల యాత్మయందు మహత్తత్వముయొక్క సుఖదుఃఖానుభవంబులుంబోలె భృత్యుల జయాప జయములు రాజులవి యగుటంబట్టి నీవు సాక్షి మాత్రముగా నుండి నంతనే సేనలు సంపాదించిన జయము నీయందనాయాసముగా సమర్పింపఁ బడును.

శ. స.—విజయః, విజయః విజయా విజయాః విజయశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. త్వయి, త్వయి యవయోః యష్టాసు యష్టచ్చబ్దః ద. పు. స. ఏ. సేనాయాః, సేనాయాః సేనయోః సేనానాం సేనాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. మ. ఏ. సాక్షీద్రష్టృ సాక్షీ సాక్ష్యేర సాక్షిమాత్రం తస్మిన్ సాక్షిమాత్రే, మాత్రే మాత్రయోః మాత్రేషు సాక్షిమాత్రశబ్దః అ. న. స. ఏ. అపదిశ్యతాం, అపదిశ్యతాం అపదిశ్యతాం అపదిశ్యంతాం అపహర్ష కదిశ అతిస్వల్పవిత్త్యస్తా త్సకర్త కాత్కర్తణి విధ్యాదా లోతి ఆత్మనే ప్ర. పు. ఏ. ఫలం భజతీతి ఫలభాక్ తస్మిన్ ఫలభాజి, భాజి భాజోః భాతు ఫలభాక్చబ్దః జ. పు. స. ఏ. సమీక్ష్యో ఉక్తః సమీక్ష్యోక్తః తస్మిన్ సమీక్ష్యోక్తే, ఉక్తే ఉక్తయోః ఉక్తేషు సమీక్ష్యోక్తశబ్దః అ. పు. స. ఏ. బుద్ధేః, బుద్ధ్యాః బుద్ధేః బుద్ధోర్బు బుద్ధీనాం బుద్ధిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. మ. ఏ. భోగః, భోగః భోగా భోగాః

భోగశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. ఇవ అవ్య. ఆత్మని, ఆత్మని ఆత్మనోః ఆత్మసు
ఆత్మకశబ్దః న. పు. స. ఏ.

అభ్యుచ్చయ శ్చాయమపరో యదక్లేశేనైవ తే విజయలాభఇత్యాహ. —

విజయఇతి. సేనాయాః కర్త్ర్యా విజయః, సాక్షిమాత్రే ఉదాసీన ఏవ ఫలభాజి
త్వయి, సమీక్ష్యోక్తే సాంఖ్యోక్తే ఆత్మని బుద్ధేర్నహత్తత్వస్య మూలప్రకృతేః ప్రథ
మవికారస్య కర్త్ర్యా భోగః సుఖదుఃఖానుభవఇవ, అపదిశ్యతాం వ్యవహీయతాం,
భృత్యజయపరాజయయోః స్వామిగామిత్యా దితి భావః. సాంఖ్యా అప్యాయః —
'కలైవ భవత్కుదాసీన' ఇతి, సర్వప్రత్యుపభోగం యస్మాత్పురుషస్య సాధయతి
బుద్ధి రితిచ.

అవ. ఇక శత్రుని వ్యసనమును జెప్పచున్నాఁడు. —

శ్లో. హతే హిడింబరిపుణా రాజ్ఞి ద్వైమాతురే యుధి,

చిరస్య మిత్రవ్యసనీ సుదమో దమఘోషజః.

౬౦

టీ. హిడింబరిపుణా = భీమునిచేత, ద్వైమాతురే = ఇద్దఱుతల్లుల విడ్డఁడగు, రాజ్ఞి
= జరాసంధుఁడు, యుధి = యుద్ధమున, హతే (సతి) = చంపబడినవాఁడుకాఁగా, చిరస్య
= చాలకాలమునకు, మిత్రవ్యసనీ = మిత్రవినాశదుఃఖముగల, దమఘోషజః = శఙ్ఖ
పాలుఁడు, సుదమః = సుకరముగా నాచఁదగినవాఁడగును.

తా. హిడింబాసురుని బరిమార్చిన భీముఁడు తనమిత్రుఁడగు
జరాసంధుని సంహరించినాఁడు గావున మిత్రవియోగదుఃఖమున స్రుక్తి
యున్న యీశిరుపాలుఁ డిప్పు డేకాకియాటచే సుకరముగా గూల్పవచ్చు
నని భావము.

క. స. — హతే, హతే హతయోః హతేషు హతశబ్దః అ. న. స. ఏ. హిడిం
బస్య రిపుః హిడింబరిపుః తేన హిడింబరిపుణా, రిపుణా రిపుభ్యాం రిపుభిః హిడింబరిపు
శబ్దః ఉ. పు. తృ. ఏ. రాజ్ఞి, రాజ్ఞి రాజని రాజ్ఞోః రాజసు రాజశబ్దః న. పు.
స. ఏ. ద్వయోర్నాప్రోరపత్వం పుమాన్ ద్వైమాతురే తస్మిన్ ద్వైమాతురే, ద్వైమా
తురే ద్వైమాతురయోః ద్వైమాతురేషు ద్వైమాతురశబ్దః అ. పు. స. ఏ. యుధి,
యుధి యుధోః యుక్సుయుచ్చబ్దః ధ. స్త్రీ. స. ఏ. చిరస్య అవ్య. మిత్రస్య వ్యసనం
మిత్రవ్యసనం మిత్రవ్యసనమస్మాప్రీతి మిత్రవ్యసనీ, వ్యసనీ వ్యసనౌ వ్యసనినః మిత్ర
వ్యసనిశబ్దః క. పు. ప్ర. ఏ. సుఖేన దమ్యత ఇతి సుదమః, సుదమః సుదమా సుదమా,
సుదమశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. దమఘోషజాతో దమఘోషజః, ఘోషజః ఘోషజే
ఘోషజాః దమఘోషజశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.

అథ పరస్య వ్యసన మాహ.—

హతఇతి. హిడింబరిపుత్రా భీమేన, ద్వయోర్నాత్మో రవత్యం పుమాన్ జైవమా తురః 'మాతురత్సంఖ్యాసంభద్రపూర్వాయా' ఇత్యుచ్చిత్యయః. ఉకారకాంతాదేశో రేఫ పరః. తస్మిన్ రాజ్ఞ జరాసంధే సహి ద్వాభ్యాం సపత్నీభ్యా మర్థశః ప్రమాతః జరానామ్నో పికాచ్యా సంధితశ్చేతి కథయంతి. యుధి హతే సతి చిరస్య చిరకా తేన, 'చిరాయ చిరరాత్రాయ చిరస్యాద్యా శ్చిరార్థకా' ఇత్యవ్యయే వ్యవహరః, మిత్ర వ్యసనీ మిత్రభ్రంశవాన్, 'వ్యసనం విపదిభ్రంశ' ఇత్యమరః. దమఘోషా జ్ఞాతో దమ ఘోషజ త్సైన్యద్యః సుఖేన దమ్యత ఇతి సుదమః, ఏకాకీత్వా త్సుసాధ్య ఇత్యర్థః.

అవ. వైరిపరాక్రమమున నతిశయించి బలవంతుడై యుండినను గూర్పఁదగిన శక్తి తన కేర్పడినప్పుడు మెలకువతో వానిని రాయుడిఁజేటి రేపి యెదురువలయు నని కామందక నీతికాస్త్రమునఁ జెప్పినట్లు శూరులకు మొదటిపక్షమే యుక్తము. ఉన్న దిగదా యని చెప్పితిని గాని రెండవపక్ష మంతయుక్తము గాదను నభిప్రాయమును జెప్పుచున్నాడు.—

శ్లో. నీతిరావది యద్గమ్యః పరస్తన్వానినో హియే,

విధు ర్విధుంతుదన్యేవ పూర్ణస్త సోన్యత్సవాయ సః.

౬౧

టీ. పరః=శత్రువు, అపది=అపదలోనున్నప్పుడు, గమ్యః=ఎదిరికొనిపోవఁదగిన వాఁడు, ఇతి=ఇట్లని, నీతిరితియత్=నీతియునుట యేదికలదో, తత్=అది, మానినః= శౌర్యాభిమానముగలవానికి, హియే=సిగ్గుకొలుకు (అగును). పూర్ణః=వృద్ధిబొందిన, సః=అశత్రువు, తస్య=వానికి, విధుః=చంద్రుడు, విధుంతుదన్యేవ=రాహువునకుం బోతె, ఉత్సవాయ=వేడుకకొలుకు (అగును).

తా. శత్రువు చిక్కులలోబడి నుక్కి పోరనేరని యప్పుడు సుకరముగా గెలువవచ్చునని యెనిది పోరాడఁబోవుటకున్న శూరులకు వేలలజ్ఞాకరం బొండుగలదే? భళా! ఏమనీతి! చాలు. చాలు. బలవం తుడగువాఁడు పరిపూర్ణ బలోపేతుడై వర్ధిల్లిన శత్రువు బరిమార్పఁ బడయుటయే మహోత్సాహముగా భావించును. రాహువు షోడశ కళాపూర్ణుడైనరాకాసుధాకరునిగదా మ్రింగనుత్సహించును !

శ. స.—నీతిః, నీతిః నీతి నీతయః నీతిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. అపది, అపది అపదోః అపత్స అపచ్చబ్దః ద. స్త్రీ. స. ఏ. యత్ అవ్య. గంతుం శక్యః గమ్యః, గమ్యః గమ్యా గమ్యాః గమ్యశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. పరః, పరః పరా పరే పరశబ్దః ఆ పు. ప్ర. ఏ. తత్, తత్ తే తాని తచ్చబ్దః ద. న. ప్ర. ఏ. మానః అగ్నిస్తీతి

మానీ తస్య మానినః, మానినః మానినోః మానినాం మానికబ్జః న. పు. మ. ఏ. హియై హియే హీభ్యాం హీభ్యః హీకబ్జః ఈ. స్త్రీ. చ. ఏ. విధుః, విధుః విధూ విధవః విధుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. విధుంతుదతీతి విధుంతుదః తస్య విధుంతుదస్య, తుదస్య తుదయోః తుదానాం విధుంతుదశబ్దః అ. పు. మ. ఏ. పూర్ణః, పూర్ణః పూర్ణౌ పూర్ణాః పూర్ణశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. తస్య, తస్య తయోః తేషాం తచ్ఛబ్దః ద. పు. మ. ఏ. ఉత్సవాయ, ఉత్సవాయ ఉత్సవాభ్యాం ఉత్సవేభ్యః ఉత్సవశబ్దః అ. పు. చ. ఏ. సః, సః తా తే తచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ.

కష్టశ్చాయం పక్షోఽభ్యుపేత్య వాదే నోక్తః వస్తుతస్తు శూరాణా మగ్నిమ పక్షవేష్టః, శాస్త్రసంవాదీన. యథాహ కామందకః.—‘యదా త్సుప్తం ప్రసథం నిహంతుం పరాక్రమా ద్భూత మప్యమిత్రం, తదాభియాయాదహితాని కుర్వన్ను పాయతః కర్మనపిదనా నీ’ త్యభిప్రేత్యాహః—

నీతిరితి. పరః శత్రు రాపది గమ్య ఇతి నీతి రితి యత్తదాపది గమనం మానినః శౌర్యాభిమానవతః, హియై, లజ్జాకరమిశ్యర్థః. కింతు పూర్ణః ఉపచితః స శత్రుః తస్య మానినః, విధు శ్చంద్రః తం తుదతి హిన్తి విధుంతుదో రాహుః, ‘విధ్వ రహస్సుద’ ఇతి ఖశ్పిత్యయే ముమాగమః. తస్యైవోత్సవాయ, అతో బలినా బల వానేవ యాతవ్యః. బలినశ్చ వయమితి భావః.

అవ. ఆ ట్లయిన మున్ను జెప్పిన మనువాక్యమునకు విరోధమువచ్చునేయని యోచించి చెప్పుచున్నాడు.—

శ్లో. అన్య దుచ్ఛ్రంఖలం సత్త్వ మన్య చ్ఛాస్త్రనియం త్రితమ్,

సామానాధికరణ్యం హి తేజ స్తిమిరయోః కుతః.

౬౨

టీ. ఉచ్ఛ్రంఖలం=ఆడ్డపాటులేని, సత్త్వం=బలము, అన్యత్=వేతైనది, శాస్త్ర నియం త్రితమ్. శాస్త్ర=మన్నాదిశాస్త్రముచేతను, నియం త్రితం=ఏర్పరుపబడిన, సత్త్వం=బలము, అన్యత్=వేతైనది, తేజ స్తిమిరయోః=వెలుతురునకును చీకటికిని, సామానాధికరణ్యం=ఒక్కచోటనుండుట, కుతః=ఎక్కడిది?

తా. మగతనము మిగలగలిగియున్నను బగతురనొక్క వెట్టున గుట్టడని మట్టుపటుపఞ్జాలు దిట్టతనమును, మనువుచెప్పిన ట్లాపదలఁ జిక్కి స్రుక్కియున్న శత్రువుం గెలువబోలు బలివియు, నొకటి తీవ్రమై నిరపేక్షమును రెండవది తీవ్రముగాక శత్రువ్యసనమును నిరీక్షించునదియు నగుటచేత పరస్పరవిలక్షణములును పరస్పరవిరుద్ధములునై యున్నవి. అవి వెల్లుతురు చీకటియు నొక్కచోట నుండనియట్లు కలిసి యొక్కనియం

దుండనేరవు. భిన్న శాస్త్రము లగువిషయములను గుఱించి శాస్త్రములకు పరస్పరవిరోధముండినను బాధకరముగాదని తాత్పర్యము.

శ. స.—అన్యత్, అన్యత్ అన్యే అన్యాని అన్యశబ్దః అ. స. ప్ర. ఏ. ఉద్గతం శృంఖలం యస్యతత్ ఉచ్చృంఖలం, ఉచ్చృంఖలం ఉచ్చృంఖలే ఉచ్చృంఖలాని ఉచ్చృంఖలశబ్దః అ. స. ప్ర. ఏ. సత్వం, సత్వం సత్వే సత్వాని సత్వశబ్దః అ. స. ప్ర. ఏ. అన్యత్, అన్యత్ అన్యే అన్యాని అన్యశబ్దః అ. స. ప్ర. ఏ. శాస్త్రేణనియంత్రితం శాస్త్రనియంత్రితం, నియంత్రితం నియంత్రితే నియంత్రితాని శాస్త్రనియంత్రితశబ్దః అ. స. ప్ర. ఏ. సమాసం అధికరణం యయోస్తే సమానాధికరణే తయోర్భావః సామానాధికరణ్యం, కరణ్యం కరణ్యే కరణ్యాని సామానాధికరణ్యశబ్దః అ. స. ప్ర. ఏ. హి అవ్య. తేజశ్చ తిమిరం చ తేజస్తిమిరే తయోః తేజస్తిమిరయోః, తిమిరే తిమిరయోః తిమిరేషు తేజస్తిమిరశబ్దః అ. స. మ. ద్వి. కుతః అవ్య.

తస్మి పూర్వోదాహృత మన్వాదిశాస్త్రవిరోధ స్సన్య దిత్యాశంక్యాహ.—

అన్యదితి. ఉచ్చృంఖల మనర్దశం, ప్రసహ్య పీడనక్షమమితియావత్. సత్త్వం బల మన్యత్, శాస్త్రేణ మన్వాదిశాస్త్రేణ నియంత్రిత ముదాహృతం, పరస్య వ్యసనే కాలే నియమితం సత్త్వ మన్యత్, ఉత్కటానుత్కటలక్షణవైలక్షణ్య మన్యశబ్దార్థః, తయో స్సావేక్షత్వనిరవేక్షత్వాభ్యాం మిథో విరోధా నైకకాస్తార్థత్వం సంభవ తీత్యర్థః. అత్ర దృష్టాంతమాహ.— తేజస్తిమిరయోః సమాస మధికరణం యయోస్తే తయో ర్భావ సామానాధికరణ్యం ఏకాశ్రయత్వం కుతః సకుతశ్చిదిత్యర్థః. తయో స్సహావస్థానవిరోధాదితి భావః. తస్మా దుభయో రుదితానుదితహామవ ద్భిన్నశాస్త్రార్థ త్వా దితరేతరశాస్త్రవిరోధో న బాధక ఇతిభావః.

అవ. అట్లయేని మన మిప్పు జేమిచేయవలయు నన నిట్లనుచున్నాడు.—

శ్లో. ఇంద్రప్రస్థగమ స్తావ త్కూరి మా సంతు చేదయః,

ఆస్తాకదంతిసాన్ని ధ్యా ద్వామనీభూతభూరుహః.

(౬౩)

టీ. ఇంద్రప్రస్థగమః—ఇంద్రప్రస్థ=ఇంద్రప్రస్థపురమునకు, గమః=గమనము, మాకూరితావత్ = చేయఁబడకపోవుగాక, కింతు=మఱియేమియన, చేదయః=చేది దేశములు, ఆస్తాకదంతిసాన్ని ధ్యాత్—ఆస్తాక=మన, దంతి=ఏమఁగులయొక్క, సాన్ని ధ్యాత్=సామీప్యమువలన, వామనీభూత=పొట్టివై పోయిన, భూరుహః=చెట్లుగలవి, సంతు=అగుగాక,

తా. మనమిప్పు డింద్రప్రస్థపురంబునకుఁ బోవలదు. దండయాత్ర వెడలి చేదిదేశములకే బోవుదము. మనయేనుంగు లచ్చటివృత్తాదులను చిందఱి వందఱఁజేయ నాదేశమందలి చెట్లన్నియు మ్రొత్తై పోవుగాక.

శ. స.—ఇంద్రప్రస్థస్య గమః ఇంద్రప్రస్థగమః, గమః గమా గమాః ఇంద్రప్రస్థగమశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. తావత్ అవ్యయం. కారి కారిషాతాం కారిషత్ దుకృత్ కరణ ఇత్యస్తాత్సకర్త కాధాతోః కర్తృజ్ఞాశిషిలుజి ఆత్మ. ప్ర. పురు. ఏ. మా అవ్య. ఆస్తు స్తాత్ స్తాం సంతు అసభువీత్యస్తా దకర్త కాధాతోః కర్తృజ్ఞాశిషి లోటి పరస్మై ప్ర. పురు. బ. చేదీనాం నివాసో జనపదః చేదయః చేదిశబ్దః ఇ. పు. ని. ప్ర. బ. అస్తాకమిమే అస్తాకాః దంతా ఏషాం స్త ఇతి దంతినః అస్తాకాశ్చ తే దంతినశ్చ అస్తాకదంతినః సంనిధి రేవ సానిధ్యం అస్తాకదంతినాం సానిధ్యం అస్తాక దంతినాన్నిధ్యం తస్తాత్ అస్తాకదంతి సాన్నిధ్యాత్, సాన్నిధ్యాత్ సాన్నిధ్యాభ్యాం సాన్నిధ్యేభ్యః అస్తాకదంతినాన్నిధ్యశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. అవామనాః వామనాః సంపద్య మానాభూతాః వామనీభూతాః భువిరోహంతీతి భూరుహః వామనీ భూతాః భూరుహః ఏషు తే వామనీభూతభూరుహః, రుట్ రుహా రుహః వామనీభూత భూరు చ్చబ్దః హ. పు. ప్ర. బ.

తర్హి సః కి మిదానీం కార్య మత ఆహః—

ఇంద్రేతి. ఇంద్రప్రస్థస్య పార్థనగరస్య, గమా గమనం, 'గ్రహవృద్ధునిశ్చిగమ శ్చే' తి అప్రిత్యయః. మాకారితావ న్నక్రియతామేవేత్యర్థః. 'యావత్తావత్పరిచేదే కాద్రేన్నైవి మానేనవధారణ' ఇతి విశ్వః. కృషాః కర్షణి లుక్. 'మాజీలుక్' ఇత్యా శీర్షే 'నమాజ్యోగ' ఇత్యట్ప్రతిషేధః. కింతు చేదయః చేదిదేశాః అస్తాక మిమే అస్తా కాః. 'యుష్మదస్తదోరన్యతరస్యాం ఖిచ్చ' ఇతి వికల్పదన్విత్యయః. 'తస్మిన్నణి చ, యుష్మకాస్తాకా' విత్యస్తాకాదేశః. సన్నిధిరేవ సాన్నిధ్యం, సాన్విధేష్యత్ప్రత్యయః. అస్తాకానాం దంతినాం సాన్నిధ్యాత్ వామనీభూతాః శాఖాభంగా భ్రీర్వికృతాః, స్వల్పీభూతాః భూరుహా యేషాం తే తథోక్తాస్సంతు, చేదియాత్రైవ క్రియతా మి త్యర్థః. సాచ ప్రస్తుతా ప్రస్తుతేన స్వకార్యేజైవ గమ్యత ఇతి పర్యాయోక్తిరలంకారః. 'కారణం గమ్యతే యత్ర ప్రస్తుతా త్కార్యవర్ణనాత్, ప్రస్తుతత్వేన సంబంధాత్ప ర్యాయోక్త స్స ఉచ్యతే' ఇతి లక్షణాత్.

శ్లో. నిరుద్ధః పథాసార ప్రసారా గా ఇవ వ్రజమ్,

ఉపయంధంతు దాశార్హాః పురిం మాహిష్టతీం ద్విషుః.

అర

టీ. దాశార్వా = యదవుల, నిరుద్ధవీవధాసారప్రసారాః నిరుద్ధ=అడ్డగింపఁ బడిన, వీవధ=ధాన్యము మొదలగువవి లభించుట, ఆసార=మిత్ర బలము, ప్రసారా= తృణకాష్టాదులుగల చోట్లనుగలవారై, (నిరుద్ధ=నిలపఁబడిన, వీవధ=కొవిళ్లయొక్క, ఆసారప్రసారా=రాకపోకలు గలవారై,) వ్రజం=పశువులసాలను, గాఢవ=ఆవుల నుంబోలె, మాహిచ్ఛతీం=మాహిచ్ఛతీయను, పురీం=నగరిని, ద్విషః=పగతురను, ఉపయం ధంతు=అరికట్టుదురుగాక.

తా. ఇదిగాక మనయాదవులందఱును పాలకావిల్లు వృక్షైరాల రాకపోకలను నిలుపుదలచేసి ఆలమందలను పసులసాలలో గట్టివెట్టినట్లు ధాన్యములు తృణజలకాష్టములు మిత్రవర్గములను వారివరికి జేసినీయ కుండ నడ్డగింపుజేయుచు శత్రువులను మాహిచ్ఛతీపుంబున ముట్టజిం తురుగాక.

శ. స. — వీవధశ్చ ఆసారశ్చ ప్రసారశ్చ వీవధాసారప్రసారా, వీ...రాః నిరుద్ధాః యై స్తే నిరు...రాః ఆసారశ్చ ప్రసారశ్చ ఆసారప్రసారో వీవధానాం ఆసారప్రసారో వీ...రా నిరుద్ధో వీ...రా యై స్తే నిరుద్ధవీవధాసారప్రసారాః ప్రసారః, ప్రసారః ప్రసారో ప్రసారాః నిరుద్ధ...సారశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. బ. గాం, గాం గావో గాః గోశబ్దః ఓ. స్త్రీ. ద్వి. బ. ఇవ అవ్య. వ్రజం, వ్రజం వ్రజౌ వ్రజాన్ వ్రజశబ్దః ఆ. పు. ద్వి. ఏ. ఉపయంధు ఉపసాత్ ఉపయంధామ్ ఉపయం ధంతు ఉపపూర్వకరథిర్ ఆవరణ ఇత్యస్తాద్వికర్త కాధాతోః కర్తరి విధ్యాదౌ లోటి పరస్మై ప్ర. పురు. బ. దాశార్వాః, దాశార్వాః దాశార్వా దాశార్వాః దాశార్వా శబ్దః ఆ. పు. ప్ర. బ. పురీం, పురీం పుర్యా పురీః పురీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. మాహి చ్ఛతీం, మాహిచ్ఛతీం మాహిచ్ఛత్యా మాహిచ్ఛతీః మాహిచ్ఛతీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ద్విషం, ద్విషం ద్విషౌ ద్విషః ద్విట్శబ్దః య. పు. ద్వి. బ.

నిరుద్ధతీ. కించ దాశార్వా యదవాః, వీవధో ధాన్యాదిస్తాపి ఆసార సుహృ ద్బలం, ప్రసార స్పృణకాష్టాదిప్రదేశః. 'ధాన్యాదే ర్వీవధః స్థాప్తివాసరస్తు సుహృ ద్బలమ్, ప్రసార స్పృణకాష్టాదేః ప్రదేశ' ఇతి వైజయంతీ. తే నిరుద్ధా యై స్తే తథో క్తాః, అన్యత్ర నిరుద్ధో వీవధానాం పర్యాహారాపరనామ్నం, స్కంధవాహ్యక్షీరాద్యా హరణసాధనభారవిశేషణాం, ఆసారప్రసారో ప్రవేశనిర్గమా యై స్తే తథోక్తాః 'వివ థో వీవధో భారః పర్యాహారాధ్వనోరపీతి' సేమచంద్రః. వ్రజం గోష్ఠం. 'వ్రజ స్సాన్యగ్గోకులం గోష్ఠం' ఇతి వైజయంతీ. గాఢవ మాహిచ్ఛతీం పురీం, ద్విషో రిహాన్, 'ఉపయంధంతు, వ్రజే గా ణవ మాహిచ్ఛత్యా పరీవాపుణ్యంత్యిత్వర్థః. 'దహ్య

చ్చ ద్దండు ధీతి వచనాల్ ద్వికర్త కత్వం అత్రిపుప్రజావకధితం కర్త, అన్యదీప్తిత తమం కర్త.

అవ. అట్లేని ధర్మరాజు బ్రాహ్మణేమి చేయడగు నన నుపేక్షయే యను చున్నాడు.—

శ్లో. యజతాం పాండవ స్వర్గ మవత్వింద్ర స్తవత్విసః,

వయం హనామ ద్విషత్ స్వర్వ సాస్వర్థం సమీహతే. ౬౫

టీ. పాండవః=ధర్మరాజు, యజతాం = యాగముచేయుగాక, ఇంద్రః=దేవేంద్రుడు, స్వర్గః=స్వర్గలోకమును, అవతు=పాలించుగాక, ఇనః=నూర్యుడు, తపతు=ప్రకాశించుగాక, వయం = మనము, ద్విషతః=శత్రువులను, హనామ=చంపుదము, తథాహి=అట్లేగదా, సర్వః=ప్రతివాడును, సాస్వర్థం=స్వప్రయోజనమును, సమీహతే =చూచుకొనును.

తా. ధర్మరాజు యాగముజేసికొననిమ్ము. ఇంద్రుడు స్వర్గము నేలనిమ్ము. సూర్యుఁ డెండకాయనిమ్ము. మనము శిశుపాలుని సంహరిం తము. సమయము వచ్చినప్పుడు ప్రతివారును తమతమపనులను చేసికొను చుందురుగదా. ఇప్పుడు మనకు ధర్మరాజును ఇంద్రాదులతోబాటువాడే యగును.

క. స.—యజతాం, యజేతాం యజంతాం యజదేవభాజా సంగతికరణదా నేషు ఇత్యస్తాదకర్తకాధాతోః కర్తరి ప్రాప్తకారే లోటి అత్త నే ప్ర. పురు. ఏ. పాండోరపత్యంపుమాన్ పాండవః, పాండవః పాండవౌ పాండవాః పాండవశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. స్వర్గం, స్వర్గం స్వర్గౌ స్వర్గాన్ స్వర్గశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. అవతు అవతాన్ అవతాం అవతు అవరక్షణగతికాంత్యాదిషు ఇత్యస్తాత్సకర్తకాధాతోః కర్తరి ప్రాప్తకారే లోటి పర ప్ర. పురు. ఏ. ఇంద్రః, ఇంద్రః ఇంద్రౌ ఇంద్రాః ఇంద్రశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. తపతు తపతాన్ తపతాం తపతు తపసం తాపిత్య స్తాదకర్తకాధాతోః కర్తరి ప్రాప్తకారే లోటి పర ప్ర. పురు. ఏ. ఇనః, ఇనః ఇనౌ ఇనాః ఇనశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. అహం, అహం ఆహం వయం అస్తచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. హనాని హనావ హనామ హనహింసాగతోర్నిత్యస్తాదకర్తకాధాతోః కర్తరి ప్రాప్తకారే లోటి పర. ఉ. త్త. బ. ద్విషంతం, ద్విషంతం ద్విషంతౌ ద్విషతః ద్విషచ్ఛబ్దః త. పు. ద్వి. బ. సర్వః సర్వః సర్వా సర్వే సర్వశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. సాస్వర్థః సాస్వర్థః సాస్వర్థం సాస్వర్థం సాస్వర్థౌ సాస్వర్థాన్ సాస్వర్థశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ.

సమీచాతే సమీచీతే సమీచాంతే సంపూర్వక ఈహచేష్టయా మిత్యస్తా త్సకర్త కాత్కర్తరి వర్తమానే లటి ఆత్మ ప్ర. పు. ఏ.

తస్మి పార్థసార్థనాయాః కా గతి రి త్యాశంక్య ఉచ్ఛేదైవ గతిరిత్యాహ. —

నుజతామితి. పాండవో యుధిష్ఠిరః, యజతాం యాగం కరోతు, ఇంద్ర స్సన్ద్వ మవతు రక్షతు, ఇహః, అర్కః, తపతు ప్రకాశతాం, వయం ద్విషతః ఆహ్, చానామ మారయామ, 'అడుత్తమస్యపిచ్చే' త్యాడాగమః, సర్వత్ర ప్రాప్తకాలే లోట్. తదాహి—సర్వో జనః, స్వాస్థ్యం స్వప్రయోజనం, సమీచాతే. అనుసంధతే, ఇంద్రా దివ త్సమాసయోగక్షేమో నః పార్థ ఇత్యర్థః అర్థాంతరన్యాయః.

శ్లో. ప్రాప్యతాం విద్యుతాం సంపత్సంపర్కా చర్కరోచిషామ్,

శస్త్రై ద్విషచ్చిరశ్చేదప్రోచ్చలచ్చోణితోక్షితైః.

ఉ.

టీ. ద్విషచ్చిరశ్చేదప్రోచ్చలచ్చోణితోక్షితైః - ద్విషత్ = శత్రువులయొక్క, శిరశ్చేద=తలలు నఱుకుటచేత, ప్రోచ్చలత్ = ప్రైకగయుచున్న, శోణిత=నెత్తురుచేత, ఉక్షితైః = తడువబడిన, శస్త్రైః = కత్తులచేత, అర్కరోచిషాం = సూర్యకిరణముల యొక్క, సంపర్కాత్ = సంబంధమువలన, విద్యుతాం = మెఱుపులయొక్క, సంపత్ = శోభ, ప్రాప్యతాం = పొందబడుటగాక.

తా. ఇంతియకాక శత్రువులశిరస్సులను ఖండించుటచేత నెగజిమ్మిన రక్తధారలతో దడిసినఖడ్గములు వానిపై సూర్యకాంతులు ప్రసరింపగా మెఱుపుదీగలవలె మెఱయుగాక యని తాత్పర్యము.

శ. స. — ప్రాప్యతాం ప్రాప్యతాం ప్రాప్యతాం ప్రపూర్వక అష్టవ్యాప్తా విత్త్యస్తాత్సకర్త కాత్కర్త ని విధ్యాదా లోటి ఆత్మ ప్ర. పు. ఏ. విద్యుతాం, విద్యుతః విద్యుతోః విద్యుతాం విద్యుచ్చబ్జః త. స్త్రీ. ప. బ. సంపత్, సంపత్ సంపదా సంపదః సంపచ్చబ్జః ద. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. సంపర్కాత్, సంపర్కాత్ సంపర్కాభ్యాం సంపర్కే భ్యః సంపర్కశబ్దః అ. పు. పం. ఏ. అర్కస్యశోచిషి అర్కరోచిషి తేషాం అర్క రోచిషాం, రోచిషః రోచిషోః రోచిషాం అర్కరోచిషబ్జః స. న. ప. బ. శస్త్రైః, శస్త్రేణ శస్త్రాభ్యాం శస్త్రైః శస్త్రశబ్దః అ. న. తృ. బ. ద్విషతాం కిరాంసి ద్విషచ్చి రాంసి ద్విషచ్చిరసాం ఛేదః ద్విషచ్చిరశ్చేదః ద్విషచ్చిరశ్చేదేన ప్రోచ్చలత్ ద్విషచ్చి రశ్చేద ప్రోచ్చలత్ ద్విషచ్చిరశ్చేద ప్రోచ్చలచ్చ తత్ శోణితం చ ద్విషచ్చిరశ్చేద ప్రోచ్చలచ్చోణితం ద్విషచ్చిరశ్చేద ప్రోచ్చలచ్చోణితేన ఉక్షితాని ద్విషచ్చిరశ్చేద ప్రోచ్చలచ్చోణితోక్షితాని తైః ద్విషచ్చిరశ్చేదప్రోచ్చలచ్చోణితోక్షితైః, ఉక్షితేన ఉక్షితాభ్యాం ఉక్షితైః ద్విషచ్చిరశ్చేద ప్రోచ్చలచ్చోణితోక్షితశబ్దః అ. న. తృ. బ.

ప్రాప్యతామితి. కించ ద్వివతాం, శిరశ్చేదేన ప్రోచ్ఛలతా ఉద్గచ్ఛతా శోణితే నోక్షితైః సిక్తైః శస్త్రై రర్కరోచిషాం, సంపర్కాత్, విద్యుతాం సంపల్లక్ష్యైః ప్రాప్యతా మితి నిదర్శనాలంకారః.

శ్లో. ఇతి సంరంభిణో వాణీ ర్బలస్యా లేఖ్య దేవతాః,

సభాభిత్తి ప్రతిధ్వనై ర్భయా దన్వవదన్నివ.

౬౭

టీ. ఇతి = ఇట్లు, సంరంభిణః = ఆటోపముగల, బలస్య = బలరామునియొక్క, వాణీః = పలుకులను, ఆలేఖ్య దేవతాః = చిత్తరువులుగా వ్రాయఁబడిన దేవతలు, సభా = సభా ఘంటపములలోపలి, భిత్తి = గోడలయొక్క, ప్రతిధ్వనైః = మాఱువ్రాఁతల (నువంక) చేత, భయాత్ = భయమువలన, అన్వవదన్నివ = మరల పలికినవియో యనునట్లున్నవి.

తా. ఇట్లు బలరాముఁడు మిగుల నాటోపముతోఁ జెప్పుచుండఁ గా విని యూహకుండిన నేమో యనుభయమున నచ్చటి చిత్తరువుల యందు వ్రాయఁబడిన దేవతలు అవునవు నని యామాటలనే మరలఁ జెప్పుచుండిరోయనునట్లు సభామండపమునందలి గోడలు ప్రతిధ్వనించినవి యనితాత్పర్యము.

శ. స. — ఇతి ఆవ్య. సంరంభోఽస్యాస్తీతి సంరంభీ తస్య సంరంభిణః, సంరంభిణః సంరంభిణోః సంరంభిణాం సంరంభిన్బుః న. పు. ష. ఏ. వాణీః, వాణీం వాణ్యో వాణీః వాణీశబ్దః ఈకారాంతస్త్రీలింగః ద్వి. బ. బలస్య, బలస్య బలయోః బలానాం బలశబ్దః అ. పు. ష. ఏ. ఆలేఖ్య దేవతాః ఆలేఖ్య దేవతాః దేవతా, దేవతే దేవతాః ఆలేఖ్యదేవతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. బ. సభాయాః భిత్తయః సభాభిత్తయః సభాభిత్తీనాం ప్రతిధ్వనాః సభాభిత్తిప్రతిధ్వనాః తైః సభాభిత్తిప్రతిధ్వనైః, ధ్వనేన ధ్వనాభ్యాం ధ్వనైః సభాభిత్తిప్రతిధ్వనశబ్దః అ. పు. త్వు. బ. భయాత్, భయాత్ భయాభ్యాం భయేభ్యః భయశబ్దః అ. న. పం. ఏ. అన్వవదత్ అన్వవదతాం అన్వవదన్ అనుభూయకవదవ్యక్తాయాం వాచీత్యస్తాత్సకర్త కాధాతోః కర్తరిభూతే లశి పురస్కృత. పురు. బ. ఇవ ఆవ్య.

ఇతి. ఇతి ఇత్థం సంరంభిణః స్సంఘభిత్తస్య, బలస్య బలభద్రస్య, వాణీః ఆలేఖ్య దేవతా చిత్తలిఖితదేవతాః, సభాయా స్సదో గృహస్య, భిత్తీనాం ప్రతిధ్వనైః ప్రతిధ్వనివ్యాజేనేత్యర్థః. భయదన్వవదన్నన్వమోదయన్నివ బలరామవచనమేవ సమ్యగిత్యనువదంతీతేత్యుక్తేపి.

శ్లో. నిశమ్య తా శ్చేషగవీరభిధాతు మథోక్షజః,

శిష్యాయ బృహతాం పత్న్యః ప్రస్తావ మదిశద్భృతా.

౬౮

టీ. అధోక్షజః—కృష్ణమూర్తి, కేషగమి = కేషవతారముగు బలరామునిమాటలను, నిశమ్య=విని, బృహతాం పత్యుః=బృహస్పతియొక్క, శిష్యాయ=శిష్యుడగు నుద్ధవునికై, అభిధాతుం=చెప్పటకొఱకు, దృశా=కనునైగచేత, ప్రస్తావం = ఆచకాశమును, అదిశత్ = ఇచ్చెను.

తా. కృష్ణుడు కేషవతారుడగు బలరామునిమాటలు విని బృహస్పతి శిష్యుడగు నుద్ధవుని నీ యభిప్రాయమును చెలియఁజేయుమని కనునై గజేసెను.

శ. స. —నిశమ్య, ల్యబంతమ్య. తా, తాం లే తాః తచ్చబ్జః ద. స్త్రీ. ద్వి. బ. కేషస్య గావః కేషగవ్యః తాః కేషగమి, గమిం గవ్యా గమిః కేషగమిశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. బ. అభిధాతుం తుమున్ అక్షజ్ఞాతం అక్షజం అధఃకృతం అక్షజం యేనసః అధోక్షజః, అధోక్షజః అధోక్షజా అధోక్షజాః అధోక్షజశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. ఏ. శిష్యాయ, శిష్యాయ శిష్యభ్యాం శిష్యేభ్యః శిష్యశబ్దః ఆ. పు. చ. ఏ. బృహతాం, బృహతః బృహతోః బృహతాం బృహచ్ఛబ్దః త. పు. మ. బ. పత్యుః, పత్యుః పతోః పతీనాం పతిశబ్దః ఇ. పు. మ. ఏ. ప్రస్తావం, ప్రస్తావం ప్రస్తావా ప్రస్తావాన్ ప్రస్తావశబ్దః ఆ. పు. ద్వి. ఏ. అదిశత్ అదిశతాం అదిశన్ దిశ ఆతిసజ్జనఇత్యస్తాత్స కర్త కాధ్యతోః కర్తరి అనద్యతనభూతేలజీ ప్ర. పురు. ఏ. దృశా, దృశా దృశాభ్యం దృశిభిః దృశశబ్దః శ. స్త్రీ. తృ. ఏ.

నిశమ్యేతి. అధఃకృత మక్షజం ఇంద్రియజన్యజ్ఞానం యేన సః అధోక్షజో హరిః, తాః కేషస్య కేషవతారస్య బలభద్రస్య, గాః వాచః, కేషగమిః 'గోరతద్ధి తలు కీతి టచ్. టిత్వాత్ జీవ'. నిశమ్య శ్రుత్వా, 'నిశామ్యతీతి శ్రవణే తథా నిశ మయత్య పీతి భట్టమల్లః. తత్ర శామ్యతేరీదం రూపం అన్యథా నిశమయ్యేతిస్యాత్. అతఏవ వాచునః—'నిశమ్య నిశమయ్యశజ్ఞా ప్రకృతిభేదా' వితి. బృహతాం వాచాం, పత్యుః బృహస్పతేః, శిష్యాయోద్ధవాయ, అభిధాతుం వక్తం, దృశా దృశ్యంజ్ఞయా కటాక్షవిక్షేపేణ, ప్రస్తావ మవసర మదిశత్, అతిసృష్టవాక్, 'ప్రస్తావస్సాన్య దవ సర' ఇత్యమరః.

శ్లో. భారతీ మాహితభరా మథానుద్ధత ముద్ధనః,

తథ్యా ముతథ్యానుజవ జ్ఞగాదాగ్రే గదాగ్రజమ్.

టీ. అథ=తరువాత, ఉద్ధవః=ఉద్ధవుడు, ఆహితభరాం=ఆహిత=నింపఁబడిన, భరాం=అర్థగౌరవముగలిగినట్టియు, తథ్యాం=యథార్థమైనట్టియు, భారతీం=వచనమును,

అనుద్ధతం=గర్వములేకుండ, గదాగ్రజం-అగ్రే=కృష్ణునిముందర, ఉతథ్యానుజవత్
=బృహస్పతివలె, జగాద=చెప్పెను.

తా. ఇట్లు కృష్ణుండు కనునైగజేసి చెప్ప ననుజ్ఞయిచ్చిన యా
మీద నుద్ధవుండు బృహస్పతియుంబోలె యధగౌరవంబునుగలిగి యథా
ర్థంబు లగువాక్యంబులను వినయపూర్వకముగా నా శ్రీకృష్ణమూర్తి
యెదుటనే ఇట్లని చెప్పదొడగె.

శ. స.—భారతీం, భారతీం భారత్యా భారతీః భారతీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ.
ఆహితేః భరః యస్యాంసా ఆహితభరా తాం ఆహితభరాం, భరాం భరే భరాః ఆహి
తభరాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. అథ అవ్య. అనుద్ధతం స ఉద్ధతం యస్మిన్ కరణీ తద్య
థాభవతి తథా అనుద్ధతం క్రియావిశేషణమవ్య. ఉద్ధవః, ఉద్ధవః ఉద్ధవో ఉద్ధవాః
ఉద్ధవశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. ఏ. తథ్యాం, తథ్యాం తథ్యే తథ్యాః తథ్యాశబ్దః ఆ. స్త్రీ.
ద్వి. ఏ. అనుసృత్యజాతః అనుజః ఉతథ్యస్యానుజః ఉతథ్యనుజః ఉతథ్యనుజేన
తుల్యం ఉతథ్యనుజవత్ వతి ప్రత్యయంతమవ్య. జగాద జగదతుః జగదుః గదవ్యక్తా
యాంవాచీత్యస్మాద్వికర్తకాధాతోః కర్తరి భూతేలిటిపరస్మైప్రపురు. ఏ. అగ్రే, అగ్రే
అగ్రయోః అగ్రేషు అగ్రశబ్దః అ. న. స. ఏ. అగ్రే జాతః అగ్రజః గదస్య అగ్రజః
గదాగ్రజః తం గదాగ్రజం, గదాగ్రజం గదాగ్రజౌ గదాగ్రజౌ గదాగ్రజ
శబ్దః ఆ. పు. ద్వి. ఏ.

భారతీమితి. అథ కృష్ణభ్యనుజ్ఞానంతరం, ఉద్ధవః, ఆహితో భారోఽర్థగౌర
వం యస్యాం తాం, తథ్యాం యథార్థాం, భారతీం, వాచం, అనుద్ధత మగర్వితం యథా
తథా, గదోనామ కృష్ణ స్వావరజో యాదవవిశేషః తస్యాగ్రజం, కృష్ణ మగ్రే పురత
ఇతి ప్రాగ్లాభ్యక్తిః, ఉతథ్యస్య మహర్షే రనుజః బృహస్పతిః. 'ఉతథ్యావరజో
జీవ' ఇత్యమరశేషః. తద్వత్తేన తుల్యం జగాద, 'తేనతుల్యం క్రియాచేదవ్సతి' రితివతి
ప్రత్యయః. తదితగ తేయముపమా.

శ్లో. సంప్రత్యసాంప్రతం వక్తు ముక్తే ముసలపాణినా,

నిర్ధారితేర్థే లేఖ్యేన ఖిలూక్త్వా ఖిలు వాచికమ్.

౭౦

టీ. సంప్రతి=ఇప్పుడు, ముసలపాణినా=ముసలాయుధముచేతనున్న బలరాముని
చేత, ఉక్తేసతి=చెప్పబడియుండగా, వక్తుం=చెప్పుటకు, అసాంప్రతం=తగదు.
తథాహి=అది యట్లేగదా, లేఖ్యేన=పత్రికచేత, అర్థే=చెప్పవలయువిషయము, నిర్ధా
రితేసతి=నిర్ణయింపబడియుండగా, వాచికం=నోటికబురు, ఖిలూక్త్వా ఖిలు=చెప్ప
నక్కఱలేదుగదా.

తా. ముసలాయుధంబును చేతఁబూనిన మన బలభద్రుఁడు చెప్పినతరువాత నింకొకరు చెప్పఁదగినవి యేమియును లేదు. ఉత్తరము వలననే సంగతులన్నియు జెలియుచుండఁగా నోటిమాటలు వేఱ చెప్ప నక్కఱలేదు గదా.

శ. స.— సంప్రతి అవ్య. అసాంప్రతం అవ్య. వత్తం తుమున్నంతమవ్య. ఉత్తే, ఉత్తే ఉత్తయోః ఉత్తేషు ఉత్తశబ్దః ఆ. పు. స. ఏ. ముసలః పాణి యస్యః ముసలపాణిః తేన ముసలపాణినా, పాణినా పాణిభ్యాం పాణిభ్యే ముసలపాణిశబ్దః ఇ. పు. తృ ఏ. నిర్ధారితే, నిర్ధారితే నిర్ధారితయోః నిర్ధారితేషు నిర్ధారితశబ్దః ఆ. పు. స. ఏ. అర్థే, అర్థే అర్థయోః అర్థేషు అర్థశబ్దః ఆ. పు. స. ఏ. రేఖ్యేన, రేఖ్యేన రేఖ్యాభ్యాం రేఖ్యైః రేఖ్యశబ్దః ఆ. స. తృ. ఏ. ఖిలక్త్వా క్త్వాప్రత్యయంతమవ్య. ఖిలు అవ్య. వాచికం, వాచికం వాచికే వాచికాని వాచికశబ్దః ఆ. స. ద్వి. ఏ.

కిం జగాడే త్యత అహ.—

సంప్రతితి. సంప్రతి ముసలపాణినా బలభద్రేన, కేవలంకూరేణేతి చ ధ్వనిః, ఉత్తే సతి, వత్త మసాంప్రత మయ్యుక్తం, సామాకృత్వాదాభానమానయోగజ్ఞేను స్రసం గాదితి చ ధ్వనిః—సాంప్రతశబ్దస్యాన్వార్థత్వాత్, 'యుక్తేద్యే సాంప్రతం స్థాన' ఇత్య ముః. తద్యోగే 'శకధృషే' త్యాదినా తుముక్తా. తథాహి—రేఖ్యేన పత్రేణ అర్థే వాచ్యే, నిర్ధారితే నిర్ణితే సతి, వాచికం వ్యావృత్తార్థాం వాచం సందేశవచనమిత్యర్థః. 'సందేశవాగ్వాచికం స్వాది' త్యమరః. 'వాచో' వ్యావృత్తార్థాయామితి తత్. ఖిలక్త్వా ఖిలు సవాచ్యా ఖల్విత్యర్థః. ఖిలురాద్యః, ప్రతిషేధే, అన్యో వాక్యాలంకారే. 'నిషేధ వాక్యాలంకార జ్ఞానానునయే ఖల్వి' త్యుభయత్రాప్యమరః. 'అలం ఖల్వోః ప్రతిషేధయోః ప్రాచాం క్తేనీతి క్త్వాప్రత్యయః, ఇహ 'సపాదాదా ఖల్వా దయ' ఇతి నిషేధస్యాద్యేజకాభిప్రాయత్వా న్నాన్వర్థస్య ఖిలశబ్దస్య అనుద్యేజకత్వా న్నన్వర్థజేవ పాదాదా ప్రయోగో న దూష్యతీత్యనుసంధేయం. లిఖితార్థ వాచిక మివబలోక్తే మదుక్తే రసవకాశ ఇతి వాక్యప్రతిబింబకరణాత్ సుప్త స్తావృష్టాంతః. స్తుతివ్యాజేన నిందావగమా ద్వాన్యజస్తుతిశ్చ. లక్షణం త్వగ్రే వక్ష్యతే.

అవ. అట్లుయిన నీ పూరకుండవలసినదియేనా? కాదనుచున్నాఁడు.—

శ్లో. తథాపి య న్నయ్యపి తే గురు రిత్యస్తి గౌరవమ్,

తత్ప్రయోజకకర్తృత్వ ముపైతి మమ జల్పతః.

20

టీ. తథాపి=అయినను, తే=నీకు మయ్యపి = నాయందుపైతము, గురుః క్షేవ= గురువనియే, యత్,=ఏ, గౌరవం=ఆదరము (కలదో), తత్=అది, జల్పతః=మాట

లాడుచున్న, మమ=నాకు, ప్రయోజకకర్తృత్వం=ప్రేరకత్వమును, ఉపైతి=పొందుచున్నది.

తా. బలరాముడు సిద్ధాంతముజేసినను నాతనియందుంబోలె నాయందును నీవు గురుడేయని చూపుచున్న యాదరమునను బురి కొల్పుటంబట్టియు వేత్తలగువా రాదరపూర్వకముగా నడిగినప్పుడు విశేషజ్ఞుడయ్యును వట్టి తెలియనివానివలె యూరకుండుట భావ్యము గాదు గాన యించుక జెప్పబూనితి నని భావము.

శ. స.—తథా, అవ్య. అపి అవ్య. యత్, యత్ యే యాని యచ్ఛబ్దః ద. న. ప్ర. ఏ. మయి, మయి అవయోః అస్సాను అస్తచ్ఛబ్దః ద. పు. స. ఏ. అపి అవ్య. తే, తవ తే యవయోః వాం యష్టాకం వః యష్టచ్ఛబ్దః ద. పు. మ. ఏ. గురుః, గురుః గురూ గురవః గురుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. ఇతి అవ్య. ఏవ అవ్య. గురోర్భావః గౌరవం, గౌరవం గౌరవే గౌరవాణి గౌరవశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. తత్, తత్ తే తాని తచ్ఛబ్దః ద. న. ప్ర. ఏ. ప్రయోజయతీతి ప్రయోజకః కరో తీతి కర్తా ప్రయోజకశ్చాసౌ కర్తాచ ప్రయోజకకర్తా ప్రయోజకకర్తః భావః ప్రయోజకకర్తృత్వం తత్ ప్రయోజక కర్తృత్వం, ప్రయోజకకర్తృత్వం ప్రయోజక కర్తృత్వే ప్రయోజకకర్తృత్వాని ప్రయోజకకర్తృత్వశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. ఉపైతి ఉపేతః ఉపయంతి ఉపపూర్వక ఇన్ గతావి త్యస్తా త్వకర్తృకాత్కర్తృ ర్వి వర్తమానేలటి పరస్మై ప్ర. పురు. ఏ. మమ మే అవయోః నా అస్సాకం నః అస్తచ్ఛబ్దః ద. పు. మ. ఏ. జల్పతః, జల్పతః జల్పతోః జల్పతామ్ జల్పచ్ఛబ్దః త. పు. మ. ఏ.

తస్మా కిం తూష్ణింభూతేన భావ్యం నేత్యాహ.—

తథాపీతి. తథాపి బలేన నిర్ణీతేఽపి, తే తవ, మయ్యపి, బలభద్రఇవేత్యపే ర్భః. గురు రిత్యేవ యద్గౌరవం ఆదరః, తద్గౌరవం, జల్పతో జల్పనే ప్రయోజ్యకర్తృణో మే, ప్రయోజకకర్తృత్వం ప్రేరకత్వ ముపైతి, అతో వత్సామిత్యర్థః. నహి పండితై సాందరం పుష్పస్య విశేషజ్ఞస్య ఆజ్ఞవ త్తూష్ణింభావో యుక్త ఇతి భావః.

అవ. బలరాముడే యావద్విషయములను విస్తరించి చెప్పినాడు నీవిప్పుడు చెప్పవలసినది యేమున్నది యందురని తలచి యదియంతయు వృథా ప్రసంగమని మనము నందుంచుకొని పైకి కొనియాడుచు చెప్పుచున్నాడు.—

శ్లో. వర్జితై కటిపయైరేవ గ్రథితస్య స్వరై రివ,

అనంతా వాఙ్మయస్యాహా గేయన్యేవ విచిత్రతా.

టి. కతిపయైశవ=కొన్నియే (ఏది) యగు, వస్త్రై=ఆవరములచేత, కతిపయైశవ=కొన్నియే (ఏడు) యగు, స్వరైరివ=పట్టాదిస్వరములచేతపంబోలె, గ్రథితస్య=కూర్పబడిన, వాఙ్మయస్య=శబ్దజాలముయొక్క, శేషశ్శేవ=గాఢముయొక్కయుంబోలె, విచిత్రతా=అవాంతరభేదము, అంతా=మరింపు లేనిది.

తా. నిషాదము, బుషభము, గాంధారము లోనగు స్వరము లేడింటితోమాత్రమే యారంభించబడినను గాన మాయారాగాధిపతములచే బెక్కువిధములై యొప్పుచున్నట్లు శబ్దజాల మేబడినస్వములతోమాత్ర మారంభించబడినదయ్యును నం దవాంతరభేదము లనంతములుగా గలిగియుండుట కడువిచిత్రముగదా. అనగా బలరాముడు చక్కగా వక్కాణించినను విశేషము లనంతములు గాన నేనును జెప్పవలసినది కలదని తాత్పర్యము. అతడు జెప్పినది సరిగాదు కావున నేనే చెప్పవలసియున్నదని గూఢాభిప్రాయము.

శ. స.—వస్త్రై, వస్త్రేన వస్త్రాభ్యాం వస్త్రై వర్ణశబ్దః అ. పు. తృ. బ. కతి పయై, కతిపయేన కతిపయాభ్యాం కతిపయైః కతిపయశబ్దః అ. పు. తృ. బ. ఏవ. అవ్య. గ్రథితస్య, గ్రథితస్య గ్రథితయోః గ్రథితానాం గ్రథితశబ్దః అ. న. ష. ఏ. స్వరేణ, స్వరాభ్యాం స్వరైః స్వరశబ్దః అ. పు. తృ. బ. ఇవ అవ్య. నవిద్యతే అంతో యస్యా స్స అసంతా అనంతే అసంతాః అసంతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. వాఙ్మయస్య, వాఙ్మయస్య వాఙ్మయయోః వాఙ్మయానాం వాఙ్మయశబ్దః అ. న. ష. ఏ. అహో అవ్య. కీయత ఇతిగేయం తస్య గేయస్య, గేయస్య గేయయోః గేయానాం గేయశబ్దః అ. న. ష. ఏ. ఇవ అవ్య. విచిత్రస్య భావః విచిత్రతా, విచిత్రతా విచిత్రతే విచిత్రతాః విచిత్రతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ.

నను రామేజైవ సర్వం ప్రపంచోక్తం సంప్రతి కిం తే వాచ్య మక్షీత్యా శంక్య వృథా ప్రసంగోఽయ మితి హృది విధాయ స్తువన్నానా వస్త్రై రిత్యాదినా త్రయేణ.—

వస్త్రైరితి. కతిపయైః పరిమితైః వస్త్రైః, పంచాశతైవ మాతృకాక్షరైః, కతిపయై స్సప్తభిరేవ స్వరై ర్విషాదాదిభిః. గ్రథితస్య గుంభితస్య, వాఙ్మయస్య శబ్దజాలస్య, 'ఏకాకో నిత్యం మయట మిచ్చంతి'తి స్వాగ్ధే మయటో. గీయత ఇతి గేయం తస్య గానశ్శేవ, విచిత్రతా అవాంతరభేదః, అనంతరరచనాభేదా దపరిమితా భవతిత్యర్థః.

అహో ఆత స్తేన సాధూ క్షేపి విశేషానంత్యాన్నమాపి వక్తవ్య మస్త్రీ త్యేకో భావః. తస్య దురుక్తత్వాన్నమైవాస్తీత్యన్యః. ప్రత్యవయవమివోపాదానాదనేకై వేయముపమా.

శ్లో. బహ్వపి స్వేచ్ఛయా కామం ప్రక్షీర్ణ మభిధీయతే,

అనుజ్ఞితార్థసంబంధః ప్రబంధో దురుదాహరః.

23

టీ. స్వేచ్ఛయా=తమబుద్ధికొలదిని, ప్రక్షీర్ణం=యుక్తియుక్తముకానిది, బహ్వపి =ఎంతయధికమైనను, కామం=ఇచ్చునువచ్చినట్లు, అభిధీయతే=చెప్పబడును, (కింతు=కాని) అనుజ్ఞితార్థసంబంధః-అనుజ్ఞిత = విడువబడని, అర్థసంబంధః = చెప్పవలసిన విషయముల కూడికలిగిన, ప్రబంధః=సందర్భము, దురుదాహరః=చెప్పట కష్టము.

తా. యుక్తియుక్త మగునా ? కాదా ? యనువివేచన ముక్కుట లేకుండ మది దోచినయట్లును నోటికి వచ్చినట్లును నెంతయేని మాటాడ వచ్చు గాని సంగతులను జక్కగా బోధించుచు సందర్భానుకూలముగ జెప్పట మిగుల దుష్కరమైనది. ఇందువలన బలరాముడుమాత్రము యుక్తముగనే చెప్పెనని స్తుతియును, అయుక్తము జెప్పెనని నింద యునుంగూడ స్ఫురించుచున్నది.

శ. స. — బహు, బహు బహునీ బహూని బహుశబ్దః ఉ. న. ప్ర. ఏ. స్వస్య ఇచ్ఛా స్వేచ్ఛా తయా స్వేచ్ఛయా, స్వేచ్ఛయా స్వేచ్ఛాభ్యాం స్వేచ్ఛాభిః స్వేచ్ఛా శబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. కామం అవ్య. ప్రక్షీర్ణం, ప్రక్షీర్ణం ప్రక్షీర్ణ ప్రక్షీర్ణాని ప్రక్షీర్ణ శబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. అభిధీయతే అభిధీయేతే అభిధీయంతే అభిపూర్వకడుధాఞ్ ధారణపోషణయోరిత్యస్తాత్సకర్త కాదాతోః కర్తణి వర్తమానేటి ఆత్ ప్ర. పురు. ఏ. అర్థస్య సంబంధః అర్థసంబంధః అనుజ్ఞితః అర్థసంబంధః యస్మిన్ సః అనుజ్ఞితార్థ సంబంధః, సంబంధః సంబంధో సంబంధాః అనుజ్ఞితార్థసంబంధశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. ప్రబంధః, ప్రబంధః ప్రబంధో ప్రబంధాః ప్రబంధశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. దుఃఖేన ఉదాహర్యం శక్యః దురుదాహరః, దురుదాహరః దురుదాహరౌ దురుదాహరాః దురు దాహరశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.

బహ్వపి. స్వేచ్ఛయా స్వప్రతిభానుసారేణ, ప్రక్షీర్ణమసంగతం, బహ్వపికామం యథేష్టం, అభిధీయతే కింతు అనుజ్ఞితః అర్థసంబంధః అవ్యక్తపదార్థసంగతిః, యస్మిన్ సః, ప్రబంధః సందర్భః దురుదాహరః దుర్వచః, వారతేః ఖల్పితవ్యయః. రామేణ శ్చ సంగతే వోక్త మితి స్తుతిః, అసంగత ముక్త మితి నిందా చ గమ్యతే.

శ్లో. మ్రదీయసీ మః ఘనా మనల్పగుణకల్పితామ్,

విస్తారయంతి కుశలా శ్చిత్రాం వాచం పటిమిక.

28

టీ. కుశలాః = నేర్పరులగు మాటకాదులు, మ్రదీయసీమః = మిగుల మృదువైనదియయ్యును, ఘనాం = అర్థగౌరవము గలిగినదియు (దట్టమైనదియు), అనల్పగుణకల్పితాం = కొఱతలేని క్లేషములగు కావ్యగుణములతోఁ గూర్చబడినదియు (మంచి దారములతో నేర్చబడినదియు), చిత్రాం = శబ్దచిత్రకలపియు (రంగులు కలదియు) నగు, వాచం = వాక్కును, పటిమిక = బిడ్డనుబోలె, విస్తారయంతి = విస్తరింతురు.

తా. నేతకాంప్ర సన్నని మంచిమంచిచూపుచున్నాఁడు మిగుల మెత్తదనము గలిగి యరిటాకువలె దట్టమైన రంగులు రంగులబట్టలు వేయునట్లు మాటకాదులు మృదువు లగుచర్లములును విశేషాఘమును గలిగి క్లేషయమకము ముచ్చగుగుణములతో నొకప్పుడు శబ్దచిత్రము గల వచనములు పెక్కులు చెప్పనేర్తురని తాత్పర్యము.

శ. స. — అత్యంతం మృద్వి మ్రదీయసీ తాం మ్రదీయసీం, మ్రదీయసీం మ్రదీయస్య మ్రదీయసీః మ్రదీయసీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ఆపి ఆవ్య. ఘనాం, ఘనాం ఘనే ఘనాః ఘనాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. అనల్పాశ్చ తే గుణాశ్చ అనల్పగుణాః అనల్పగుణైః కల్పితా అనల్పగుణకల్పితా తాం అనల్పగుణకల్పితాం, కల్పితాం కల్పితే కల్పితాః అనల్పగుణకల్పితాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. విస్తారయంతి విస్తారయంతేః విస్తారయంతి విపూర్వకస్తవాన్ అచ్చాదనభక్త్యస్తాత్సకర్త కాత్కర్తరి వర్తమానేలటి పర. ప్ర. పురు. బ. కుశలాః, కుశలః కుశలా కుశలాః కుశలశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. బ. చిత్రాం, చిత్రాం చిత్రే చిత్రాః చిత్రాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. వాచం, వాచం వాచా వాచః వాక్శబ్దః చ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. పటిం, పటిం పట్యి పటిః పటిశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ఇవ అవ్య.

మ్రదీయసీమితి. కుశలా వక్తారః, మ్రదీయసీ మలిమనమారాక్షరాం, శక్త్యతరాం చ తథాపి ఘనా మర్థగుర్వీం, అన్యత్ర సాంద్రాం, కదభీదశకల్పామిత్యర్థః. అనలైః బహుభి ర్దశైః క్లేషాదిభి ర్దంతుభిశ్చ. కల్పితాం రచితాం న్యూతాంచ, చిత్రాం శబ్దాదిచిత్రాం చిత్రరూపాం చ వాచం పటిం కాటిమిక, విస్తారయంతి ప్రసారయంతి, రామవాగ్యేవంబిధౌ వేతి మ్మతిః. రామవాక్తు నైవంబిధేతి నిందా చ గమ్యతే. అత్ర క్లేషస్య మధువిషయాసంభవేన సర్వాలంకారబాధకత్వాదుపమా ప్రతిభోత్థాపితః ప్రకృతా ప్రకృతక్లేషోఽయ మి త్యలంకారసర్వస్వకారః. ఏవం చ పూర్ణోపమాయ నిర్విషయత్వ ప్రసంగా చ్చేచ్ఛ ప్రతిభోత్థాపితేయ ముపమైవేత్యన్యే.

అవ. ఇంక నుద్ధవుఁడు తనసిద్ధాంతమును జెప్పఁగడంగి స్వాహంకారము దొరంగఁగ్రాయుచు కృష్ణు నెదురు మొగ మగునట్లు చేసికొనుచున్నాఁడు.—

శ్లో. విశేషవిదుష శ్శాస్త్రం య త్త వోద్ధ్రాహ్యతే పురః,

హేతుః పరిచయస్థైర్యే వక్తు ర్గుణనికైవ సా.

2౫

టీ. విశేషవిదుషః=విశేషజ్ఞుఁడవగు, తవ=నీయొక్క, పురః=ముందర, శాస్త్రం=నీతిశాస్త్రము, ఉద్ధ్రాహ్యత ఇతి యత్=ఉపన్యసించుబడుచున్నది యనుట యేదికలదో, సా=అది, వక్తుః=ఉపన్యసించువానియొక్క, పరిచయస్థైర్యే=అభ్యాసము దృఢపడుట యందు, హేతుః=కారణమగు, గుణనికైవ=మరల వర్ణించుటయే,

తా. విశేషజ్ఞుఁడ వగు నీయంతవానియెదుట నీతిశాస్త్రము నుపన్యసించుట లాను జదువుకొన్నది మఱచిపోకుండ మరలమరల వర్ణించుకొనుటయేగాని పాండిత్యప్రకటనము గాదు.

శ. స.—విశేషం వేత్తితి విశేషవిద్వాన్ తస్య విశేషవిదుషః, విదుషః విదుషాః విదుషాః విశేషవిద్వచ్చబ్బః స. పు. మ. ఏ. శాస్త్రతే అనేనేతిశాస్త్రం, శాస్త్రం శాస్త్రే శాస్త్రాణి శాస్త్రశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. యత్, యత్ యే యాని యచ్చబ్బః ద. న. ప్ర. ఏ. తవ తే యవయోః వాం యుష్టకం వః యుష్టచ్చబ్బః ద. పు. మ. ఏ. ఉద్ధ్రాహ్య తే ఉద్ధ్రాహ్యే ఉద్ధ్రాహ్యంతే ఉత్సాహ్యక గ్రహఉపాదాన ఇత్యస్తా ణ్ణిజంతాత్సకర్త కాధాలోః కర్తృణివర్తమానేలటి అత్త. ప్ర. పు. ఏ. పురః అవ్య. హేతుః, హేతుః హేతు హేతువః హేతుశబ్దః ఉ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. ధీరగృభావః స్థైర్యం పరిచయస్థైర్యం పరిచయస్థైర్యం తస్మిన్ పరిచయస్థైర్యే, స్థైర్యే స్థైర్యయోః స్థైర్యేషు పరిచయస్థైర్యశబ్దః అ. న. స. ఏ. వక్తుః, వక్తుః వక్త్రః వక్త్రాణాం వక్త్రశబ్దః బు. పు. మ. ఏ. గుణనికా, గుణనికా గుణనికే గుణనికాః గుణనికాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. ఏవ అవ్య. సా, సా తే తాః తచ్చబ్బః ద. స్త్రీ. ప్ర. ఏ.

అభోద్ధవస్ససిద్ధాంతం వర్ణయిష్యత్ సుత్యా గర్వం పరిహరత్ హరిమఖి ముఖికరోతి.—

విశేషేతి. విశేషం విద్వాత్, తస్య విశేషవిదుషః విశేషజ్ఞస్య, గతిగమ్యాది పాతా ద్వివేచియాసమాసః, తవ పురోఽగ్రే, శాస్త్రం నీతిశాస్త్రం, ఉద్ధ్రాహ్యతే ఉపన్యస్యత ఇతి యత్, 'ఉద్ధ్రాహితముపన్యసమి'తి వైజయంతీ. సా తదుద్ధ్రాహణ

మిత్యర్థః. విధేయప్రాధాన్యాత్ క్రిందిగత్యం. వక్తు రుద్ధాగ్రహయితః, పరిచయశ్చోన్మ
అభ్యాసదాశ్చోన్మ, హేతుర్గుణికా, ఆప్రేక్షన చూచ్ఛూన మేవేతి యావత్. నతు కైదు
వ్య ప్రకటనమితి భావః. గుణ ఆప్రేక్షన చారాదికాత్ 'జ్యాగ్రతంభోయుచి'
ఇతియన్. తత్సంస్థాయాం కక్ష. 'ప్రత్యయస్థాత్కా తూప్యవ్యక్తీతీకారః.

అవ. ఇపుడు స్వాక్షేప్రాయ ముపన్యసించుచున్నాడు.—

శ్లో. ప్రజ్ఞోత్సాహావత స్వామీ యతేతాధాతు మాత్మని,
తా హి మూల ముదేవ్యంత్యా జిగీషా రాత్త సంపదః. ౭౬

టీ. అతః=ఇందువలన, స్వామీ=ప్రభువు, ప్రజ్ఞోత్సాహా=మంత్రశక్తిని
(అలోచనము) ఉత్సాహశక్తిని (ధైర్యాదిసంపద), అత్తని=తదయందు, ఆధాతుం=
సంపాదించుకొనుటకు, యతేత=ప్రయత్నముజేయవలయును, హి=ఏకారణమువల్ల,
తా=అమంత్రోత్సాహశక్తులు, ఉదేవ్యంత్యా=సృద్ధిబాంధవబోవుచున్న, జిగీషా=
జయశీలుని, అత్త సంపదః=తదసంపదకు ప్రభుశక్తికి, మూలం=కారణమో.

తా. జయముబొందగోచనవాడగు తనసంపద (ప్రభుశక్తి) యభి
వృద్ధినొందుటకు మూలకారణ మగుటవలన నుత్సాహశక్తియు నట్లే
మంత్రశక్తియు రెండును గలిగియుండుజను. బలరాముడు చెప్పినట్లు
కేవలోత్సాహశక్తిమాత్ర ముంపర జాలదని తాత్పర్యము.

శ. స.—ప్రజ్ఞాచ ఉత్సాహశ్చ ప్రజ్ఞోత్సాహా తా ప్రజ్ఞోత్సాహా ఉత్సా
హా, ఉత్సాహం ఉత్సాహా ఉత్సాహా ప్రజ్ఞోత్సాహశబ్దః ఆ. పు. ద్వి. ద్వి.
అతః తసిలంతమవ్య. స్వం అస్మాక్షీతి స్వామీ, స్వామీ స్వామిహ స్వామినః స్వామి
శబ్దః న. పు. ప్ర. ఏ. యతేత యతేయాతాం యతేరన్ యతీప్రయత్న ఇత్తప్రాద
కర్త కాధాతోః కర్తరి విధ్యాదౌలిష అత్త. ప్ర. పు. ఏ. ఆధాతుం తుమున్నంతమవ్య.
అత్తని, అత్తని అత్తనోః అత్తసు అత్తశబ్దః న. పు. స. ఏ. తా, స. తా తే తచ్చబ్దః
ద. పు. ప్ర. ద్వి. హి అవ్య. మూలం, మూలం మూలే మూలాని మూలశబ్దః ఆ. న.
ప్ర. ఏ. ఉదేవ్యంత్యాః, ఉదేవ్యంత్యాః ఉదేవ్యంత్యోః ఉదేవ్యంతీనాం ఉదేవ్యంతీ
శబ్దః ఈ. స్త్రీ. మ. ఏ. జేతుమిచ్ఛః జిగీషా తస్య జిగీషోః, జిగీషోః జిగీష్యోః జిగీ
షాణాం జిగీషుశబ్దః ఉ. పు. మ. ఏ. అత్తరః సంపత్ అత్తసంపత్ తస్యా అత్త
సంపదః, అత్త సంపదః అత్త సంపదోః అత్త సంపదాం అత్త సంపచ్చిబ్దః ద. స్త్రీ. మ. ఏ.

సంప్రతి స్వమత ముపన్యస్యతి.—

ప్రజ్ఞేతి. అతోఽస్తాత్కారణాత్, స్వమస్వాక్షీతిస్వామీ ప్రభుః,
'స్వామి నైకవ్యర్థ'ఇతి నిపాతః. ప్రజ్ఞోత్సాహామంత్రోత్సాహశక్తి. అత్తని

స్వస్తికా, ఆధాతుం సంపాదయతుం, యతేత, స్వయముభయశక్తిమాకా భవేదిత్యర్థః, కుతః హి యస్తా త్కారణాత్ తాప్రజ్ఞోత్సహా, ఉదేప్యంత్యాః వర్న్యంత్యాః, జగీషాః, ఆత్మనస్సంపదః, ప్రభుశక్తేర్మూలం నిదానం. ఆత్మ ఉత్సాహగ్రహణం దృష్టాంతార్థం. యథోత్సాహ స్తథా మంత్రోఽపి గ్రాహ్యః. న తు కేవలోత్సాహ ఇతిబలభద్రపక్షపవాదః.

అవ. ఉత్సాహమువలె ప్రజ్ఞయు నుండవలయునని జెప్పి దానికి ప్రయోజనమును జెప్పుచున్నాడు.—

స్థో సోపధానాం ధియం ధీరాః స్థేయసీం ఖట్వయంతి యే,
తత్రానిశం నిష్ణాస్తే జానతే జాతు న శ్రమమ్. 22

టీ. ధీరాః=బుద్ధిమంతులు, సోపధానాం = విశేషవిశిష్టమును (యుక్తియుక్తమైన) (తలగడతో గూడికొనినదియు), స్థేయసీం=చంచలముకానిదియును గట్టిదియు) సగు, ధియం=బుద్ధిని, ఖట్వయంతి=మంచముగాఁ జేసికొనుచున్నారో, తే=వారు, తత్ర = అబుద్ధియనుమంచమున, అనిశం=ఎల్ల వేళలను, నిష్ణాః=విశ్రమించినవారలై, జాతు=ఒకప్పుడును, శ్రమం=అలచటను, నజానతే=ఎఱుఁగరు.

తా. ఎల్లప్పుడును పరువును దిండుము గలిగి గట్టిగా నున్న మంచముమీఁద విశ్రమించుచు నిశ్చింతముగా నున్నపురుషునికేతా శ్రమయును దోచుచు యట్లే యుక్తియుక్తమైన చంచలము గాని బుద్ధి నాశ్రయించి ప్రజ్ఞావంతుఁ డగువానికి కష్టములు గలుగ వని తాత్పర్యము.

శ. స.—ఉపధానేనసహవర్తతఇతి సోపధానా తాం సోపధానాం, సోపధానాం సోపధానే సోపధానాః సోపధానాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ధియం, ధియం ధియా ధియః ధీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ధియం రాంతీతి ధీరాః, ధీరః ధీరా ధీరాః ధీరశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. బ. అత్యంతం స్థిరా స్థేయసీ తాం స్థేయసీం, స్థేయసీం స్థేయసౌ్య స్థేయసీః స్థేయసీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ఖట్వాం మర్యంతి ఖట్వయంతి ఖట్వయంతి ఖట్వయంతి ఖట్వాశబ్దా తత్రానోతీత్యనేనమర్యంతీత్యర్థకజిజ్ఞాసాత్సకర్తకాథాతోః కర్తరి వర్తమానేలటి పర. ప్ర. పు. బ. యే, యః యా యే యచ్చబ్దః ద. పు. ప్ర. బ. తత్ర త్రలంతమవ్య. అనిశం అవ్య. నిష్ణాః, నిష్ణాః నిష్ణాః నిష్ణాః నిష్ణాశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. బ. తే, సః తా తే తచ్చబ్దః ద. పు. ప్ర. బ. జానతే జానాతే జానతే జ్ఞా అవతోధనఇత్యస్తాత్సకర్తకాత్కర్తరి వర్తమానేలటి ఆత్మ. ప్ర. పురు. బ. జాతు అవ్య. న అవ్య. శ్రమం, శ్రమం శ్రమా శ్రమాన్ శ్రమశబ్దః ఆ. పు. ద్వి. ఏ.

ఉత్సాహవత్ప్రజ్ఞాపి గ్రాహ్యై త్యుక్తం తస్యాః ప్రయోజనమాహ.—

సోపధానామితి. యే ఛిరాః ఛిరుంతః, సోపధానాం సవిశేషాం. యుక్తీయ త్తామిత్యర్థః. అన్యత్ర, సంచుకాం. సోపబ్ధామిత్యర్థః. 'ఉపధానం విశేషే స్యాన్తే' దుశే ప్రణయేఽపి చేతి విశయః. క్షేయసిం స్థితరాం, అచలం ద్రక్ష్యమేంద, స్థిర శబ్దాదీయసుని. 'ప్రియస్థి లే' త్యాదినా స్థాదేశః ఛిరుం ఖట్వయంతి. ఖట్వాం పర్యం కం తుర్వంత్యాశ్రయతీత్యర్థః. 'శయనం మంచ పర్యంక పర్యంకాః ఖట్వయానమా' ఇత్యమరః. 'తత్కరోతి తదాచప్త' ఇతి జీచ్. తే ఛిరాః, తత్ర ఛిఖట్వాయాం, అనిశం ఆశ్రాంతం, నివృత్తాః విశ్రాంతా స్సుంతః, జాతు కదాచిదపి, శ్రమం భేదం, సజాతే నవించంతి. 'శ్రమః భేదోఽధ్వరత్యాదే' ణి లక్షణం. ఛిఖర్వక ఏవోత్సాహః సేవ్యోన తు కేవల ఇతి సర్వధా ఛిరాశ్రయణీయేత్యర్థః. ఆత్ర ఛియా మాతోష్యమాణాయః ఖట్వాయః. ప్రకృతశ్రమాపనోదనరూపోపకారపర్యంతతయా పరిణామా త్పరిణామాలంకారః. ఆనోష్యమాణస్య ప్రకృతోపమాగి త్వేపరిణామ ఇతి లక్షణాత్.

అవ. ఇక ప్రజ్ఞ కుమ సయ్యది లేమికిని గల తారతమ్యమును గెండుస్థోకములలో తెలియజేయుచున్నాడు.—

స్థో. స్ఫుశంతి శరవ త్త్రిష్టా స్థోక మంత ద్విశంతి చ,

బహుస్ఫుశాపి స్థూలేన స్థీయతే బహి రశ్వవత్. |

2౮

టీ. త్రిష్టాః = చుట్టకైనవారు, శరవత్ = బాణముట్లు, స్థోకం = కొంచమే, స్ఫుశంతి = తాడుదురు. అంతః = (కార్యముయొక్కయు, కాయముయొక్కయు) నడిమిచోటునకు, విశంతి = చొరబడుదురు. బహుస్ఫుశాఽపి = అంతట వ్యాపించు వాడయినను, స్థూలేన = బుద్ధి లేనివానిచేత (లాజైనదానిచేత), అశ్వవత్ = జంత్రిపు తాయియట్లు, బహిరేవ = వెలుపలనే, స్థీయతే = ఉండుట,

లా. వాఁడి యైనబాణ మించుంత తగిలియు శరీరములోనికి తీవ్రముగాఁబోయి చొరఁబాటునట్లు చుట్టకైన బుద్ధిగలవాఁడు కొలది ప్రయాసముననే గొప్పకార్యమును సాధించగలుగును. పెద్దజంత్రిపు తాయి శరీరమంతటనుం దాఁడియు లోపలకు చొరలేనియట్లు మందబుద్ధి గలవాఁ డెంతకట్టబడినను గార్యమును సాధించనేరఁడని భావము.

శ. స. — స్ఫుశతి స్ఫుశతః స్ఫుశంతి స్ఫుశనంస్ఫుశన ఇత్యస్తాత్సకర్త కాధాతోః క ర్తరి వర్తమానేలటి పర. ప్ర. పురు. బ. క రేణ తుల్యం శరవత్ వతి ప్రత్యయాంతమవ్య. త్రిష్టాః, తీక్ష్ణః తీక్ష్ణ తీక్ష్ణ తీక్ష్ణశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. బ. స్థోకం, స్థోకం స్థోకే స్థోకాని స్థోకశబ్దః ఆ. న. ద్వి. ఏ. అంతః అవ్య. విశతి విశతః విశంతి

విశ ప్ర వేశన ఇత్యస్తాత్సకర్త కాధాతోః కర్తరి వర్తమానేలటి పర. ప్ర. పు. బ. చ. అవ్య. బహుస్పృశతీతి బహుస్పృక్ తేన బహుస్పృశా, స్పృశా స్పృశాభ్యం స్పృశిభిః బహుస్పృశభిః శ. పు. తృ. ఏ. అపి అవ్య. స్థూలేన, స్థూలేన స్థూలాభ్యాం స్థూలైః స్థూలశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. స్థీయతే స్థీయేతే స్థీయంతే హేగతినివృత్తా విత్యస్తాదకర్త కాధాతోః భావేలటి ఆత్. ప్ర. పురు. ఏ. బహిః అవ్య. అశ్చ నాతుల్యం అశ్చ వత్ వతి ప్రత్యయంతమవ్య.

అథ ప్రజ్ఞాపజ్ఞయోః ద్వ్యాభ్యాం వైషమ్యమాహ.—

స్పృశంతీతి. తీక్ష్ణః నిశితప్రజ్ఞాః, శరవత్ శరేణ తుల్యం, స్తోకమల్పమేవ, స్పృశంతి అంతః కార్యస్య కాయస్య చాంతరం, విశంతి చ అల్పాయాసేన బహు కార్యం సాధయంతీత్యర్థః. బహుస్పృశా వ్యాపినాపి, స్థూలేన మందేన బృహతాచ, కార్యస్య అశ్చ నా యంత్రోపలేన తుల్య మశ్చ వత్, 'తేన తుల్యం క్రియా చే ద్యుతిః' బహిరేవ, కార్యస్య యకారస్య చేతి భావః, స్థీయతే స్థితిః క్రియతే, మూఢో హ్యల్పస్య హేతో ర్బహుప్రయసివ్యన్. మూషక గ్రహణాయ శిఖరిఖనక ఇవ పరిహాసాస్వదం భవతీతి భావః. తద్ధితగతేయ ముపమా.

శ్లో. ఆరభంతేల్పమేవాజ్ఞాః కామం వ్యగ్రా భవంతి చ,

మహారంభాః కృతధియ స్త్వివంతి చ నిరాకులాః.

2F

టీ. అజ్ఞాః=మందబుద్ధులు, తుచ్ఛమేవ=నీచమైనపనినే, ఆరభంతే=మొదలు పెట్టుదురు. కామం=మిక్కిలి, వ్యగ్రాశ్చ=తోట్రుపడువారును, భవంతి=అగుదురు. కృతధియః=తీర్చినబుద్ధిగలవారు, మహారంభాః=గొప్పగొప్పపనులు నారంభించెడువారలగుదురు. నిరాకులాశ్చ=తోట్రుపాటులేనివారనై, త్వివంతి=నిలువబడుదురు.

తా. మందమతు లత్యల్పకార్యములను మొదలు పెట్టుటయే గాక మిగుల తోట్రుపాటుజెంది తుద కది నెగ్గించుకొననేరరు. బుద్ధిమంతులు గొప్ప గొప్ప పనులజేయఁబూనియు నించుకంతయు తోట్రుపాటులేక నిలువఁబడి కొనసాగించుకొననేర్తురు.

శ. స.—ఆరభతే ఆరభతే ఆరభంతే అజ్ఞూర్వకరభరాభస్య ఇత్యస్తాత్స కర్త కాత్కర్తరి వర్తమానేలటి ఆత్. ప్ర. పురు. బ. అల్పం, అల్పం అల్పే అల్పాని అల్పశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. ఏవ అవ్య. నజానంతీత్యజ్ఞాః, అజ్ఞాః అజ్ఞౌ అజ్ఞాః అజ్ఞశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. కామం అవ్య. వ్యగ్రాః, వ్యగ్రః వ్యగ్రో వ్యగ్రాః వ్యగ్రశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. భవతి భవతః భవంతి ధూసత్తాయామిత్యస్తాదకర్త కాధాతోః కర్తరి వర్త మానేలటి పర. ప్ర. పురు. బ. చ అవ్య. మహాకా ఆరంభః ఏషంతే మహారంభాః,

ఆరంభః ఆరంభో ఆరంభాః మహారంభశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. కృతాః యై శ్చ కృత
ధియః, ధీః ధియా ధియః కృతశబ్దః ఈ. పు. ప్ర. బ. తిష్ఠతి తిష్ఠతః తిష్ఠంతి హగతి
నిష్ఠతా విత్యస్తాదకర్త కాధాతోః కర్తరి వర్తమానేలటి పర. ప్ర. పురు. బ. చ
అవ్యునిర్గతం ఆకులం యోగ్యై నిరాకులాః, ఆకులః ఆకుభౌ ఆకులాః నిరాకులశబ్దః
అ. పు. ప్ర. బ.

ఆరంభంతెఇతి. కించ, అజ్ఞాః మందబుద్ధయః, అల్పం తుచ్ఛ మేవ కార్యం, ఆరం
భంతే ఉపక్రమంతే, కామ మత్సరింతం, వ్యగ్రాప్త్యంతాశ్చ, భవంతి, న చ పారం
గచ్ఛంతీతి భావః. కృతధియః క్షీతబుద్ధయస్తు, మహారంభాః మహాద్వ్యోగా భవంతి,
నిరాకులాః అవ్యగ్రాశ్చ, తిష్ఠంతి పారం గచ్ఛంతీతిభావః.

అవ. ఇంకఁ బ్రజ్ఞావంతుఁడును ప్రమాద పడునని చెప్పఁచున్నాఁడు.—

శ్లో. ఉపాయమాస్థితస్యాపి నశ్యంత్యన్తః ప్రమాద్యతః,

హంతి నోఽశయస్థోఽపి శయాళు ర్మృగయు ర్మృగాన్. ౮౦

టీ. ఉపాయం=ఉపాయమును, అస్థితస్యాఽపి=ఆవలంబించిన వాఁడయినను,
ప్రమాద్యతః=ప్రమాదపడువానియొక్క, అర్థాః=ప్రయోజనములు, నశ్యంతి=చెడి
పోవును. తథాపి=అదియిట్లే, శయాళుః=నిద్దరపోతగు, మృగయుః=వేటకాఁడు,
ఉపశయస్థోఽపి=మాటున నున్నవాఁడయ్యెను, మృగాన్=మృగములను, నహంతి=
చంపలేడు.

తా. తోట్రుపాటులేక యుపాయముగా పనిచేయసమకట్టియు
ప్రమాద పడుచుండెడివాని కార్యములు తుదనెగ్గక చెడిపోవును.
వేటకాఁడు నిద్దరపోతైనయడల వలయొగ్గి తానుదాగుట కేర్పఱచు
కున్నపల్లము (మాటు)న నుండియు మృగములను జంపలేడుగదా.

శ. స.—ఉపాయం, ఉపాయం ఉపాయా ఉపాయాన్ ఉపాయశబ్దః
అ. పు. ద్వి. ఏ. అస్థితస్య, అస్థితస్య అస్థితయోః అస్థితానాం అస్థితశబ్దః అ. పు.
మ. ఏ. అపి అవ్య. నశ్యతి నశ్యతః నశ్యంతి ఇతదర్శన ఇత్యస్తాత్సకర్త కాధాతోః
కర్తరి వర్తమానేలటి పర. ప్ర. పురు. బ. అర్థాః అర్థః అర్థా అర్థాః అర్థశబ్దః
అ. పు. ప్ర. బ. ప్రమాద్యతః, ప్రమాద్యతః ప్రమాద్యతోః ప్రమాద్యతాం
ప్రమాద్యచ్చబ్దః త. పు. మ. ఏ. హంతి హతః ఘ్నంతి హనహింసాగతోః రిత్యస్తా
త్సకర్త కాధాతోః కర్తరి వర్తమానేలటి పర. ప్ర. పురు. ఏ. న. అవ్యయము.
ఉపశయో తిష్ఠతీతుపశయస్థః, స్థః స్థా స్థాః ఉపశయస్థశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.
అపిఅవ్య. కేతే ఇతి శయాళుః, శయాళుః శయాళూ శయాళవః శయాళుశబ్దః

ఉ. పు. ప్ర. ఏ. మృగాక్ష యతీతి మృగయుః, మృగయుః మృగయూ మృగయవః
మృగయుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. మృగాన్ మృగం మృగా మృగాక్ష మృగశబ్దః
అ. పు. ద్వి. బ.

అథ ప్రజ్ఞావాసపి ప్రమాద్యతీత్యాహ.—

ఉపాయమితి. ఉపాయ మాస్థితస్య ప్రాప్తస్యాపి, ఉపాయేనైవ కార్యం సాధ
యతోఽపీత్యర్థః. కిముత వ్యగ్ర కీర్తి భావః. ప్రమాద్యతః అవధానస్య 'ప్ర
మాదోఽవధానతేత్యమరః. అర్థాః ప్రయోజనాని, నశ్యంతి, తథాహి శయాశు
ర్నిద్రాశుః, 'అశుచిశోగ్రహణాదాశుచ్' మృగాక్ష యతీతి మృగయు ర్వాద్యధః,
'మృగయ్యదయశ్చే' త్యాజాదికః కుప్రత్యయాంతో నిపాతః. 'వ్యాధో మృగవధా
జీవో మృగయు ర్బుధకశ్చ స' ఇత్యమరః. ఉపశేరతేఽస్మిన్నిత్యుపశయః మృగమా
ర్గస్థాయినో వ్యాధస్యాత్తగుప్తిస్థానం గర్తవీశేషః. 'ఏరజి' త్యచ్చుత్తయః. తత్ర
తిష్ఠతీత్యుపశయస్థోఽపి మృగా న్నహంతి, విశేషేణ సామాన్యసమర్థసరూపోఽ
ర్థాంతరన్యాసః.

అథ. ఇట్లు ప్రజ్ఞయత్యావశ్యకమని చెప్పి యింక నుత్సాహముయొక్క యక్క
ఱను జెప్పచున్నాఁడు.—

శ్లో. ఉదేతు మత్యజ స్నేహం రాజసు ద్వాదశస్వపి,

జిగీషు రేకో దినకృదాదిత్యేష్వివ కల్పతే.

౮౧

టీ. జిగీషుః=జయింప నిచ్చించువాడు, ఏకః=ఒక్కఁడే, ద్వాదశసు=పన్ని
దడగు, రాజసు=రాజులలోనను, ద్వాదశసు-అది త్యేషు=పన్నిదడలు నూర్చులలోను,
దినకృదివ=పగలింటిదొరయింబోలె, ఈవం=ఉత్సాహ (శక్తి)మును, అత్యేజః=
విడువకయే, ఉదేతుం=అభ్యుదయము బొందుటకు, కల్పతే=సమర్థుడగును.

తా. జయముగోరి జయింపఁబోవువాడు (జిగీషువు) నిరుద్యోగి
గాక ఉత్సాహనుండున్నఁడై మెలఁగినచో దినకరుండు ద్వాదశా
దిశ్చులయందునుంబోలె ద్వాదశరాజమండలమునం దత్యంతప్రాధవము
గలిగి మెఱయుచు గులోద్ధీనుండగును. ఉత్సాహశక్తియే ప్రభు
శక్తికి మూలమని తాత్పర్యము.

ద్వాదశరాజ మండల మనగా.—

1. ఉదాహరణ.—మండలమునకు వెలుపల నుపద్రష్టగా నున్నవాడు. ఇతఁడు

భూగోల చిహ్నముండు.

2. మధ్యముడు.—తగవరల కుభయులకును సముద్రైచూచువాడు. వారుభయులు నేకమైనప్పుడును గ్రహము జూపుటకును వేరైనపుడును చూపుటకును జాలినవాడు.
3. శత్రుమిత్రమిత్రుడు.—ఇతడు కయ్యమున కెదుర్కొనబడిన వాని మిత్రునికీ మిత్రుడుగాన జగీషునకు శత్రువు.
4. మిత్రమిత్రుడు.—తనకు తోడైనవానికీ చోడ్చుచువాడు కాబట్టి జగీషునకు నమిత్రుడగును.
5. శత్రుమిత్రుడు.—శత్రువునకు తోడ్చుచుకాన జగీషునకు శత్రువు.
6. మిత్రుడు.—శత్రువున కావలదేశపువాడు గనుక జగీషునకు మిత్రుడయ్యెను.
7. శత్రువు.—ఇపుడు కయ్యమున కెదుర్కొనబడినవాడు ప్రక్కదేశపువాడు. ఇందు కడపటియైదుగురును జగీషునియెదురబడి పోరువారు.
8. జగీషువు.—కయ్యమున కెదుర్కొన్నవాడు.
9. పాణ్డిగ్రాహుడు.—ఇతడు జగీషుని వెనుక ప్రక్కదేశపువాడును ఇప్పుడు తనతోపాటు జయము గోరివచ్చువాడును గాన శత్రుప్రాయుడు.
10. ఆక్రందుడు.—పైవాని వెనుక ప్రక్కవాడు. మిత్రప్రాయుడు.
11. పాణ్డిగ్రాహీసారుడు.—ఇతడు పాణ్డిగ్రాహుని మిత్రుడుగాన విజగీషునకు విరోధిప్రాయుడు.
12. ఆక్రందాసారుడు.—ఇతర ఆక్రందుని మిత్రుడుగాన జగీషునకును మిత్రుడగును.

కడపటినలుగురును జగీషుని వెనుకనుండి పోరు నల్పువారు.

ద్వాదశాదిత్యులు:—

1. ఇంద్రుడు. 2. ధాత. 3. వజ్రస్యండు. 4. త్వష్ట. 5. వూషుడు. 6. అర్యముడు. 7. భగుడు. 8. వివస్వంతుడు. 9. విష్ణువు. 10. అంశుమంతుడు. 11. వరుణుడు. 12. మిత్రుడు.

ఇందుఁ బ్రతిదినము నుదయించునూర్యుడు దివాకరుఁ డనబడును.

శ. స.—ఉదేతుం తుమున్నంతమవ్య. అత్యజ్ఞ, అత్యజ్ఞ అత్యజంతౌ అత్యజస్తః అత్యజచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. ఈహం, ఈహం ఈహి ఈహః ఈహశబ్దః అ. శ్రీ. ద్వీ. ఏ. రాజసు, రాజ్ని రాజని రాజ్నో, రాజసు రాజన్మబ్దః స. పు. స. బ. ద్వాదశ్యం అధికాః దశద్వాదశ (ద్వాదశ దశ చ ద్వాదశ) తేషు ద్వాదశశు ద్వాదశ మాఘటిక—25

ద్వాదశభిః ద్వాదశభ్యః ॥ ద్వాదశానాం ద్వాదశసు ద్వాదశశబ్దః స. పు. నిత్య
 బ. స. బ. అపి అవ్య. జేతుమిచ్చుః జిగీషుః, జిగీషుః జిగీషా జిగీషవః జిగీషుశబ్దః
 ఉ. పు. ప్ర. ఏ. ఏకః అ. పు. ని. ప్ర. ఏ. దినం కరోతీతి దినకృత్, దినకృత్ దిన
 కృతా దినకృతః దినకృచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. ఆదిత్యేషు, ఆదిత్యే ఆదిత్యయోః ఆది
 త్యేషు ఆదిత్యశబ్దః అ. పు. స. బ. ఇవ అవ్య. కల్పితే కల్పితే కల్పితే కృపాసామర్థ్య
 ఇత్యస్తాదకర్తృకాధాతోః కర్తరి వర్తమానేలటి ఆత్మ. ప్ర. పురు. ఏ.

ఏవం ప్రజ్ఞాయా ఆవశ్యకత్వ ముక్తం. అశ్నోత్సాహస్యావశ్యకత్వ మాహ.—

ఉదేతుమితి. జేతు మిచ్చు ర్జిగీషుః ఏకఏవ, ద్వాదశస్వపి, రాజసు మధ్యే,
 ద్వాదశస్వాదిత్యేషు, దినకృ దినకరణే వ్యాప్రియమాణః, ఆదిత్యః స ఇవ ఈహం
 ఉత్సాహ మత్యజః ఉద్యుంజానఏవ న తు నిరుద్యోగ ఇతి భావః. ఉదేతుం కల్పితే
 ఉదయాన ప్రభవతి ఉత్సాహశక్తిరేవ ప్రభుశక్తేర్దుల మిత్యర్థః. 'నానాలింగ
 త్వా దృతూనాం నానామూర్త్య'మితి శ్రుతేః. ప్రతిమాస మాదిత్యభేదా ద్ద్వాదశ
 త్వం, తచ్చైకమైవ ద్వాదశాత్తత్వం. 'ద్వాదశాత్తా దివాకర' ఇత్యభిధానాత్.
 తే చార్యమాదయః పురాణోక్తౌ ద్రష్టవ్యాః, రాజానస్తు 'అరి ర్నిత్ర మరే ర్నిత్రం
 మిత్రామిత్ర మతః పరం, అథారిమిత్రమిత్రం చ విజిగీషః పురస్సరాః' పంచేతి
 శేషః 'పార్షిగ్రహస్తతః పశ్చా దాక్రంద స్తదనంతరం, ఆసారా వనయో జైవున
 విజిగీషస్తు పృథతః' పార్షిగ్రహసారాక్రందాసారశ్చేత్యర్థః. అత్రచత్వార ఇతి శేషః.
 ఏవం చ నవ భవంతి, విజిగీషుర్దశమః. 'అరేశ్చ విజిగీషేశ్చ మధ్యమో భూమ్యనంతరః,
 అనుగ్రహ సంహతయోః సమర్థోవ్యస్తయోర్వధే. మండలాద్భూహి రేతేషాముదాసీనో
 బలాధిక' ఇతి. మధ్యమోసీనాభ్యం సహ ద్వాదశవేదితవ్యాః పూర్ణోపమా.

అవ. ఎనుబదియవశ్లోకమున రాజా ప్రమాద పడరాదని చెప్పబడినది. దాని
 క్రమమును జెప్పుచున్నాడు.—

శ్లో. బుద్ధిశస్త్రః ప్రకృత్యంగో ఘనసంవృతీకంచుకః,

చారేక్షణో దూతముఖః పురుషః కోఽపి పార్థివః.

౮౨

టీ. బుద్ధిశస్త్రః=బుద్ధియే ఆయుధముగాఁ గలవాఁడును, ప్రకృత్యంగః=స్వామి
 అమాత్యుఁడు మున్నగురాజ్యాంగములే ఆవయవములుగాఁ గలవాఁడును, ఘనసంవృతి
 కంచుకః=ఘన=అభేద్యమైన, సంవృతి = మంత్రగోపనమే, కంచుకః = కవచముగాఁ
 గలవాఁడును, చారేక్షణః=చార=గూఢచారులే, తేక్షణః=కన్నులుగాఁ గలవాఁడును,
 దూతముఖః=దూత=దూతయే, ముఖః=ముఖముగాఁ గలవాఁడును నగు, పార్థివః=రాజా,
 కోఽపి పురుషః=మఱియొక పురుషుడే (లోకవిలక్షణమైనవాఁడు).

తా. బుద్ధి యనుశస్త్రంబు నమోఘంబుగఁ బ్రసరింపజేయుచు స్వామి (వివక్షణగల యాజమాన్యము) ఆమాత్యుఁడు (మంత్రి) సుహృత్తు, కోశము, రాష్ట్రము, దుర్గము, బలము (చైతన్యము) అను నీ రాజ్యాంగంబులు శరీరంబుగా వైకల్య మించుకంతయు లేక యితరులకు భేదింపరాని మంత్రగోపనము (అలోచన బయల్పడమి) కవచంబుగా రాజ్యభేదము బొందక వేగువాండు కన్నులుగా స్వపరమండలపుష్పాంతంబు లెల్లం గాంచుచు దూత యనుముఖంబున సంధి, విగ్రహము మున్నగు కార్యములయందు వలయుసంభాషణములు గావించుకొనుచుఁ దగురితని రాజ్యపరిపాలన చేయురాజు లోకోత్తమం డగు పురుషుండు గాని సామాన్యుండు గాడు. అట్లు ప్రవర్తించినక్షణమున నాత్మహాని యగును.

శ. స.—బుద్ధిచేత శస్త్రం యస్యః బుద్ధిశస్త్రః, శస్త్రః శస్త్రా శస్త్రాః బుద్ధిశస్త్ర శబ్దః ఆ పు. ప్ర. ఏ. ప్రకృతయేవ అంగాని యస్యః ప్రకృత్యంగః, అంగః అంగో అంగాః ప్రకృత్యంగశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. ఏ. ఘనాచసానంవృత్తిశ్చ ఘనసంవృతిః ఘనసంవృతిచేత కంచుకోయస్యః ఘనసంవృతికంచుకః, కంచుకః కంచుకౌ కంచుకౌః ఘనసంవృతి కంచుకశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. ఏ. చారా ఏవ ఈక్షణాని యస్యః చారేక్షణః, ఈక్షణః ఈక్షణౌ ఈక్షణాః చారేక్షణశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. ఏ. దూత ఏవముఖం యస్యః దూతముఖః, ముఖః ముఖౌ ముఖాః దూతముఖశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. ఏ. పురుషః, పురుషః పురుషౌ పురుషాః పురుషశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. ఏ. కః, కః కౌ కే కింశబ్దః మ. పు. ప్ర. ఏ. అపి అవ్య. పార్థివః, పార్థివః పార్థివౌ పార్థివాః పార్థివశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. ఏ.

ఉపాయమాస్థితస్యేత్యత్ర రాజానప్రమాద్యమిచ్ఛ్యంతం. అప్రమాదప్రకారమాహ.—

బుద్ధితి. బుద్ధిచేత శస్త్రం యస్యః బుద్ధిశస్త్రః, ఆమోఘపాతత్వాత్తస్యా ఇతి భావః. ప్రకృతయః స్వామ్యమాత్యాదిరాజ్యాంగాని, 'రాజ్యాంగాని ప్రకృతయ' ఇత్యమరః. తా ఏవాంగాని గాత్రాణి యస్యః ప్రకృత్యంగః, తద్వైకల్యా ద్రాజ్యాం వైకల్యా దితి భావః. ఘనా దుచ్ఛేదా, సంవృతి ర్నల్లగుప్తిచేత. కంచుకః కంచుకో యస్య స తథోక్తః, మంత్రభేద రాజ్యభేదా దితి భావః. చరతీతి చరః, పచాద్యచ్. స ఏవ చాశో గూఢపురుషః ప్రజ్ఞాదిత్వాత్స్వార్థేఽప్రార్థిత్యయః. 'చారశ్చ గూఢపురుష' ఇ త్యమరః. స ఏవేక్షణం చక్షు ర్యస్యః చారేక్షణః, అన్యథా స్వపరమండల

వృత్తాంతాదర్శనా దంధశ్లేవ పదేపదే వినిపాతాదితి భావః. దూతఏవ ముఖం వాగ్యస్య సదూతముఖః. 'స్యాత్సందేశహరో దూత' ఇత్యమరః. అన్యథా మూకశ్లేవ వాగ్యవహారాసిద్ధౌ తత్సాధ్యసంధ్యాదికార్యప్రతిబంధస్సాన్యదితి భావః. ఏవంభూత పార్థివః కోఽపి పురుషః. అన్య ఏ వాయం లోకవిలక్షణః పుమా ని త్యర్థః. అతో రాజ్ఞా సర్వథా బుద్ధ్యాదిసంపన్నేన భవితవ్యం. ఏతదేవా ప్రమత్తత్వం, అన్యథా స్వ రూపహీని స్సాన్యదితి భావః. అత్ర కోఽపీతి రాజ్ఞో లోకసంబంధేఽప్యసంబంధో క్త్యా తద్రూపాతిశయోక్తిః. సా చ బుద్ధిశ్చ ప్రతిత్యాదిరూపకనిర్వాహ్యధేతి తేన సహం గాంగిభావేన సంకరః.

అవ. "చతుర్థోపాయసాధ్యే" యనుశ్లోకము మొదలిడి ట్టాత్రమే జూప వలయు నని చెప్పినదానికి ప్రత్యుత్తరము చెప్పుచున్నాడు.—

శ్లో. తేజః క్షమా వా నైకాంతః కాలజ్ఞస్య మహీపతేః, |
నైక మోజః ప్రసాదో వా రసభావవిదః కవేః. |

౮౩

టీ. కాలజ్ఞస్య=సమయ మెరింగిన, మహీపతేః=భూపాలునకు, తేజః=ట్టాత్రమే యనియేని, క్షమావా=క్షమయేయనియేని, ఏకాంతః=నియమము, న=లేదు. తథాహి= అదియట్లే, రసభావవిదః శృంగారము మున్నగురసములను నిర్వేదము మున్నగుభావము లను నెరింగిన, కవేః=కవికి, ఏకం=ఒక్క, ఓజః=ఓజోగుణము (సమాసభావశ్యా దులు గలిగిన ప్రాధరచనము) గాని, ఏకః=ఒక్క, ప్రసాదః=ప్రసాదగుణము (సుకర మైనరచనము) గాని, న=(ఆశ్రయింపవలసినదిగా) లేదు.

తా. ఏయేసమయము దేయేకార్యములఁ జేయవలయునదియు బాగుగా నెరింగినరాజులకు ట్టాత్రధర్మమునే యవలంబింపవలయు నని గాని శాంతియే బూనవలయు నని గాని యొకనియమము లేక సమ యోచితముగా నుభయంబు నాశ్రయింపదగు. శృంగారాదిరసములను జక్కగా గ్రహించి కవిత్వము జెప్పవాడు తత్తద్రసాను గుణంబుగ నొక్కొక్కచోట పెద్దపెద్దసమాసములతో ప్రాధంబుగను వేటొక్క చోట చిన్నచిన్న మృదుపదంబులతో సుకుమారంబుగను రచింపదగును గాని కేవల ప్రాధబంధము గాని కేవల సుకుమార బంధము గాని యెల్ల చోట్ల గ్రహింపరాదుగదా.

శ. స.—తేజః, తేజః తేజసి తేజాంసి తేజశ్శబ్దః స. న. ప్ర. ఏ. క్షమా, క్షమా క్షమే క్షమా క్షమాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. వా అన్య. న అన్య. ఏకాంతః,

ఏకాంతః ఏకాంతా ఏకాంతాః ఏకాంతశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. ఏ. కాలం జానాతీతి
కాలజ్ఞః తస్య కాలజ్ఞశబ్దః, కాలజ్ఞశబ్దః కాలజ్ఞశబ్దః, కాలజ్ఞశబ్దః కాలజ్ఞశబ్దః ఆ. పు.
మ. ఏ. మహాః పతిః మహీపతిః తస్య మహీపతేః, మహీపతేః మహీపత్యోః మహీ
పతీనాం మహీపతిశబ్దః ఇ. పు. మ. ఏ. న ఆవ్య. ఏకం ఏకశబ్దః ఆ. న. ని. ప్ర. ఏ.
ఓజః, ఓజః ఓజసే ఓజాసే ఓజశబ్దః న. న. ప్ర. ఏ. ప్రసాదః, ప్రసాదః
ప్రసాదా ప్రసాదాః ప్రసాదశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. ఏ. వా ఆవ్య. రసభావ భావాశ్చ
రసభావాః రసభావాః వేత్తీతి రసభావవిత్ తస్య రసభావ విదః, విదః విదోః
విదాం రసభావవిచ్ఛబ్దః ద. పు. మ. ఏ. కణే, కణే కవ్యోః కవినామ కవిశబ్దః
ఇ. పు. మ. ఏ.

చతుర్థోపాయసాధ్య ఇ త్యాదినా యత్ షాత్రమేవ కర్తవ్య మిత్యుక్తం
తత్రోత్తరమాహ.—

తేజఇతి. కాలం జానాతీతి కాలజ్ఞః. ఆస్యాదుం కాల ఇతి విదుషఇత్యర్థః.
'అతోనుపసన్దేక' ఇతి ప్రత్యయః. న 'త్విగుపథే' త్యాదినా కవిధిః. సమానే కర్తౌప
పదస్యైవ బలవత్త్వభావణాత్. తస్య మహీపతేః, తేజః షాత్రమేవేతి వా. త్తమై
వేతి వా, ఏకాంతో నియమో నాస్తి, కింతు యథాకాల ముభయ మస్యాశ్రయణీయ
మిత్త్యర్థః. తథాహి—రసాకాశృంగా రాదీకా భావాకానిచ్ఛేదాదీంశ్చ, వేత్తీయ స్తస్య
రసభావవిదః, భావగ్రహణం సంపాతాయతం కణేః కవయితుః ఏకం కేవలమోజః,
సమానశాహుళ్యాదినా ప్రాధబంధత్వంవా ఏకః ప్రసాదః సుకుమారబంధత్వంవా న కిం
తు తత్తద్రసానుగుణ్యేన యథాయోగ ముభయమప్యసాదేయం. దృష్టాంతాలంకారః.

అవ. “ మాటిమాటికి మహాపకారము చేయుచుండువాని నెవ్వరు ఓమింతు ”

రని చెప్పిన దానికి ప్రత్యుత్తరము జెప్పచున్నాడు.—

శ్లో. కృతాచచారోఽపి సరై ర్నావిష్కృతవిక్రియః,

అసాధ్యః కరుతే కోపం ప్రాప్తే కాలే గదో యథా.

౧౪

టీ. పరైః=శత్రువులచేత, కృతాచచారోఽపి = చేయబడిన యపకారము
(అపథ్యము) కలవాడయినను, అనావిష్కృతవిక్రియః=అనావిష్కృత=బయల్పడ
నీయని (లో నొంబడిన), విక్రియః=వికారముగలవాడు గనుకనే, అసాధ్యః =
సాధింప శక్యముగానివాడై, గదోయథా = రోగముల్లు, కాలే = బలము క్షీణముగ)
సమయము, ప్రాప్తే=వచ్చినప్పుడు, కోపం = కోపమును, కరుతే=చేయును (ప్రకో
పించును).

తా. వ్యాధిగ్రస్తుడు లక్ష్యవెట్టుక యంత్రము చేసినను బలి
వుడుగా సున్నంతమట్టుకు రోగ వికారములు బయల్పడ కుండ లోపల

నాగియుండి మందులను సాధ్యపడక శరీరమున బల ముడిగింపబడి
 డెల్ల ప్రకోపించి యావజ్జీవము నలియబెట్టునట్లు ప్రాజ్ఞుడు శత్రు పప
 కారము చేసినను గ్రోధవికారమును బయల్పడనీయకుండ నోషికపట్టి
 యుండి శత్రువున కసాధ్యుడై వానికి బలక్షయకారము రా వేగమే
 విజృంభించి వానిఁ ద్రుంచునను.

శ. స.—కృతః అపచారః యస్యః కృతాపచారః, అపచారః అపచారో
 అపచారాః కృతాపచారశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. అపి అవ్య. పరైః, పరేః పరాభ్యాం
 పరైః పరశబ్దః అ. పు. తృ. బ. న అవిష్కృతా అనావిష్కృతా అనావిష్కృతా
 విక్రియా యేనసః అనావిష్కృత విక్రియః, విక్రియః విక్రియా విక్రియాః అనా
 విష్కృతవిక్రియశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. సాధితుం శక్యః సాధ్యః ససాధ్యః, అసాధ్యః,
 అసాధ్యః అసాధ్యా అసాధ్యాః అసాధ్యశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. కురుతే కుర్వాతే
 కుర్వాతే దుకృతోకరణ ఇత్యస్తాత్సకర్తకాత్కర్తరి వర్తమానేలటి అత్త ప్ర. పు. ఏ.
 కోపం, కోపం కోపా కోపాః కోపశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ప్రాప్తే, ప్రాప్తే ప్రాప్తయోః
 ప్రాప్తేషు ప్రాప్తశబ్దః అ. పు. స. ఏ. కాలే, కాలే కాలయోః కాలేషు కాలశబ్దః
 అ. పు. స. ఏ. గదః, గదః గదా గదాః గదశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. యథా అవ్య.

యదుక్తం క్రియాసమభిహారేణ విరాధ్యంతం త్నమేత క ఇతి తత్ప్రేక్షర
 మాహ.—

కృతేతి. పరైశ్చత్రుభిః, కృతః అపచారః, అపకారః, అపభ్యం చ యస్యః,
 తథాప్యనావిష్కృతవిక్రియః అంతర్దూఢవికారః, అతఏవాసాధ్యః అప్రతినమాధే
 యస్సకో, గదోయథా రోగఇవ, 'ఇవవద్వాయథాశబ్ద' ఇతి దండి. కాలేబలక్షయా
 వసరే, ప్రాప్తే సతి, కోపంకురుతే, ప్రశుప్యతీత్యర్థః. తదుక్తం 'వహేదమిత్రంస్కం
 ధేన యవత్కాలవిపర్యయః, తమేవ చాగతే కాతే భింద్యా' ధృట మివాత్సనేతి.

అవ. ఇందువలనను త్నమించవలయునని చెప్పుచున్నాడు.—

శ్లో. మృదువ్యవహితం తేజో భోక్తు మర్థా ప్రకల్పతే,
 ప్రదీప స్నేహ మాదత్తే దశయాభ్యంతరస్థయా.

టీ. మృ...తం-మృదు=మెత్తనిదానిచేత, వ్యవహితం=మలుగునడిన, తేజః=
 ప్రకాశము, అర్థా=ప్రయోజనములను, భోక్తుం=అనుభవించుటకు, ప్రకల్పతే=
 సమర్థుడగును. తథాహి=అట్లేగదా, ప్రదీపః=దీపము, అభ్యంతరస్థయా=మధ్యనున్న,
 దశయా=పక్షిచేత, స్నేహం=చమురును, ఆదత్తే=అందుకొనుచున్నది.

తా. ప్రతాపము యెంతిపూర్వక మైననో ప్రయోజనకారియనాను. గావున ముందు తమింపుపలయును. వీరు ము వర్తితోఁగూడియేగదా చమురునందుకొని చక్కఁగా వెలుంగును.

శ. స.—మృదునా వ్యవహితం మృదువ్యవహితం, వ్యవహితం వ్యవహితే వ్యవ హితాని మృదువ్యవహితశబ్దః అ. స. ప్ర. ఏ. తేజః, తేజః తేజసీ తేజాంసి తేజ శబ్దః స. స. ప్ర. ఏ. భోక్తుం తుముచ్చంత మవ్య. అర్థం, అర్థం అర్థౌ అర్థాః అర్థశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ప్రకల్పతే ప్రకల్పేతే ప్రకల్పంతే ప్రపూర్వకకృతాపా మధ్య ఇత్యస్తాదకర్తృకాద్ధాతోః కర్తరి వర్తమానేలటి ఆత్త. ప్ర. పురు. ఏ. ప్రదీ పః, ప్రదీపః ప్రదీపా ప్రదీపాః ప్రదీపశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. స్నేహం, స్నేహం స్నేహా స్నేహాః స్నేహశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ఆదత్తే ఆదదాతే ఆదదతే ఆజ్ పూర్వకడు దాభో దాన ఇత్యస్తాత్సకర్తృకాత్కర్తరి వర్తమానేలటి ఆత్త. ప్ర. పురు. ఏ. దశయా, దశయా దశాభ్యాం దశాభిః దశాశబ్దః అ. స్త్రీ. తృ. ఏ. అభ్యంతరే తిష్ఠతీ త్యభ్యంతరస్థా తయా అభ్యంతరస్థయా, అభ్యం తరస్థయా అభ్యంతరస్థాభ్యాం అభ్యంతరస్థాభిః అభ్యంతరస్థాశబ్దః అ. స్త్రీ. తృ. ఏ.

ఇతశ్చ తంతవ్య మిత్యాహ—

మృద్వితి. మృదునా వస్తునా, వ్యవహిత మంతర్హితం తేజః, అర్థాణా భోక్తుం ప్రకల్పతే ప్రభవతి, తథాహి ప్రదీపః అభ్యంతరస్థయా మధ్యస్థయా, దశయావర్త్యా, స్నేహం తైలాదిక మాదత్తే, అన్యథా స్వయమేవ సశ్యేదితి. తతః యెంతిపూర్వక మేవ యాత్రం ఫలతితి సర్వథా ప్రథమతః తంతవ్యమితి భావః 'దశా వర్త్యా మవ స్థాయం స్నేహ పైలాదికే రస' ఇతిచ విశ్వః. విశేషేణ సామాన్యసమర్థనా దర్థాం తరన్యాసః.

అవ. అట్లయినఁ బొరుషములేకయే పోవుఁగాక ఎల్లప్పుడు నోరిమి గలవానికి జైవమే క్రయస్థుల నీగలడందురని తలచి చెప్పుచున్నాఁడు.—

శ్లో. నాలంబతే జైష్టికతాం స నిషీదతి పౌరుషే,

శ బ్రాథౌ సత్కవిరివ ద్వయం విద్వా నపేక్షతే.

౮౬

టీ. విద్వాన్ = ఎఱుకగలవాఁడు, జైష్టికతాం = అదృష్టము ప్రధానమగుతలం పును, నాలంబతే = ఊతకొనఁడు (అశ్రయించఁడు), పౌరుషే = పురుష ప్రయత్నమందు మాత్రమే, సనిషీదతి = ఉండదు. కింతు = ఇంక నేమన, సత్కవి = చక్కఁగా కవిత్వము చెప్పువాఁడు, శబ్రాథౌవివ = శబ్రార్థములనుబోలె, ద్వయం = జైవపురుషకౌరముల గెంటిని, అపేక్షతే = కోరును.

తా. బుద్ధిమంతుడు విధి యెట్లున్నదో అట్లుగునని దైవమును మాత్రమే ప్రమాణముగా నమ్మి యూరకుండఁడు. అట్లుారకుండిన నశించును. కేవలపురుషకారమే సర్వాస్థసాధకమనియు నభిమానించఁడు. అట్లుభిమానించినను దైవవాసుకూల్యము లేనిచో పురుషకారము విఫలమగును. ఇంక సత్కవి కవిత్వమున కావ్యశరీరము లగుశబ్దార్థముల రెంటినిగూడ నుపచరించునట్లు పరస్పరసంబంధము గల దైవపురుషకారములను రెంటినిగూడ గాఢ్యసాధనముగాఁ జైకొనును. ఇట్లు పౌరుషము గూడ నావశ్యకమ యయ్యును సమయమందే ప్రయోగించవలయునని భావము.

శ. స.—న అవ్య. ఆలంబితే ఆలంబితే ఆలంబితే ఆజ్ఞాపూర్వకరభి లబి అభి శబ్దే లబితప్రససేచ ఇత్యస్తాత్సర్వకాధాతోః కర్తరి వర్తమానేలతి ఆత్మ ప్ర. పురు. ఏ. దిప్తమితిమితిర్యస్యః దైప్తికః దైప్తికస్యభావః దైప్తికతా తాం దైప్తిక తాం, దైప్తికతాం దైప్తికతే దైప్తికతాః దైప్తికతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. న అవ్య. నిషీదతి నిషీదతః నిషీదంతి నిపూర్వకపద్ధవిశరణగత్యవసాదసేష ఇత్యస్తాదకర్త కాధాతోః కర్తరి వర్తమానేలతి పర. ప్ర. పురు. ఏ. పురుషస్య కర్త పౌరుషం తస్మిన్ పౌరుషే, పౌరుషే పౌరుషయోః పౌరుషేషు పౌరుషశబ్దః ఆ. న. స. ఏ. శబ్దశ్చ ఆర్థశ్చ శబ్దార్థా తౌ శబ్దార్థా శబ్దార్థశబ్దః ఆ. పు. ని. ద్వి. ద్వి. సత్ సమ్యక్ కవత ఇతి సత్కవిః (కవతే=చాతుర్యేణ వర్ణయతీతి కవిః సంశ్చాసా కవిశ్చ సత్కవిః) కవిః కవీ కవయః కవిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. ఇవ అవ్య. ద్వయం, ద్వయం ద్వయే ద్వయాని ద్వయశబ్దః ఆ. స. ద్వి. ఏ. వేత్తీతి విద్వాన్, విద్వాన్ విద్వాంసౌ విద్వాం సః విద్వశబ్దః స. పు. ప్ర. ఏ. అశేషతేఅశేషతే అశేషంతే అపూర్వక ఈక్ష దర్శన ఇత్యస్తాత్సర్వకాధాతోః కర్తరి వర్తమానేలతి ఆత్మ. ప్ర. పురు. ఏ.

తస్మి పౌరుష మేవ మాధూత్ నిత్యం యమమాణస్య దైవమేవ క్రేయో విధా స్థితీ త్యాశంక్యాహ.—

నాలంబితఇతి. విద్వాన్ శబ్దః, దిప్తం మితి రశ్యేతి దైప్తికః, దైవప్రమాణక ఇత్యర్థః. 'దైవం దిప్తం భాగధేయ'మిత్యమరః. 'అస్తినా ప్తిదిప్తంమితి' రితి తక్. తదాభి వం దైప్తికతా, తామేవ, నాలంబితే, సర్వధా యదభివివ్యస్య వినాకా నితి భావః. తత్తా పౌరుషే కేవలం పురుషకారే, యజ్ఞవాదిత్వా దన్విత్యయః. సనిషీదతి సతిష్ఠతి, తస్మాత్సత్కవీ తస్యవైఫల్యాదితి. భావః. కింతు సత్కవిః సమ్యక్కవయతా, శబ్దార్థా

విక, తమోః కావ్యశరీరత్వా దితి భావః. యథాహ వాచుః—‘అవోషా చగుశా సాలంకారా శబ్దాశ్చ కావ్యో మితి. ద్వయం ప్రవం పారుషం చాశేషతే, అతః పారుష మప్యావశ్యకమేవ, కింఛ కాశే కర్తవ్యమితి విశేషః, కావ్యమప్యవ్యయోః పరస్పరసాపేక్షత్వా దితి భావః. ఉపహాసంకారః

అవ. ఇంక నోడిమివలలిల్లారును కెన్నయన్నాడు.—

శ్లో. స్థాయిసోఽప్యే ప్రవర్తంతే భావా స్సంచారిణో యథా,

రసస్త్వైకస్య భూయాంసః ప్రభా జేతు మ్మహిభృతః.

౧౭

టీ. రసస్య=శృంగారాదిరసముయొక్క (స్థితికొరకు, స్థాయిసః=స్థాయిభావము యొక్క, ఏకస్య=ఒక్కదానియొక్కయే, అప్యే=(బుచ్చిపట్టించుటయును) ప్రయోజనము విషయమై, భూయాంసః=అనేకములగు, సంచారిణః=వ్యక్తీచారులగు, భావాః=నిశ్చేదాదిభావములు (విభావాదులును), యథా = ఎట్లు, ప్రవర్తంతే=ప్రవర్తెల్లుచున్నవో, తథా=అట్లు, స్థాయిసః=స్థిరుఁడై(యొర్పుచుండిన), ఏకస్య=ఒకఁడైన, జేతుః=విజేగ్ము వగు రాజునకు, భూయాంసః=అనేకులు, మహిభృతః=రాజులు, ప్రవర్తంతే=తోడ్పడుదురు. జేతుఃకావ్యాభ్యావము:—స్థాయిసః = స్థిరమైన, ఏకస్య=ముఖ్యమైన, రసస్య=రసముయొక్క, అప్యే=ప్రయోజనమునందు, సంచారిణః=ప్రసంగవశమున వచ్చియితర రసములు, యథాప్రవర్తంతే = (తక్కినది సహానము).

తా. విభావానుభావసాత్వికభావవ్యభిచారిభావములు, నతి, హాసము, శోకము, శ్రోధము, ఉత్సాహము, భయము, జుగుప్స, విస్తయము, శమము ననుస్థాయిభావములలో నొక్కొక్కవానియందు మాధుర్యమును నింపుచు శృంగారాదిరసములన్నిటికి తోడ్పడునట్లు శాంతి గలిగి తగినసమయమును నిరీక్షించుచు స్థిరుఁడై యున్న రాజునకు విజయము సిద్ధింపఁ జాలమందిరాజులు తోడ్పడుదురు. కావున ఊమింపఁదగునని భావము.

శ. స.—స్థాయిసః, స్థాయిసః స్థాయిసోః స్థాయిసామ్ స్థాయిస్వబ్జః న. పు. ప. ఏ. అథే, అథే అథయోః అథేషు అథశబ్దః అ. పు. స. ఏ. ప్రవర్తంతే ప్రవర్తంతే ప్రవర్తంతే ప్రపూర్వకపుతవర్తన ఇత్యస్తాదకర్త కాదాతోః కర్తరి వర్తమానేతి అత్త. ప్ర. పురు. బ. భావాః భావః భావో భావా భావశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. సంచరంతి సంచారిణః, సంచరీ సంచారిణో సంచారిణః సంచారిస్వబ్జః న. పు. ప్ర. బ. యథా అవ్య. రస్యతఇతి రసః తస్య రసస్య, రసస్య రసయోః రసానాం రసశబ్దః అ. పు.

ప. ఏ. ఏకస్య ఏకశబ్దః ఆ. పు. ని. ప. ఏ. అత్యంతంబహవః భూయాంసః, భూయాన్ భూయాంసౌ భూయాంసః భూయశ్శబ్దః స. పు. ప్ర. బ. తథా అవ్య. జేతుః, జేతుః జేత్రోః జేత్రాణాం జేత్రశబ్దః ఋ. పు. ప. ఏ. మహింబిభ్రతీతి మహీభృతిః, భృత్ భృరౌ భృతః మహీభృచ్చబ్దః త. పు. ప్ర. బ.

అథ త్వాంతేః ఫల మాహ.—

స్థాయిన ఇతి. రస్యతే స్వాద్యత ఇతి రసః శృంగారాదిః 'రసతే స్వాదనా ర్థత్వా ద్రస్యంత ఇతి తే రసాః' ఇతి నిర్వచనాత్. తస్య రసస్య సిద్ధయే, స్థాయినః స్థాయిభావస్య రత్నాదేః. 'రతి ర్హాసశ్చ శోకశ్చ క్రోధోత్సాహః' భయం తథా, జగుహ్సవిస్తయశమాః స్థాయిభావాః ప్రకీర్తితా' ఇతి వచనాత్. తస్యైకస్యైక వాగ్ధే (స్వాదుస్థాయి) భావయాపే, ప్రయోజనే భూయాంసః సంచారిణః వ్యభిచారిణో భావాః నిర్వేదాదయః. విభావోదీనానుపువలక్షణమేతత్. యథాప్రవర్తంతే త దుక్తం—'విభావై రనుభావైశ్చ సాత్త్వికై ర్వ్యభిచారిభిః, అనియమాన స్వాదుత్వం స్థాయిభావో రసః స్పృత' ఇతి తథా స్థాయిసః స్థిరస్య, త్వాంత్యా కాలం ప్రతీక్ష మాణస్త్యేత్యర్థః. తస్యైకస్య జేతుః విజగీహర్షాయకస్య అర్థే ప్రయోజనే, భూయాం సోమహీభృతో రాజానః ప్రవర్తంతే స్వయమేవ తస్య కార్యం సాధయంతీత్యర్థః. అతః త్వాంతవ్యమితి భావః. కేచిత్తు భావశబ్దస్యాపి రసపరత్వ మశ్రిత్యయథా సంచారిణః ప్రసంగాదాగంతుకాః అస్యే రసాః స్థాయిసః స్థిర స్యైకస్య ముఖ్యస్య రసస్యాగ్ధే ప్రవర్తంతే తథాస్మిన్నేవ కావ్యే వీరస్య శృంగారాదయ ఇతి వ్యాచక్షతే ఉప మాలంకారః.

అవ. త్వాంతిపక్షమున నేమటి యొకగుణమును జెప్పుచున్నాడు.—

శ్లో. తంత్రవాపవిదా యోగైర్మండలాన్యధితిష్ఠతా,

సునిగ్రహం నరేంద్రేణ ఫణీంద్రా ఇవ శత్రవః.

౮౮

టీ. తంత్రవాపవిదా - తంత్ర=స్వరాష్ట్రచింతనమును (శాస్త్రమును), ఆవాప= పరరాష్ట్రచింతనమును (బౌద్ధధర్మయోగమును), విదా = గుఱు తెఱిగినట్టియు, యోగైః=(సామాది) ఉపాయములచేత (దేవతాధ్యానములచేత), మండలాని=స్వపర రాష్ట్రములను (మహేంద్రాది దేవతాస్థానములను), అధితిష్ఠతా=ఆక్రమించుచున్న, నరేంద్రేణ=రాజుచేత (విషవైద్యునిచేత), శత్రవః=శత్రువులు, ఫణీంద్రాఇవ=పాము లట్లు, సునిగ్రహం=ముఖముగా నిరాకరింప నగుదురు.

తా. విషవైద్యుడు మంత్రశాస్త్రమును బౌద్ధధర్మయోగమును గుఱైతిగి దేవతాధ్యానములచే దేవళములందుండినవాడై యవ

లిలగా నాగుబాములను సాధించగలిగినట్లు రాజు తన రాజ్యముయొక్కయు పరరాష్ట్రముయొక్కయు స్థితిగతులను చక్కగా దెలిసికొని సామాన్య పాయములచే బరరాష్ట్రముల నాక్రమించి శత్రువుల నవలిలగా నిరాకరించి జయించును.

శ. స.—తంత్రంచ ఆవాపశ్చ తంత్రవాపా తంత్రవాపావేత్తీతి తంత్రవాప విత్ తేన తంత్రవాపవిదా, విదా విద్యాభ్యం విద్భిః తంత్రవాపవిచ్ఛబ్దః ద. పు. తృ. ఏ. యోగేన యోగాభ్యాం యోగైః యోగశబ్దః ఆ. పు. తృ. బ. మండలని, మండలం మండలే మండలని మండలశబ్దః ఆ. న. ద్వి. బ. అధితిష్ఠతా, అధితిష్ఠతా అధితిష్ఠ ద్యాభ్యం అధితిష్ఠద్భిః అధితిష్ఠచ్ఛబ్దః త. పు. తృ. ఏ. సుఖేన నిగ్రహీతుం శక్త్యాః సునిగ్రహాః, సునిగ్రహాః సునిగ్రహా సునిగ్రహాః సునిగ్రహశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. బ. సరాణా మింద్రః సరేంద్రః తేన సరేంద్రేణ, సరేంద్రేణ సరేంద్రాభ్యాం సరేంద్రైః సరేంద్రశబ్దః ఆ. పు. తృ. ఏ. ఫణాః ఏషాం సంతీతి ఫణినః ఫణినాం ఇంద్రాః ఫణీంద్రాః, ఫణీంద్రః ఫణీంద్రైః ఫణీంద్రైః ఫణీంద్రశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. బ. ఇవ అవ్య. శత్రవః, శత్రుః శత్రూ శత్రవః శత్రుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. బ.

తాంత్రమక్ష ఏవ గుణాంతర మాహః—

తంత్రేతి. తంత్రవాపా స్వపరరాష్ట్రచింతే, అన్యత్ర తంత్రం శాస్త్రం ఆవాప మాదధప్రయోగంచ, వేత్తీయస్తేన తంత్రవాపవిదా, 'తంత్రః స్వరాష్ట్రచింతా యామావాపః పరచింతనే, శాస్త్రాదధాంతముఖ్యేషు తంత్ర మితి వైజయంతీ. యోగై సామాన్యపాద్యైః, అన్యత్ర దేవతాధ్యానైశ్చ, 'యోగస్సన్నహనోపాయ ధ్యాన సంగతియుక్తి ప్త్వి' త్యమరః. మండలని స్వపరరాష్ట్రాణి, మహేంద్రాదిదేవతా యతనానిచ, అధితిష్ఠతా ఆక్రమతా, సరేంద్రేణ రాజ్ఞా విషవైద్యేనచ, 'సరేంద్రః పార్థివే రాజ్ఞా విషవైద్యే చ కథ్యతే' ఇతి విశ్వో, శత్రవః ఫణీంద్రాఇవ, సునిగ్రహాః సుఖేన నిగ్రహ్యాః, ఏష చ ప్రకృతాప్రకృతవిషయ శ్లేషః. ఉపమైవేతి కేచిత్.

అవ, ప్రభుశక్తికి మంత్రోత్సాహశక్తులు మూలమని "ప్రజ్ఞోత్సాహకా" అను శ్లోకమునఁ జెప్పబడియె. దానినే స్ఫుట పఱచుచున్నాఁడు.—

శ్లో. కరప్రచేయా ముత్తుంగః ప్రభుశక్తిం ప్రప్రయసీమ్,

ప్రజ్ఞాబలబృహన్మూలః ఫలత్యుత్సాహపాదహః.

టీ. ఉత్తుంగః=అత్యున్నతమైన, ప్రజ్ఞాబలబృహన్మూలః=ప్రజ్ఞాబల=మంత్ర శక్తియే, బృహన్మూలః=తల్లి వేరుగాఁగలిగిన, ఉత్సాహపాదహః=ఉత్సాహశక్తియను వృక్షము, కరప్రచేయాం, కర=కప్పముచేత (చేతితో), ప్రచేయాం=పెంపొందింపఁ

బడదగిన (అందుకొనదగిన) ప్రధీయసీమ్ = మిగులొప్పదియగు, ప్రభుశక్తి = ప్రభుశక్తిని (కోశదండములవలనఁ గలిగినతేజస్సు=ప్రభావము) ఫలతి=ఫలించును (పుట్టించును).

తా. ఉత్సాహశక్తియను మహాన్నతవృక్షము మంత్రశక్తియే ముఖ్యమైన తల్లివేరుగా నొప్పురు. అయ్యది ప్రభుశక్తియను మహాఫలమును ఫలించును. అనఁగా ఉత్సాహము మంత్రపూర్వకమైననే కార్యసిద్ధిని గూర్చి ఫలవత్తుమగును. అట్లుగానిచో వేరుతెగఁగొట్టిన చెట్టువలె ట్టుయించును.

శ. ౧.—ప్రచేతుం మోగ్యా ప్రచేయా కరణ ప్రచేయా కరప్రచేయా తాం కరప్రచేయాం, ప్రచేయాం ప్రచేయే ప్రచేయాః కరప్రచేయాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ఉత్తుంగః, ఉత్తుంగః ఉత్తుంగో ఉత్తుంగాః ఉత్తుంగశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. ప్రభో శక్తిః ప్రభుశక్తిః తాం ప్రభుశక్తిం, శక్తిం శక్తీ శక్తీః ప్రభుశక్తిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. అత్యంతం పుణ్య. ప్రధీయసీ తాం ప్రధీయసీం, ప్రధీయసీం ప్రధీయస్యా ప్రధీయసీః ప్రధీయసీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ప్రజ్ఞాయా బలం ప్రజ్ఞాబలం బృహచ్చ తతో మూలంచ బృహన్మూలం ప్రజ్ఞాబలమేవ బృహన్మూలం యస్యసః ప్రజ్ఞాబలబృహన్మూలః, మూలః మూలౌ మూలాః ప్రజ్ఞాబలబృహన్మూలశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. ఫలతి ఫలతః ఫలంతి ఫలనిష్పత్తౌ విత్యస్తాత్సకర్తౌ కాద్ధాలోః కర్తరి వర్తమానేలటి పర. ప్ర. పురు. ఏ. పాదైః సిబతీతి పాదపః ఉత్సాహ ఏవపాదపః ఉత్సాహ పాదపః, పాదపః పాదపౌ పాదపాః ఉత్సాహపాదపశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.

ప్రజ్ఞోత్సాహవతః స్వామిత్యత్రైతావేవ ప్రభుశక్తీర్మూల మిత్యుక్తంతదేవ వ్యవస్థితః—

కరణి. ఉత్తుంగో మహాన్నతః, ప్రజ్ఞాబలం మంత్రశక్తిరేవ, బృహత్ప్రధానం మూలం యస్య సః, ఉత్సాహఏవ పాదపః, కరణ బలినా, ప్రచేయాం వర్ధనీయాం హస్తగ్రహ్యం చ, 'బలిహస్తాంశవః కరా' ఇత్యమరః. 'ప్రధీయసీం పుణు తరాం' 'రఘుతోహలా దేర్లఘాః రితి రేఫాదేశః. ప్రభుశక్తిం తేజోవిశేషం, 'సప్రభావః ప్రతాపశ్చ య తేజః కోశదండజ మి'త్యమరః. ఫలతి ప్రసూత ఇత్యర్థః, ఫల నిష్పత్తౌ మంత్రపూర్వక ఏవోత్సాహ స్వతః ఫలతి వివర్తత్యు ఛిన్నమాలో వృక్ష ఇవ శుష్కతీతి భావః. రూపకాలంకారః.

శ్లో. అనల్పత్వా త్ప్రధానత్వా దంశన్యేవేతరే స్వరాః,

విజిగీషో ర్న ప్రతయః ప్రయాంతి పరివారతామ్.

డి. అనల్పత్వాత్ = ప్రజ్ఞోత్సాహముల (వాద) తలచి వాదః గతుకనే. (ఉచ్చైస్వరమగుటవలనను), ప్రధానత్వాత్ = మండలనాయకత్వమువలన (నాయక స్వరమగుట వలనను), అంశస్య = అంశవాచిత్వమునకు, ఇతరేతత్త్వేన, స్వరా ఇవ = (షడ్జాది) స్వరములంబోలె, విజగీషాః = జయింపచిచ్చుగించు నాయకునవలె, నృపతయః = (మధ్యమండలమునకుండు) రాజులు, పరివారతాం = బలగఁబ్రదనమును, ప్రయాంతి = పొందుదురు.

తా. ఉచ్చస్వరమై ప్రయోగములయందు బహుళమయి గాన విద్యయందలి స్వరములకెల్ల నాయకస్వరమైన వాచి స్వరమనంబరగు సంశ్చారమునకు షడ్జాదిస్వరములన్నియు సంగమముయి తోడ్పడునట్లు మంత్రోత్సాహ సంపత్తి గల్గి పించి మండలాధీశ్వరుండై విజగీషువగు రాజునకు తక్కిన మధ్యమండల మందలి రాజులందఱు సనుచుచున్న తోడ్పడి యాతనికార్యమును నెఱవేర్తురు.

శ. స.—న అల్పః అనల్పః అనల్పస్య భావః అనల్పత్వం తస్మాత్ అనల్పత్వాత్, అనల్పత్వాత్ అనల్పత్వాభ్యాం అనల్పత్వేభ్యః అనల్పత్వశబ్దః అ. న. పం. ఏ. ప్రధానస్య భావః ప్రధానత్వం తస్మాత్ ప్రధానత్వాత్, ప్రధానత్వాత్ ప్రధానత్వాభ్యాం ప్రధానత్వేభ్యః ప్రధానత్వశబ్దః అ. న. పం. ఏ. అంశస్య, అంశస్య అంశయోః అంశానాం అంశశబ్దః అ. పు. మ. ఏ. ఇవ అవ్య. ఇతరే, ఇతరః ఇతరా ఇతరే ఇతరశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. స్వరాః, స్వరః స్వరౌ స్వరాః స్వరశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. విజేతుమిచ్ఛుః విజగీషాః తస్యవిజగీషాః, విజగీషాః విజగీషాః విజగీషాజాం విజగీషశబ్దః ఉ. పు. మ. ఏ. నృజాంపతయః నృపతయః నృపతిః నృపతీ నృపతయః నృపతిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. బ. ప్రయాంతి ప్రయాతః ప్రయాంతి ప్రపూర్వకయా ప్రాపణఇత్యస్తాత్సకర్తృకాథాతోః కర్తరి వర్తమానే లటి పర ప్ర. పురు. బ. పరివారస్య భావః పరివారతా తాం పరివారతాం, పరివారతాం పరివారతే పరివారతాః పరివారతాశబ్దః అ. క్రీ. ద్వి. ఏ.

అనల్పత్వాదితి. అనల్పత్వాత్ప్రజ్ఞోత్సాహాధికత్వాత్, అతఏవ, ప్రధానత్వాత్. మండలనాయకత్వాత్, అన్యత్ర అనల్పత్వాత్, ఉచ్చైస్వరత్వాత్, ప్రయోగబహుళత్వాత్, ప్రధానత్వాత్, నాయకస్వరత్వాచ్చ, అంశస్య అంశ స్వరస్య, వాచిస్వరకేత్యర్థః. 'యో రత్తవ్యంజతో గేయే యత్సంవాద్యసంవాదిహ, అమాత్యో బహుళాయస్తా గ్రాగో మంద్రవ్యవధీతిః. య స్వయం యస్య సంవాదీ చానువాదీ స్వరోఽపరః, న్యాసోపన్యాసవిన్యాస సన్న్యాసగ్రహతాం గతః.

ప్రయోగే బహుశస్య స్యాద్వాద్యం శేయోగ్యతాదరా' వితిరత్నాకరేభిధానాత్. ఇతరే స్వరాః వజ్రాదయిభవ, విజిగీహ్న్నాయకస్య, నృపతయో మధ్యమండలవర్తిన్ రాజానః పరివారతాం శేషతాం ప్రయాంతి, తత్కార్యమేవ సాధయంతీత్యర్థః. తస్మాద్విమృశ్యకర్తవ్యమితి తాత్పర్యార్థః. అంశస్వరలక్షణంచ రత్నాకరపదే 'యోరక్షి' త్యాది నోక్త మేవ నిష్క్రమ్యోక్తం బహుశత్వం ప్రయోగేషు విశేషవ్యాపకత్వమంశలక్షణమితి శేషశేషిభావశ్చైవ సంతతైవోద్దేశలక్షణోక్తిపూర్వకం సుప్రసిద్ధతః. 'చతుర్విధాస్వరీ' వాదీ సంవాదీ చ వివాద్యపి, అనువాదీ చ వాదీ తు ప్రయోగే బహుశస్వరః. శ్రుతయో ద్వాదశాష్టేవా యయో రంతరగోచరాః, మిథ స్సంవాదిన్ తాస్తాం విధానస్య వివాదిన్. విధయో రేవ వా స్యాతాం తౌ తయో ర్వా విధాపి, శేషజానునవాదిత్వం వాదీ రాజాత్ర గీయతే. సంవాదీ త్వససారిత్వాదస్యా మాత్యో విధీయతే, వివాదీ విపరీతత్వాద్ధీరై ర్యుక్తో రిపూపముః, నృపామాత్యాను సారిత్వాదనువాదీ తు భృత్యవ' దితి.

శ్లో. అప్యనారభమాణస్య విభో రుత్పాదితాః పరైః,

వ్రజంతి గుణతా మర్థాః శబ్దా ఇవ విహాయసః.

౯౧

టీ. అనారభమాణస్యాఽపి=తానేమియు యత్నించనివాడయినను, విభోః=

ప్రభువునకు (వ్యాపకమయిన), పరైః=ఇతరుల (గురజాల)చేత, (శంఖము భేరిమొదలగువానిచేత,) ఉత్పాదితాః=సంపాదించబడిన (పుట్టింపబడిన), అర్థాః=ప్రయోజనములు, విహాయసః=అకాశమునకు, శబ్దాఇవ=శబ్దములవలె, గుణతాం=విశేషత్వమును (గుణమగుటను) వ్రజంతి=పొందుచున్నవి.

తా. శంఖభేర్యాదుల వలన పుట్టినశబ్దములు కదలక మెదలక సర్వవ్యాపకమైయుండు నాకాశమునకు గుణములైనట్లు, రాజు తాను దాసీనుడుగా నుండినను తనమహిమంబుచేత నితర రాజులు సంపాదించిన సర్వార్థములును తనవియేయగును.

శ. స.—అపి అప్య. అరభతఇత్యారభమాణః న అరభమాణః అనారభమాణః తస్య అనారభమాణస్య, అనారభమాణస్య అనారభమాణయోః అనారభమాణానాం అనారభమాణజ్ఞః అ. పు. మ. ఏ. విభోః, విభోః విభోః విభూనాం విభుశబ్దః ఉ. పు. మ. ఏ. ఉత్పాదితాః, ఉత్పాదితః ఉత్పాదితౌ ఉత్పాదితాః ఉత్పాదితశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. పరైః, పరేణ పరాభ్యాం పరైః పరశబ్దః అ. పు. తృ. బ. వ్రజతి వ్రజతే వ్రజంతి వజవ్రజగతా విత్తస్థాత్సకర్త క్కాథోః కర్తరి వర్తమానేలటి పర. ప్ర. పు. బ. గుణస్యభావః గుణతా తాం గుణతాం, గుణతాం గుణతే గుణతాః

గుణతాశబ్దః ఆ. శ్రీ. ద్వి. ఏ. అక్షః, అక్షః అక్షా అక్షః అక్షశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. బ. శబ్దః, శబ్దః శబ్దా శబ్దః శబ్దశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. బ. ఇవ అవ్య. విహాయః, విహాయః విహాయసోః విహాయసాం విహాయశ్శబ్దః స. ఓ. మ. ఏ.

అపీతి. కించ అనారభమాన్యస్య స్వయమకించిర్ముర్వాణస్యాపి, విభోః ప్రభో ర్వాణ్యపకస్యచ, పదై ర్వైర్నిర్మూలతీః, శంఖశేర్యాదికేషు, ఉత్పాదితా స్సంపాదితాః, జనితా త్పూర్ణాః ప్రయోజనాని, విహాయః ఆకాశస్య, శబ్దాఇవ, గుణతాం శేషతాం, కారణత్వాద్గుణత్వంచ వ్రజంతి ప్రయాంతి, శక్తోహి రాజా స్వయ ముదాఙ్గీకృతవ ఆకాశవత్ స్వమహిమైవ కార్యజేతం వ్యాప్తుకం శబ్దానివ సర్వాథా సపి స్వకీయతాం నయ తీ త్యర్థః. 'గుణస్తావృత్తిశబ్దాదికేర్నిర్మయామఖ్యతంతుష్వితి వైజయంతీ.

శ్లో. యాతవ్యపార్జిగ్రహాదిమాలాయా మధికద్యుతిః,

ఏకార్థతంతుప్రోతాయాం నాయకో నాయకాయతే. ౯౨

టీ. ఏకార్థతంతుప్రోతాయాం-ఏక=ఒక్క, అర్థ=ప్రయోజనము, తంతు=దారమున, ప్రోతాయాం=గుచ్చబడిన, యాతవ్యపార్జిగ్రహాదిమాలాయాం-యాతవ్య=నేన తో యాదమునకు యెదుర్కొనబడ పోదగిన శత్రువు, పార్జిగ్రహ=దండెత్తిపోవు వానికి వెనుదిర్క్కుననుండు శత్రువును, అది=మొదలుగాగల (యొకవరుసగానున్న) వారనియెడు, మాలాయాం = రత్నమాలికయందు, అధికద్యుతిః = గొప్ప లేజస్సుగల, నాయకః = (శక్తిమంతుండగు) జగీషువు, నాయకాయతే = మధ్యనాయకమణివలె వెలుంగుచున్నాడు.

తా. ఒక్కజయలాభంబునకై వరుసగాఁగూడి వెనుగులాడుచున్న శత్రువు పార్జిగ్రహుండు మున్నగు నారాజవరంపరలో దేబోపంతుఁడైన జగీషువు ఒక్కదారమున గుచ్చబడిన రత్నమాలికయందలి నాయకమణివలె మిన్నయై వన్నె కెక్కును.

శ. స.—యాతుం యోగ్యః యాతవ్యః పార్జిం గృహ్లాతీతిపార్జిగ్రహః, యాతవ్యశ్చ పార్జిగ్రహశ్చ యాతవ్యపార్జిగ్రహశ్చ యాతవ్యపార్జిగ్రహశ్చ ఆదీ ఏషాంతే యాతవ్యపార్జిగ్రహాదయః యాతవ్యపార్జిగ్రహాదయ ఏవమాలా యాతవ్యపార్జిగ్రహాదిమాలా తస్మాం యాతవ్యపార్జిగ్రహాదిమాలాయాం, మాలాయాం మాలయోః

మూలాను యాతవ్యపార్శ్వగ్రహాదిమూలాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. స. ఏ. అధికాద్యుతిః యస్యసః
అధికద్యుతిః, ద్యుతిః ద్యుతీ ద్యుతయః అధికద్యుతిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. ఏకశ్చాసా
వర్ణశ్చ ఏకార్థః ఏకార్థవన తంతుః ఏకార్థతంతుః ఏకార్థతంతౌ ప్రోతా ఏకార్థతంతు
ప్రోతా తస్యాం ఏకార్థతంతుప్రోతాయాం, ప్రోతాయాం ప్రోతయోః ప్రోతాను ఏకార్థ
తంతుప్రోతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. స. ఏ. నయతీతి నాయకః, నాయకః నాయకౌ నాయకాః
నాయకశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. ఏ. నాయక ఇవాచరతి నాయకాయతే, నాయకాయతే
నాయకాయేతే నాయకాయంతే నాయకశబ్దాత్సుబంతా త్కర్తృ వాచకాదాచారే
కేక్యజితధంతా దకర్తృకాధాతోః కర్తరి వర్తమానేలటి అత్త. ప్ర. పురు. ఏ.

యాతవ్యేతి. కించఏకార్థః ఏకప్రయోజనం, సఏవ తంతు స్సూత్రం తత్ర
ప్రోతాయాం న్యూతాయాం, ఏకాభీష్టా భిలాషిణ్యా మిత్యర్థః. ప్రపూర్వాద్వేషః
కర్తణీకృతః. 'వచివ్యపీ'త్యాదినా సంప్రసారణమ్. యాతవ్యోఽభిషేణయితవ్యః
అరిః పార్శ్వగ్రహాది పార్శ్వ గ్రహాః, పృష్ఠానుధాపీ, 'కర్తణ్యత్' తా వాదీ యేషాం
తే పూర్వోక్తాః పక్షిశః స్థితాః తవేవ మూలా రత్న మాలికా తస్యా మధికద్యుతిః
మహాతేజాః, నాయకః శక్తిసంపన్నో జగీషుర్నాయకాయతే మధ్యమణి రి వాచరతి,
స్యమేవ సర్వోత్కర్షణ వర్తత ఇత్యర్థః. తస్మా ద్విపుశ్య కర్తవ్య మి త్యర్థః.
'నాయకో నేతరి శ్రేష్ఠే హరమధ్యమణా వ పీతి విశ్వః. 'ఉపమానాదాచార' ఇతి
క్యత్. అకృతాన్వధాతుకయో ితి దీర్ఘః. నాయకాయతఇత్యుపమా. అన్యథా
అనుశాసనవిరోధాత్. ఏకార్థతంత్విత్యత్ర తు రూపకమధిష్ఠానవిరోధానే నారోప్య
మాణతంతుత్వవైవ ఉద్భవత్వాతోప్రితత్వ సిద్ధేః తదేవ యుక్తం. తద్బలాత్పార్శ్వ
గ్రహాదిమూలాయా మి త్యత్రాపి రూపకమేవ తదనుప్రాణితా చేయ ముప మే త్యం గాంగి
భావేన సంకరః.

అవ. విమర్శించి చేయుటయన నెట్లొ చెప్పుచున్నాఁడు.—

శ్లో. షాడ్గుణ్య ముపయుంజీత శక్త్యపేక్షో రసాయనమ్,

భవంత్యవైశ్రవ మజ్ఞాని స్థాన్నాని బలవంతివ.

౯౩

టీ. శక్త్యపేక్షః - శక్తి=ప్రభు మంత్రోత్సాహకులను (బలమును), అపే

క్షస్సౌ=అపేక్షించినవాడై, షాడ్గుణ్యం=సంధి, విగ్రహము మున్నగు నాఁటుగుణము
లనియెడు, రసాయనం=ముదిమిబోగొట్టు మందును, ఉపయుంజీత=సేవించవలెను,
ఏవం (సతి)=ఇట్లుచేయఁగా, అస్య=వీని, అంగాని=స్వామ్యాది రాజ్యాంగములు
(అవయవములు), స్థాన్నాని=స్థిరమైనవియు, బలవంతివ=పరపీడల సహింపఁజాలి
వనియు (బలముగలవియు), భవంతి=అగును.

తా. బలము నవేక్షించుచు ముదిమిని బోగొట్టు మందు (రసాయనమును) నేవించువాని శరీరావయవములు యావత్కాలమును శిథిలములుగాక పృథములైయుండునట్లు ప్రభు మంత్రోత్సాహ శక్తులను మూటి వేక్షించుచు సంధి, విగ్రహము, యాగము, ఆసనము, చైర్వీధిభావము, చమాశ్రయము నానుష్ఠానములను సువయోగించు రాజయొక్క రాజ్యాంగములు (స్వామి, జగదవము, ఆత్మాత్మ్యం, కోశము, దుర్గము, బలము, సుహృత్తు ననునవి) యేమందు స్థిరములై నిలచి పరపీడల సహించజాలునవే యగును.

శ. స — పట్టతే నుణాశ్చ పద్మణా పద్మణా ఏవ పాద్మణ్యం తత్ పాద్మణ్యం, పాద్మణ్యం పాద్మణ్యే పాద్మణ్యాని పాద్మణ్యశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. ఉపయుంజీత ఉపయుంజీయాతాం ఉపయుంజీరన్ ఉపపూర్వకయన్ జిక్యోగ ఇత్యస్తాత్పకర్త కాత్కర్తరి విధ్యాదౌలజ్ అత్త. ప్ర. పురు. ఏ. శక్తిమపేక్షత ఇతి శక్త్యపేక్షః, శక్త్యపేక్షః శక్త్యపేక్షే శక్త్యపేక్షః శక్త్యపేక్షశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. రసాయనం రసాయనే రసాయనాని రసాయనశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. భవతి భవతః భవంతి భూసతాయా మిత్యస్తాదకర్త కాధాలోః కర్తరి వర్తమానే లటి పరస్మై ప్ర. పురు. బ. అస్య, అస్య అనయోః ఏనయోః ఏషాం ఇదంశబ్దః మ. పు. చ. ఏ. ఏవం అవ్య. అంగాని, అంగం అంగే అంగాని అంగశబ్దః అ. న. ప్ర. బ. తిష్ఠంతి స్థామన్నని, స్థామన్న స్థామన్నీ స్థామన్నాని స్థామన్నశబ్దః ఉ. న. ప్ర. బ. బలమేషా మస్తీతి బలవంతి బలవత్ బలవతీ బలవంతి బలవచ్ఛబ్దః త. న. ప్ర. బ. చ అవ్య.

అథ విమృశ్యకరణప్రకార మాహ.—

పాద్మణ్యమితి. శక్తిం ప్రభావాదిత్రయం, బలం చాపేక్షత ఇతి శక్త్యపేక్ష స్పృక్, పదాద్యన్ 'శక్తిర్భవే ప్రభావాదా'వితీ విశ్వః. పద్మణాః పాద్మణ్యం సంధి విగ్రహాదిట్కం, చాతుర్వర్ణాదిత్వాత్వాత్వాద్ధేవ్యశ్చిత్త్యయః. తదేవ రసాయన మావధవిశేషం, ఉపయుంజీత సేవేత. 'రసాయనం విహం గేఽపి జరావ్యాధిభీషావధో' ఇతి విశ్వః, 'యజ్జరావ్యాధివిధ్వంసభేషజం తద్రసాయన మి'తి బాహుత్వ. ఏవం సత్య సోమ్యపయోత్తరంగాని, స్వామ్యాదీని 'స్వామీ జనపదోఽమాత్యః కోశో దుర్గబలం ఘృహత్, రాజ్యం సప్తప్రకృత్యజ్ఞం నీతిజ్ఞా స్ఫుంప్రచక్షతే' ఇతి. గాత్రాణి చ స్థామన్నని, శ్రిరాణి, కాలాంతరక్షమాణీత్యర్థః. 'హాజ్యశ్చక్ష్మని రి'తి క్ష్మప్రత్యయః బలవంతిచ పరపీడనక్షమాణీ చ, భవంతి, క్లిప్తపరంపరితరూపకం.

శ్లో. స్థానే శమవతాం శక్త్యా వ్యాయామే వృద్ధి రంగినామ్,
అయథాబల మారంభో నిదానం త్షయసంపదః.

౯౪

టీ. స్థానే=అశక్యములపట్ల, శమవతాం=ఓర్పుగలిగిన, అంగినాం=సప్తాంగములతోఁ గూడిన రాజులకు (దేహధారులకు), శక్త్యా=ప్రభావాద్యనుసరణముచే (బలానుసరణముచే), వ్యాయామే=వ్యాపారముగలుగఁగా, వృద్ధిః=అభివృద్ధి (అగును), అయథాబలం=శక్తినిమించి, ఆరంభః=వ్యాయామము, త్షయసంపదః=మిక్కిలి త్షీణించుటకు, నిదానం=మూలకారణము.

తా. అశక్తులగు మానవు లోపికపట్టి తమకున్న బలమునకు తగునట్లు నడుచుట మున్నగు వ్యాయామములను జేసినచో పుష్టిగలిగి వారిశరీరము వృద్ధిజేందునట్లు అశక్యమయిన చోటులయం దోర్పుగల వారై సప్తాంగములతోఁ గూడిన రాజులు తమకుగల ప్రభావాదులకు తగినట్లు పద్ధుణములను ప్రయోగించుచువచ్చినఁ దమ రాజ్య మభివృద్ధి నొందును. శక్తికి మించిన వ్యాయామ మంగములకు మిగుల హానికర మగును. కాఁబట్టి మన మకస్థాత్తుగా శిశుపాలు నెదుర్కొని పోవుట శ్రేయస్కరము గాదని భావము.

శ. స.—స్థానే, స్థానే స్థానయోః స్థానేషు స్థానశబ్దః అ. న. స. ఏ. శమః ఏషా మస్తీతి శమవంతః తేషాం శమవతాం, శమవతః శమవతోః శమవతాం శమవ చ్చబ్దః త. పు. మ. బ. శక్త్యా, శక్త్యా శక్తిభ్యాం శక్తిభిః శక్తిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. తృ. ఏ. వ్యాయామే, వ్యాయామే వ్యాయామయోః వ్యాయామేషు వ్యాయామశబ్దః అ. పు. స. ఏ. వృద్ధిః, వృద్ధిః వృద్ధీ వృద్ధయః వృద్ధిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. అంగాని ఏషాం సంతీతి అంగినః తేషాం అంగినాం, అంగినః అంగినోః అంగినాం అంగిన్యబ్దః న. పు. మ. బ. బలమనతిక్రమ్య యథాబలం న యథాబలం అయథాబలం అవ్యయీ భావా వ్యయం. ఆరంభః, ఆరంభః ఆరంభౌ ఆరంభాః ఆరంభశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. నిదానం, నిదానం నిదానే నిదానాని నిదానశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. త్షయస్య సంపత్ త్షయసం పత్ తస్యాః త్షయసంపదః, త్షయసంపదః త్షయసంపదోః త్షయసంపదాం త్షయసం పచ్ఛబ్దః ద. స్త్రీ. మ. ఏ.

స్థానఇతి. కించ, స్థానే అశక్యవిషయే, శమవతాం, త్షమావతాం, అంగినాం సప్తాంగినాం రాజ్ఞాం శరీరిజాంచ, శక్త్యా ప్రభావాద్యనుసారేణ బలానుసారేణచ, వ్యాయామే వ్యాపారే, పద్ధుణ్యప్రయోగే గమనాదా చ సంతృప్త్యః. వృద్ధి రుప

చయో రాజ్యస్య శరీరస్యచేతి భావః. విపక్షే వాధకమాహ—అయథాబలం శక్త్యతి క్రమేణ, 'యథాసాదృశ్య' ఇత్యవ్యయిభావే సహ సమాసః. ఆరంభో వ్యాయామః క్షయసంపదోఽత్యంతహానే ర్నిదానం ఆదికారణం, అంగానా మితి భావః. తస్మా దస్మాక మకస్మాచ్చైద్యస్కందసమక్రేయస్కర మితి భావః. అత్ర విశేష్యస్యాపి జ్ఞిప్తత్వా చ్చబ్దశక్తిమూలో వస్తునా వస్తుభ్యః. తతో ద్వయానా మంగీనా తాప మ్యం గమ్యత ఇతి సంక్షేపః.

అవ. సారాంశమును చెప్పచున్నాడు.—

శ్లో. త దీశితారం చేదీనాం భవాం త్త మవదం త్త మా,

నిహంత్యో నేకవదే య ఉదా త్త స్విరా సివ.

౯౫

టీ. తత్=అందువలన, చేదీనాం=చేదిదేశములకు, ఈశితారం=కానకకుండగు, తం=ఆ శిశుపాలుని, భవాన్=నీవు, మాఽవదం=అవమానింపవలదు, యః=ఏ శిశుపాలుడు, ఉదాత్తః=ఉదాత్తస్వరము, స్విరాసివ=స్వరలాది స్వరములనుబోలె, అరీక=శత్రువులను, ఏకపదే=ఒక్క అడుగులో, (ఏకపదమందు) నిహంతి=హిం సింపుచున్నాడో (అనుదాత్తములనుగాక జేయుచున్నది.)

తా. అశక్త్యమైన కార్యములు చేయరాదు గనుక చేదిదేశా ధీశ్వరు శిశుపాలు నీ వలక్ష్యముచేయుబోరాదు. అతఁడెప్పుడతీసుకూర్చె యుదాత్తస్వరం బేకపదమందువలె స్వరలాది స్వరములనన్నిటి ననుదాత్త ములుగాక జేయునట్లొక్క అడుగులో శత్రువులనెల్ల నడంచు చున్నాడు.

శ. స. -- తత్ అవ్య. ఈశితారం, ఈశితారం ఈశితారా ఈశత్యాన్ ఈశత్య శబ్దః ఋ. పు. ద్వి. ఏ. చేదీనాం య. పు. ని. బ. మ. బ. భవాన్, భవాన్ భవంతౌ భవంతః భవచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. తం, తం తౌ తాన్ తచ్ఛబ్దః ద. పు. ద్వి. ఏ. అవదంస్త అవమాసాతాం అవమంసత అవపూర్వకమను అవబోధన ఇత్యస్తాత్సకర్త కాధాతోక ర్తరి భూతేలంజిత త్త సే. ప్ర. పురు. ఏ. మా అవ్య. నిహంతి నిహంతః నిఘ్నంతి నిపూర్వక హనహింసాగతోర్నిత్యస్తా త్సకర్త కా త్కర్తరి వర్తమానేలతి పరస్మై. ప్ర. పురు. ఏ. అరీన్, అరిం అరీ అరీన్ అరిశబ్దః ఇ. పు. ద్వి. బ. ఏకంవ తత్పదంచఏకపదం తస్యన్ ఏకపదే, ఏకపదే ఏకపదయాః ఏకపదేషు ఏకపదశబ్దః అ. న. స. ఏ. యః, యః యో యే యచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. ఉదాత్తః ఉదాత్తౌ ఉదాత్తాః ఉదాత్తబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. స్విరాన్, స్విరం స్వరౌ స్విరాన్ స్విరశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. ఇవ అవ్య.

ఫలిత మాహ. —

తదితి. తత్తస్మా దశక్యార్థస్య స్యాకార్యత్వాచ్చేదీనా మిశితారం శిశుపాలంభవా
న్దావమంస్త నావమన్యస్య, మన్యతే ర్దాజీ లుక్. అనుదాత్తత్వా స్నేడాగమః. కుతః
య తైచ్చర్య ఉదాత్త(స్స) స్నుదాత్త ఇతి. శ్లిష్టోదాత్తః) స్వరాక్ష పరిశిష్టాక్షస్వరితా
దీని ఎఱి నేకపదే ఏకస్త్విక్ పదన్యాసే, సుప్తిజంతలక్షణే చ నిహంతిహింసస్తి, నీచైః కరో
తిచ, అతిశూరత్వాత్. 'అనుదాత్తం పదమేకవర్ణమి'తి పరిభాషాబలాచ్చేతిభావః.

అవ. ఈశిశుపాలుఁ డొంటరివాఁడు మన నేమి జేయఁగలఁడని తలంచరాదని
చెప్పుచున్నాఁడు. —

శ్లో. మావేది య దసా వేగో జేతవ్య శ్చేదిరా డితి,

రాజయత్తేవ రోగాణాం సమూహ స్స మహీభృతామ్. F౪

టీ. అసా=ఈ, చేదిరాట్=చేదిజేతపురాజు (శిశుపాలుఁడు), ఏకః=ఒంటి
గాఁడు, (కనుక) జేతవ్యః=జయింపవలసినవాఁడు, ఇతి=అని, మావేది=తెలిసికొన
వలదు, యత్=ఎందువలన, సః=వాఁడు, రాజయత్తా=క్షయరోగము, రోగాణా
మివ = రోగములయొక్కయుంబోలె, మహీభృతాం=రాజులయొక్క, సమూహః=
మొత్తమో.

తా, ఈశిశుపాలుఁ డేకాకియై యున్నవాఁడు గదా! మనము
సుకరముగా జయింపవచ్చునని తలంప నయితిగాదు. క్షయరోగ మెల్ల
రోగములయొక్కయు సమష్టిరూపమైనట్లు ఈతఁడు సమస్త రాజుల
యొక్కయు సమష్టి స్వరూపుఁడై వెలుంగుచున్నవాఁడు. ఒక్కడే రాజ
పుంజంబునంత బలంబు గలవాఁడుగనుక క్షయరోగమువలె నసాధ్యుఁ
డని తాత్పర్యము.

శ. స. — మా అవ్య. వేది వేదిమతాం వేదివత విదజ్ఞాన ఇత్యస్తాత్సకర్
కాత్కర్తజీ భూతేలజి అత్త. ప్ర. పురు. ఏ. యత్ అవ్య. అసా, అసా అమూ అమీ
అదశ్శబ్దః స. పు. ప్ర. ఏ. ఏకః ఏకశబ్దః అ. పు. ని. ఏ. ప్ర. ఏ. జేతుం శక్యః
జేతవ్యః, జేతవ్యః జేతవ్యో జేతవ్యాః జేతవ్యశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. చేదీనాంరాట్
చేదిరాట్, చేదిరాట్ చేదిరాజా చేదిరాజః చేదిరాట్శబ్దః జ. పు. ప్ర. ఏ. ఇతి అవ్య.
రాజః యత్తా రాజయత్తా (రాజాచాసా యత్తాచ రాజయత్తా) యత్తా యత్తాణో
యత్తాణః రాజయత్తన్మబ్దః స. పు. ప్ర. ఏ. ఇవ అవ్య. రోగాణాం, రోగస్య రోగయోః
రోగాణాం రోగశబ్దః అ. పు. మ. బ. సమూహః, సమూహః సమూహౌ సమూహోః

సమూహశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. స. తా తే తచ్చబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. మహీంశ్చ తీతి
మహీభృతః తేషాం మహీభృతామ్, మహీభృతః మహీభృతోః మహీభృతాం మహీభృ
చ్ఛబ్దః త. పు. మ. బ.

న చాయ మేకాకీ కిమపాలః కిం నః కరిష్యతీతి మంతవ్య మిత్యాహ.—

మావేదీతి. అసాచేదిరాట్ ఏక ఏకాకీ అతో జేతవ్యః సుజయ్య ఇతి మావేది
మాజ్ఞాయ, వేతేః కర్తవ్యే హాకీ లుక్. యద్య న్నా త్న చేదిరాట్ రాజ్య శ్చంద్ర
స్యయత్త యద్వా రాజానా యత్నేతి వా రాజయత్త క్షయనోగః నోగాణా మివ
మహీభృతాం సమూహః సమప్తిరూపః, యథాహ బాహుః—‘అనేకకోగానుగతో
బహురోగపురోగమః, రాజయత్త క్షయ శ్చోహా నోగరాడితి చ స్త్రుతః. సక్ష
శ్రాజాం ద్విజానాం చ రాజ్ఞోఽర్థా ద్యదయం పురా, యచ్చ రాజా చ యత్తాచ
రాజయత్త తతో మతోఇతి. అతో దుష్టేయ ఇతి భావః, ఏతేన ‘చిరస్య మిత్రవ్యసన
మదమో దమహూషజ’ ఇతి వాక్యాన్తో నిరస్తః.

అవ. ఇక నీతనియెల్ల జేడుల మొత్తపుండవమును వివరించు చున్నాడు.—

శ్లో. సంపాదితఫల స్తేన స పక్షః పరభేదకః,

కార్తవీర్యేన గుణినా బాణ స్సంధాన మేవ్యతి.

౯౭

టీ. సంపాదితఫలః—సంపాదిత=సంపాదించబడిన, ఫలః=లాభము (బాణము
ములికి, అలుగు) కలిగినట్టియు, సపక్షః=చెలికాండ్రతోఁ (కంకపత్రములతోఁ),
గూడినట్టియు, పరభేదకః=శత్రువులను ద్రుంచు, బాణః=బాణాసురుఁడు (అస్తు),
గుణినా=శౌర్యాదిగుణములుగల (అల్లెత్రాడుగలిగిన), తేన=ఆశిశుపాలునితో, కార్తవీ
ర్యేన=ధనుస్సుతోడనుంబోలె, సంధానం=సంధిని, ఏవ్యతి=పొందఁగలఁడు.

తా. ములుకు లమచ్చి వేగముగాచోవ రావులుగుఱొక్కలు
గట్టినబాణము శత్రు భేదకమైన యొక్కవెట్టి. ధనుస్సుతో సంధాన
మునకు సిద్ధమగునట్లు కోళాది సంపత్తిలాభము సంపాదించుకొని సుహృ
ద్బలముతోఁ గూడుకొనిన బాణాసురులను శత్రు సంహారమునకుఁ జాలిన
వాడై శౌర్యాగినులన్నుడగు శిశుపాలునికి సహాయపడఁగలఁడు కావున
నీతఁ డేకాకిగాడని భావము.

శ. స.—సంపాదితం ఫలం యస్యః సంపాదితఫలః, ఫలః ఫలౌ ఫలః సం
పాదితఫలశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. తేన, తేన తాభ్యాం తై తచ్చబ్దః ద. పు. త్పు. ఏ.
పక్షః సహపర్షత ఇతి సపక్షః, సపక్షౌ సపక్షః సపక్షశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. పర
షాం భేదకః పరభేదకః, భేదకః భేదకా భేదకాః పరభేదకశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.

కర్మణే ప్రభవతీతి కార్మకమ్ తేన కార్మకేన, కార్మకేన కార్మకాభ్యాం కార్మకైః
కార్మకశబ్దః అ. న. తృ. ఏ. ఇవ అవ్య. గుణాః అస్య సంతీతి గుణీ తేన గుణినా,
గుణినా గుణిభ్యాం గుణిభిః గుణిస్సబ్దః న. పు. తృ. ఏ. (గుణః అస్మిన్ అస్తితి గుణీ
తేన గుణినా, గుణినా గుణిభ్యాం గుణిభిః గుణిశబ్దః ఇ. న. తృ. ఏ.) బాణః, బాణః
బాణో బాణాః బాణశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. సంధానం, సంధానం సంధానే సంధా
నాని సంధానశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. ఏవ్యతి ఏవ్యతః ఏవ్యంతి ఇణ్ గతా విత్యస్తా
త్యకర్త కాత్కర్తరి భవిష్యదణ్యటి పర. ప్ర. పురు. ఏ.

అథాస్య సర్వరాజసమప్తితామేవ ద్వాభ్యా మాచక్షే.—

సంపాదితేతి. సంపాదితం, ఫలం లాభః, శరాగ్రం చ యస్యసః, 'ఫలంలాభ
శరాగ్రయారితి శాశ్వతః. సపక్షస్సమ్యాత్, కంకాదిపత్రయుక్తశ్చ పరేషాం భేదక
శ్చక్రవిదారణః, బాణో బాణాసుర శృరశ్చ, గుణినా కార్యాదిగుణవతా, అధిజ్యేన చ
తేన చైజ్యేన, కర్మణి ప్రభవతీతి కార్మకం, 'కర్మణఃకర్మ' తేనేవ సంధానం
సంధి మేవ్యతి అతో వైకాకీతి భావః. అత్రాప్యపమాక్షేషో వా మతభేదాత్.

శ్లో. యే చాన్యే కాలయవన సాల్వ రుక్తి ద్రుమాదయః,

తమస్స్వభావా స్తేఽప్యేనం ప్రదోష మనుయాయినః.

౯౮

టీ. అన్యే=ఇతరులగు, కాలయవనసాల్వరుక్తిద్రుమాదయః=కాలయవనుడు,
సాల్వుడు, రుక్తి, ద్రుముడు మొదలగు, యేచ=ఏయేరాజులు, తమస్స్వభావాః=
తమగుణము స్వభావముగాగలవారు (కలిరో), కనుక నే, తేఽపి=వారును, ప్రదో
షం=దుష్టతగ్గు(తామసుడేయగు), ఏనం=వీనిని, అనుయాయినః=అనుసరించువారు.

తా. చీకటి ప్రదోషకాలము ననుసరించి యుండినట్లు కాల
యవనుడు సాల్వుడు రుక్తి ద్రుముడు మున్నగు తమగుణప్రధాను
లైన మఱికొందఱురాజులును దమవలె తామసుడగు నీశిశుపాలుని
వెంబడించి యుందురు.

శ. స.—యే, యః యా యే యచ్చబ్దః ద. పు. ప్ర. బ. చ అన్య. అన్యే,
అన్యః అన్యౌ అన్యే అన్యశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. కాలయవనశ్చ సాల్వశ్చ రుక్తి చ
ద్రుమశ్చ కాలయవన సాల్వరుక్తిద్రుమాః కా...ద్రుమాః అదయః యేషాంతే కాల
యవనసాల్వరుక్తిద్రుమాదయః, ఆదిః ఆదీ అదయః కాలయ...మాదిశబ్దః ఇ. పు.
ప్ర. బ. తమః స్వభావః యేషాంతే తమస్స్వభావాః, స్వభావః స్వభావో స్వభావాః
తమస్స్వభావశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. తే, సః తా తే తచ్చబ్దః ద. పు. ప్ర. బ. అపి
అన్య. ఏనం, ఏనం ఏనా ఏనాన్ ఇదంశబ్దః మ. పు. ద్వి. ఏ. ప్రకృష్టః దోషః
ప్రదోషః ప్రదోషః తం ప్రదోషం, ప్రదోషం ప్రదోషే ప్రదోషాన్ ప్రదోష

శబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. అనుస్మృత్య యాన్యంతీత్యనుయాయినః, అనుయాయీ అనుయాయినా అనుయాయినః అనుయాయినోశబ్దః ద. పు. ప్ర. ౨.

యేచేతి. కిం చ అన్యే కాలయవనసాల్పరక్షిస్త్రమాదయో యే రాజానః తమ స్వభావా స్తమోగుణాత్తాకాః, అతఏవతేజఃప్రవోషం ప్రకృష్టవోషం, తామస మేవైవం, చైద్యం అనుయాయిన అనుయాన్యంతే, సాదృశ్యా దితి భావః. 'భవిష్యతి గమ్యాదయ' ఇతి జీనిః భవిష్యదన్తే. 'అకేరోర్భవిష్యదాభవన్త్యయో రి'తి వృత్తిప్రతి షేధా ద్ద్వితీయా. యథా ధ్వాంతం రజనీముఖం అనుయతి తద్వదితి వస్తునాలంకార భవనిః. 'రాహూ ధ్వాంతే గుణే తమ' ఇత్యమరః. 'ప్రవోషే దుష్టరాత్ర్యంకావీతి వైజయంతీ.

అవ. ఓయా! (ఐః క్షిప్తం) బాణాదు లిష్టాదు మనతో సంధిగలిగి యున్నవారు భేదిల్లరు అనునెడ చెప్పుచున్నాడు.—

శ్లో. ఉపజాపః కృత స్తేన తానాకోపవత స్త్వయి,

ఆశు దీపయితాల్పొఽపి సాగ్ని నేధానివానిలః.

FF

టీ. తేన=ఆశుపాలునిచేత, కృతః=చేయఁబడిన, అల్పొఽపి=కొలఁదిమాత్ర మైనను, ఉపజాపః = భేదము, త్వయి = నీయందు, ఆకోపవతః=మిక్కిలికోపముగల, తాన్=అబాణాదులను, అనిలః=వాయువు, సాగ్నిన్=అగ్నితోఁగూడిన, ఏధానివ= చిదుకులనుంఁగోలె, ఆశు=తోడనే, దీపయితా=మండింపఁగలదు.

తా. కొంచెము నిష్పంటుకొనియున్న చిదుకులు గాలితోగలిసిన తోడనే భగ్గుమనిమండంపట్లు శిశుపాలుఁ డేమాత్రపుభేదము పుట్టించి నను అంతర్వైరముగల బాణాదులు మండిపడుదురు—మనమెంత సంధిచేసికొనియున్నను లోలోపల పగగలవారు సందుదొరకనప్పుడు వేతై పగదీర్చుకొందురు.

శ. స.—ఉపజాపః, ఉపజాపః ఉపజాపా ఉపజాపాః ఉపజాపశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. కృతః, కృతః కృతాకృతాః కృతశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. తేన, తేన తాభ్యాం తైః తచ్ఛబ్దః ద. పు. తృ. ఏ. తాన్, తం తా తాన్ తచ్ఛబ్దః ద. పు. ద్వి. బ. ఆకో పవతః, ఆకోపవంతం ఆకోపవంతా ఆకోపవతః ఆకోపవచ్ఛబ్దః త. పు. ద్వి. బ. త్వయి, త్వయి యమయోః యష్వాసు యష్వచ్ఛబ్దః ద. పు. స. ఏ. ఆశు ఆశ్య. దీపయితా, దీపయితా దీపయితారా దీపయితారః దీపీ దీప్తా విత్యస్తా ధాతో నిజం తాత్పర్య కాత్కర్త ర్యనద్యతనభవిష్యతిలుటి పర. ప్ర. పు. ఏ. అల్పః, అల్పః, అల్పొ అల్పాః అల్పశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. అపి అప్య. అగ్ని నానూనర్తంత ఇతి

సాగ్నయః తాన్ సాగ్నీన్, సాగ్నిం సాగ్నీ సాగ్నీన్ సాగ్నిశబ్దః ఇ. పు. ద్వి. బ. ఏధాన్, ఏధం ఏధా ఏధాన్ ఏధశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. ఇవ ఆవ్య. అనిలః, ఆనిలః అనిలౌ అనిలాః అనిలశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.

నను బాణాదయోఽస్తాభి రిదానీం కృతసంధానాః విరోధ్యంతీ త్యత్రాహ. —

ఉపజాపఇతి. తేన చైద్యేనకృతః అలోపఽపుష్పజాపో భేదః, 'భేదోపజాపా పుషధే' త్యమరః, త్వయి ఆకోపవతః ప్రకోపవత స్తాన్ బాణాదీన్, అనిలః సాగ్నీ నేథా నింధనానీవ, 'కాష్ఠం దార్వింధనం త్వేధ ఇద్ధ మేధ స్సమిత్ స్త్రియా మిత్త్య మరః. ఆశు దీపయితా సద్యః ప్రజ్వలయిష్యతి. 'దీపే ర్జ్వలంతాల్లుబ్' అంతర్వైరా స్సంహితా అపి సతి రంధ్రే సద్యో విశ్లేష్యంతీతి భావః. ఉపమా.

శ్లో. బృహత్సహాయః కార్యాంతం ఊదీయానసి గచ్ఛతి, / సంభూయాంభోధి మభ్యేతి మహానద్యా నగాపగా. ౧౦౦

టీ. బృహత్సహాయః = గొప్పసహాయము గలిగిన, ఊదీయానసి = మిక్కిలియల్లుడు డుంగూడ, కార్యాంతం = పనియొక్క ముగింపును, గచ్ఛతి = పొందును, నగాపగా = సెలయేటు, మహానద్యా = పెద్దయేటుతో, సంభూయ = కలిసి, అంభోధిం = సముద్రమును, అభ్యేతి = పొందుచున్నది.

తా. మిక్కిలియల్లుడైనను గొప్పసహాయము గలవాడైనచోఁ గార్యసిద్ధిఁ బొందఁగలుగును. చిన్నచిన్న సెలయేట్లు మహానదితోఁ గలసి సముద్రముఁ జొచ్చుచున్నవి గదా? అల్లుడే యిట్లయినప్పుడు అట్టి మహావీరుండగు శిశుపాలుని సంగతి వేఱ చెప్పవలయునా?

శ. స. — బృహత్ సహాయో యస్యసః బృహత్సహాయః, సహాయః సహాయా సహాయః బృహత్సహాయశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. కార్యస్య అంతః కార్యాంతః తం కార్యాంతం, కార్యాంతం కార్యాంతౌ కార్యాంతాన్ కార్యాంతశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. అత్యంతంతుద్రః ఊదీయాన్, ఊదీయాన్ ఊదీయాంసా ఊదీయాంసః ఊదీయశబ్దః స. పు. ప్ర. ఏ. అపి అవ్య. గచ్ఛతి గచ్ఛతః గచ్ఛంతి గచ్ఛంతావిత్త్యస్తా త్సకర్త కాత్కర్తరి వర్తమానే లటి పర. ప్ర. పురు. ఏ. సంభూయ త్యబంతమవ్య. అంభాంపి ధీయం తే అస్మిన్ ఇతి అంభోధిః తం అంభోధిం, అంభోధిం అంభోధి అంభోధిన్ అంభోధిశబ్దః ఇ. పు. ద్వి. ఏ. అభ్యేతి అభీతః అభీయంతి అభిపూర్వక ఇచ్ఛే. గతా విత్త్యస్తా త్సకర్త కాత్కర్తరి వర్తమానేలటి పరస్మై. ప్ర. పురు. ఏ. మహతీచ సా పతీచ మహానది తయా మహానద్యా, నద్యా నదీభ్యాం నదీభిః మహానదీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. త్వ. ఏ. అపాం సమూహః ఆపం తేనగచ్ఛతీత్యాపగా, మగచ్ఛతీతి నగః పగే ఆపగాన తుభ్యం నగాపగా నగాపగే పగాపగాః పగాపగాశబ్దః అ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ.

బృహదితి. బృహత్సహాయో మహాసహాయవాక్, జోహీయాన్ త్వద్రతనోఽః, స్థూలమాచోత్యాదివా యజాదిపరలోపః, పూర్వగురుత్వ. కార్యస్థాంశం పారం గచ్ఛతి, తథాహి—అపాం సమాహః ఆపం, 'తస్యసమాహ' ఇత్యన్వో, లేదగచ్ఛతి త్యాపగా నగాపగా నివేదీ, మహాసహాయ గంగాదికయా సంభూయ మిత్యా అంబోధి మశ్లేతి, త్వద్రోఽప్యేవం తాదృజ్జహాకర త్వైద్యస్తు కము వక్తవ్య మిత్యన్వోద్ధాకః. విశేషేణ సామాన్యసమర్థసమాహోఽన్తరన్యాయః.

అవ. మఖీయును, శస్త్రపు సాఖింపబడమియేగాక మీయు మిక్కిలి యన్య వహమగు మిత్రవిరోధముగూడ చగుచని చెప్పచున్నాడు.—

శ్లో. తస్య మిత్రాణ్యమిత్రా శ్చేయే చ యే చోభయే నృపాః,

అభియుక్తం త్వ మైవం తే గంతార స్త్వా మతోఽవరే. ౧౦౧

టీ. యేచ=ఎవరవరు, తస్య=ఆశిగుపాలునికీ, మిత్రాణి=మిత్రులగు, నృపాః=రాజులూ, యేచ=ఎవరవరు, తే=నీకు, అమిత్రాః=శత్రులగు, నృపాః=రాజులూ, తే=ఆ, ఉభయే=రెండు తెగలవారును, త్వయా=నీచేత, అభియుక్తం=ఎదురుకొనబడిన, ఏనం=ఈశిగుపాలుని, గంతారః=పొందుదురు, అతః=ఈరెండు తెగలవారికంటె, అపరే=వేతైనవారు, నీమిత్రులును, వానిశత్రువులును, త్వం=నిన్ను, గంతారః=పొందుదురు.

తా. నీవు యుద్ధ సన్నద్ధుడవై శిగుపాలుని యెదిరించినప్పుడు నీశత్రువును, వానిమిత్రులును నగురాజులెల్లరును వానికి తోడై వత్తురు. వానిశత్రువులును నీకు మిత్రులును నగురాజులెల్లరును నీకు తోడై నీపక్షమున వత్తురు.

శ. స.—తస్య, తస్య తయోః తేషాం తచ్ఛబ్దః ద. పు. మ. ఏ. మిత్రాణి, మిత్రం మిత్రే మిత్రాణి మిత్రశబ్దః ఆ. స. ప్ర. బ. అమిత్రా, అమిత్రః అమిత్రే అమిత్రాః అమిత్రశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. బ. తవ తే యవయోః వాయుష్టకంవః యష్టచ్ఛబ్దః ద. పు. మ. ఏ. యో, యః యా యే యచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. బ. చ అవ్య. యో, యః యా యే యచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. బ. చ అవ్య. ఉభయః ఉభయే ఉభయశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. బ. స్థూన్ పాంతీతి నృపాః, నృపః నృపౌ నృపాః నృపశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. బ. అభియుక్తం, అభియుక్తం అభియుక్తా అభియుక్తా అభియుక్తశబ్దః ఆ. పు. ద్వి. ఏ. త్వయా యువాభ్యాం యుష్టభిః యుష్టచ్ఛబ్దః ద. పు. త్వ. ఏ. ఏనం, ఏనం ఏనా ఏనాన్ ఇదంశబ్దః మ. పు. ద్వి. ఏ. తే, సః తాతేతచ్ఛబ్దః ద. పు.

ప్ర. బ. గంతా గంతారా గంతారః గమ్మగతావిత్వస్థాత్వకర్త కాధాలోః కర్తరి
అనద్యతనభవిష్యతి లుటి పర. ప్ర. పురు. బ. త్వాం, త్వాం త్వా యువాం వాం
యుష్మాన్ వః యుష్మచ్ఛబ్దః ద. పు. ద్వి. ఏ. అతః అవ్య. అపరః అపరా అపరేఅపర
శబ్దః అ. పు. ప్ర. బ.

కించ న కేవలం శత్రోరసాధ్యత్వం మిత్రవిరోధ శ్వాధికోఽనర్థకర ఇత్యాహ.—

తస్యేతి. యేచ తస్యచైద్యస్య మిత్రాణి సృపాః యేచ తే తవామిత్రాః సృపాః
తే ఉభయే రాజానః త్వయాభియుక్తం అభియాతమేనం చైద్యం, గంతారో
గమిష్యంతి, గమేః కర్తరి లుట్. అతోఽపరే ఉక్తోభయవ్యతిరక్తాః, తే తవ మిత్రాణి
తస్యామిత్రాశ్చేత్యర్థః. త్వాం గంతారః.

అవ. దానంజేసి యేమగు ననిసం జెప్పుచున్నాడు.—

శ్లో. మఖవిఘ్నాయ సకల మిత్ర ముక్థాప్య రాజకమ్,

హంత జాత మజాతారేః ప్రథమేన త్వయారిణా.

౧౦౨

టీ. ఇత్థం=ఇట్లు, మఖవిఘ్నాయ=మఖ=యజ్ఞ మయొక్క, విఘ్నాయ= విఘ్న
తముకొఱచు, సకలం=సమస్తమైన, రాజకం=రాజబృందమును, ఉక్థాప్య=లేవదీసి
(కలతపఱచి), హంత=అన్ని, అజాతారేః=అజాతశత్రువగు ధర్మరాజునకు, త్వయా=
నీచేత, ప్రథమేన=మొట్టమొదటి, అరిణా=శత్రువుగా, జాతం=అగుట (పుట్టుట.)

తా. ఈవిధముగా నీవు రాజులనందఱను కలతపెట్టి యుద్ధము
నకు లేవజేయుటవలన ధర్మరాజుచేయఁబూనిన రాజసూయయాగము
నకు పెద్దవిఘాతము సంప్రాప్తమగును. దానంజేసి యజాతశత్రువని
పేరు వడిన ధర్మరాజునకు మొట్టమొదటి శత్రువుగాఁ బుట్టినవాడ
వగుదువు.

శ. స—మఖస్య విఘ్నః మఖవిఘ్నః తస్మై మఖవిఘ్నాయ, మఖవిఘ్నాయ
మఖవిఘ్నాభ్యాం మఖవిఘ్నేభ్యః మఖవిఘ్నశబ్దః అ. పు. చ. ఏ. సకలం, సకలం
సకలే సకలాని సకలశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. ఇత్థమ్ ధముప్రత్యయాంతావ్య. ఉక్థాప్య
ల్యబంతావ్య. రాజ్ఞాం సమాహారాజకంతత్ రాజకం, రాజకం రాజకే రాజకాని
రాజకశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. హంత అవ్య. జాతం, జాతం జాతే జాతాని జాతశబ్దః
అ. న. ప్ర. ఏ. అజాతాః అరయః యస్యసః అజాతారిః తస్య అజాతారేః, అజా
తారేః అజాతార్యోః అజాతారిణాం అజాతారిశబ్దః ఇ. పు. ష. ఏ. ప్రథమేన,
ప్రథమేన ప్రథమాభ్యాం ప్రథమైః ప్రథమశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. త్వయా, త్వయా

యువాభ్యాం యుష్మభ్యః యుష్మచ్ఛబ్దః ద. పు. శృ. ఏ. అరిణా, అరిణా అరిభ్యాం
అరిభ్యః అరిశబ్దః ఇ. పు. శృ. ఏ.

తతః కి మత ఆహ.—

మఖేతి. ఇత్థ మనేన ప్రకారేణ, 'ఇదమస్మిన్ముచితే క్షమ్యత్యయః. మఖ్యస్య
విఘ్నాయ విఘాతాయ, సకలం రాజకం రాజసమాహం, 'గోత్రోక్షే' త్యాదినా
పుక్, ఉత్థాప్య ఖోభయిత్వా, హంతేతి ఛేదే. అజాతాశే అజాతశత్రోః, యుక్తి
ప్రీత్య త్వయా ప్రభమేనానిజా, జాత మజని, సప్తంరకే ఛావే క్తః.

అవ. ఆతండును కర్తృవృత్తానియు, నెఱుకేమి? యనుచున్న యందొట్లు
చెప్పుచున్నాడు.—

శ్లో. సంభావ్య త్వా మతిభరత్మమస్కంధం సబాంధవః,

సహాయ మధ్వరధురాం ధర్తరాజో వివక్షతే.

౧౦౩

టీ. బాంధవః=బంధువుడగు, సః=ఆ, ధర్తరాజః=ధర్తరాజు, అతి...ధం=
అతిభర=మిక్కిలిభారమునకు, త్తమ=సమర్థమైన, స్కంధం = భజముగల, త్వాం=
నిన్ను, సహాయం=సహాయునిగా, సంభావ్య=తలచుకొని, అధ్వరధురాం=యజ్ఞ భార
మును, వివక్షతే = వహింపనిచ్చగించుచున్నాడు.

తా. ముఖ్యబంధువగు ధర్తరాజు సమానస్కంధుడవగు నిన్ను
సహాయునిగాఁ జూచుకొని కష్టసాధ్యమయిన రాజసూయ యాగమును
జేయసమకర్త్యియున్నవాడు. ఇట్లుండగా వెరోధించుట విశ్వాసభూతము
బంధుద్రోహము నగును.

శ. స.—సంభావ్య. ల్యబంధావ్య. త్వాం త్వా యువాం వా యుష్మకావః
యుష్మచ్ఛబ్దః ద. పు. ద్వి. ఏ. ఆత్యంతం భరః అతిభరః అతిభరస్య త్తమః అతిభరత్తమః
అతిభరత్తమః స్కంధః యస్యసః అతిభరత్తమస్కంధః తం అతి...ధం, స్కంధం
స్కంధో స్కంధాః అతిభరత్తమస్కంధశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. సః, సః తా లే తచ్చబ్దః
ద. పు. ప్ర. ఏ. బంధురేవబాంధవః, బాంధవః బాంధవో బాంధవాః బాంధవశబ్దః
అ. పు. ప్ర. ఏ. సహాయం, సహాయం సహాయో సహాయాః సహాయశబ్దః అ. పు.
ద్వి. ఏ. అధ్వరస్య సూః అధ్వరధురా తాం అధ్వరధురాం, అధ్వరధురాం అధ్వరధురే
అధ్వరధురా అధ్వరధురాశబ్దః అ. శ్రీ. ద్వి. ఏ. ధర్తశ్చాసౌ రాజాచ ధర్తరాజః,
ధర్తరాజః ధర్తరాజౌ ధర్తరాజాః ధర్తరాజశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. వివక్షతే వివక్షే తే
వివక్షంతే వహస్రావణ ఇత్యప్రాధాతో సృన్నంతాత్సకర్తకాత్కర్తరీ వర్తమానేలటి
ఆత్మ. ప్ర. పుయ. ఏ.

అస్తు సోఽపి శత్రుః కో దోషస్తతాహ.—

సంభాష్యేతి. బంధురేవ బాంధవ స్స ధర్మరాజః, అతిభరస్య త్తమః సమర్థ స్స కుంధో యస్యతం సమానస్కుంధమిత్యర్థః. త్వాం సహాయం, సంభావ్య అభిసంధాయ, అధ్వరస్య ధురం అధ్వరధురాం, 'ఋక్సూ రి'త్యాదినా సమాసాంతోఽచ్చ్యుత్యయః. సమాసాంతానాం ప్రకృతిలింగత్వాత్తత్పురుషే పరవల్లింగత్వేటావ్. వివక్షతే దోషమిచ్ఛతి. వహతే స్వీరితేత స్సన్నంతా ల్లట్. తథాపి విరోధే విశ్వాసఘాతో బంధుద్రోహశ్చ స్యాతామితి భావః. విశేషణసామ్యాదప్రస్తుతయాగధురప్రతీతే స్స మాసోక్తిః.

అవ. ఓయీ! ముందుచేసెదనని మాట యిచ్చి చేయకుండుటయే దోషముగాని మావల్లకాదని చెప్పిన నింకేమి తప్ప అనువిషయమునఁ జెప్పుచున్నాడు.—

శ్లో. మహాత్మానోఽనుగృహ్లాంతి భజమానాన్ రిపూ నపి,

సపత్నీః ప్రాపయంత్యభిం సింధవో నగనిమ్నగాః.

౧౦౮

టీ. మహాత్మానః = మహానుభావులు (నిగ్రహానుగ్రహసమర్థులు), భజమానాన్ = శరణుబొచ్చుచున్న, రిపూనపి = శత్రువులనునైతము, అనుగృహ్లాంతి = అనుగ్రహించుట, సింధవః = మహానదులు, సపత్నీః = సవతులగు, నగనిమ్నగాః = సెలయేటులను, అభిం = సముద్రమును, ప్రాపయంతి = పొందించుచున్నవి.

తా. మహానుభావులగు వారు శరణుబొందిన శత్రువులను నైతము దయతో జూచుచున్నారు. ఇంక బంధువులను గుఱించి వేఱచెప్పవలయునా? గంగానది మున్నగు మహానదులు తమతోఁ గలసి వచ్చుచున్న సవతులగు కొండయేటులను సముద్రము జేర్చి తమ సౌభాగ్యమును వాని కొసంగుచున్నయవిగదా. కావున మావల్లగాదని పరిహరించుటయుఁ దగదనిభావము.

శ. స.—మహాన్ ఆత్మాయేషాంతే మహాత్మానః ఆత్మానః, ఆత్మా ఆత్మానా ఆత్మానః మహాత్మనృబ్జః న. పు. ప్ర. బ. అనుగృహ్లాంతి, అనుగృహ్లాంతి అనుగృహ్లాంతే అనుగృహ్లాంతి అనుపూర్వకగ్రహ ఉపాదాన ఇత్యస్తా త్సకర్తకాధాతోః కర్తరి వర్తమానే లటి పర. ప్ర. పురు. బ. భజమానాన్, భజమానం భజమానా భజమానాన్ భజమానశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. అనిష్టం రపస్తీతి రిపవః తాన్ రిపూన్ ిపుం, రిపూ రిపూన్ రిపుశబ్దః ఉ. పు. ద్వి. బ. అపి అవ్య. సమాసః పతిః యాసాం తాః సపత్నీః తాః సపత్నీః, సపత్నీం సపత్నీం సపత్నీః సపత్నీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. బ. ప్రాపయతి ప్రాపయతః ప్రాపయంతి ప్రపూర్వక ఆప్తవాస్తా విత్యస్తాధాతోః నిజస్తా త్సకర్తకాత్కర్తరి వర్తమానే

లజ్జపర. ప్ర. పురు. బ. ఆపః క్షయంతే అస్మిన్నితి, అస్థితం అస్థం, అస్థం అభి అస్థితో అస్థ శబ్దః ఇ. పు. ద్వి. ఏ. సింధవః, సింధుః సింహ సింధవః సింహశబ్దః ఇ. శ్లో. ప్ర. బ. నిమ్నం గచ్ఛంతీతినిమ్నగాః నగచ్ఛంతి నగాః సోభ నిమ్నగాః నగనిమ్నగాః తాః నగనిమ్నగాః, నిమ్నగాం నిమ్నగే నిమ్నగాః నగనిమ్నగాశబ్దః అ. శ్రీ. ద్వి. బ.

నను ప్రతిశ్రుత్యా కరణే దోషః ప్రాశేష, పరిహారో దో దోషస్త్రాహ.—

మహాత్మాన ఇతి. మహాత్మానో నిగ్రహాన్ గ్రహంచక్రా, భజమానాన్ శరణాగతాన్, రిపూనాం అనుగృహ్ణంతి, క్షమిత బంధూనాం భావః, అత్రాత్మంతరం న్యన్యతి.— సింధవో మహానద్యః సమానః ఏకః పతి ర్వాసాం తా స్సపత్నీః. 'నత్యం సపత్నీభిః ప్సీ'తి కే. నకారశ్చ నగనిమ్నగాః నిర్విద్యుతాః, అస్థం ప్రాప్యంతి, స్వహాభాగ్యం తాభ్యః ప్రయచ్ఛంతీత్యర్థః. అతః పరిహారోఽప్యన్వ ఇతి భావః.

అవ. అట్లయిన నిష్కడుషేయమును దరువాత వేరుకొనియైన భర్తరాజు ననుకూల పఱచుకొనియెద నను విషయమునుగుసంచి చెప్పుచున్నాడు.—

శ్లో. చిరా దపి బలాత్కారో ఒలి న స్సిద్ధయేఽపిషు, |

ఛందానువృత్తిరుస్సాధ్యా స్సహృదో విమసికృతాః. ౧౨౫

టీ. బలిసః=బలవంతునికీ, అరిషు=శత్రువులవిషయమున, బలాత్కారః=బలాత్కారముగా దండించుట, చిరాత్=చాలాకాలమునకైనను, సిద్ధయే=సిద్ధికొఱకు (అగును), విమసికృతాః=వైమనస్యముకలవారుగాఁ జేయఁబడిన, సహృదః=మిత్రులు, ఛందా...ధ్యాః=ఛంద=అశ్రిప్తాయముయొక్క, అనువృత్తి=అనుగరణముచేత నైనను, దుస్సాధ్యాః=(అనుకూలపఱచుకొనుటకు) సాధ్యపడరు.

తా. ఒలవంతుడు శత్రువుల నప్పుడే కాకపోయిన మఱి కొంత కాలమునకైనను బలాత్కారముగా సాధించి వశపఱచుకొనవచ్చును. గాని మనస్సు విరిగినదియై మిత్రుల సంతమంచితముజేసియు ననుకూలపఱచుకొనుట మిగులదుష్కరము.

శ. స.—చిరాత్. అవ్య. అపి అవ్య. బలాత్కారః, బలాత్కారః బలాత్కారా బలాత్కారా, బలాత్కారశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. బలహస్త్యాస్తీతి బలీ. తన్య బలీనః, బలీనః బలినో బలినాం బలిన్యబ్దః స. పు. ష. ఏ. సిద్ధయే, సిద్ధయే సిద్ధిభ్యాం సిద్ధిభ్యః సిద్ధిశబ్దః ఇ. శ్రీ. చ. ఏ. అరిషు, అరా అరిష్టః అరిషు అరిశబ్దః ఇ. పు. స. బ. ఛందస్యానువృత్తిః ఛందానువృత్తిః దుఃఖేన సాధితుంశక్త్యాః ఛందానువృత్త్యా దుస్సాధ్యాః ఛందానువృత్తి దుస్సాధ్యాః, దుస్సాధ్యాః దుస్సాధ్యా దుస్సాధ్యాః ఛందానువృత్తి దుస్సాధ్యశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. శోభనం హృదయం

యేమంటే సుహృదః, సుహృత్ సుహృదౌ సుహృదః సుహృచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. బ. అవిమనసః విమనస స్సంపద్యమానాః కృతాః విమనీకృతాః, విమనీకృతః విమనీకృతౌ విమనీకృతాః విమనీకృతశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ.

త్వం సంప్రత్యుపేక్ష్యాసి పశ్యాత్పార్థసయాపి పార్థ మావర్జయేయ మిత్యత్రాహ.—

చిరాదితి. బలిన స్వయంప్రబలస్య, అరిఘ విషయే బలాత్కారః బలాత్కారేణ దండః, చిరాచ్ఛిరకాలేనాపి, సద్యో మాధూదిత్యర్థః, సిద్ధయే వశంవదత్వసిద్ధయే భవతీతిశేషః. అవిమనసోవిమనస స్సంపద్యమానాః కృతాః విమనీకృతాః, వైమనస్యం ప్రాపితా ఇత్యర్థః. 'అరుర్న శశ్చక్షుశ్చేతోరహారజసాంలోపశ్చే'తి చిష్టప్రత్యయస లోపా. 'అస్య చ్చాస్వ వితీకారః. శోభనం హృదయం యేమం తే సుహృదో మిత్రాణి. 'సుహృద్దృష్టౌ మిత్రామిత్రయో రి'తి నిపాతః. ఛందస్యాభిప్రాయస్య, అను వృత్త్యా చిత్తానురోధేనాపి దుస్సాధ్యాః ఆవర్జయితు మశక్యాఇత్యర్థః. 'అభిప్రాయ శ్చంద ఆశయ' ఇత్యమరః. శనై శ్శత్రు ర్దండేనాపి వశగో భవతి, మిత్రం తు వైమనస్యే సతి న సామానీత్యర్థః.

అవ. ఓయీ! మిత్రలకార్యముకన్న దేవకార్యము ప్రబలమైనది (ముఖ్యము) అనువిషయమునుగురించి చెప్పచున్నాడు.—

శ్లో. మన్యనేరివధశ్చేయ్యాన్ ప్రీతయే నాకినా మితి,

పురోడాశభుజా మిష్ట మిష్టం కర్తు మలంతరామ్.

౧౦౬

టీ. నాకినాం=దేవతలయొక్క, ప్రీతయే=సంతోషముకొఱకు, అరివధః=శత్రు సంహారము, శ్రేయః=ప్రశస్తమైనది, ఇతి=అని, మన్యనే(చేత్)=తలచితివేని, పురోడాశభుజాం=హవిస్సుల, (యజ్ఞముకొఱకగు పితృపూపాదులను భక్షించు వారు కమకనే) దేవతలయొక్క, ఇష్టం=వాంఛితమును, కర్తుం=చేయుటకు, ఇష్టం=యాగము, అలంతరామ్=పూర్తిగాఁ జాలును.

తా. శత్రువులను సంహరించినచో దేవతలకు సంతోషముకలుగునని తలంచెదవు గాబోలు. సరే అటులయిన యజ్ఞములలో హవిస్సుల ననుభవించి సంతసించెడు దేవతలకు యాగమును నిర్వహించుటయు ప్రీతిజనకమేగదా? అదిగాక శత్రువధకన్న యాగమే మిక్కిలిప్రీతికరము. హవిస్సులను భుజించి పిమ్మట యైనను శత్రుసంహారముగూడ గావింప వచ్చును. ముందుగా శత్రుసంహారమునకు గడంగిన యజ్ఞవిఘ్నమై

హవిరోజనము సున్నయగును. ఇందు నీకును విశ్వాసభూతము బంధు
ద్రోహము రాకుండ సుహృత్కార్యమును చేచకార్యములును గూడ
కలిసి వచ్చును.

శ. ౨.—మనస్థానే మన్యథే మన్యథే సుజ్ఞాన ఇత్యస్తాత్సకర్త కాత్మనః
వర్తమానేలటి ఆత్మ. మధ్య. పురు. ఏ. అవేదాంవధః అవివధః, వధః వధా వధాః
అవివధశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. ఏ. ఆత్మంతం ప్రశస్యః శ్రేయాక్, శ్రేయాన్ శ్రేయాంశా
శ్రేయాంః శ్రేయశ్శబ్దః ౨. పు. ప్ర. ఏ. ప్రేతయే, ప్రేతయే ప్రీతిభ్యాం ప్రీతిభ్యః
ప్రీతిశబ్దః ఇ. ప్రీ. చ. ఏ. ౨. అకం అస్మిన్నితి నాకః నాకః యేషామస్మీతి నాకః
తేషాం నాకినాం, నాకినః నాకిరో నాకినామ్ నాకివ్యబ్దః ౨. పు. య. బ. ఇతి ఆవ్య.
పురోదాశాన్ భుంజతఇతి పురోదాశభుజః తేషాం పురోదాశభుజాం, భుజః భుజోః
భుజాం పురోదాశభుక్శబ్దః జ. పు. య. బ. ఇష్టం ఇష్టే ఇష్టేని ఇష్టశబ్దః ఆ. ౨.
ద్వి. ఏ. ఇష్టం ఇష్టే ఇష్టేని ఇష్టశబ్దః ఆ. ౨. ప్ర. ఏ. కర్తం తుమున్నంత అలంత
రామ్ అవ్య.

నను సుహృత్కార్యా తునరకార్యం బహియ ఇత్యుక్తానా.—

మన్యసఇతి. నాకినాం దేవానాం, ప్రీతయే అవివధః శ్రేయాక్ ప్రశస్యతః,
'ప్రశస్యస్య శ్ర' ఇతి క్రాదేశః. ఇతి మన్యనే చే, తస్మి పురోదాశభుజాం హవిర్భు
జాం, అతఏవ నాకినా విష్టుం ఈస్మితం, కర్తుం, ఇషే కర్తణీకైః. ఇష్టం ఇష్టి ర్యాగ
ఇతియావత్, యజే ర్భావేకైః. 'వచిస్వపీ' త్యాదినా సంప్రసారణం. అలంతరా మతి
పర్యాప్తం, అవ్యయాదాము ప్రత్యయః, శత్రు వధాదలి ప్రీయకరో యాగఏవ
నాకినాం భుక్త్వాపి శత్రువధస్య సుకరత్వాదితిభావః.

అవ. ఆశ్లేయయినను అమృతంబు గ్రోలువారినా యీకిండితిండికానగొల్పటకి
అనునాశంకవలన చెప్పబున్నాడు.—

శ్లో. అమృతం నామ యత్సంతో మంత్ర జోహ్వాషు జిహ్వతి,

శోభై వ మందరక్షుబ్ధక్షుభితాంభోధివల్లనా.

౧౦౭

టీ. అమృతంనామ=అమృతమనఁగా, సంకః=విద్వాంసులు, మంత్ర జోహ్వాషు=
అగ్నులయందు, యత్=యే పురోదాశాదికమును, జిహ్వతి=హోమముచేయుచున్న
వారో, తదేవ=అదియే, మందర...నా, మందర=మందర పర్వతమును, క్షుబ్ధ=కవ్వము
చేత, క్షుభిత=చిలుకబడిన, అంభోధి= సముద్రముయొక్క, వల్లనా=వల్లింనుట,
శోభైవ=అలంకారము మాత్రమే,

తా. మంత్రవేత్తలగు విద్వాంసులు మంత్రములే నాలుకలుగా గల త్రేతాగ్నులయందు హోమము జేయుపురోడాశము ఆజ్యము మొదలగునవియే యగ్నిముఖులగు దేవతల కమృతంబుగాని వేటొండు గాదు. మందరపర్వతమును కష్టముగాఁజేసి పాలసద్రమును తరుచుట వలన నమృతంబు పుట్టినది యనుట చమత్కారకల్పనము మాత్రమే యని గ్రహింపవలయును.

శ. స. — అమృతం, అమృతం అమృతే అమృతాని అమృతశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. నామ అవ్య. యత్, యత్ యే యాని యచ్చబ్దః ద. న. ద్వి. ఏ. స. న్దః, సకా సంతా సంతః సచ్చబ్దః త. పు. ప్ర. బ. మంత్రా ఏవ జిహ్వో యేషాంతే మంత్రజిహ్వోః తేషు మంత్రజిహ్వోః, జిహ్వో జిహ్వయోః జిహ్వోః మంత్రజిహ్వశబ్దః అ. పు. స. బ. జహాతి జహతః జహ్వతి హదానాదనయో రిత్యస్తా త్సకర్త కా ధాతోః కర్తరి వర్తమానే లటి పర. ప్ర. పురు. బ. శోభా, శోభా శోభే శోభాః శోభాశబ్దః అ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. ఏవ. అవ్య. మందరవీనక్షుబ్దః, మందరక్షుబ్దః మందరక్షుబ్ధేన క్షుభితః మందరక్షుబ్ధక్షుభితః అంభాంసి ధీయంతే అస్మిన్నితి అంభోధిః మందరక్షుబ్ధ క్షుభితశ్చాసా వంభోధిశ్చ మందరక్షుబ్ధ క్షుభితాంభోధిః మందరక్షుబ్ధ క్షుభితాంభోధేర్వర్ణనా మందరక్షుబ్ధక్షుభితాంభోధివర్ణనా, వర్ణనా వర్ణనే వర్ణనాః మందరక్షుబ్ధ క్షుభితాంభోధివర్ణనాశబ్దః అ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ.

తథాప్యమృతాశినాం తేషాం కి మేధిః పివ్యభక్షణప్రలోభనై రత ఆహ. —

అమృతమితి. అమృతంనామ, సంతో విద్వాంసః, మంత్రా ఏవ జిహ్వో యేషాంతేషు మంత్రజిహ్వోష్యగ్నిషు, 'మంత్రజిహ్వస్స ప్రజిహ్వోః సుజిహ్వో హవ్యవాహనః' ఇతి వైజయంతీ. య త్పురోడాశాదికం జహ్వతి, తదేవేతి తేషః. య త్తదో ర్నిత్యసంబంధాత్. మందరవీన క్షుబ్ధో మంధదండః. 'క్షుబ్ధస్యాం తే'త్యాదినా అస్మిన్నధేనిపాతనా దనిత్వం. తేన క్షుభితస్య మధితస్య అంభోధేః, వర్ణనా శోభనై అలంకారవేద, అభిమతేన అమృత ముత్పాదితమితి యత్, తత్క్రియమాత్రం అతో హతమేవామృత మితి భావః, వాక్యార్థయో వ్లేతు హేతుమద్భావాద్వాక్యార్థహేతుకం కావ్యలింగ మలంకారః.

అవ. యద్యదయాత్రతు నీవుదాటరాని ప్రతిబంధకముకడను గల దని చెప్పుచున్నాడు. —

శ్లో. సహిష్యే శత మాగాని సూనోస్త ఇతి యత్త్వయా, ప్రతిక్ష్యం తత్ప్రతిక్ష్యాయై పితృష్వనే ప్రతిశ్రుతమ్. ౧౦౮

టీ. ప్రతీక్ష్యాయై=పూజ్యురాలగు, పితృవ్యస్త్రే=మేనత్తకొడుకు, లే=నియొక్క, నూనో=కుమారునియొక్క, శతం=నూలు, ఆగాంసి=అపరాధములను, సహిష్యే=సహించగలను, ఇతి=అని, యత్=ఏ, త్వయా=నిచేతను, ప్రతిశ్రుతం=ప్రతిజ్ఞ చేయబడినదియో, తత్=అది, ప్రతీక్ష్యం=పరిపాలించగలది.

తా. సీతాకుమారియొక్క సూతులకులగు మన్నించెద నని ముందు పూజ్యురాలగు మీమేనత్త యిష్టుననారముగాఁ బ్రతిజ్ఞ చేసినదిగానూపు. ఆప్రతిజ్ఞను నెరవేర్చుకొనక తప్పదు లేనిచో మహద్దోషము నున్నదని తాత్పర్యము.

శ. స. -- సహిష్యే సహిష్యురహే సహిష్యుమహే సహవర్తన ఇత్యస్తా త్వకర్తకాత్కర్తరి భవిష్యతి లృటి ఆత్మ. ఉ. పురు. ఏ. శతం, శతం శతే శతాని శతశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. ఆగాంసి, ఆగః ఆగసీ ఆగాసి ఆగశ్చబ్దః స. స. ద్వి. చ. నూనోః, నూనోః నూనోః నూనూనాం నూనశబ్దః ఉ. పు. య. ఏ. తే, తవ తే యవయోః వాం యుష్టకం వః యుష్టశ్చబ్దః చ. పు. య. ఏ. ఇతి. ఆవ్య. యత్, యత్ యే యాని యశ్చబ్దః ద. న. ప్ర. ఏ. త్వయా, త్వయా యవాభ్యాం యుష్టభిః యుష్టశ్చబ్దః ద. పు. త్వ. ఏ. ప్రతీక్షియంయోగ్యం ప్రతీక్ష్యం, ప్రతీక్ష్యం ప్రతీక్ష్యే ప్రతీక్ష్యణి ప్రతీక్ష్యశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. తత్, తత్ తే తాని తద్దశబ్దః చ. న. ప్ర. ఏ. ప్రతీక్ష్యాయై, ప్రతీక్ష్యాయై ప్రతీక్ష్యభ్యాం ప్రతీక్ష్యభ్యః ప్రతీక్ష్యశబ్దః అ. స్త్రీ. చ. ఏ. పితుః స్వసా పితృవ్యస్తా, త్వస్య పితృవ్యస్తే, స్వస్తే స్వసృభ్యం స్వసృభ్యః పితృవ్యసృభ్యః ఋ. స్త్రీ. చ. ఏ. ప్రతిశ్రుతం, ప్రతిశ్రుతం ప్రతిశ్రుతే ప్రతిశ్రుతాని ప్రతిశ్రుతశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ.

యాత్రాయః కశ్చ త్ప్రతిబంధో దుస్తరస్తవాక్షీత్యాదు. —

సహిష్యుఇతి. ప్రతీక్ష్యాయై పూజ్యాయై 'పూజ్యః ప్రతీక్ష్య' ఇత్యమరః. పితృవ్యస్తే పితృభగినైః, 'విభావాస్వసృపతో' రితి వికల్పదలుగభావః. 'మాతృపితృభ్యాం స్వసేతి వత్సం తే తవ, నూనో శ్శత మాగాంసి అపరాధాకా, 'ఆగోఽపరాధో మంతు శ్చే' త్యమరః. సహిష్యే సోధాహే ఇతి, యత్త్వయా ప్రతిశ్రుతం ప్రతిజ్ఞాతం, తత్ప్రతీక్ష్యం ప్రతిపాలనయం అన్యథా మహద్దోషస్తరణా దితి భావః.

అవ. అవును ప్రతిజ్ఞ చేసినదినిజమేకాని వినియొక్క తలమీదిన పొగరు చూచి యిప్పుడదియను విడువవలసినది యనుచోఁ జెప్పుచున్నాఁడు. —

శ్లో. తీక్ష్ణా నారుంతుదా బుద్ధిః కర్తృ శాంతం ప్రతాపవత్, |

నోపతాపి మన సోన్మిత్త వాగేకా వాగ్నిన సుతః.

౧౦౯

టీ. సతః=సత్పురుషునియొక్క, బుద్ధిః=బుద్ధి, తీక్షణః=చుట్టుకైనది, (స్వాదితి=అగునని, విద్ధి=ఎఱుంగుము, (తథాపి=అట్లయినను) అరుంతుదా=(శస్త్రమువలె) ముగ్ధభేదకము, నభవేత్=కాదు, కర్త=వ్యాపారము, ప్రతాపవత్=తేజోవంతము, (స్వాత్=అగును), (తథాపి=అయినను), శాంతం=శాంతమైనది, (స్వాత్=అగును), మనః=చిత్తము, సోష్ఠ=అభిమానముచేతనుష్టమైనది, (స్వాత్=అగును), (తథాపి=అట్లయినను), ఉపతాపి=అగ్నివలె సంతాపపెట్టునది, నస్వాత్=కాదు, వాగ్నినః=వక్తయగు, సతః=సత్పురుషునియొక్క, వాక్=మాట, ఏకా=ఒక్కవిధమయినది, (స్వాత్=అగును).

తా. సత్పురుషునియొక్క బుద్ధి విషయగ్రహణమందు మిక్కిలి చుట్టుకైనదిగానుండునుగాని యాచుట్టుకుండనము పరుల యాయువు పట్టులనుదాకి ములుకులట్లు బాధపెట్టునదిగాదు. వానికృత్యమును తేజోవంతమై భీకరముగాఁ గనపట్టునుగాని సింహవ్యాఘ్రాదులయట్లు హింసించునదిగాదు. మఱియు వాని మనస్సు అభిమానము, గర్వము, పరాక్రమము మొదలగువానిచేత నత్యుగ్రమైయుండునుగాని యాయుగ్రభావము నిష్పాకలయట్లు సంతాపమును బుట్టించునదిగాదు. మహావాగ్నియైన నట్టివానియొక్క వాక్కును నొకేతరున నుండునుగాని చలింపదు. కావున సత్యసంధునికి ప్రతిజ్ఞాభంగ మయుక్తమని తాత్పర్యము.

శ. స.—తీక్షణ, తీక్షణ తీక్షణ తీక్షణ తీక్షణశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. న. అవ్య. అరుంషి తుదతీత్యరుంతుదా అరుంతుదా అరుంతుదా అరుంతుదా అరుంతుదా శబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. బుద్ధిః, బుద్ధిః బుద్ధి బుద్ధయః బుద్ధిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. కర్త, కర్త కర్తణీ కర్తాణి కర్తన్యబ్దః న. న. ప్ర. ఏ. శాంతం, శాంతం శాంతే శాంతాని శాంతశబ్దః ఆ. న. ప్ర. ఏ. ప్రతాపః అస్వాస్తీతి ప్రతాపవత్, ప్రతాపవత్ ప్రతాపవతి ప్రతాపవతి ప్రతాపవచ్ఛబ్దః త. న. ప్ర. ఏ. న. అవ్య. ఉపతాపయతీత్యుపతాపి ఉపతాపి, ఉపతాపి ఉపతాపి ఉపతాపి ఉపతాపి ఉపతాపిశబ్దః న. న. ప్ర. ఏ. మనః, మనః మనసీమనాంసి మనశ్శబ్దః స. న. ప్ర. ఏ. సోష్ఠశాసహ వర్తత ఇతి సోష్ఠ, సోష్ఠ సోష్ఠణీ సోష్ఠాణి సోష్ఠన్యబ్దః న. న. ప్ర. ఏ. వాక్, వాక్ వాచా వాచః వాక్శబ్దః చ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. ఏకా ఏకాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. వి. ఏ. ప్ర. ఏ. వాచః అస్యసంతీతివాగ్ని తస్య వాగ్నినః, వాగ్నినః వాగ్నినో వాగ్నినాం వాగ్నిన్యబ్దః న. ప్ర. చ. ఏ.

సత్యమస్తి ప్రతిశ్రుతం, కం త్వ స్వాత్మత్వాన్ శాశ్వత్వాత్తదపి నహానత
మత ఆహ. —

తీర్ణేతి. సత స్పష్టమనన్య, బుద్ధిః తీర్ణా నితాస్మా దితి విధిత్యన్యాహరః.
ఏవ ముత్తరప్రాపి, తథా వ్యయంతుదతీత్యయంతుదా శస్త్రవ చ్చస్త్రేదినీ న భవేత్,
అహింసయైవ పరం పీడయేదిత్యర్థః. కర్మవ్యాపారః, ప్రతాపవత్ తేజస్వి భయ
దంస్యాత్, తథాః శాంతం స్యాత్ సతు సింహాదివృత్తిం భవేదిత్యర్థః. మన
శ్చిత్తం స్పష్ట అభిమానోష్ఠం స్యాత్ తథా, పుష్కలతావయ తీర్ణుపతాపి, అగ్నాదివ
త్పరమసంతాపి న స్యాత్ వాగ్విరోధవర్జః సతో వాగేకా ఏకరూపా స్యాత్, వా
గ్నీసత్యమేవ వదేది త్యర్థః. ఆత సుత్యంభస్య ప్రతిశ్రుతాశ్చహరిచస్త్రేతి ఛావః.
ఆత్ర ప్రకృతాయా వాచోఽప్రకృతానాం బుద్ధికర్మమనసాం చతుర్విధత్వా దౌష
మ్యావగమా ద్దీపకాలంకారః. 'ప్రస్తుతాప్రస్తుతానాం తు సామక్ష్యే కుల్యధర్మతః,
బౌషమ్యం గమ్యతే యత్ర దీపకం త స్మిగద్యై' ఇతి లక్షణాత్. బుద్ధ్యాదీనాం
శస్త్రాది వ్యతిరేకశ్చ వ్యభిచారే.

ఆవ. సమయము రానిచే శిశుపాలుని చంపుట యరక్యమనియుఁ జెప్ప
చున్నాడు. —

శ్లో. స్వయం కృతప్రసాదస్య తస్మాహాన్ భానుమా నివ,
సమయావధి మప్రాప్య నాంతాయా లం భవానపి. ౧౧౦

టీ. అహ్నిః = పగటియొక్క, అంతాయ = సమాప్తికొఱకు, భానుమానివ =
సూర్యుడగుజోలె, స్వయం = స్వయముగా, కృతప్రసాదస్య = చేయబడిన యను
గ్రహముగల (తాను గలుగజేసిన వెలుతురుగల), తస్య = ఆశిశుపాలునియొక్క,
అంతాయ = సంహారముకొఱకు, సమయావధి = నియతకాలముయొక్క, సమాప్తీన,
అప్రాప్య = పొందక, భవానపి = నీవును, నాలం = సమర్థుడవుగావు.

తా. తాను వెలురునున్నచి వగటిని జేయు వగలిగిపోవ నియత
కాలము గడవనిచే యావగటికాలమును ముగింపజాలనియట్లు నీయం
తట నీవే యనుగ్రహించి వరమిచ్చిన యా శిశుపాలుని ప్రతిజ్ఞాకాలము
పూర్తియగుదాక సుప్రసూ సంహరింపజాలర. కనుక నీయకాల ప్రయ
త్నము వర్జ్యముగా నపకీర్తియేగా. లాభమేమియు లేదు.

శ. స. — స్వయం అవ్య. కృతః ప్రసాదః యస్యన కృతప్రసాదః తస్య
కృతప్రసాదస్య, ప్రసాదస్య ప్రసాదయః ప్రసాదానాం కృతప్రసాదశబ్దః
అ. పు. ప. ఏ. తస్య, తస్య తయః తేషాం తచ్చిద్బ. ద. పు. ప. ఏ. అహ్నిః,

అహ్నేః అహ్నేః అహ్నేః అహ్నేః శబ్దః న. న. చ. ఏ. భానవః అస్యసంతీతి భాను
మాన్, భానుమాన్ భానుమంతో భానుమంతః భానుమచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. ఇవ
అవ్య. సమయాస్యావధిః సమయావధిః తం సమయావధిం, అవధిం అవధి అవధీన్ సమ
యావధిశబ్దః ఇ. పు. డ్వి. ఏ. అప్రాప్య ల్యబం. న అవ్య. అంతాయ, అంతాయ అంతా
భ్యాం అంతేభ్యః అంతశబ్దః అ. పు. చ. ఏ. అలం అవ్య. భవాన్, భవాన్ భవంతో
భవంతః భవచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. ఆపి అవ్య.

అశక్య కాకాలే చైద్యవధ ఇత్యాహ.—

స్వయమితి. కించ అహ్నే భానుమా నంశుమానివ, స్వయం కృతః ప్రసాదః
అనుగ్రహః, ప్రకాశశ్చ యస్య తస్య చైద్యస్యాంతాయ వధాయ, సమయావధిం
నియత కాలావసానం, అప్రాప్య భవానపి నాలం నశక్తః తథాచ వృథాపక్షిరేవాన్య
న్న కించిత్ఫలం స్యాదితి భావః.

అవ. అట్లేని పిని నుపేక్షించి యూరకుండవలసినదియేనా? కాదు. అని
చెప్పుచున్నాడు.—

శ్లో. కృత్వా కృత్యవిదస్త్యైర్థే ష్వంతః ప్రణిధయః పదమ్,

విదాంకుర్వంతు మహత స్తలం విద్విషదంభసః.

౧౧౧

టీ. కృత్యవిదః=కార్యవేత్తలగు (కాస్త్రవేత్తలగు), ప్రణిధయః=గూఢచా
రులు, కృత్థే=మంత్రాద్యష్టాదశస్థానములయందు (రేవులయందు), అంతః=లోపల,
పదం=స్థానమును (పాదక్షేపమును), కృత్వా=చేసి, మహతః=దురవగాహమైన (పూజ్య
మైన), విద్విషదంభసః=శత్రువను జలముయొక్క, తలం=స్వరూపమును (ప్రమాణ
మును), విదాంకుర్వంతు=తెలిసికొందురుగాక.

బా. ఏచక్షణులగువాడు రేవులయందు లోపలగా కాలువెట్టి
నీటియొక్క లోతును కనిపెట్టునట్లు కార్యజ్ఞానముగల చారులు వారి
మంత్రాద్యష్టాదశ స్థానములయందు సంతకప్రవేశముచేసి దురవగాహ
మైన శత్రువుయొక్క స్వరూపమును కనిపెట్టవలయును కనుక గూఢ
చారులను బంపి శత్రువుయొక్క గుట్టు మట్టు కనుగొనుచుండుమని
తాత్పర్యము.

శ. స.—కృత్వా కృత్ప్రత్యయాంత మవ్య. కర్తం యోగ్యం కృత్యం కృత్యం
విదంతీతి కృత్యవిదః, విత్ విదా విదః కృత్యవిచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. బ. తరంత్యేభీతి
తీర్థాని తేషు తీర్థేషు, తీర్థ తీర్థయోః తీర్థేషు తీర్థశబ్దః అ. న. స. బ. అం. అవ్య.

ప్రణిధీయంత ఇతి ప్రణిధయః, ప్రణిధిః ప్రణిధిః ప్రణిధయః ప్రణిధిశ్చః ఇ. ప్ర. ప్ర. బ. పదం, పదం పదే పదాని పదశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. విదాంకకోతు విదాంకు రుతాత్ విదాంకురుతాం విదాంకుర్వంతు విదజ్జాః ఇత్యన్తాదామంత్రాదపప్రయుక్తా త్కృణ్ణోధాతో స్సకర్తకాత్కర్తరి విధ్యాదౌలోటి పర. ప్ర. ప్ర. ౨. మహతః, మహతః మహతోః మహతాం మహచ్ఛబ్దః త. న. మ. ఏ. తలం, తలం తలే తలాన తలశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. విద్విషన్వేన అంభః విద్విషదంభః తస్య విద్విషదంభః, అంభః అంభసోః అంభసాం విద్విషదంభశ్శబ్దః న. న. మ. ఏ.

తస్మా కి మయ ముచేత్త్య ఏవ నే త్యాహ.—

కృత్వేతి. కింతు కృత్యమిదం కార్యజ్ఞాః, విధిజ్ఞాశ్చ, ప్రణిధీయంత ఇతి ప్రణి ధయో గూఢచారిణః, ‘ప్రణిధి గూఢచరుషు’ ఇతి హలాయుక్తః. తుల్యేస్య కితి తీర్థాని మంత్రాద్యస్తాదశస్థానాని, జలావతారాశ్చ ‘యోనా జలావతారే చ మంత్రా ద్యస్తాదశస్థానీ, పుణ్యక్షేత్రే తథా పాత్రే తీర్థం స్వాదితి హలాయుక్తః. తేషాం చ, పదం స్థానం పాదప్రక్షేపం చ కృత్వా, మహతో దురవగాహస్య పూజ్యస్యచ, వి ద్విషక శత్రుచేవ అంభః, తస్య తలం స్వరూపం, ప్రమాణ మితి యావత్. ‘అభ స్స్వరూపయో రస్త్రీ తల మి’ త్యమరః. విదాంకుర్వంతు విదంతు విద జ్జానే లోట్. ‘విదాం కుర్వంత్యిత్యన్తరస్యా మి’తి వికల్పా దాంప్రత్యయనిపాతః. అంభన ఇవ శత్రోః కృతతీర్థస్య సుప్రవేశత్వాత్ ప్రాగంతః ప్రవేశ్య పరిత్యజ్యత్యంభః. క్షిప్తపరం పరితరూపకాలంకారః.

అవ. ఇయ్యది యావశ్యకమైనదియనని చెప్పుచున్నాడః.—

శ్లో. అనుత్సాత్రపదన్యాసా సద్వృత్తీః పున్నిబంధనా,

శబ్దవిద్యేవ నో భాతి రాజనీతి రహస్యతా.

౧౧౨

టీ. అనుత్సాత్రపదన్యాసా=నీతిశాస్త్రపద్ధత్యమైనయొక్కపదప్రక్షేప (స్వల్ప వ్యవహార) మేనియు లేని, (విదువబడని మాత్రముల యక్షరములగుల, అనగా “ఇష్టి, ఉపసం, శ్రియము” లక్కఱలేకయే మాత్రక్షరములవలన సంతయర్థమును తెలి యఁజేయు “న్యాస” మను “వృత్తి” వ్యాఖ్యానగ్రంథముగల) సద్వృత్తిః= (చక్కగాఁ గల్పించుచేత) శోభించుచున్న, వృత్తిః=(భృత్యులు మొదలగువారి) జీవిక (కాశికావృత్తి) కలిగినట్టియు, సన్నిబంధనా=అనుబంధపును : యైన తరువాత నిచ్చెడు కాశ్యోత పారిలోషికములు కలిగినట్టియు (మహాభాష్యము కలిగినట్టియు), రాజనీతిః=రాజవృత్తి, అపస్మశా=దూరీభూతమైన చాటలుగలదియేని (‘పస్మశ’

మను సుపాదాత గ్రంథము లేని) శబ్దవిద్యేవ=వ్యాకరణశాస్త్రమునట్లు, నోభాతి=ప్రకాశించదు.

తా. 'ఇష్యతే (ఇష్టిః), ఉపసంఖ్యానమ్' అనుపదములతోఁ జేసిన వాక్యములు కొన్నికలవు. అవి సూత్రములయందు చెప్పబడని యర్థమును బోధించునవిగా నేర్పడినవి. కాని వానియవేక్షలేక సూత్రాక్షరములవలననే యావద్యమునుఁ దెలియచేయుచు 'కాశికావృత్తిక' వ్యాఖ్యానముగా 'న్యాస' మను నొక మహాగ్రంథము వ్రాయఁబడియున్నది. అదియును, చక్కనిరచనగలిగి యొప్పురు 'కాశికావృత్తి'యు నత్సృష్టమంబగు మహాభాష్య గ్రంథమునుం గలిగియు 'పస్యశాహ్నిక' మని యెడు శాస్త్రారంభ ప్రయోజన సమర్థకమగు సుపాదాత ప్రకరణము లేనిచో వ్యాకరణశాస్త్రము శోభింపనియట్లు గొంచె మయినను దప్పక నీతిశాస్త్రాను గుణమగు సర్వవ్యవహారములును, తగునట్లుగా నేర్పఱచిన భృత్యామాత్యాదుల జీవికలును, అమ్యైకార్యంబులు నెఱవేఱినతోడనే యనుచుదులకు శాశ్వతముగా నిచ్చుగోవులు హిరణ్యము మున్నగు పారి తోషిక దానములునుం గలిగియుండియు గూఢచారులులేనిదే రాజనీతి శోభిల్లదు. కనుక చారప్రేషణము ముఖ్యముగాఁ జేయవలెను. అది లేనచో రాజు గుడ్డివాడేగదా ! అని తాత్పర్యము.

శ. స.—ఉల్లంఘిం మాత్రంయేనః ఉత్సాత్రః పదస్య న్యాసః పదన్యాసః ఉత్సాత్రశ్చ సో పదన్యాసశ్చ ఉత్సాత్రపదన్యాసః అవిద్యమానః ఉత్సాత్రపదన్యాసః యస్యాం సా అనుత్సాత్రపదన్యాసా (మాత్రస్య పదాని మాత్రపదాని అనుత్సాత్రాని మాత్రపదాని యేనః అనుత్సాత్రపదః అనుత్సాత్రపదః న్యాసః యస్యాం సా అనుత్సాత్రపదన్యాసా) న్యాసా, న్యాసా న్యాసే న్యాసాః అనుత్సాత్ర పదన్యాసాశ్చః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. సతి వృత్తి ర్హస్యాంసా సద్వృత్తిః, వృత్తిః వృత్తి వృత్తయః సద్వృత్తిశ్చః ఇ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. సంతి నిబంధనాని యస్యాంసా (సకే నిబంధనం యస్యాంసా) సన్నిబంధనా, నిబంధనా నిబంధనే నిబంధనాః సన్నిబంధనాశ్చః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. శబ్దానాం విద్యాశబ్దవిద్యా, విద్యావిద్యే విద్యాః శబ్దవిద్యాశ్చః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. ఇవ అవ్య. నో అవ్య. భాతి భాతః భాంతి భాంతివిత్యస్తా దక్కర్తాధాతోః కర్తరి వర్తమానేలటి పర. ప్ర. పు. ఏ.

రాజ్ఞాం నీతిః రాజనీతిః, నీతిః నీతీ నీతయః రాజనీతికన్యః ఇ. శ్రీ. ప్ర. ఏ. ఆపస్తంబః
 స్పృశాః యస్యాంసా (అవిద్యమానః పస్పశో యస్యాంసా) అపస్పశా, అపస్పశా
 అపస్పశే అపస్పశాః అపస్పశాశబ్దః ఆ. శ్రీ. ప్ర. ఏ.

ఆవశ్యకం చైత దిత్యాచా —

అనుత్సూత్రేతి. ఉత్సూత్రః ఉచ్ఛాత్రః, నీతిశాస్త్రవిద్యుః, పదన్యాసః ఏక
 పదప్రక్షేపాఽపి, స్వల్పవ్యవహారోఽపితి యశః. ౧ నాస్తి యస్యాం సా
 అనుత్సూత్రపదన్యాసా, నీతిపూర్వకసర్వవ్యవహారేత్యర్థః. అన్యత్ర అనుత్సూ
 త్రపదోఽనుత్సూప్తనూత్రాక్షరః, ఇష్ట్యుపసంఖ్యానైరపేక్ష్యైః నూత్రాక్షరైః
 సర్వార్థ ప్రతిపాదకః, న్యాసః వృత్తివ్యాఖ్యాన గ్రంథవిశేషో యస్యాం తతోక్తా
 యథా సతీ యథార్థకల్పనయా శోభనా, వృత్తిః భృత్యామాత్యాదివీరికా, కాకా
 వృత్తిశ్చ యస్యాం సా, 'వృత్తిగ్రంథే చ జీవన' ఇతి వైజయంతీ, సంతి నిబంధనాని
 అనుజీవాదీనాం క్రియావసానేషు దత్తాని, గోహిరహ్యాదికావ్యతికాపాఽఽథోఽపిచా
 నాని యస్యాం సా, ఏతచ్చ 'దత్వా భూమిం నిబంధం చే' త్యేతద్వచనవ్యాఖ్యానే
 మితాక్షరాయాం ద్రష్టవ్యం. అన్యత్ర సన్నిబంధనం భాష్యగ్రంథో యస్యాం సా,
 ఏవంభూతాపి రాజనీతిః రాజవృత్తిః, అపగతః సుశశ్చారో యస్యాం సా అపస్పశా
 చేత్, 'యథార్హ వర్ణో మర్త్యజ్ఞః స్పశో హరక ఉచ్యతే, అపసన్న శ్చర స్పశో ఇత్య
 ముః, అన్యత్ర అవిద్యమానః పస్పశః కాస్త్రారంభసమర్థక ఉపాధ్యతగ్రంథసంపదోఽపి
 యస్యాం సా అపస్పశా, శబ్దవిద్యా వ్యాకరణవిద్యేష సా నోభాతి ౧ శోభతే, తస్మా
 చ్చార్తప్రేమణ మావశ్యకం, తద్రహితస్య రాక్షోఽంధప్రాయత్వాదితి భావః, అత్రాపస్ప
 శేతి జతుకాప్తవ చ్చబ్దయోరేవ శ్లిష్టత్వా చ్చబ్దశ్లేషః. సద్వృత్తి సన్నిబంధనేత్యత్ర
 ఏకనాశావలంబి ఫలద్వయవదర్థయోరేవ శ్లిష్టత్వా దర్శశ్లేషః, అనుత్సూత్రపదన్యా
 సేత్యత్ర తూభయ సంభవా దుభయశ్లేషః. శబ్దవిద్యేవేతి పూర్ణోపమా వ్యక్తృవ, తయోః
 సాపేక్షత్వా త్సంకరః.

అవ. చారులద్వారా పరవృత్తాంతమును చెబిసికొనుట మాత్రమే కాదు. భేద
 మనుగూడ బుట్టింపవలయునని చెప్పచున్నాడు. —

శ్రీ. అజ్ఞాతదోషై ర్దోషజ్ఞై రుద్ధూహ్యోభయవేతనైః,

భేద్యా శ్శత్రో రభివృక్త శాసనై సామనవామి కాః. ౧౧౩

టీ. అజ్ఞాతదోషైః-అజ్ఞాతః (పరులచేత) తెలియఁబడని. దోషైః=(తమ) మర్త
 ములు గలిగినవారును, దోషజ్ఞైః=(పరుల) మర్తములను చెలిసికొనినవారును, అభివృక్త
 శాసనైః-అభివృక్తః=(భేద్యులయెదుట) ప్రకటింపఁబడిన, శాసనైః=హులుశాసనములు

గలవారును, ఉభయవేతనైః=రెండువైపుల (తమ యజమానునివద్ద, భేదింపఁబోవుపరు నివద్ద) జీతమును పొందువారును (నగు చారుల) చేత, శత్రోః=విరోధియొక్క, సామవాయికాః=సంఘముఖ్యులు (మంత్రి మొదలగువారు), ఉద్దూష్య=దూషింపఁ జేసి, భేద్యాః=వేటువఱచఁగినవారు.

తా. ఇదియునుగూడ మనము పంపించిన గూఢచారులు శత్రు పురంబులకుఁబోయి యక్కడ నివసించియుండి మనవద్దనుండియే గాక వారివద్దనుండియుంగూడ జీతములు గొనుచు దమ మర్తంబులు బయల్పడనీయక యచ్చటివారి మర్తంబులన్నియుఁ దెలిసికొనుచు నారాజుతో వాని మంత్రులు మొదలగు పరివారముఖ్యులమీఁద చాడీలు చెప్పుచు వారు వ్రాసిన క్లేవియో కొన్ని యపసమ్మకము పుట్టించు వ్రాతలను సృష్టించి చూపుచు వారిలో వారికి భేదములు గలుగునట్లు చేయవలయును.

శ. స.—న జ్ఞాతాః అజ్ఞాతాః అజ్ఞాతాః దోషాః యేషాం తే అజ్ఞాతదోషాః తైః అజ్ఞాతదోషైః, దోషేణ దోషాభ్యాం దోషైః అజ్ఞాతదోషశబ్దః అ. పు. తృ. బ. దోషాన్ జానంతీతి దోషజ్ఞాః తైః దోషజ్ఞైః, దోషజ్ఞేన దోషజ్ఞాభ్యాం దోషజ్ఞైః దోషజ్ఞశబ్దః అ. పు. తృ. బ. ఉద్దూష్య ల్యబం. ఉభయత్ర వేతనం యేషాం తే ఉభయవేతనాః తైః ఉభయవేతనైః వేతనేన వేతనాభ్యాం వేతనైః ఉభయవేతనశబ్దః అ. పు. తృ. బ. భేత్తుం యోగ్యాః భేద్యాః, భేద్యః భేద్యా భేద్యాః భేద్యశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. శత్రోః, శత్రోః శత్రోః శత్రుజాం శత్రుశబ్దః ఉ. పు. ప. ఏ. అభివ్యక్తాని కాసనాని యైస్తే అభివ్యక్తకాసనాః తైః అభివ్యక్తకాసనైః, కాసనేన కాసనాభ్యాం కాసనైః అభివ్యక్తకాసనశబ్దః అ. పు. తృ. బ. సమవాయికా సమవయంతీతి సామవాయికాః, సామవాయికః సామవాయికా సామవాయికాః సామవాయికశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ.

న కేవలం చారముఖేవ పరవృత్తాంతజ్ఞానం అపి తూపజాపశ్చ కర్తవ్య ఇత్యాహ.—

అజ్ఞాతేతి. కించ అజ్ఞాతదోషైః పరైః, అజ్ఞాతస్వమర్తభిః దోషజ్ఞైః స్వయం పరమర్తజ్ఞైః, అభివ్యక్తాని భేద్యస్యాగ్రే ప్రకటితాని కాసనాని, తదమాత్యాద్య నాశ్వాసకరాణి కూటలిఖితాని, యేషాం తైః ఉభయవేతనైః, ఉభయత్ర భేద్యస్యామిని చ వేతనం భృతిః యేషాం తైః ఉభయత్ర జీవికాగ్రహిభిశ్చ, భేద్యసగర

వాస్తవైశ్చర్యైర్విద్యుతైః, 'భృతయో భర్త వేతన మిత్థమరః, శత్రోన్సంబంధినః, సమవాయం సమవయంతీతి సామవాయకాః, సంఘముఖ్యా స్సచివావయః, 'సమవాయాన్ సమవైతీతి కత్. ఉద్దామ్య ద్విషా మేతే దత్తహస్తాః అస్తాః కేషాం లిఖితాని ఏతాని గృహీతాని త్యుచ్చైరుక్త్యా మామయిత్యా, రేచ్యాః విఘటనీయాః, సపత్నా త్పృథక్కరణీయాః.

శ్లో. ఉపేయివాంసి కర్తారః పురి మాజాతశాత్రపివే,

రాజన్యకా నుపాయజ్ఞై రేకాన్థాని చలైః క్షవ.

౧౧౮

టీ. ఉపాయజ్ఞైః = (కార్యసాధకముగ) ఉపాయమెఱిగిన, తవ=నీయొక్క,

చలైః = గూఢచారులచేత, ఏకాన్థాని = ఒకే ప్రయోజనముగల, రాజన్యకాని=రాజబృందములు, ఆజాతశాత్రపీం = ధర్మరాజుగారిసంబంధమైన, పురిం=ఇంద్రప్రస్థపురమును, ఉపేయివాంసి=పొందినవిగా, కర్తారః=చేయఁబడుఁగాక.

తా. కార్యమును సాధించుకొని రాజుల సేవకులగు నీమేగువాండ్రనుబంపి అక్కడ జరుగబోవు రాజకార్యమునకు యుద్ధసన్నద్ధులరై ధర్మరాజుగారి యజ్ఞమును మిషగాఁ బెట్టుకొని యింద్రప్రస్థమునకు రండని గుప్తముగాఁ దెలియపఱచి యచ్చట నీమిత్రులందఱును పోగుబడునట్లు చేయవలయును.

శ. స.—ఉపేయవత్, ఉపేయవత్ ఉపేయషీ ఉపేయివాంసి ఉపేయవచ్చుటః స. న. ప్ర. బ. కర్తా, కర్తా కర్తారా కర్తారః దుకృష్ణో కరణ ఇత్యస్తాత్స కర్తకాత్కర్తణీ భవిష్యతి టిటి ఆత్త. ప్ర. పురు. బ. పురిం, పురిం పుర్యా పురిః పురిశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. అజాతాః శత్రవః యన్యః ఆజాతశత్రుః ఆజాతశత్రోరియం ఆజాతశాత్రపీతాం ఆజాతశాత్రపీం, శాత్రపీం శాత్రవ్యశాత్రపీః ఆజాతశాత్రపీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. రాజన్యానాం సమాహః రాజన్యకం తాని రాజన్యకాని, రాజన్యకం రాజన్యకే రాజన్యకాని రాజన్యకశబ్దః ఆ. న. ప్ర. బ. ఉపాయం జానంతీత్యుపాయజ్ఞాః తైః ఉపాయజ్ఞైః, ఉపాయజ్ఞేన ఉపాయజ్ఞాభ్యాం ఉపాయజ్ఞైః ఉపాయజ్ఞశబ్దః ఆ. పు. తృ. బ. ఏకః అర్థః ఏషంతాని ఏకాన్థాని, అర్థం అర్థే అర్థాని ఏకార్థశబ్దః ఆ. న. ప్ర. బ. చరంతీతి చరాః తైః చలైః, చరేణ చరాభ్యాం చలైః చరశబ్దః ఆ. పు. తృ. బ. తవ, తవ తే యవయోః వాం యుష్మాకం నః యుష్మచ్ఛబ్దః ద. పు. ఘ. ఏ.

ఉపేయివాంసీతి. కించ. ఉపాయజ్ఞైః కార్యసాధనకుశలైః, తవ తే, చరంతీతి చైత్ర ద్వాదశిచారిభిః, పచాద్యచ్, ఏకాదశి త్వయా సహైకప్రయోజనాని, రాజన్యానాం సమూహః రాజన్యకాని, 'గోత్రోక్షే'త్యాదినా వుక్షే. అజాతశత్రోరిమా మాజాతశత్రవీం పురీ మింద్రప్రస్థం ఉపేయివాంసి ప్రాప్తవంతి, 'ఉపేయివా'ననాశ్చానసూచాన శ్చే'తి క్వసుప్త్యయాంతో నిపాతః. కర్తారః కరిష్యంతే, కృషాః కర్తజి లుప్. ఇంద్రప్రస్థేస్తాకం మహారాజకార్యం భవిష్యతి తదధ్వరయాత్రావ్యాజేన సన్నద్ధైరాగంతవ్య మితి గూఢం సందిశ్య తత్రసర్వే మేళయితవ్యా ఇత్యర్థః 'అజాతశత్రు శ్వల్యారి ధర్మపుత్రో యుధిష్ఠిర' ఇతి హేమః.

అవ. అయ్యా! అచ్చట యజ్ఞము జరుగుచుండ యుద్ధమున కవకాశ మెక్కడిది యని శంకించికొని యక్కడ నేగొప్పకలహ కారణము తటస్థించునని చెప్పుచున్నాడు.—

శ్లో. సవిశేషం సుతే పాండో ర్భక్తిం భవతి తన్వతి,

వైరాయితార స్తరళా స్వయం మత్సరిణః పరే.

౧౧౫

టీ. పాండోః=పాండురాజయొక్క, సుతే=కొడుకు (ధర్మరాజు), భవతి=పూజ్యుడవగు నీయందు, సవిశేషం=అతిశయముగా, భక్తిం=భక్తిని, తన్వతి=చేయుచుండగా, తరళాః=చంచలులును, మత్సరిణః=ద్వేషముగలవారునగు, పరే=శత్రువులు, స్వయం=తమంతట తామే, వైరాయితారః=విరోధముచేయుదురు.

తా. ధర్మరాజు యజ్ఞకాలమున భక్తిమంతుడై జగత్పూజ్యుడవగుని న్నందటిలో నెక్కువగౌరవముగాఁ బూజించును. అదిచూచి యొర్పులేక చంచలులగు నీ విరోధులు కలహమునకు డీకొందురు.

శ. స.—విశేషణ సహవర్తనం యస్మిన్ కర్తజితద్యథాభవతి తథా సవిశేషం క్రియావిశేషణమవ్య. సుతే, సుతే సుతయోః సుతేషు సుతశబ్దః అ. పు. స. ఏ. పాండోః, పాండోః పాండోః పాండునాం పాండుశబ్దః ఉ. పు. య. ఏ. భక్తిం, భక్తిం భక్తి భక్తిః భక్తిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. భవతి, భవతి భవతోః భవత్పు భవచ్ఛబ్దః త. పు. స. ఏ. తనోతితి తన్వన్ తస్మిన్ తన్వతి, తన్వతి తన్వతోః తన్వత్పు తన్వచ్ఛబ్దః త. పు. స. ఏ. వైరం కర్తారః వైరాయితారః, వైరాయితా వైరాయితారా వైరాయితారః వైరాయ ఇతి కరణార్థక క్షబంతాద్ధాతోర కర్తకాత్కర్తరి భవిష్యతి లుటి ఆత్త. ప్ర. పురు. బ. తరళః, తరళః తరళౌ తరళాః తరళశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. స్వయం అవ్య. మత్సరిణో యేషామస్తీతి మత్సరిణః, మత్సరీ మత్సరిణౌ మత్సరిణః మత్సరిశబ్దః న. పు. ప్ర. బ. పరః, పరః పరౌ పరే పరాః పరశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ.

నను తత్ర అధ్వరకర్తణి కో యుద్ధావకాశ ఇత్యాశంక్య తత్రైవ మహత్కల హబీజం సంభవతీత్యాహ. —

సవిశేషమితి. పాండోస్సుతే యుద్ధిష్ఠిరే, భవతి పూజ్యే త్వయి, సవిశేషం యథాతథా, భక్తిం తస్వతి సతి తరతా శ్చపలాః, మత్సరిశో ధ్వేషవంతః, పతే క్రతవః, స్వయమేవ వైరాయితాశో వైరం కర్తారః, 'శబ్దకైరకలహా శ్చ కన్యమేషేభ్యః కరణ' ఇతి క్యజ్, తతః కర్తరి బుట్.

అవ. వారందఱును వైరముచేయుదురా యేమి ? అట్లుకాదని చెప్పు చున్నాడు. —

శ్లో. య ఇహత్ర విదో విపక్షమధ్యే

సహ సంవృద్ధియుజోఽపి భూభుజ స్సన్ధిః,

బలిపుష్టకులాదివాన్యపుష్టైః

పృథగస్తా దచిరేణ భావితా తైః.

౧౧౬

టీ. ఇహ = ఈ, విపక్షమధ్యే = శత్రువులలోపల (మధ్యమున), సహసంవృద్ధి యుజోఽపి = (శిశుపాలునితో) కూడా పెరిగినవారయినను, యే = ఏ, భూభుజః = రాజులు, అత్త విదః = అత్త వే తల్లు, స్థిః = అగుదురో, తైః = ఆరాజులచేత, బలిపుష్ట కులాత్ = కాకులగుంపునుండి, అన్యపుష్టైరివ = నోకిలలచేతనుబోలె, అచిరేణ = అప్పుడు, అస్తాత్ = ఈశత్రువుల మధ్యనుండి, పృథక్ భావితా = వేఱుకాబోవుట.

తా. ఈశత్రుమండలియందు శిశుపాలుని బలగమైనందుండియు తత్వవేత్తలును ఆభిజాత్యముకలవారు నగురాజులు నోకిలు కాకుల గుంపులోనుండి వేతై వీడిపోవునట్లు లా శత్రువుల గుంపునుండి వేఱు పడి మన్వలో కలియుదురు.

శ. స. — యః, యః యా యే యచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. బ. ఇహ అవ్య. ఆర్ధానం విదంతీత్యాత్మవిదః, విత్ విదౌ విదః అత్తవిచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. బ. విపక్షాణాం మధ్యః విపక్షమధ్యః తస్మిన్ విపక్ష మధ్యే, మధ్యే మధ్యయః మధ్యేషు విపక్షమధ్యశబ్దః అ. పు. స. ఏ. సహ సంవృద్ధిః, సహసంవృద్ధిః సహసంవృద్ధిం యుంజతే (గచ్ఛంతి) ఇతి సహసంవృద్ధియుజః యుక్ యుజౌ యుజః సహసంవృద్ధియుచ్ఛబ్దః జ. పు. ప్ర. బ. అపి అవ్య. భువం భుంజత ఇతి భూభుజః, భుక్ భుజౌ భుజః భూభుచ్ఛబ్దః జ. పు. ప్ర. బ. స్థాత్ స్థాతాం స్థిః అసభవీత్యప్రాదకర్త కాత్క

రరి విధ్యాదౌ లిజి పర ప్ర. పురు. బ. బలినా పుష్టాః బలిపుష్టాః బలిపుష్టానాం కులం బలిపుష్టకులం తస్మాత్ బలిపుష్టకులాత్, కులాత్ కులాభ్యాం కులేభ్యః బలి పుష్టకులశబ్దః అ. న. పం. ఏ. ఇవ అన్య. అన్యైః పుష్టాః అన్యపుష్టాః తైః అన్యపుష్టైః, పుష్టేన పుష్టభ్యాం పుష్టైః అన్యపుష్టశబ్దః అ. పు. తృ. బ. పృథకో అన్య. అస్తాత్, అస్తాత్ ఆభ్యాం ఏభ్యః ఇదంశబ్దః మ. పు. పం. ఏ. అచిరేణ అన్య. భావితా భవితా భూసత్తాయా మిత్యస్తాదకర్తృకాధాతోర్భావేలుటి ఆత్త. ప్ర. పురు. ఏ. తేన, తేన తాభ్యాం తైః తచ్ఛబ్దః ద. పు. తృ. బ.

కిం తే సర్వే వై రాయవ్యం తే నేత్యాహ. —

యథతి. యే ఇహ విపక్షమధ్యే శత్రుమధ్యే, సహ సంవృద్ధియంతోఽపి వైద్యేన సహాశ్వర్యం గంతారోఽపి. 'సత్సూద్విషే'త్యాదినా క్విప్. యే భూభుజః రాజానః, ఆత్మ విదః స్వాభిజనవేదిన స్సుర్యః, యద్వా స్వాత్మరూపవేదినస్సుర్యః, తైర్యాభి భుగ్భిః, బలిపుష్టకులాత్ కాకకులాత్, 'కాకేతుకరటారిష్టబలిపుష్టసకృత్ప్ర'జా'ఇత్యమరః. అన్యపుష్టైః పరభృతైరివ అచిరేణ సద్యోఽస్మా ద్విపక్షమధ్యాత్. అన్యారాదిత్యత్రాన్య శబ్దస్యార్థపరత్వా త్పృథగాదియోగేఽపి పంచమి. పృథగ్భావితా, పృథగ్భవిష్యతే, భావే ల్యుట్, చిన్వాదిటివృద్ధిః, తేష్యపి కేచి దస్తాభి స్సంగచ్ఛంత ఇత్యర్థః. ఔప చ్ఛందసికం వృత్తమ్.

అవ. ఇత పర్యవసానమును ముగించుచు నాశీర్వదించుచున్నాఁడు. —

శ్లో. సహజచాపలదోషసముద్ధత శ్చలితదుర్బలపక్షపరిగ్రహః,
తవ దురాసదవీర్యవిభావసౌ శలభతాం లభతా మనుహృద్గణః.
టీ. సహజచాపలదోషసముద్ధతః - సహజ=స్వాభావికమైన, చాపల=దుర్విసయమును (నిలుకడలేమియును), దోష=దోషముచేత, సముద్ధతః=గర్వింపినట్టియు, చలితదుర్బలపక్షపరిగ్రహః - చలిత=స్థిరములేని, దుర్బల=బలములేని, పక్ష=సహాయము (ఊక్తుల) యొక్క, పరిగ్రహః=స్వీకారముగల, అనుహృద్గణః=శత్రువర్గము, తవ=నీయొక్క, దురాసదవీర్యవిభావసౌ - దురాసద=దుస్సహమైన, వీర్య=తేజస్సును, విభావసౌ=అగ్నియందు, శలభతాం=మిడుతతనమును, లభతాం=పొందుగాక.

తా. స్వాభావికమైన దుర్విసయము తోపాటు గర్వాంధులై ఉండునో ఊడునోయను దుర్బలమైన సహాయసంపత్తిగల యీశత్రువులు దుస్సహమగు నీ వీర్యాగ్నియందు స్థిరవృత్తి లేక దుర్బలమైన ఊక్తులు గల మిడుతలై పడి చతురుగాక.

శ. స.—సహ జాతం సహజం చపలస్య కర్తృచాపలం—సహజంచ తో చాప
లంచ సహజచాపలం సహజచాపలమేవ దోషః సహజచాపలదోషః సహజచాపల
దోషేణ సముద్భతః సహజచాపలదోషసముద్భతః, సముద్భతః సముద్భతో సముద్భతాః
సహజ చాపలదోష సముద్భతశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. ఏ. దుర్బలత్వాసా పక్షేభ్య దుర్బలపక్షః
(దుర్బలాచ తా ప త్నేచ దుర్బలపక్షే) దుర్బలపక్షస్య (...క్షయోః) పరిగ్రహః
చలితః దుర్బలపక్షపరిగ్రహః యస్యసః చలితదుర్బలపక్ష పరిగ్రహః, పరిగ్రహః
పరిగ్రహా పరిగ్రహః చలితదుర్బలపక్ష పరిగ్రహశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. ఏ. తవ, తవతే
యువయోః వాం యుష్టాంకం యః యుష్మచ్ఛబ్దః ద. పు. య. ఏ. దుఃఖేన ఆగదితం
శక్యః దురాసదః వీర్యమేవ విభావసుః వీర్యవిభావసుః దురాసదత్వానా వీర్యవిభావ
సుశ్చ దురాసదవీర్యవిభావసుః తస్మిన్ దురా...నసా, విభావసా విభావస్సాః విభావ
సుషు దురాసద వీర్యవిభావసుశబ్దః ఉ. పు. స. ఏ. శలభస్యభావః శలభతా తాం
శలభతాం, శలభతాం శలభతే శలభతాః శలభతాశబ్దః ఆ. క్షీ. ద్వి. ఏ. లభతాం
లభేతాం లభంతాం దులభవప్రాప్తావిత్సప్తాత్సకర్తృకాత్కర్తరి ఆపి లోటి ఆత్మ.
ప్ర. పురు ఏ. శోభనం హృదయం యేషాంతే సుహృదః ససుహృదః అసుహృదః
అసుహృదాం గణః అసుహృద్గణః గణః గణో గణాః అసుహృద్గణశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. ఏ.

అథ ఫలితం నిగమయ న్నాశిషం ప్రయంతే.—

సహజేతి. సహజం స్వాభావికం చాపలం. దుర్వినితత్వ మనవస్థితత్వం చ, 'చ
పలః పారదే శీఘ్రే దుర్వినితేనవస్థితో ఇతి వైజయంతీ. లేనైవ దోషేణ. సముద్భ
తో దృష్టః, పక్ష స్సహాయో గరుచ్చ, 'పక్షః పార్శ్వగరుత్సాధ్యసహాయబలశ్చేతి
ప్రీతి వైజయంతీ. చలితః అస్థిరః దుర్బలపక్షపరిగ్రహో యస్యసః, అసుహృద్గణః
శత్రువర్గః తవ దురాసదవీర్యవిభావసా, దుష్సహతేనోనగ్నా. 'వీర్యం కుక్షే ప్రభా
వేచ తేజస్సామర్థ్యయో రపీతి విశ్వః. 'సూర్యచహ్నివిభావసూ' ఇత్యుపరః. శలభతాం
పతంగత్వం భావే తత్. 'సహపతంగశలభావి' త్యుపరః. లభతాం గచ్ఛంతే, రూప
కాలంకారః. ద్రుతవిలంబితవృత్తమ్.

శ్లో. ఇతి విశకలితార్థా మాధవీం వాచ మేనా

మనుగతనయమార్గా మర్గభాం దుష్నయస్య,

జనితముద ముదస్థా దుచ్ఛక్తై రుచ్చితోర

స్థలనియతినవజ్జశ్రీశ్రుతాం శుశ్రువాక్ సః.

౧౧౮

ఇతి శ్రీమాఘకృతో శిశుపాలవధే మహాకావ్యే శ్రీమదలాఙ్ఘనే
మస్త్రవర్ణనం నామ ద్వితీయః స్కంధః

శుక్రవాక్ శుక్రవాంసా శుక్రవాంసః. శుక్రవచ్ఛబ్దః ౪. పు. ప్ర. ఏ. ౫, ౫
తా తే తచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ.

రెండవస్కంధము ముగిసెను.

ఇతీతి. ౪ హరిః, ఇతిథం, వికకలితార్థాం వివేదితార్థాం, అనుగతచయమార్థాం
నీతిమార్గానుసారిణీం, దుర్మయశ్శబలభద్రాద్యుక్తశ్శత్యుక్తః. అర్థభాంసినాచయి త్రిమితి
వైధర్మ్యేణరూపకాలంకారః. ని 'తద్విష్కంభోఽర్థకం ననే' త్యమరః, అతపివ, జనిత
ముదం, హరేః, కృతానందాం ఉచ్చితే ఉన్నతేఉరస్సలే, నియతంసిష్టయారిత్య
శ్రాంతయా, శ్రీయాశ్చతా నాన్యైరితి మంత్రగుప్తేః, ఉచ్ఛవశ్చేమాహుభవీం, ఏనాం
పూర్వోక్తాం, వాచం, శుక్రవాక్ శుతవాక్ 'భాషాయాం సదవసక్రవ' ఇతి క్వసు
ప్రత్యయః. ఉచ్చైరేవోచ్చైరన్నతస్సక్, 'అవ్యయసర్వనాహ్నుమకచ్ ప్రాప్తేరి'
త్యకచ్చుత్యయః. ఉదస్థాత్ ఆసనానుత్థితవాక్, 'ఉదోఽనుర్ధ్వకచ్ఛి' త్యస్య
ప్రత్యుదాహరణమేతత్, రూపకానుసాసాలంకారా. మాలినివృత్తం.

ఇతి త్రి పదవాక్య ప్రమాణ పారావార పారీణ మహాపాఠ్యాయ కోలాచల

మల్లి నాథనూరివిరచితాయాం మాఘవాఘ్యాఖ్యాయాం

సర్వంకషాఖ్యాాయాం ద్వితీయ స్కంధః.

తృతీయ స్సర్గము.

శ్లో. కాబేరదిగ్భాగ మపాస్యమార్ద
 మాగస్త్య ముష్ణాంశురివావతీర్ణః,
 అపేతయుద్ధాభి నివేశసామ్యో
 హరిర్హరిప్రస్థ మథ ప్రతస్థే.

౧

టీ. అథ=(ఉద్ధవుని చూటలు వినిన) పిమ్మట, అపేత యుద్ధాభి నివేశసామ్యః= వదలిపోయిన యుద్ధమందలి యాగ్రహము కలవాడు (గనుక) ప్రసన్నుడు. (కనుకనే), కాబేరదిగ్భాగం=కుబేరుని సంబంధమయిన దిక్కుయొక్క ప్రదేశమును (ఉత్తరాయణమును,) అపాస్య=విడిచి, ఆగస్త్యం-మార్గం=ఆగస్త్యునిసంబంధమైన మార్గము (నకును) (దక్షిణాయనమునకు), అవతీర్ణః=దిగిన, ఉష్ణాంశుః ఇవ (స్థితః)= సూర్యుడు వలె (నున్న), హరిః=కృష్ణమూర్తి, హరిప్రస్థం=ఇంద్రప్రస్థ పురమును గుఱించి, ప్రతస్థే=బయలుదేరిన.

తా. ఉద్ధవుడు చెప్పిన వై నీతివాక్యములు విన్నతోడనే శ్రీ కృష్ణమూర్తి, ఉత్తరాయణము వదలి తీవ్రభావమును వీడి దక్షిణాయన మునకుఁ దిరిగిన సూర్యునట్లు, యుద్ధ యాత్ర చేయవలయునను పట్టుదల నప్పటి కణచుకొని శాంతభావమునఁ గాలప్రతీక్షాపరుడై ఇంద్ర ప్రస్థపురమునకుఁ బ్రయాణమయ్యెను.

శ. స.—కుబేరస్వయం కాబేరీ కాబేరీచ సా దిక్ష్వా కాబేరదిక్ కాబేరదిశః భాగః కాబేరాదిగ్భాగః తం కాబేరదిగ్భాగం, భాగం భాగా భాగాః కాబేరదిగ్భాగ శబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. అపాస్య, ల్యబం. మార్గం, మార్గం మార్గా మార్గాః మార్గ శబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ఆగస్త్యస్య, అయం ఆగస్త్యః తం ఆగస్త్యం, ఆగస్త్యం ఆగస్త్యే ఆగస్త్యైకా ఆగస్త్య శబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ఉష్ణాః, అంశవః యస్యః ఉష్ణాంశుః, అంశుః అంశూ అంశవః ఉష్ణాంశుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. ఇవ అవ్య, అవతీర్ణః, అవతీర్ణః అవతీర్ణా అవతీర్ణాః అవతీర్ణశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. యుద్ధే అభినివేశః యుద్ధాభినివేశః అపేత యుద్ధాభినివేశః యస్యః అపేత యుద్ధాభినివేశః అపేతయుద్ధాభినివేశశ్చ సా సామ్యశ్చ అపేతయుద్ధాభినివేశసామ్యః సామ్యః సామ్య సామ్యాః

[illegible]

కావేరితి. అఖ ఉద్ధవవాక్యశ్రవణాంతరమి, అపేతో యుక్తే అభివేషః
ఆగ్రహం యస్య సః, కాంత్రోగభర్తృభ్యః. అతపిత వామ్యుః ప్రసన్నః, అతపిత, కావే
రీచ సా దిక్ప తపాః. కాగః ఉత్తరాచారవిత్తన్తః. స్థియః పుత్ర సత్త్వా
నా పుంవభావః. తమపాస్య త్యక్త్వా ఆగస్త్య క్షేమమాగస్త్యం మన్త మభిషేక్తః,
దక్షిణాయనం గత ఇత్తర్థః. ఉచ్ఛాంశు నన్దుర్య ఇర్హితే, ఏతేన హతే శ్రోతః
కార్యవకాదకాల మంత్రస్సంభేదః, స త్వేకాంతతో నివృత్తమితి నూచితమి. హరిః
శ్రీకృష్ణః, హరిప్రసం, ఇంద్రప్రసం, ప్రతీకే ప్రయయా. ఇంద్రోదచ్చ్యుతహో హరి
రితి హాలాయుధః. సమవప్రవిభ్యోక్త ఇత్యత్త సేవదం బేదకాలాధ్యగంతవ్యాః కర్త
సంజ్ఞాహ్యకర్తావా మితి గంతవ్యస్య కర్తవ్యం. ఉపహలంకారః. అప్తిక్రగస్తే ఇంద్రో
సేంద్రవజ్రమిశ్రణాదుపజాతివృత్తం. తా కీర్త్యగ్నౌ—‘హ్యుదింద్రవజ్ర యది తా
జగ గః ఉసేంద్రవజ్ర జతవా స్తతో గా, అంతసోదీరితలక్ష్మభాజః పాదా యదీ
యా ఉపజాతయ స్తా’ ఇతి వృత్తరత్నాకరాక్షర్యా.

అవ. ఇక నీతిని ప్రయోగిస్తూన్నావాము వర్ణించుచు మొదట చిత్రధారణముఁ జేప్పుచున్నాఁడు. —

3. జగత్పితృరసి తం న భాష్యః

స్వప్నం జగత్పూజ్య మయుజ్యతాత్మః,

యతో బృహత్పరణాచంద్రశాసు

తస్మాత్పత్రం బిభ్రాంబభూవే.

9

టీ. అర్కుః=నూయ్యడు, జగత్పూజ్యం=ప్రపంచమునకు (అంతకు) పూజనీయఁడగు, తం=ఆకృష్టుని, (కనుకనే) జగత్పవిత్రైరపి=జగత్తులను పావనముచేయునది యయినను, పాదైః=కాళ్ల (కిరణముల) లో, స్పృష్టం=స్పృశించుటకు, న ఆయుజ్యత=అర్హుఁడు కాలేదు. యతః=ఎందులకుగా, తస్య=ఆకృష్టునికి, బృహత్పార్వణ చంద్రచారు=పెద్దదియు పున్ననునాటి చంద్రుఁడంటోలే సుందరమైనదియునగు, అతప్రతం=గొడుగు, బిభ్రరాంబభూవే=ధరింపఁబడెనో.

తా. ఎంత పవిత్రములయినను సూర్యుడు తన పాదములతో
జగత్సృజ్యుడైన భగవంతుని (కీర్ణముల) స్పృశించుట యుక్తము
మాఘటిక—31

గాదని అట్లుగాకుండ పున్నమనాటి చంద్రునివలె మనోహరమై గొప్పది
యగు గొడుగు శ్రీకృష్ణమార్తికి పట్టుకొనబడియెను.

శ. స.—జగతాం పవిత్రాః జగత్పవిత్రాః తైః జగత్పవిత్రైః, పవిత్రేణ పవిత్రాభ్యాం పవిత్రైః జగత్పవిత్రశబ్దః అ. పు. తృ. బ. అపి అవ్య, తం, తం తా తా తా తచ్చబ్దః ద. పు. ద్వి. ఏ. న అవ్య. పాదేన, పాదేన పాదాభ్యాం పాదైః పాదశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. స్పృష్టం తుమున్నం జగతాం పూజ్యః జగత్పూజ్యః తం జగత్పూజ్యం, జగత్పూజ్యం జగత్పూజ్యౌ జగత్పూజ్యాక్ జగత్పూజ్యశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ఆయాజ్యత ఆయుజ్యతాం ఆయుజ్యంత యుజసమాధావి త్యస్తా దకర్త కాత్కర్తరి భూతే లజి. ఆత్మ. ప్ర. పురు. ఏ. అర్కః, అర్కః అర్కా అర్కాః అర్కశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. యతః అవ్య. పర్వణిభవః పార్వణః పార్వణాచసా చంద్రశ్చ పార్వణచంద్రః పార్వణచంద్ర ఇవ. చారు. పార్వణచంద్ర చారు బృహచ్చ తత్ పార్వణచంద్ర చారుచ బృహత్పార్వణచంద్ర చారు, చారు, చారుణి చారుణి బృహత్పార్వణచంద్ర చారుశబ్దః ఉ. న. ప్ర. ఏ. తస్య, తస్య తయోః తేషాం తచ్చబ్దః ద. పు. మ. ఏ. ఆతపాత్రాయత ఇతి ఆతపత్రం, ఆతపత్రం ఆతపత్రే ఆతపత్రాణి ఆతపత్రశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. విభరాంబభూవే విభరాంబభూవాతే విభరాంబభూవికే డుభృక్ ధారణ పోషణ యోగిత్యస్తాదామంతా దనుప్రయుక్తాత్ భూధాతో సకర్త కాత్కర్తణి భూతే లిటి ఆత్మ. ప్ర. పురు. ఏ.

అథాస్య ప్రస్థానసన్నాహం వర్ణయన్నాదౌ ఛత్రధారణ మాహ.—

జగదితి. అర్కః జగత్పూజ్యం తం నారిం, అతఏవ జగత్పవిత్రైః జగత్పావనై రపి, పాదైః చరణైః, కిరణైశ్చ, స్పృష్టం నాయుజ్యత నార్హత, యుజే నైవాదికా త్కర్తరి లక్. మతః యతః తస్య మరేః, బృహ ద్విపులం, పర్వణి భవః పార్వణః, సచాసా చంద్రశ్చ తద్వ చ్చారు, పూర్ణేందుసుందరమిత్తుపమాలంకారః. ఆతపాత్రాయత ఇత్యాతపత్రం ఛత్రం సుపీతి యోగవిభాగాత్కః. విభరాంబభూవే దధే. భృషాః కర్తణి లిట్. 'భీష్మీభృహవాం—' ఇతి వికల్పదాం ప్రత్యయః ఆతపత్రాంత ర్వితస్య ద్వయైరపి పాదైః స్పృష్టమశక్యత్వా దితి భావః. జగత్పూజ్యశ్చ మరేః పాదేన స్పర్శనిషేధాదితచ ధ్వనిః.

అవ. ఇళ చామరధారణముఁ జెప్పుచున్నాఁడు.—

శ్లో. మృణాలసూత్రామల మంతరేణ

సీత శ్చలచ్ఛామరయో ర్ద్వయం సః

భేజే లభితః పాతుకసిద్ధసింధో

రభూతపూర్వాం శ్రీయమంబురాణేః.

3

టీ. మృజాళనూత్రామలం = తామరతూణిలోని దాళములవలె నిర్మలమును, చలత్ = (వీచుటవలన) కదలుచున్న, చామరయోః ద్వయం అంతరేణ = వింజామరల రెంటికీ నడుముగా, స్థితః = ఉన్న, సః = ఆకృష్టః, అభేతః పాతుక సిద్ధసింధోః = రెండువైపులను పడుచుండు నాకాశగంగ కల, అంబురాణేః = సముద్రునియొక్క, అభూతపూర్వాం = మున్నెన్నఁడునుఁ గలిగియుండని, శ్రీయం = చిక్కఁదనమును, భేజే = పొంచెను.

తా. ఇరుపార్శ్వములయందును చామరతూణులలోని తంతువుల వలె తెల్లని వింజామరలువీచుచుండ, నామధ్యమున వేంచేసియున్న శ్రీకృష్ణమూర్తి యిరుప్రక్కలనుండియు గంగా ప్రవాహంబులు వచ్చి పడుచుండఁగా సముద్రుని కెట్టి యపూర్వశోభ గల్గెనో యట్టి చక్కద నముగలిగి ప్రకాశించెను.

శ. స. — మృజాళస్య. మూత్రం మృజాలనూత్రం మృజాలనూత్రమి వామలం మృజాలనూత్రామలం తత్ మృజాళనూత్రామలం, అమలం అమలే అమ లాని మృజాళనూత్రామలశబ్దః అ. స. ద్వి. ఏ. అంతరేణ అవ్య. స్థితః, స్థితః స్థితా స్థితాః స్థితశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. చలత్, చలత్ చలత్ చలంతి చలచ్ఛబ్దః త. స. ద్వి. ఏ. చామరయోః, చామరస్య చామరయోః చామరాణాం చామరశబ్దః అ. స. ష. ద్వి. ద్వయం, ద్వయం ద్వయే ద్వయాని ద్వయశబ్దః అ. స. ద్వి. ఏ. సః, సః తా తే తచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. భేజే భజాతే భజిరే భజనేవాయా మిత్యస్తాత్స కర్తృకాధాతోః కర్తరి భూతే లిటి ఆత్స. ప్ర. పుష. ఏ. పతతీతి పాతుకా అభితః పాతుకా అభితఃపాతుకా సిద్ధానాం సింధుః సిద్ధసింధుః అభేతఃపాతుకాసిద్ధసింధు ర్యస్యః అభేతఃపాతుకసిద్ధసింధుః తస్య అభేతఃపాతుకసిద్ధసింధోః, సింధోః సింధోః సింధూనాం అభేతఃపాతుకసిద్ధసింధుశబ్దః ఉ. పు. ష. ఏ. పూర్వంభూతా భూత పూర్వా సభూతపూర్వా అభూతపూర్వా తాం అభూతపూర్వాం, అభూతపూర్వాం అభూతపూర్వే అభూతపూర్వాః అభూతపూర్వాశబ్దః అ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. శ్రీయం, శ్రీయం శ్రీయా శ్రీయః శ్రీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. అంబూనాంరాణి, అంబు రాణిః తస్య అంబురాణే, రాణేః రాణ్యోః రాణీనాం అంబురాణిశబ్దః ఇ. పు. ష. ఏ.

అథ చామరధారణ మాహ. —

మృజాళేతి. మృజాళనూత్రామలం చితంతువన్నిర్మలమిక్ష్ణుపమా. చలత్ వీచ నాదితిభావః. చామరయోర్ద్వయ మంతరేణ స్థితః, చామరద్వయస్య మధ్యే స్థితః ఇత్యర్థః.

‘అంతరాంతరే యుక్తే’ ఇతి ద్వివీతీయా. స హరిః అభిః పాతుకాఽభయః పాతిసి, సిద్ధసింధు రాకాశగంగా యస్య స తతోక్తః. ‘పర్యభిభ్యాం చేతి తసిల్పి’త్యయః. ‘సంస్వభయార్థవర్తమానాభ్యామివ్యత’ ఇత్యుభయార్థత్వం. ‘సుప్నుపేతి సమాసః పాతుకేతి. ‘లప పతే’త్యాదినా ఉకఞ్చిత్వయః. తస్మాంబురాశేః సముద్రస్య న భూతా పూర్వం ఆభూతపూర్వా, సుప్నుపేతి సమాసః, తాం శ్రియంభేజే తాదృశీం శ్రియం ప్రాపేత్సర్థః. ఆతపీవ నిదర్శనా. సా చాంబురాశేః సంభావ నామాత్రోక్త్యాభిః పాతుకసిద్ధసింధుసంబంధమాలయా అసంబంధే సంబంధరూపా తిశయోక్త్యా సోష్ణజీవకసంయోగేన సంకీర్తత ఇతి సంక్షేపః.

అవ. ఇక నెనమిదిశ్లోకములలో నీయన యలంకారము వర్ణించుచు కిరీటము చాల్చుటను గుఱించి చెప్పుచున్నాడు.—

శ్లో. చిత్రాభి రన్యపరి మాభిభాజాం భాభి ర్తణీనా మణీయసీభిః,

అనేకధాతుచ్చురితాశ్చ రత్నే గ్రోవర్ధనస్యాకృతి రన్వకారి. ౪

టీ. అన్య = ఈ శ్రీహరియొక్క, ఉపరి = (తల)మీది, మాభిభాజాం = కిరీట మందున్న, మణీనాం = రత్నములయొక్క, అనణీయసీభిః = మిక్కిలి యధికములైన, చిత్రాభిః = నానారంగులుగల, భాభిః = కాంతులచేత, అనేకధాతుచ్చురితాశ్చ రత్నేః = పలువిధముల గైరికాదిధాతువులచే గప్పబడిన మరకతమణుల కిరణములుగల, గోవర్ధనస్య = గోవర్ధన పర్వతమయొక్క, ఆకృతిః = ఆకారము, అన్వకారి = అను కరించబడెను.

తా. ఆ శ్రీకృష్ణమూర్తియొక్క శిరస్సున మణియమకిరీటమలంకరింపఁగనే యందలి చిత్రవిచిత్రము లైనకాంతులు నలుదెసలం గ్రమ్మి మున్నుగోకులపరిత్రాణము కొఱకెత్తి పట్టుకొనఁబడిన పలుదఱుగుల ధాతువులతో మిశ్రితములైన మరకతమణికిరణముల నొప్పుగోవర్ధన పర్వతపుసొంపును నింపుచున్నవి.

శ. స. — చిత్రయా, చిత్రయా చిత్రాభ్యాం చిత్రాభిః చిత్రాశ్చ బ్జ. ఆ. శ్రీ. తృ. బ. అన్య, అన్య ఆనయోః ఏనయోః ఏనాం ఇదంశబ్దః మ. పు. మ. ఏ. ఉపరి అవ్య. మాళిం భజంతీతి మాభిభాజః తేనాం మాభిభాజాం, భాజః భాజోః భాజాం మాభిభాశ్చ బ్జ. జ. పు. మ. బ. భాభిః, భాసా భాభ్యాం భాభిః భాశ్చ బ్జ. స. శ్రీ. తృ. బ. మణీనాం, మణేః మణ్యోః మణీనాం మణిశబ్దః ఇ. పు. మ. బ. అణి వోషభవంతీతి అనణవః అత్యంతం అనణవః అనణీయన్యః తాభిః అనణీయసీభిః, అన

ణీయస్యా అనణీయసీభ్యాం అనణీయసీభిః అనణీయసీభ్యః ఈ. శ్రీ. తృ. బ. అనే
కేచలేధాతవశ్చ అనేకధాతవః అనేకధాతుభిః ఛరితాః అనేకధాతుచ్చరితాః అనేక
ధాతుచ్చరితాశ్చ తే ఆత్తానశ్చ అనేకధాతుచ్చరితాత్తానః అనేకధాతుచ్చరితాత్తానాం
రశ్తయో యస్యః అనేకధాతుచ్చరితాత్తరశ్తః తస్య అనేకధాతుచ్చరితాత్తరశ్తేః,
రశ్తేః రశ్త్యైః రశ్తీనాం అనేకధాతుచ్చరితాత్తరశ్త్యైః ఇ. పు. మ. ఏ. గోవర్ధ
నస్య, గోవర్ధనస్య గోవర్ధనయోః గోవర్ధనానాం గోవర్ధనశ్చబ్దః ఆ. పు. మ. ఏ. ఆకృతిః,
ఆకృతిః ఆకృతీ ఆకృతయః ఆకృతిశ్చబ్దః ఇ. శ్రీ. పు. ఏ. ఆన్వకారి ఆన్వకారిమతాం
అన్వకారిమత అనుపూర్వకదుఃకృప్త కరణ ఇత్యన్వత్యకర్తకాత్కర్తణి భూతేలః
ఆత్త. పు. పు. ఏ.

అథాష్టభి రన్య ప్రపాదనవిధిం వక్ష్యమామహుః మహాధారణ మాహ. —

చిత్రాధీరితి. ఆన్య మాతే రుపరి మార్గోర్ధ్వజేతే, మాతేభాజాం మహాధారణాం
మణీనా మనణీయసీభిః చిత్రాభి రనేకవర్ణాభిః, భాభిః ప్రభాభిః కర్తృభిః, 'స్యః
ప్రభారగుచిస్త్యిడాభభాశ్చపిన్యతిదీప్తయః' ఇత్యుపరః. నాంతపక్షే, 'ఛో భగో
అఘో అపూర్వస్యయో శిత్వనేన రో ర్యకాతే తస్య 'హరినశ్చేషా మి'తి లోపః.
అనేకై ర్ధాతుభిః గైరికాదిభిః, ఛరితానాం రూపితానాం, అత్తనాం మరకత
మణీనాం, రశ్తయో యస్య తస్య, గోవర్ధనస్యాకృతి రన్వకారి ఆమకృతా, తత్సా
దృశ్యమభాత్యర్థః. ఇంద్రధ్వజమహాత్మవకాతే గోపికాసేతపదాన్వీకారా
త్కుపితేంద్రప్రేషితపుష్కలాలవర్తకాదిభిః కృతాలిప్యప్త్యభీత గోకులపరిత్రాణాయ
వర్షభయం నివారయతుం గోవర్ధనాద్రిం భుజేనోద్ధృత్య గాః పరిపాలయ దితి
కథాన పూర్ణోపమేయమ్.

అవ. కుండలధారణమును వర్ణించుచున్నాడు. —

శ్లో. తసోన్యోల్లసణ్ణాంచనకుండలాగ్రప్రత్యక్షగారుత్తతరత్నభాసా,

అనావ బాలోన్యచితనీలకంఠ పింఛాపచూడాకలనామివోరః. ౧

టీ. తస్య=ఆ శ్రీకృష్ణమూర్తియొక్క, ఉరః=వత్సస్థలము, ఉల్లసత్కాంతం
కుండలాగ్రప్రత్యక్షగారుత తరత్నభాసా = మెఱయుచున్న బంగారుకుండలముల
కొనలయందు చెక్కబడిన పురకలములు కాంతిచేత, బాలోన్యచితనీలకంఠ పింఛాప
చూడాకలనాం=చిన్నతనముగం దభ్యాసపడిన నెమలిపురితోఁ (గట్టబడిన) మాలిక
యొక్క కూడికను, అనాపేవ=పాండవో అనుఁట్లున్నది.

తా. శ్రీకృష్ణుడు అలంకరించుకొనిన బంగారు కుండలముల
ముందటిభాగమున చెక్కిన మగకతములుల మెఱయుచున్న కాంతులు

వ్యాపింపగా శ్రీకృష్ణుని వక్షస్థలము చిన్నతనము దలవాటుపడిన నెమలిపింఛపుమాలిక వ్రేలాడ నొప్పుచున్నదో యనునట్లున్నది.

శ. స.—తస్య, తస్య తయోః తేషాం తచ్ఛబ్దః ద. పు. ఘ. ఏ. కాంచనస్య కుండలే, కాంచనకుండలే కాంచనకుండలయోః అగ్రే కాంచనకుండలాగ్రే కాంచనకుండలాగ్రయోః ప్రత్యుష్టాని కాంచనకుండలాగ్ర ప్రత్యుష్టాని గారుత్త తరత్నాని రత్నాని గారుత్త తరత్నాని కాంచనకుండలాగ్ర ప్రత్యుష్టానిచ గారుత్త తరత్నానిచ కాంచనకుండలాగ్ర ప్రత్యుష్ట గారుత్త తరత్నాని కాంచనకుండలాగ్ర ప్రత్యుష్ట గారుత్త తరత్నానాం భాః కాంచనకుండలాగ్ర ప్రత్యుష్టగారుత్త తరత్నభాః ఉల్లసంతీచ సా కాంచనకుండలాగ్ర ప్రత్యుష్టగారుత్త తరత్నభాశ్చ ఉల్లసంతాంచనకుండలాగ్ర ప్రత్యుష్ట గారుత్త తరత్నభాః తయాకాం...భాసా, భాసా భాభ్యాం భాభిః ఉల్లసంతాంచనకుండలాగ్ర ప్రత్యుష్ట గారుత్త తరత్నభాశ్చబ్దః స. స్త్రీ. తృ. ఏ. అవాప అవాపతుః అవాపుః అవపూర్వక ఆప్తవాప్తావిత్తస్సా తస్కర్త కాధాతోః కర్తరి భూతేలిటి పర. ప్ర. పురు. ఏ. బాలస్య భావః బాల్యం బాల్యే ఉచితం బాల్యోచితం నీలః కంఠః యస్యసః నీలకంఠః నీలకంఠస్య పింఛం నీలకంఠపింఛం బాల్యోచితంచ తత్ నీలకంఠపింఛంచ బాల్యోచితనీలకంఠపింఛం బాల్యోచితనీలకంఠపింఛమేవ అవచూడా బాల్యోచితనీలకంఠపింఛావచూడా బాల్యోచితనీలకంఠపింఛావచూడా యాః ఆకలనాబాల్యో...డాకలనా తాం బాల్యోచితనీలకంఠపింఛావచూడాకలనాం, ఆకలనాం ఆకలనే ఆకలనాః బాల్యోచితనీలకంఠపింఛావచూడాకలనాశ్చబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ఇవ అవ్య. ఉరః, ఉరః ఉరసీ ఉరాంసి ఉరశ్చబ్దః స. న. ప్ర. ఏ.

కుండలే చ ధృతే ఇత్యాహ.—

తస్యేతి. తస్య హరేః ఉరః ఉల్లసంత్యా కాంచనకుండలాగ్రయోః ప్రత్యుష్టానాం ఖితితానాం గారుత్త తరత్నానాం మరకతమణీనాం, భాసా దీప్త్యా ఉరసి ప్రసరంత్యేతిభావః. బాల్యంవైశవం, బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ వ్యుత్క్రే ప్రత్యయః తత్రోచిత మభ్యస్తం యస్మిలకంఠపింఛం మయూరబర్హం, 'అభ్యస్తేఽపువితం న్యాయమి' తియాదవః. 'పింఛబర్హే నపుంసక' ఇత్యమరః. తేన నిర్మితావచూడా మాలికా, తస్య కలనా మామోచన మవమోచన మవాపేవేత్యుత్పేక్షా. తదుక్తం.—'యత్రాస్యధర్మ సంబంధా దస్యత్వే నోపవర్ణితం, ప్రకృతంహి భవే తాప్తిజ్ఞా స్తాముత్పేక్షాం ప్రచక్షత్' ఇతి లక్షణాత్.

శ్లో. తమంగదే మందరకూటకోటి వ్యాఘ్రుట్టనో త్రేజనయా మణీనామ్,
ఖమ్బీయసా దీప్తివితానకేన చకాసయామూసతురుల్లసంతీ. ౬

టీ. తం=ఆ శ్రీకృష్ణుని, మంద...నయా-మందర=మందరపర్వతముయొక్క, కూట=శిఖరములయొక్క, కోటి = అగ్రములయొక్క, వ్యాఘ్రపుట=రాపిడినును, ఉత్తేజనయా=సానపట్టుటచేత, బహ్వియసా=అత్యధికమైన, మణీనాం=మాణికృముల యొక్క, దీప్తివితానకేన=కాంతిపుంజముచేత, ఉల్లసంతి=ఉల్లసించుచున్న, అంగదే=భుజకీర్తలు, చకానయామానతుః=కోశంపంచేసినవి.

తా. మున్ను సముద్రమథనకాలమున మందరపర్వత శిఖరాగ్రముల రాపిడియే సానబట్టుగాఁ గాంతి యతీతయించి మెఱయు మాణిక్యంబుల నొప్పొచ్చుభుజకీర్తల ధరించె.

శ. స.—తం, తం తౌ తా తచ్చబ్జః ద. పు. ద్వి. ఏ. అంగదే, అంగదం అంగదే అంగదాని అంగదశబ్దః ఆ. న. ప్ర. ద్వి. మందరస్య కూటాని మందరకూటాని మం...టానాం కోటయః మంద...టకోటయః మం...టీనాం వ్యాఘ్రపుటానా మంద...టివ్యాఘ్రపుటానా మం...ట్టసైవ ఉత్తేజనా మం...ట్టశోత్తేజనాతయా మంద...జనయా, ఉత్తేజనయా ఉత్తేజనాభ్యాం ఉత్తేజనాభిః మందర...త్తేజనాశబ్దః ఆ. స్త్రీ తృ. ఏ. మణీనాం, మణేః మణ్యోః మణీనాం మణిశబ్దః ఇ. పు. మ. బ. అత్యంతం జహు బహ్వియః తేన బహ్వియసా, బహ్వియసా బహ్వియోభ్యాం బహ్వియోభిః బహ్వియ శబ్దః స. న. తృ. ఏ. దీప్తినాం వితానకం దీప్తివితానకం తేన దీప్తివితానకేన, వితానకేన వితానకాభ్యాం వితానకైః వితానకశబ్దః ఆ. న. తృ. ఏ. చకానయా మాన చకానయామానతుః చకానయామానుః చకాస్పదీప్తా” విత్సన్నాన్తిజంతాదను ప్రయుక్తాత్మకర్త కాదనధాతోః కర్తరి భూతే రిటి పద. ప్ర. పురు. ద్వి. ఉల్లసత్, ఉల్లసత్ ఉల్లసంతి ఉల్లసంతి ఉల్లసచ్చబ్జః త. న. ప్ర. ద్వి.

తమితి. తం హరిం, మందరకూటకోటివ్యాఘ్రపుటసం మందరాచలశిఖరాగ్రసంఘర్షణం, సైవ ఉత్తేజనా, కాణోల్లేఖనా, తయా బహ్వియసా బహుళతచేదే, ‘స్త్రియస్థితే’ త్యాదినా బహుళశబ్దస్య ఇయసుని బహ్వదేశః. మణీనాం దీప్తివితానకేన ప్రభాపలతేన, ఉల్లసంతి దీప్యమానే, ‘అచ్ఛీనద్యోర్న మితి ఒకల్పా స్తుమాగమః. అంగదేశేయారే, ‘కేయూరమంగదంతుల్య’ఇత్యమరః. చకానయామానతుఃకోభయాం చక్రతుః, అంగదే ధృతవానిత్యమరః, చకాస్తేర్ల్యంతా ల్లి ట్యాంప్రత్యయే, అస్తే రమప్రయోగః. అత్రాంగదయోః ప్రాభవీయాంగదభేదేదేప్యభేదోక్తిమత్ప్రేర్యతయార్చందరకూటకోట్యసంబంధేదేపి సంబంధోక్త్యా ద్వయారతిశయోక్త్యో స్సంకరః.

శ్లో. నిసర్గరక్తైర్వలయావనన్ధతామ్రాశ్చిరశ్చిచ్ఛురిజైర్నఖాన్త్రైః;

వ్యద్యోతతాద్యాపి సురారిపక్షో విక్షోభజాసృక్స్పిత్తైరివాసౌ. 2

టీ. అసౌ = ఈకృష్ణుడు, నిసర్గరక్తైః = స్వభావముచేతనే యెఱ్ఱనైనవియు, వలయావనధతామ్రాశ్చ...తైః - వలయ = కడియములయందు, అవనధ = చెక్కఁ బడిన, తామ్రాశ్చ = పద్మరాగములులయొక్క, రక్తి = కాంతులచేత, ఛరితైః = పూయఁ బడినవియుఁ గనుకనే, అద్యాపి = నేటివఱకును, సురా...స్మితైవ-సురారి = హిరణ్యకశిపునియొక్క, వక్షః = వక్షస్థలముయొక్క, విక్షోభజ = చీల్చుటచేత జనించిన, అస్పృక్ = రక్తముచేత, స్మృతైవ = తడుపఁబడినవియో అనునట్లున్న, సఖాగ్రైః = గోటికొనలతో, వ్యద్యోతత = ప్రకాశించెను.

తా. స్వతస్సిద్ధముగానే యెఱ్ఱనై చేతి మురుగులయందు చెక్కిన పద్మరాగములు కాంతులుగూడ వైబర్వగా కృష్ణమూర్తి గోటికొనలు హిరణ్యకశిపు వక్షస్థలమును చీల్చినప్పు డంటుకొనిన రక్తము నేటి వఱకు నట్లే యున్నదో యనునట్లు ప్రకాశించుచున్నవి. శ్రీకృష్ణుడు కంకణములను ధరించెనని ఫలితార్థము.

శ. స. — నిసర్గై రక్తాని నిసర్గరక్తాని తైః నిసర్గరక్తైః, రక్తేణ రక్తాభ్యాం రక్తైః నిసర్గరక్తశబ్దః అ. న. తృ. బ. వలయయోః అవనధాః వలయావనధాః తామ్రాశ్చ తే అశ్చానశ్చ తామ్రాశ్చానః వలయావనధాశ్చ తే తామ్రాశ్చానశ్చ వల...శ్చానః వల...శ్చానాం రక్తయః వల...శ్చయః వల...శ్చిభిః ఛరితాని తైః వల...రితైః, ఛరితేన ఛరితాభ్యాం ఛరితైః వల...రితశబ్దః అ. న. తృ. బ. సఖానాం అగ్రాణి సఖాగ్రాణి తైః సఖాగ్రైః, సఖాగ్రైః సఖాగ్రాభ్యాం సఖాగ్రైః సఖాగ్రశబ్దః అ. న. తృ. బ. వ్యద్యోతత వ్యద్యోతేతాం వ్యద్యోతంత విపూర్వకద్యుతదీప్తా విత్యస్తాదర్శకాద్ధాతోః కర్తరి భూతేలజి ఆత్మ. ప్ర. పురు. ఏ. అద్య అవ్య. అపి అవ్య. సురాణాం అరిః సురారిః సురారేః వక్షః సురారివక్షః సు...క్షసః విక్షోభః సు...భః సు...భేణ జాతం సు...భజం సురా...భజంచ తత్ అస్పృక్ సు...స్పృక్ సు...స్పృశా స్మృతాని సురా...తాని తైః సు...స్మృతైః, స్మృతేన స్మృతేతాభ్యాం స్మృతైః సురారివక్షో విక్షోభజాస్పృక్స్మృతశబ్దః అ. న. తృ. బ. ఇవ అవ్య. అసౌ, అసౌ అమూ అమీ అదశ్శబ్దః స. పు. ప్ర. ఏ.

నిసర్గేతి. అసౌ హరిః, నిసర్గరక్తస్వభావలోహితైః, కించ వలయే కటకే, 'కటకం వలయోఽస్త్రియా మిత్యమరః. తయో రవనధానాం ప్రత్యుష్టానాం, తామ్రాశ్చానాం పద్మరాగాణాం, రక్తిభిః, ఛరితైః రూపితైః అతవద్యాపి, సురారహితైః హిరణ్యకశిపోః వక్షసః విక్షోభేణ విదారణేన, జాతా యా అస్పృక్తయా, స్మృతైః సిక్తైః ఉన్మితైరితుశ్చేత్సిహ. స్వాతే ర్ల్యంతాత్మకైః. 'అర్హిస్తా' త్యాదినా పుగాగమః. 'సురాం హస్తయః' సఖాగ్ర ర్వ్యద్యోతత కటకే చ భృతవానిత్యర్థః.

శ్లో. ఉభౌ యది వ్యోమ్ని పృథక్పఠేతా

మాకాశగంగాపయః ప్రవాహౌ,

తేనోపమీయేత తమాలనీల

మాముక్తముక్తాలత మస్య వక్షః.

౮

టీ. తమాలనీలం = తాపింధ్రపుష్పమువలె నల్లనైనట్టియు, ఆ ముక్తముక్తాలతం = ప్రేలాడుచున్న ముత్తాలనరములు గలనైనట్టియు, అస్య = భుక్తిస్థమునైయుక్క, వక్షః = వక్షస్థలము, ఆకాశగంగాపయః = ఆకాశగంగాజలముయొక్క, ఉచా = రెండు, ప్రవాహౌ = ప్రవాహములు, వ్యోమ్ని = ఆకాశమున, పృథక్ = ప్రత్యేకముగా, పఠేతాయది = ప్రవహించియేని, తేనోపమీతో, ఉపమీయేత = పోల్చబడును.

తా. కృష్ణుడు ధరించుకొనిన ముత్తాలహారములు తాపింధ్రపుష్పమువలె నల్లనైన యాయనవక్షస్థలమున ప్రేలాడుచున్నవి. అది ఆకాశమున గంగాప్రవాహములు రెండునై పులు బ్రాటుచుండిన దానితో బోల్చడగి యున్నది. నీరుపమానముగా నున్నది యనభావము.

శ. స. — ఉభౌ ఉభాభ్యాం ఉభయోః అ. పు. ని. ద్వి. ప్ర. ద్వి. యది అవ్య. వ్యోమ్ని, వ్యోమ్ని వ్యోమ్నాః వ్యోమసు వ్యోమశబ్దః స. న. స. ఏ. పృథక్ అవ్య. పఠేత్ పఠేతాం పఠేయః పఠ్యతా విత్యస్తా దక్షర్తకాద్ధాతోః కర్తరి సంభావనాయం లిజే పర. ప్ర. పురు. ద్వి. ఆకాశగంగా ఆకాశగంగా ఆకాశగంగాయాః పయః ఆకాశగంగాపయః తస్య ఆకాశగంగాపయః, పయః పయసోః పయసాం ఆకాశగంగాపయశబ్దః స. న. ఏ. ఏ. ప్రవాహౌ, ప్రవాహాః ప్రవాహౌ ప్రవాహాః ప్రవాహశబ్దః అ. పు. ప్ర. ద్వి. తేన, తేన తాభ్యాం తైః తచ్చబ్దః ద. న. తృ. ఏ. ఉపమీయేత ఉపమీయే యతాం ఉపమీయేత ఉపపూర్వకమాత్ మానే ఇత్యస్తాత్సకర్తకాద్ధాతోః కర్తరి విధ్యాదౌలిప్త ఆత్మ. ప్ర. పురు. ఏ. తమాలమివ నీలం తమాలనీలం, నీలం నీలే నీలాని తమాలనీలశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. ముక్తానాం లతే ముక్తాలతే అముక్తే ముక్తాలతే యస్మిన్ తత్ అముక్తముక్తాలతం, ముక్తాలతం ముక్తాలతే ముక్తాలతాని అముక్తముక్తాలతశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. అస్య, అస్య అనయోః ఏనయోః ఏషాం ఇదంశబ్దః మ. పు. మ. ఏ. వక్షః, వక్షః వక్షసీ వక్షంసి వక్షశబ్దః స. న. ప్ర. ఏ.

ఉభావితీ. తమాలవ న్నీలం, అముక్తే అనంజితే, ముక్తాలతే మాక్షికహారా, యస్మిన్ తత్, అస్య హారే, వక్షః, ఆకాశగంగాయాః పయః, ఉభౌ ప్రవాహౌ, మాఘటిక—32

వ్యోమ్ని పృథక్వ తేతాంయది, ప్రవహీతాంచేత్, సంభావనాయాం లిక్. తేనవ్యోమ్నా. ఉపమీయేతసమీక్రియేత, నాస్యోపమానం కించి త్వక్యామృతభావః. ముక్తా హారం ధృతవానిత్యర్థః. అత్ర వ్యోమ్నః గంగాప్రవాహద్వయాసంబంధేఽపి సంభావనయా సంబంధకథనాదతిశయోక్తిః. తదేతత్, 'పుష్పం ప్రవాళోపహితం యది స్యాది' త్యాద్యుదాహృత్య అలంకారసర్వస్వకారః సృష్టిచకార.

శ్లో. తేనాంభసాం సారమయః పయోధే ర్దధే మణి ర్ద్ధితిదీపితాశః,
అంతర్వన బింబగత స్తదంగే సాక్షా దివాఅత్యుత యత్రలోకః॥

టీ. తేన=ఆకృష్టనిచేత, దీ...శః=దీధితి=కాంతులచేత, దీపిత=ప్రకాశింపఁ జేయఁబడిన, ఆశః=దిక్కులుగల, పయోధే=సముద్ర మయొక్క, అంభసాం=ఉదక ములయొక్క, సారమయః=సారమయమైన, మణిః=(కాస్తుభ) మణి, ధృతః=ధరింపఁ బడెను, యత్ర=దేనియందు, బింబగతః=ప్రతిబింబించిన, లోకః=(బాహ్య) ప్రపంచము, తదంగే=ఆయనశరీరమందు, సాక్షాత్=ప్రత్యక్షముగ, అంతర్వనన్నివ=లోపల నున్న ప్రపంచమో యనునట్లు, అలత్యుత=కనఁబడెను.

తా. సముద్రపుజలమయొక్క సారభూతమై దిగంతములవఱకును వ్యాపించిన కాంతులతో నొప్పుచు అమృతమథనకాలమునఁ బుట్టిన కాస్తుభమాణిక్యమును శ్రీహరి తనవక్షస్థలమున నలంకరించు కొనియె. అందు బాహ్యప్రపంచమంతయు ప్రతిఫలించి యాయన కుక్షిలోని ప్రపంచమెల్ల ప్రత్యక్షముగాఁ గాన్పించుచున్నదో యను నట్లు గన్పట్టె.

శ. స.—తేన, తేన తాభ్యాం తైః తచ్ఛబ్దః ద. పు. తృ. ఏ. అంభసాం, అంభసః అంభసాః అంభసాం అంభశ్చబ్దః స. న. మ. బ. సారస్య వికారః సారమయః, సారమయః సారమయా సారమయాః సారమయశ్చబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. పయాంసి ధీయంతే అస్తి న్నితి పయోధిః తస్య పయోధేః, పయోధేః పయోధ్యోః పయోధీనాం పయోధిశ్చబ్దః ఇ. పు. మ. ఏ. దధే దధాతే దధిరే ధృక్ ధారణ ఇత్యస్తాత్సకర్త కాధ్ధాతోః కర్తణి భూతేలిటి ఆత్త. ప్ర. పురు. ఏ. మణిః, మణిః మణీ మణయః మణి శ్చబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. దీధితిభిః దీపితాః దీధితిదీపితాః దీధితిదీపితాః ఆశాః యేనసః దీధితిదీపితాశః, ఆశః ఆశౌ ఆశాః దీధితిదీపితాశ్చబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. అంతర్వనతీ త్యంతర్వనత్, వనత్ వనంతో వసంతః అంతర్వనచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. బింబగతః త్వింబగతః, గతః గతో గతాః బింబగతశ్చబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. తస్య అంగంతదంగం

తస్మిన్ తదంగే, తదంగే తదంగయోః తదంగేషు తదంగకర్తుః ఆ. న. న. ఏ. సాక్షాత్ అవ్యు. ఇవ అవ్యు. అలక్ష్యత అలక్ష్యేతాం అలక్ష్యంత లక్షదన్యనాంకరయో విత్యస్తా త్సకర్త కాధాతోః కర్తణి భూతే లజ్జ ఆత్మ. ప్ర. పుర. ఏ. యత్ర, త్రలంతమవ్యు. లోకః, లోకః లోకా లోకాః లోకశబ్దః ఆ. ప్ర. ప్ర. ఏ.

తేనేతి. తేన హరిణా, దీధితిభిః దీధితా ఆకా, యేన నః దిగంతవిక్రాంతతేనా ఇత్యర్థః. పయోధే రంభసాం, సారస్య వికాస స్సారమయో మణిః అమృతమృశే సముద్రోత్థః కాస్తుభాఖ్య ఇత్యర్థః. దక్షే ధృతః, ధృధావశే కర్తణి విజ్, యత్ర మణో వింబ గతః ప్రతిదీప్తితో లోకః, వాన్యవ్రమణః, తదంగ తన్యహతేశ్వరీతే, సాక్షా మ్భూతోబహిః ప్రత్యక్షేన లక్ష్యమాంబిత్యర్థః. అంత్యవక్ అంత్యతో లోకఇవాలక్ష్యత, యత్ర మణో ప్రతిదీప్తితో బాహ్యలోకః తదంగ ఏవ వైచల్యా ద్బహిః ప్రతిఫలితః కుక్షీకలోకఇవ అలక్ష్యలేఖ్యత్వేషా.

శ్లో. ముక్తామయం సారసనావలంబి

భాతి స్త దామాన్తరమవ్యు,

అంగుష్ఠనిష్ఠాత మివోష్ఠముచైచ

స్త్రిస్తోతన సంతతధారమంభః.

౧౦

టి. అన్య=ఈకృష్ణనియొక్క, ముక్తామయం=మత్స్యములతో నిండినదియ, సారసనావలంబి = మొలనాలునందు ప్రేలాడుచున్నదియ, అప్రపదీనం=పాదాగ్రముల నంటుచున్నదియనగు, దామ=మత్యాలతోవ, అంగుష్ఠనిష్ఠాతం=బొట్టనప్రేలి చేతవిడువబడినదియ, ఉర్ధ్వం=పైకి ప్రవహించునదియ, ఉచైచ=ఉన్నతమైనదియ నగు, స్త్రిస్తోతనః=ఆకాశగంగయొక్క, సంతతధారం = అచిచ్ఛన్నప్రవాహముగలి, అంభఇవ=ఉదకమనునట్లు, భాతిస్త=ప్రకాశించెను.

తా. శ్రీహరియొక్క మొలత్రాపినందు పాదాగ్రములచాక ప్రేలాడునట్లాక మంచిముత్యాలతోవ యలంకరింపబడియె నది యాయన బొట్టనప్రేలియం దుద్భవించి యూర్ధ్వముఖముగాఁ బొటుచున్న యిచ్చిన్నగంగార వాహమో యనునట్లోష్ఠె.

శ. స.—ముక్తాభిః ప్రకృతం ముక్తామయం, ముక్తామయం ముక్తామయే ముక్తామయాని ముక్తామయకర్తుః ఆ. న. ప్ర. ఏ. సారససే అవలంబితఇతి సారసనావలంబి, అవలంబి అవలంబిన్ అవలంబీని సారసనావలంబిశబ్దః న. న. ప్ర. ఏ. భాతి భాతః భాంతి భాదీప్తా విత్యస్తాదకర్త కాధాతోః కర్తణి భూతేలజ్జ పర. ప్ర.

పురు. ఏ. స్త. అవ్య. దామ, దామ దామిని దామనీ దామాని దామన్మబ్బః న. న.
 ప్ర. ఏ. పాదస్య అగ్రం ప్రపదం ప్రపదపర్యంతం ఆప్రపదం ఆప్రపదం ప్రాప్నోతి
 ఆప్రపదీనం, ఆప్రపదీనం ఆప్రపదీనే ఆప్రపదీనాని ఆప్రపదీనశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ.
 అస్య, అస్య అనయోః ఏనయోః ఏసాం ఇదంశబ్దః మ. పు. ఘ. ఏ. అంగుష్ఠేన
 నిష్ఠ్యాతం అంగుష్ఠనిష్ఠ్యాతం, నిష్ఠ్యాతం నిష్ఠ్యాతే నిష్ఠ్యాతాని అంగుష్ఠనిష్ఠ్యాతశబ్దః
 అ. న. ప్ర. ఏ. ఇవ అవ్య. ఊర్ధ్వం, ఊర్ధ్వం ఊర్ధ్వే ఊర్ధ్వాని ఊర్ధ్వశబ్దః అ. న.
 ప్ర. ఏ. ఉచ్చైః అవ్య. త్రిస్రీస్తోతాని యస్యాస్మా త్రిస్తోతాః తస్యా త్రిస్తో
 తసః, త్రిస్తోతః త్రిస్తోతసో త్రిస్తోతసాం త్రిస్తోతశబ్దః స. స్త్రీ. ఘ. ఏ. సంతతా
 ధారా యస్య తత్ సంతతధారం, ధారం ధారే ధారాణి సంతతధారశబ్దః అ. న.
 ప్ర. ఏ. అంభః, అంభః అంభసీ అంభాని అంభశబ్దః స. న. ప్ర. ఏ.

ముక్తామయమితి. అస్య హరేః, ముక్తామయం ముక్తాప్రచురం తత్ప్రకృతవచ
 నే మయత్. సారసనే కటిన్మాత్రే, అవలంబితఇతి సారసనావలంబి, 'క్లిబే సారస
 నం చాథ పుంస్కట్యాం శృంఖలం త్రిష్యి' త్యమరః. ఆప్రపదం ప్రాప్నోతితి ఆప్రప
 దీనం పాదాగ్రచుంబి, 'ఆప్రపదం ప్రాప్నో తీతి ఖప్రత్యయః. దామ ముక్తాసరః,
 అంగుష్ఠేన నిష్ఠ్యాతం విసృప్తమిత్యర్థః. గౌణార్థత్వా దగ్రమ్యత్వం యథాహ
 దంఢీ—'నిష్ఠ్యాతోద్గీర్ణవాంతాది గౌణవృత్తివ్యపాశ్రయం, అతిసుందర మన్యత్ర
 గ్రామ్యకక్ష్యాం విగాహతో ఇతి. ఊర్ధ్వ మూర్ధ్వప్రవాహ ముచ్చైరున్నతం, త్రిస్తో
 తసో మందాకిన్యాః, సంతతధార మవిచ్ఛిన్నసంపాతమంభఇవ భాతి స్తే త్యుత్పేక్షా.

శ్లో. స ఇంద్రనీలస్థలనీలమూర్తి

రరాజ కర్చూరపిశంగవాసాః,

విస్మత్పరై రంబురుహం రజోభి

ర్యమన్వసు శ్చిత్ర ఇవోదభారః.

౧౧

టీ. ఇంద్రనీల... ర్హి-ఇంద్రనీలస్థల=ఇంద్రనీలమణి ప్రదేశమువలె, నీల=నల్ల
 నైన, మూర్తిః=శరీరముగలవాడును, కర్చూరపిశంగవాసాః=కర్చూర=హరితాశము
 వలె, పిశంగ=పచ్చనైన, వాసాః=వస్త్రముగలవాడునునగు, సః=ఆకృష్టమూర్తి,
 విస్మత్పరైః=ప్రసరించుచున్న, అంబురుహం=పద్మములయొక్క, రజోభిః=పరాగ
 ములచేత, చిత్రః=చిత్రీవర్ణమైన, యమన్వసుః=యమునానదియొక్క, ఉదభార
 ఇవ=జలపూరముంబోలె, రరాజ=ప్రకాశించెను.

తా. ఇంద్రనీలములపోల్చి నల్లనిదేహకాంతుల నొప్పారు గోపాల
 కృష్ణుండు పచ్చని పట్టుపుట్టములు గట్టుకొని తామరపూవులలోని పుష్ప

డులు బర్వుటం జిత్రవర్ణంబైన యమునానది ప్రవాహంబునుంబోలె జెన్నారె.

శ. స. — సః, సః తౌ తే తచ్చబ్ధః ద. పు. ప్ర. ఏ. ఇంద్రసీతానాం స్థలం ఇంద్రసీతస్థలం ఇం...లమివ సీతా ఇ...లసీతా ఇ...లామూర్తిః యస్యః ఇంద్రసీత స్థల సీతమూర్తిః, మూర్తిః మూర్తి మూర్తయః ఇంద్రసీతస్థల సీతమూర్తిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. రరాజరరాజహః రేజహః రరాజః రేజః రాజ్యదీప్తా విత్సన్నాదకర్త కాశ్ఛాతోః కర్తరీధూతేటితి పర. ప్ర. పురు. ఏ. కిర్వాచమివ పిశంకం క...గం-వాసః యస్యః క...గవాసాః, వాసాః వాచసా వాసః కిర్వాచమివగవాసః ప. పు. ప్ర. ఏ. విస్మత్వరేణ, విస్మత్వరేణ విస్మత్వరాభ్యాం విస్మత్వరైః విస్మత్వరశబ్దః ఆ. న. తృ. బ. అంబుని రోహంతితి ఆంబురుహీ తేహం ఆంబురుహం, ఆంబురుహః ఆంబు రుహాః ఆంబురుహం ఆంబురుట్టబ్ధః హ. న. మ. బ. రజనా, రజనా రజోభ్యాం రజోభిః రజశబ్ధః స. న. తృ. బ. యమస్య స్వనా యమస్వనా తస్యాః యమస్వనుః, స్వనుః స్వస్రాః స్వస్రాణాం యమస్వశబ్దః ఋ. త్రి. ష. ఏ. చిత్రః, చిత్రః చిత్ర చిత్రాః చిత్రశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. ఏ. ఇవ అశ్య. ఉదకస్య భారః ఉదభారః, ఉదభారః ఉదభారా ఉదభారాః ఉదభారశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. ఏ.

స ఇతి. ఇంద్రసీతస్థలమివ సీతమూర్తిః శ్యామాంగః, సంహితాయాం 'హీ రీ'తి రేఫలోపే. 'ధ్ర'లోపేపూర్వస్యదీప్తో-ఇతి దీర్ఘః. కర్వాచరం హరితాశమివ పిశం గం వాసో యస్యః, పీతాంబరఇత్వర్థః, 'హరితాశం తు కర్వాచర మి'తి వై జయంతీ. స హరిః విస్మత్వరైః విస్మత్వరైః, 'ఇజ్జజ్జిస ద్దిభ్య' ఇతి కర్వరవ్. అంబురుహం అంబురూ నాం, రుహేః క్త్వత్. రజోభిః పరాగైః, చిత్ర. చిత్రశబ్దః, యమస్వను. యమునాయాః ఉదకస్య భారః పూ. ఉదభారః స ఇవ, రరాజ భాసే, 'మంథోదనే' త్యాదినా వికల్పా దుదకకల్పస్య ఉదాదేశః.

శ్లో. ప్రసాధితస్యాస్య మధుస్పిహోదభూ

దన్వైవ లక్ష్మ రితి యుక్త మేతత్,

వపుష్యశేః లఖిలలోకకాంతా

సానన్యకాంతా హ్యస్థితరా తు.

౧౨

టీ. ప్రసాధితస్య=అలంకరింపబడిన, అస్య=ఈ, మధుద్విషః=కృష్ణమూర్తికి, అన్వైవ=సాటిలేని (వేటొక్కతెయగు), లక్ష్మీః=కాంతి (లక్ష్మీదేవి), అభూత్= అయ్యెను. ఇతి=ఇట్లు, ఏతత్=ఇది, యుక్తం=యుక్తమైనది, హి=ఏలయన, సా=

ఆ యలంకారమువల్ల గలిగిన లక్ష్మి, అశేషే=సమస్తమైన, వపుషి=శరీరమందును, వసతి=ఉన్నది, అఖిలలోక=సమస్తలోకమునకును, కాంతాచ=ప్రియమైనదియును, ఇతరాతు = నిత్యలక్ష్మి, అనన్యకాంతా=అన్యలకు ప్రియురాలుగానిదై (అయనకు మాత్రమే కాంతయై), ఉరసి=వక్షస్థలమందు మాత్రమే నివసించియున్నది.

తా. వైశిష్ట్యవలన యలంకరింపునలన శ్రీకృష్ణునికొక యపూర్వమైన లక్ష్మి (చక్కదనము) యావిర్భవించినది. ఆయ్యది సర్వాంగములయందును నుండి యెల్లలోకులకుం గాంత (మనోహరము)యై యొప్పారుచుండె. నింతకుముందును నిత్యముగానుండు లక్ష్మిమాత్రము వక్షస్థలమునందే నివసించియుండి అన్యకాంత (పరభార్య) గాక యాయనకు మాత్రమే ప్రియురాలుగా నొప్పుచున్నది. ఈయలంకరింపునలన మిక్కిలి యెక్కువ చక్కదనము వచ్చినదియని తాత్పర్యము.

శ. స.—ప్రసాధితస్య, ప్రసాధితస్య ప్రసాధితయోః ప్రసాధితానాం ప్రసాధితశబ్దః ఆ. పు. ష. ఏ. అన్య, అన్య అనయోః ఏనయోః ఏషాం ఇదంశబ్దః మ. పు. ష. ఏ. మధుం ద్వేష్టితి మధుద్విత్ తస్య మధుద్విషః, మధుద్విషః మధుద్విషాః మధుద్విషాం మధుద్విట్పబ్దః ష. పు. ష. ఏ. అభూత్ అభూతాం అభూవత్ భూస త్రాయ మి త్యస్తాదకర్త కాధాతోః కర్తరిభూతే లుభి. పర. ప్ర. పురు. ఏ. అన్య, అన్య అన్యే అన్యాః అన్యాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. ఏవ అన్య. లక్ష్మిః, లక్ష్మిః లక్ష్మ్యై లక్ష్మ్యై, లక్ష్మీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. ఇతి అన్య. యుక్తం, యుక్తం యుక్తే యుక్తాని యుక్తశబ్దః ఆ. న. ప్ర. ఏ. ఏతత్, ఏతత్ ఏతే ఏతాని ఏతచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. వపుషి, వపుషి వపుహః వపుష్టు వపుశ్శబ్దః ష. న. స. ఏ. అశేషే, అశేషే అశేషయోః అశేషేషు అశేషశబ్దః ఆ. న. స. ఏ. అఖిలశ్చాసా లోకశ్చ అఖిలలోకః అఖిలలోకస్య కాంతా అఖిలలోకకాంతా, కాంతా కాంతే కాంతాః అఖిలలోకకాంతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. సా. సా తే తాః తచ్ఛబ్దః ద. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. అన్యస్య కాంతా అన్యకాంతా అన్యకాంతా స భవతీత్యనన్యకాంతా, కాంతా కాంతే కాంతాః అన్యకాంతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. హి. అన్య. ఉరసి, ఉరసి ఉరసోః ఉరస్సు ఉరశ్శబ్దః స. న. స. ఏ. ఇతరా, ఇతరా ఇతరే ఇతరాః ఇతరాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. తు. అన్య.

ప్రసాధితస్యేతి. ప్రసాధితస్య అలంకృతస్య, అన్య మధుద్విషో హరేః, అన్యై విభిన్నానాం, అన్యై విభిన్నానాం వి'లి వైజయంతీ. అక్షిః శోభా

పద్మాన, 'శోభాసంపత్తిపద్మాను లక్ష్మీ క్షీరమి కథ్యత' ఇతి విశ్వం. అధూదిత్యేత ద్యుక్తం, కుతఃపి యస్తాత్, సా ప్ర సాధనరూపాలక్ష్మీః, ఆశేషే వపుషి వసతీతి శేషః, కించ అభిలలోకస్య కాంతా స్త్రీయాన, ఇతరా నిత్యాకు, అన్యస్య కాంతా స్త్రీయా న భవతీత్యనన్యకాంతా, కింతు తద్వైతేత్యర్థః. ఉరసి, ఉరస్యేవ వసతీత్యర్థః. అత్ర హలేః ప్రసాధనా వసాధారణి శోభా సంజాలేతి పాదసూక్ష్మో వాక్యార్థః. అత్ర లక్ష్మీశబ్దేన శ్లేషమహీమ్నా వాచ్యాయాః శోభాయాః ప్రతీయమానయా శ్లే వ్యాసహాభేదాధ్యవసాయాదీయ మశ్యేవ లక్ష్మీతి త్యభేదే భేదయావాతికమోక్తిః.

ఆప. ఇక నియర్థమునే మఱియొక ప్రకారముగాఁ జెప్పచున్నాఁడు. —

శ్లో. కవాటవి స్తీర్ణమనోరమోరస్థస్థిత శ్రీలలనశ్చ తస్య,

అనందితాశేషజనా బభూవ సర్వాంగసంగివ్యవదైవ లక్ష్మీః. ౧౩

టీక. కవా...నన్య-కవాట=తలుపువలె, విస్తీర్ణ=విశాలమైన, మనోరమ=సుందర మైన, ఉరస్థస్థల=వక్షస్థలముందు, స్థిత=ఉన్న, శ్రీ=లక్ష్మీయను, లలనన్య=కాంతకల, తస్య=ఆ కృష్ణమూర్తికి, అనందితాశేషజనా-అనందిత=సంతోషింపఁబడిన, ఆశేష జనా=ఎల్లజనముం గలిగినట్టియు, సర్వాంగసంగినీ=కరవలయు దంతలను సంబంధించి నట్టిదియు, (గనుకనే) అపరైవ=అసాధారణమైన (క్రిడేవిగాక మఱియొక), లక్ష్మీ= శోభ (లక్ష్మీదేవి), బభూవ=అయ్యెను.

తా. విశాలమై సుందరమైన వక్షస్థలమునందు లక్ష్మీదేవినీ కూర్చుండఁ బెట్టుకొనిన యాకృష్ణమూర్తికిఁ జైనజెప్పినయలంకారము లచే నెల్ల లోకములకుం జూడనింపై సర్వాంగములయందును బొల్పి రుచున్న యసాధారణ లక్ష్మీ (ఎక్కువచక్కదనము) యుంకురించెను.

శ. ౧. — కవాటమివ విస్తీర్ణం కవాటవిస్తీర్ణం ఉరసః స్థలం ఉరస్థస్థలం మనోర మంచ తత్ ఉరస్థస్థలంచ మనోరమోరస్థస్థలం కవాటవిస్తీర్ణంచ తత్ మనోరమోరస్థ స్థలంచ కవా...స్థలం క...తే స్థితాక...లస్థితా శ్రీరిలిలనా శ్రీలలనా కవా...స్థితా శ్రీలలనా యన్యసః కవాట...లనః తస్య కవా...లనస్య, లలనస్య లలనయోః లలనా నాం కవాటవిస్తీర్ణ మనోరమోరస్థస్థలస్థిత శ్రీలలనశబ్దః ఆ. పు. మ. ఏ. తస్య, తస్య తయోః తేషాం తచ్చబ్దః ద. పు. ష. ఏ. ఆశేషశ్చాసౌ జనశ్చ ఆశేషజనః అనందితః ఆశేషజనః సుయాసౌ అనందితాశేషజనా, జనా జనే జనాః అనందితాశేషజనా శబ్దః ఆ. శ్రీ. ప్ర. ఏ. బభూవ బభూవతుః బభూవుః భూశత్రాయా మిత్యస్తా దకర్త కాధాలోః కర్తరి భూతేలిటి పర. ప్ర. పురు. ఏ. సర్వంచతత్ అంగంచ సర్వాంగం సర్వాంగే సద్గతీతి సర్వాంగసంగినీ, సంగినీ సంగివ్యా సంగివ్యః సర్వాంగసంగినీశబ్దా

ఈ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. అపరా, అపరా అపరే అపరాః అపరాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. ఏవ అవ్య. లక్ష్మీ, లక్ష్మీ లక్ష్మ్యే లక్ష్మ్యః లక్ష్మీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ.

ఆ తైన మే వార్ధం భంగ్యంతరే జాహ.—

కవాటేతి. కవాటవ ద్విస్తీర్ణే, మనోర మేసుందరేచ, ఉరస్సలే శ్చితాశ్చ రితి లలనా కాంతా, యస్య తస్య తస్మాత్ క్తస్య హరేః, ఆనందితా శేషజనాసర్వాంగసంగీనీ, అతఏవ అపరైవ సాధారణ్యేవ శ్రీదేవ్యాః అన్యైవ చ లక్ష్మీ, శోభా రమాచ బ భూవ, స ఏవాలంకారః. ప్రాయేణైకార్థక మ ప్యనేకం స్తోకం ఉక్తివిశేషలోభాత్ లిఖంతి కవయః, యథా నైషధే ఆదావేవ నిషీయేత్వాదిస్తోకద్వయం తిథా స్వతః తేజ ఇత్యాదిస్తోకద్వయం చేత్వాది ద్రవ్యవ్యమ్.

అవ. ఇంక దేవిసమేతముగనే యాతని ప్రయాణమని నూచించుచుండె యలంకరింపునకుఁ బ్రయోజనమును జెప్పుచున్నాఁడు.—

స్తో. దైత్యాధిపప్రాణముషాం నఖానా

మువేయుషాం భూషణతాం ఊతేన,

ప్రకాశకార్కశ్యగుణౌ దధానా

స్తనౌ తరుణ్యః పరివప్రేరేనమ్.

౧౮

టీ. భూషణతాం=అలంకారశ్యమును, ఉపేయుషాం=పొందిన, దై...షాం= దైత్యాధిప=హిరణ్యకశిపుయొక్క, ప్రాణముషాం=ప్రాణములనపహరించిన(పోగొట్టిన), నఖానాం=గోళ్లయొక్క, ఊతేన=గీటుడుచేత, ప్రకాశ...ణౌ - ప్రకాశ=స్ఫుట పడిన, కార్కశ్య=కాఠిన్యమును, గుణౌ=గుణముగలిగిన, స్తనౌ=కుచములను, దధానాః =ధరించుచున్న, తరుణ్యః=జవరాండు, వీనం=ఈకృష్ణుని, పరివప్రేః=చుట్టువార కానిది.

తా. నరసింహావతారమునందు పొట్టచీల్చి హిరణ్యకశిపుని ప్రాణములు దీసినవియు నిప్పుడాయుధములుగఁ గాక భూషణముగా నున్నవి యునగు తన గోటిగిల్లుల నోర్చుటచే వ్యక్తపఱచుచున్న కాఠిన్యముగల స్తనములుగలిగిన జవరాండు కృష్ణునిచుట్టుకొని వెంట బయలు వెడలిరి.

శ. స.—దైత్యానాం అధిపః దైత్యాధిపః దై...పస్య ప్రాణాః దై...పప్రాణాః దై...జాన్ ముష్ణంతీతి దైత్యా...ణముషః తేషాం దై...షాం, ముషః ముషోః ముషాం దైత్యాధిపప్రాణముట్టుబ్బు. మ. పు. మ. బ. నఖానాం, నఖస్య నఖయోః నఖానాం నఖశబ్దః ఆ. పు. మ. బ. ఉపేయుషాం, ఉపేయుషః ఉపేయుషోః ఉపే

యుషం ఉపేయవచ్చుటః స. పు. మ. బ. భూమణస్య భావః భూమణతా తాం భూమణ
తాం, భూమణతాం భూమణతే భూమణతాః భూమణతాశ్చః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. క్షతే
స, క్షతేన క్షతాభ్యాం క్షతైః క్షతశ్చః ఆ. స. తృ. ఏ. కార్కశ్యమేవ గుణః కార్క
శ్యగుణః ప్రకాశః కార్కశ్యగుణః యయోష్టా ప్రకాశకార్కశ్యగుణౌ, గుణః గుణౌ
గుణాః ప్రకాశకార్కశ్యగుణశ్చః ఆ. పు. ప్ర. ద్వి. దధానాః, దధానా దధానే
దధానాః దధానాశ్చః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. బ. ద్దనం, ద్దనం ద్దనా ద్దనాన్ ద్దనశ్చః
ఆ. పు. ద్వి. ద్వి. తరుణ్యః, తరుణీ తరుణ్యౌ తరుణ్యః తరుణీశ్చః ఈ. స్త్రీ. ప్ర. బ.
పరివార పరివప్రతుః పరివప్రః పరిపూర్వక వృజ్జవరణ ఇత్యస్తాత్సకర్త కాన్ధాతోః
కర్తరి భూతే లిటి పర. ప్ర. పురు. బ. ఏనం, ఏనం ఏనా ఏనాన్ ఇదంశ్చః మ. పు.
ద్వి. ఏ.

అథ దేవీసహచరవైవిధ్యాన్య యత్రేతి నూచయన్ ప్రసాధనవిధేః ఫల
మాహ.—

వైత్యాధిపతేతి. భూమణతా ముపేయుషం, న తు ప్రచారతా మితి భావః.
వైత్యాధిపస్య హిరణ్యకశిపోః, ప్రాణముషం ప్రాణావహణిణాం, వజ్రదశి కళోరా
ణామిత్యర్థః. సఖానాం క్షతేన ప్రణేన, ప్రకాశో వ్యక్తః, కార్కశ్యమేవ గుణో
యయోష్టా ద్దనః; ద్దనా నిత్యర్థః. జాతా వేకవచనే ప్రాప్తే భూయసా ద్దనాదిభు
జాతే ద్విత్వావేశితత్వాత్ ద్వివచనం యథాహ వాచుః—‘ద్దనాదీనాం ద్విత్వ
విశిష్టా జాతిః ప్రాయే శేతి దధానా ద్దరుణ్యో యువతయః, ‘వయసి ప్రథమ’ ఇతి
జీవ్. ఏనం హరిం పరివప్రః, అత్ర హరిసఖానాం సరళునినైః శ్చేదేనైః పృథేదోక్త్యా
ద్దనయోశ్చ తాదృక్కాఠిన్యాసంబంధేనైః తత్సంబంధోక్త్యా చాతిశయోక్తిః. త
యోశ్చ సాపేక్షత్వా త్సంకరః.

శ్లో. ఆకర్షతే వోర్ధ్వ మతిక్రశీయా

నన్యున్నతత్వా త్కుచమండలేన,

సనామ మధోన్యైతిగురుత్వభాజా

నితాంతమాక్రాంత ఇవాంగనానామ్.

౧౫

టీ. అత్యున్నతత్వాత్ = మిక్కిలి యున్నతమగుటవలన, ఉర్ధ్వం = మీదికి, ఆక
ర్ష తేవ = లేచునెత్తుచున్నట్లున్న, అతిగురుత్వభాజా = మిక్కిలి వృద్ధియగుటము (మిక్కిలి
బరువగుటము) పొందిన, అంగనానాం = స్త్రీలయొక్క, కుచమండలేన = ద్దనమండలము
చేత, అతిక్రశీయాన్ = మిక్కిలినూత్నమయిన (మిగులచిక్కిన), మధ్యః = సదుము,
నితాంతం = మిక్కిలి, ఆక్రాంతఇవ = పీడింపబడినదియింటోలె, సనామ = వంగెను
(నమస్కరించెను).

మాఘటిక—33

తా. మిక్కిలి యభివృద్ధిగలవాడై యున్నటుండగు విజిగీషుని రాయిడులచేత స్రుక్కి బక్కచిక్కి యున్నవాడు నమ్మడగువిధమున, మిక్కిలి బగువై యున్నతములగుటంబట్టి యెక్కలాగుచున్నవియో యనునట్లున్న పాలిండ్లచే బీడింపబడినదియో యనునట్లు సూక్ష్మమైన నడుము నప్రమగుచున్నది. ఎత్తైన పెద్దపెద్ద స్తనములును నన్ననినడుము నుంగలవారని తాత్పర్యము.

శ. స.—ఆకర్షతా, ఆకర్షతా ఆకర్షదాభ్యం ఆకర్షద్భిః ఆకర్షచ్ఛబ్దః త. న. తృ. ఏ. ఇవ అవ్య. ఊర్ధ్వం, ఊర్ధ్వం ఊర్ధ్వా ఊర్ధ్వాక్ ఊర్ధ్వశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ఆత్యంతంకృశః క్రశీయాక్ ఆత్యంతం క్రశీయాక్ అతిక్రశీయాక్, అతిక్రశీయాక్ అతిక్రశీయాంసా అతిక్రశీయాంసః అతిక్రశీయశ్శబ్దః స. పు. ప్ర. ఏ. ఆత్యంతం ఉన్నతః అత్యున్నతః అత్యున్నతస్య భావః అత్యున్నతత్వం తస్మాత్ అత్యున్నతత్వాత్, అత్యున్నతత్వాత్ అత్యున్నతత్వాభ్యాం అత్యున్నతత్వేభ్యః అత్యున్నతత్వశబ్దః అ. న. ప. ఏ. కుచానాం మండలం కుచమండలం తేన కుచమండలేన, మండలేన మండలాభ్యాం మండలైః కుచమండలశబ్దః అ. న. తృ. ఏ. ననామ సేమ తుః సేముః ఇమప్రహ్వత్వేశబ్దే ఇత్యస్తాదకర్తృకాధాతోః కర్తరి లిటి పర. ప్ర. పు. ఏ. మధ్యః, మధ్యః మధ్యా మధ్యాః మధ్యశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. గురోర్భావః గురుత్వం అత్యంతం గురుత్వం అతిగురుత్వం అతిగురుత్వం భజతీతి అతిగురుత్వభాక్ తేన అతిగురుత్వభాజా, భాజా భాగాభ్యం భాగ్భిః అతిగురుత్వభాక్శబ్దః జ. న. తృ. ఏ. నితాంతం అవ్య. ఆక్రాంతః, ఆక్రాంతః ఆక్రాంతౌ ఆక్రాంతాః ఆక్రాంతశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. ఇవ అవ్య. అంగనాయాః అంగనయోః అంగనానాం అంగనాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. య. బ.

ఆకర్షతేతి. అత్యున్నతత్వాద్ధేతోః ఊర్ధ్వ మాకర్షతేన సమంతం మధ్యము న్నయతీవ స్థితేనేత్యుత్ప్రేక్షా, అతిగురుత్వమతి ప్రవృద్ధత్వమతిభరత్వం చ, భజతీతి తద్భాక్, భజోఽఙి. తేన అంగనానాం కుచమండలేన, అతిక్రశీయా సత్యంతకృశ తరః, తసీయాక్ షీణశ్చ, 'రబుతో హలాదే ర్లఘూ రి'తి రేఫాదేశః. మధ్యో నితాంత మాక్రాంతః పీడితఇవ, ననామ సతః ప్రణతశ్చ, అత్ర కుచమండలవిశేషణ సామ్యాదవివిజిగీషు రాజప్రతీతే స్సమాసోక్తిః, తయోచ వాచ్యయోః ప్రతీయమానా భేదేన ఆక్రమణక్రియా కర్తృకర్తృభావం సంభావయంత్యామప్రాణితేయం నమన క్రియకమణహేతుకత్వోత్ప్రేక్షే త్యనయో స్సంకరః. ఉత్ప్రేక్షయోస్తు పైరపేక్ష్యా ర్శనీతి వివేకః.

శ్లో. యాం యాం ప్రియః ప్రైక్షత కాతరాక్షీ
సా సా హ్రీయా నమ్రముఖీ బభూవ,
నిశ్శృంక మన్యా స్సమ మాహితేర్వా
స్తత్రాంతరే జఘ్నురముం కటాక్షైః.

౧౬

టి. ప్రియః = వల్లభుడైన కృష్ణుడు, యాం యాం = ఏమేమీ, ప్రైక్షత = చూచెనో, సా సా = ఆయా, హ్రీయా = భయపడు (చెలించు) చున్న కన్నులుగల దియై, హ్రీయా = నిర్బలత, నమ్రముఖీ = మంచినముఖముగలదిగా, బభూవ = ఆయ్యెను. అన్యాః = ఇతర (అట్లుచూడబడని) స్త్రీలు, అహితేర్వాః = జేయబడిన మనూష్యుల వారై, తత్రాంతరే = ఆ (చూచేడు) సమయమున, నిశ్శృంకం = నిర్బంధముగా, సమం = ఒక్కమాటు, కటాక్షైః = కడకన్నులచేత, ఆముం = ఈ కృష్ణుని, జఘ్నుః = కొట్టిరి.

తా. ఆ స్త్రీలలోఁగొఱ్ఱుఁ డెవ్వరెన్నొనకం దలంచి చూచెనో వాళ్లు సాధ్యమంబుకన్నుల మెఱుఁపట్లు గొలుపలజ్జించి ముఖముల నించు కంతఁచిరి. తక్కుంగలజనరాం వ్రుషియొప్పుక తమ్ముంజూడఁడయ్యెనని యాతఁణంబ యొక్కమాటు నిశ్శృంకంబుగా నాతఁడైచీ ప్రకటాక్షం బులం జొనిపిరి.

శ. స. — యాం, యాం యే యాః యచ్చబ్జః ద. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ప్రియః, ప్రియః, ప్రియా ప్రియాః ప్రియశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. ప్రైక్షత ప్రైక్షతాం ప్రైక్షంత ప్రహర్షక ఈక్షదర్శన ఇత్యస్తాత్సకర్త కాత్కర్తరి భూతేలితి అత్త. ప్ర. పురు. ఏ. కాతరే అక్షిణీ యస్యాస్యా కాతరాక్షీ, అక్షి అత్యై అవ్యః కాతరాక్షీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. సా, సా రే తాః రచ్చబ్జః ఓ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. హ్రీయా, హ్రీయా హ్రీభ్యాం హ్రీభిః హ్రీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. తృ. ఏ. నమ్రం ముఖం యస్యాస్యానమ్రముఖీ, ముఖీ ముఖ్యో ముఖ్యః నమ్రముఖీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. బభూవ బభూవః బభూవుః భూవత్తయామిత్యుదాకర్త కాధాలోః కర్తరి భూతేలితి పర. ప్ర. పురు. ఏ. నిర్దతా శంకా యస్మిన్ కర్తృణి తద్యథాతథానిశ్శృంకం క్రియావిశేషణ మవ్య. అన్యాః, అన్యా అన్యై అన్యాః అన్యాశబ్దః అ. స్త్రీ. ప్ర. బ. సమం అవ్య. అహితా ఈర్ష్యా యాభిస్తాః అహితేర్వాః, ఈర్ష్యా ఈర్ష్యై ఈర్ష్యాః అహితేర్వా శబ్దః అ. స్త్రీ. ప్ర. బ. తత్ర అవ్య. అంతరే, అంతరే అంతరయోః అంతరేషు అంత రశబ్దః అ. న. స. ఏ. జఘ్నాన జఘ్నుః జఘ్నుః హనహింసాగర్హిణ్యస్తా త్సకర్త కాత్కర్తరిభూతేలితి పర. ప్ర. పురు. బ. ఆముం, ఆముం అమా అమాన్

శృంగార స. పు. ద్వి. ఏ. కటాక్షైః, కటాక్షేణ కటాక్షభ్యాం కటాక్షైః కటాక్షశబ్దః
అ. పు. త్ప. బ.

యాంయామితి. ప్రియో హరిః, యాం యాం అంగనాం, 'నిత్యవీప్సయో
రితి వీప్సయాం ద్విర్భావః. ఏకపదం చైతత్. ప్రేక్షత, సా సా పూర్వవద్ద్విర్భా
వః. కాతరాక్షీ సాధ్వసా చృకితలోచనా సతీ, హియా సప్రముఖీ బభూవ, ఏతేన
కార్యద్వారా లజ్జాసాధ్వసభావోదయ ఉక్తః. అన్యాసామిర్వాభావోదయ మా
హ—అన్యః అప్రేక్షితాంగనాః, ఆహితేర్వాః కృతాక్షమాస్సత్యః, 'పరోత్క
ర్నాక్షమేర్వా స్యా దితి లక్షణాత్. త త్రాంతరే తస్మిన్నిరీక్షణావసరే, 'క్లిష్టే
ఽస్తరంచావకాశే తాదర్శ్యేఽవసరేఽవధావీతి వైజయంతి. నిశ్శంకం తదనిరీక్షణా
దేవ విస్రంభం. సమం యుగప త్కటాక్షైః, అమం హరిం, జఘ్నుః, ప్రజహ్నుః,
సరోష మద్రాక్షురిత్యర్థః.

అవ. ఇంక నీయన కస్త్ర సాన్నిధ్యమును జెప్పచున్నాడు.—

శ్లో. తస్మాత్తనీసునసమానభాసో

భ్రామ్యన్త యూఖావళిమండలేన,

చక్రేణ రేజే యమునాజలౌఘః

స్ఫురన్త హావర్త ఇవైకబాహుః.

౧౭

టీ. అత...స...అతనీసున=నల్ల యగిసిపూవులతో, సమాన=సరియగు, భాసః=
కాంతిగల, తస్య=ఆకృష్టమూర్తియొక్క, ఏకబాహుః=ఒకభుజము, భ్రామ్య...లేన-
భ్రామ్యత్=చుట్టును ఆవరించుచున్న, మయూఖావళి=కిరణమాలికలయొక్క, మండ
లేన సమాహముగల, చక్రేణ = సుదర్శనముచేత, స్ఫురన్త హావర్తః - స్ఫురత్ =
ప్రకాశించుచున్న, మహావర్తః=పెద్దసుడికటిగిన, యమునాజలౌఘః=యమునానది
ప్రవాహముంబోలె, రేజే=ప్రకాశించెను.

తా. నల్లని యగిసిపూవులుంబోలె నిగనిగలాడు మోచాయనో
ప్సకృష్టః డొకబాహువున చుట్టును మిలమిలమని మెరియు మెరియ
గులతోఁగూడిన చక్రాయుధమును ధరియించె. ఆబాహువు సుడిదిరుగు
చున్న యమునానదిప్రవాహమట్లు ప్రకాశించెను.

శ. స.—తస్య, తస్య తయోః తేషాం తచ్ఛబ్దః ద. పు. మ. ఏ. అతస్యాః
నూనం అతనీసునం అ...నేన సమానా అతనీసునసమానా అ...నా భాః యస్య
అ...భాః తస్య అ...భాసః, భాసః భాసోః భాసామ్ అతనీసునసమాన
భాసామ్ స. పు. మ. ఏ. మయూఖానాం ఆవళయః మయూఖావళయః మయూఖా

వశీనాం మండలం మయాభావశీమండలం భ్రామ్య... మయా... లం యస్య తే
 భ్రామ్య... లం తేన భ్రా... లేన, మండలేన మండలాభ్యాం విండలైః భ్రామ్యన్నయాభా
 వశీ మండలశబ్దః అ. న. తృ. ఏ. చక్రేన, చక్రేన చక్రభ్యాం చక్రైః చక్రశబ్దః అ. న.
 తృ. ఏ. రేజే రేజాతే రేజరే రాజ్యదీప్తా విత్యస్తాదకర్తకాఢ్యాతోః కర్తరీభూతే రేజి
 ఆత్మ. ప్ర. పురు. ఏ. యమునాయాః జలం యమునాజలం యమునాజలస్య ఓఘః
 యమునా జలఓఘః, ఓఘః ఓఘా ఓఘాః యమునాజలఓఘశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.
 మహంశ్చ సావానర్తశ్చ మహానర్తః స్ఫురన్ మహానర్తః స్ఫురన్ సః స్ఫురన్ మహానర్తః,
 ఆనర్తః ఆనర్తా ఆనర్తాః స్ఫురన్ మహానర్తశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. ఇవ ఆస్య. ఏకశ్చానా
 బాహుశ్చ ఏకబాహుః, బాహుః బాహూ బాహుః ఏకబాహుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ.

అథాస్య పంచభేః దివ్యాస్త్రసన్నిధాన మాహ. —

తస్యేతి. అతస్మీనూ సేన త్సుమానుసుమేన, సమానభాసః కుల్యకాంతే, స్పిగ్ధ
 శ్వామ్యస్యేత్యర్థః 'అతస్మీన్యానుమానుమే' త్యమరః. తస్య హతే కేకబాహుః, భ్రామ్య
 దావర్తమానం మయాభావశీనాం మండలం చక్రవాళం యస్య తేన, చక్రేన మదర్ప
 సేన, స్ఫురన్ మహానావతో భ్రమో యస్యసః, 'స్వాదావతోఽంభసాం భ్రమ' ఇత్య
 మరః, యమునాజలానామోఘః పూర్వం రేజే చక్రం దధావిత్యర్థః.

శ్లో. విరోధినాం విగ్రహభేదదత్తౌ

మూర్తేవ శక్తిః క్వచిదస్థలస్త్రి,

నిత్యం హరేస్సన్నిహితౌ నికామం

కౌమోదకీ మోదయతీస్త చేతః.

౧౮

టీ. విరోధినాం = శత్రువులయొక్క, విగ్రహభేద = శరీరములపగులగొట్టుట
 యందు, దత్తౌ = సమర్థమైనదియు, క్వచిత్ = ఎక్కడను, అస్థలంతీ = చరించనిదియు,
 నిత్యం = ఎల్లప్పుడును, సన్నిహితౌ = సంకరయుండునదియు (కనుకనే), మూర్తా =
 మూర్తిమత్తైన, శక్తిరివ = సామర్థ్యమో అనునట్లున్న, కౌమోదకీ = గద, తస్య = అట్టిదని
 యొక్క, చేతః = చిత్తమున, నికామం = అత్యంతమును, మోదయతీస్త = ఆనందపఱచెను.

తా. శత్రుదేహముల నుగ్ధునేయవలె యెయ్యెడను జ్యోతిలేక
 యెల్లప్పుడు నెడబోయక మూర్తిమత్తైన స్వకీయసామర్థ్యమో యనునట్లు
 సన్నిహితమై గద (కౌమోదకీ) యాశ్రీకృష్ణునిచిత్తము నానందపఱచెను.
 అనగా కౌమోదకీయనుగదఁ దాల్చెనని తాత్పర్యము.

శ. స. — విరోధః ఏషమస్తితి విరోధినః తేషాం విరోధినాం, విరోధినః
 విరోధినోః విరోధినాం విరోధిన్యబ్దః న పు. మ. బి. విగ్రహజాం భేదః విగ్రహభేదః

విగ్రహభేదే దత్తా విగ్రహభేదదత్తా, దత్తా దత్తే దత్తాః విగ్రహభేదదత్తాశబ్దః
 ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. మూర్తా, మూర్తా మూర్తే మూర్తాః మూర్తాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ.
 ఇవ అవ్య. శక్తిః, శక్తిః శక్తి శక్తయః శక్తిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. క్వచిత్ అవ్య.
 నష్టలంతీ అష్టలంతీ, అష్టలంతీ అష్టలంత్యా అష్టలంత్యః అష్టలంతీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ.
 నిత్యం క్రి-అవ్య. హరః, హరః హర్యోః హరిణాం హరిశబ్దః ఇ. పు. ప. ఏ. సన్ని
 హితా, సన్నిహితా సన్నిహితే సన్నిహితాః సన్నిహితాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ.
 నికామం అవ్య. కామోదకీ, కామోదకీ కామోదక్యా కామోదక్యః కామోదకీశబ్దః
 ఈ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. మోదయతి మోదయతః మోదయంతి ముదహర్ష ఇత్యస్తాణ్ణిజం
 తాద్ధాతో స్ఫుకర్త కాత్కర్తరి భూతే లటి పర. ప్ర. పురు. ఏ. స్త అవ్య. చేతః,
 చేతః చేతసి చేతాంసి చేతకృబ్దః స. న. ద్వి. ఏ.

విరోధినామితి. విరోధినాం వైరిణాం, విగ్రహభేదే శరీరవిదారణే, దత్తా
 'శరీరం వర్షవిగ్రహ' ఇత్యమరః. క్వచిత్ క్వాప్యష్టలంతీ సర్వత్రాప్రతిహతప్రవృత్తి
 రిత్యర్థః. నిత్యం సన్నిహితా అనపాయినీ, అతఏవ మూర్తా మూర్తిమతీ, శక్తిః సామ
 ర్థ్యమివ, స్థితేత్యుప్రేయోక్తా - కామోదకీ గదా, తస్య హరః, చేతః నికామం మోద
 యతిస్త, స్వసన్నిధానేనతి భావః.

శ్లో. న కేవలం య స్వతయా మురారే

రనన్యసాధారణతాం దధానః,

అత్యర్థ ముద్వేజయితా పరేషాం

నామ్నాపి తస్యైవ స నందకోఽభూత్.

౧౯

టీ. అనన్యసాధారణతాం = ఇతరులకు సహానము కాక పోవుటను, దధానః = ధరిం
 చుచున్నది (యయ్యను), యః = ఏనందకము, స్వతయా కేవలం = తనదియగుటచేత
 మాత్రమే, మురారే = కృష్ణుని సంబంధమైన నందకము, న = కాదు, (కింతు ఇదే కేవలం)
 పరేషాం = శత్రులకు, అత్యర్థం = మిక్కిలి, ఉద్వేజయితా = భయమును గలుగజేయు
 చున్నదై, (కనుక నే) నామ్నాపి = పేరుచేతను గూడ (సంతోషపడుచుచేగూడ),
 తస్యైవ = ఆయన సంబంధమైనదియేదో, సః = ఆ, నందకః = నందకమునుబుద్ధము,
 అభూత్ = (సన్నిహితము) అయ్యెను.

తా. నందకమును బుద్ధము సర్వసాధారణముకాదు. శ్రీకృష్ణునికి
 మాత్రమే తగియున్నది. ఇట్లుగుట నది గజాద్వదులవలె స్వంతముయి
 నంతమాత్రముచేతనే యాతనినందకముకాలేదు. పరుల (శత్రుల) నందఱను

భయఃపటచునదియై యాతని సంతోషపటచుటచేతను గూడ నాతని నందకమే (ఆహ్లాదకము) అయ్యెను. అట్టి నందకంబును ఇంద్రంబు సన్ని హితముగాఁగాఁ గృష్ణుఁడు భరించె నని తాత్పర్యము.

శ. స. — న ఆవ్య. కేవలం ఆవ్య. యః, యః యో యో యచ్చ్యుః ద. పు. ప్ర. ఏ. స్వస్య భావః స్వతా తయా స్వతయా, స్వతయా స్వతాభ్యాం స్వతాభిః స్వతా శబ్దః ఆ. స్త్రీ. తృ. ఏ. మురస్య ఆః మురాః తస్యమరాః, మరాః మరాశ్శ్చః మురాశ్శ్చాం మురాశ్శబ్దః ఇ. పు. ష. ఏ. ఆవ్యసాధారణః ఆవ్యసాధారణః న ఆవ్యసాధారణః ఆవ్యసాధారణః ఆవ్యసాధారణస్య భావః ఆవ్యసాధారణతా తాం ఆవ్యసాధారణతాం, సాధారణతాం సాధారణతే సాధారణతాః ఆవ్యసాధారణతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. దధానః, దధానః దధానా దధానాః దధానశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. ఏ. అత్యర్థం ఆవ్య. ఉద్వేజయితా, ఉద్వేజయితా ఉద్వేజయితారా ఉద్వేజయితారః ఉద్వేజయితృశబ్దః ఋ. పు. ప్ర. ఏ. ప. పరేషం పరస్య పరయోః పరేషం పరశబ్దః ఆ. పు. ష. బ. నామ్నా నామభ్యాం నామ్నః నామ్నశ్చః స. న. తృ. ఏ. ఆపి ఆవ్య. తస్య, తస్య తయోః తేషం తచ్చ్యుః ద. పు. ష. ఏ. ఆవ్య. సః, సః తా తే తచ్చ్యుః ద. పు. ప్ర. ఏ. నందయతీతినందకః, నందకః నందకా నందకాః నందకశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. ఏ. ఆభూత్ ఆభూతాం ఆభూవన్ భూవత్తయా మిత్య స్తాదకర్తృకాధాతోః కర్తరిభూతేలకి పర. ప్ర. పురు. ఏ.

నేతి. అవ్యసాధారణ స్సమో న భవతీత్యవ్యసాధారణః తస్య భావ స్తత్తా తాం దధానః, తథాపి యో నందకః స్వతయా కేవలం గజాశ్వాదివ దసాధారణస్వత్వేనైవ మురాశ్చ ర్నందకోన, మురాశ్చసమ్బంధీన, కింతు పరే షం శత్రుణాం, అత్యర్థ ముద్వేజయితా భీషయితా సః, ఆతఏవ నామ్నాపి చంద్రవన్నందయతీతి నందక ఇత్యవ్యర్థసంజ్ఞాబలేనాపి, నందయత్వత్వేనాపీతి యా వత్. తస్మైవ తదీయఏవ యోనవ్యసాధారణత్వా త్పరోద్వేజకత్వాచ్చ తస్మైవ నందకో నందయతాచేత్యర్థః. స నందకో నందకాభ్యః ఖడ్గోఽభూత్ సన్నిహి తోఽభూదిత్యర్థః. సంబంధానువాదేన సన్నిధానమేవాత్ర విధేయం ప్రకరణాత్. అత్రావ్యసాధారణత్వ పరోద్వేజకత్వపదార్థాభ్యాం విశేషగత్యా నందకస్య తదీ యతా సమగ్ధనా త్వదార్థపేతుకం కావ్యలింగ మలంకారః.

శ్లో. న నీత మన్యేన నలిం కదాచి

త్కర్ణాంతికస్తాప్తగుణం క్రియాను,

విధేయ మస్యాభవదంతికస్థం

శార్ఙ్గం ధను ర్మిత్ర మివ ద్రక్షీయః.

౨౦

టీ. కదాచిన్ = ఒకప్పుడను, అశ్వేన = మఱియొకనిచేత, నతిం = అకర్షణమును (భేదముచే తనవై పగుటను), సనీతం = పొందింపబడనిదియు, క్రియాసు = యుద్ధ క్రియలయందు (హితములు అహితములునగు పనులయందు), కర్ణాం...ణం. కర్ణాంతిక = శ్రవణగోచరత్వమును, ప్రాప్త = పొందిన, గుణం = నారి (స్నేహధర్మము) కలదియు, విధేయం = (కార్యములయందు) స్వాధీనమయినదియు, ద్రక్షీయః = మిక్కిలిదృఢమైనదియు, శార్ఙ్గం = శార్ఙ్గమును పేరుగలదియు నగు, ధనుః = ధనుస్సు, మిత్రమివ = స్నేహితుఁ డట్లు, అస్యః ఈ, హఠే = కృష్ణునికి, అంతికస్థం = సన్నిహితముగా, అభవత్ = అయ్యెను.

తా. ఇతరుల దుర్బోధలకు లోబడక అప్పుడై మంచి చెడుగు లను చెవిలోఁజెప్పుచు విధేయుడై దృఢముగానుండు మిత్రునియట్లు లేన్నడు నితరులకబ్బక యుద్ధములయందు కర్ణాంతముదాక వ్యాపించు నారిగలదై బాణప్రయోగాదుల కనుకూలమై దృఢమైన శార్ఙ్గధనుస్సు శ్రీకృష్ణునికి సన్నిహితమయినది.

శ. స.—న అవ్య. నీతం, నీతం నీతే నీతాని నీతశబ్దః ఆ. న. ప్ర. ౪. అశ్వేన, అశ్వేన అన్యాభ్యాం అన్వైః అన్యశబ్దః ఆ. పు. తృ. ౪. నతిం, నతిం నతీ నతీః సతిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ద్వి. ౪. కదా అవ్య. చిత్ అవ్య. కర్ణస్య అంతికః కర్ణాం తికః కర్ణాంతికం ప్రాప్తః కర్ణాంతిక ప్రాప్తః క...ప్తః గుణః యస్యతత్ కర్ణాంతిక ప్రాప్తగుణం, గుణం గుణే గుణాని కర్ణాంతిక ప్రాప్తగుణశబ్దః ఆ. న. ప్ర. ౪. క్రియా సు, క్రియాయాం క్రియయోః క్రియాసు క్రియాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. స. బ. విధాతుం యోగ్యం విధేయం, విధేయం విధేయే విధేయాని విధేయశబ్దః ఆ. న. ప్ర. ౪. అస్య, అస్య అనయోః ఏనయోః ఏషాం ఇదంశబ్దః మ. పు. ౪. ౪. అభవత్ అభవ తాం అభవన్ భూసత్తాయామిత్యస్పాదకర్త కాత్కర్తరీభూతే లజిపర. ప్ర. పురు. ౪. అంతికే తిష్ఠతీతి అంతికస్థం, అంతికస్థం అంతికస్థే అంతికస్థాని అంతికస్థశబ్దః ఆ. న. ప్ర. ౪. శృంగస్య వికారః శార్ఙ్గం, శార్ఙ్గం శార్ఙ్గే శార్ఙ్గాణి శార్ఙ్గశబ్దః ఆ. న. ప్ర. ౪. ధనుః, ధనుః ధనుషీ ధనుంషి ధనుశ్శబ్దః మ. న. ప్ర. ౪. మిత్రం, మిత్రం మిత్రే మిత్రాణి మిత్రశబ్దః ఆ. న. ప్ర. ౪. ఇవ అవ్య. అత్యంతం దృఢం ద్రక్షీయః, ద్రక్షీయః ద్రక్షీయసి ద్రక్షీయామి ద్రక్షీయశ్శబ్దః స. న. ప్ర. ౪.

న నీతమితి. కదాదిదపి అన్యేన పురుషాంతరేణ నతిమాకర్షణం, భేదేన స్వానుకూల్యం చ, న నీతం న ప్రాప్తితం, క్రియాను రణకర్తను, హితాహితకృత్యేషు చ, కర్ణాంతికం కర్ణగోచరం, ప్రాప్తౌ గుణో మార్గీ అప్తతాదూపధర్తశ్చ యస్య తత్, విభేదం క్రియాను వశంవదం, ప్రాప్తిరేవ దృఢతరం, ఏదానామితి యావత్. శృం గస్య వికారః శార్ఙ్గం నామ ధనుః, మిత్రమివాస్య హంతరికర్షం నష్టహిత మభవత్.

శ్లో. ప్రస్పర్శమంద్రాంబుదధీరనాదః

కృష్ణాల్లవాభ్యర్ణచరైకహంసః,

మందానిలాపూరకృతం దధానో

నిధ్వాన మహ్రాయత పాంచజన్యః.

౨౦

టీ. ప్ర...దః-ప్రవృద్ధః=మాచ్చబడిన, మంద్ర=గంభీరమైనట్టియు, అంబుద= మేఘముయొక్కయుంబోలె, ధీర=మనోహరమైన, నాదః=ధ్వనికలనియు, కృష్ణాల్ల వాభ్యర్ణచరైకహంసః-కృష్ణ = కృష్ణాడను, అల్లవ = సముద్రముయొక్క, అభ్యర్ణ= సమీపమున, చర=సంచరించు, ఏక=ఒక, హంసః = హంసయైనదియు, మం...తం- మందానిల = మందమారుతముయొక్క, అపూర=పూరణముచేత, కృత=కలుగఁజేయు బడిన, నిధ్వానం=ధ్వనిని, దధానో = ధరించుచున్న, పాంచజన్యః = ఇతనిశంఖము, అహ్రాయత=వినబడిన.

తా. మేఘమువలె గంభీరముగను మనోహరంబుగను ధ్వనిని చునదియై కృష్ణాడను సముద్రప్రాంతమున సంచరించు హంసయగు పాంచజన్యంబు మందమారుతంబునకు ధ్వనించుట వినవచ్చె. అనఁగా శ్రీకృష్ణాడు పాంచజన్యమును తనశంఖమును ధరించెనని తాత్పర్యము.

శ. ౨.—అంబూసీ దదాతీతి అంబుదః ధీయం రాతీతి ధీరః అంబుదశీవ ధీరః అంబుదధీరః మంద్రశ్చాసౌ అంబుదధీరశ్చ మంద్రాంబుదధీరః మం...రశ్చాసౌ నాదశ్చ మం...దః ప్రవృద్ధః మం...దః యేనః ప్రవృద్ధ...నాదః, నాదః నాదౌ నాదాః ప్రవృద్ధమంద్రాంబుదధీర నాదశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. కృష్ణవీర అల్లవః కృష్ణాల్లవః కృష్ణాల్లవస్య అభ్యర్ణః కృష్ణా...ర్ణః కృ...ణ్ణే చరతీతి కృ...చరః ఏకశ్చాసౌ హంసశ్చ ఏక హంసః కృ...చరశ్చాసౌ ఏకహంసశ్చ కృ...హంసః, హంసః హంసౌ హంసాః కృష్ణాల్లవాభ్యర్ణచరైకహంసశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. మందశ్చాసౌ అనితశ్చ మందానిలః మందానిలస్య అపూరః మందానిలాపూరః మం...రౌ కృతః మం...

కృతః తం మం...తం, కృతం కృతౌ కృతాన్ మందానిలాపారకృతశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. దధానః, దధానః దధానా దధానాః దధానశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. నిధ్వానం నిధ్వానా నిధ్వానాన్ నిధ్వానశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. అశ్రూయత అశ్రూయేతాం అశ్రూయంత శ్రు శ్రవణైత్యస్తాత్సకర్తృకాద్ధాతోః కర్తృణి భూతే లుజి ఆత్త. ప్ర. పురు. ఏ. పంచజనే భవః పాంచజన్యః, పాంచజన్యః పాంచజన్యౌ పాంచజన్యాః పాంచజన్యశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.

ప్రవృద్ధేతి. ధియం రాతీతి ధీరో మనోహరః మంద్రో గంభీరోఽంబుదశ్యేన ధీరశ్చ నాదః, ప్రవృద్ధో యేన సః ప్రవృద్ధమంద్రాంబుదధీరనాద ఇత్యుపమా. కృష్ణ ఏవాద్దవః తస్యాభ్యుద్గచ్ఛరోఽంతికచారీ. 'ఉపకంఠాంతికాభ్యర్థాభ్యగ్రా ఆప్యభి తోఽవ్యయ మిత్త్యమరః. స చాసావేకహంసశ్చేతి శ్లిష్టపరంపరితయాపకం, మందానిలాపారః ఆపారణం, తేన కృతం జనితం, నిధ్వానం దధానః, అనాధ్వా తోఽపి మందమారుతప్రవేశాదేవ ధ్వనన్నితి పాటవాచిశయోక్తిః. ధ్వన్యసంబంధేఽపి సంబంధకథనాత్, పంచజనోనామ కశ్చిదమరః తత్ర భవః పాంచజన్యః అస్య శంఖః 'బహిర్దేవపంచజనేభ్యశ్చేతి వక్తవ్య మి'తి వ్యఙ్గో ప్రత్యయః. అశ్రూయత శ్రూయతేస్త. పాంచజన్యోఽపి సన్నిహితోఽభూదిత్యర్థః. వీణాశ్రూయంతే, పుష్పాణ్యాశ్రూయంతిఇత్యాదివద్ధర్మణోరభేదేనోపచారాత్పాంచజన్యస్య శ్రవణోక్తిః.

శ్లో. రరాజ సంపాదక మిప్తసిద్ధే

స్వర్వాసు దిక్షుప్రతిషిద్ధమార్గమ్,

మహారథః పుష్కరథం రథాంగీ

క్షీప్రం క్షపానాథ ఇవాధిరూఢః.

౨౨

టీ. మహారథః = మహారథుః (తనను, సారథిని, ఆశ్రయలనుంగాచుకొనుచు యుద్ధమునీయువాఁ) డగు, రథాంగీ=చక్రధారి, ఇప్తసిద్ధేః = అభిమతకార్యసిద్ధికి, సంపాదకం=సంపాదించునట్టియు, స్వర్వాసు=సమస్తములైన, దిక్షు=దిక్కులయందు, ఆప్రతిషిద్ధమార్గం = అడ్డులేనిత్రోవ (సంచారము) గలట్టియు, క్షీప్రం=శీఘ్రముగాఁ బోవునట్టి (క్షీప్రమును పేరుగల), పుష్కరథం=తన క్రీడారథమును (రథమువంటిపువ్వు మీ నక్షత్రమును), అధిరూఢః = ఎక్కినవాఁడై (పొందిన), క్షపానాథఇవ=చంద్రుఁ డుబోలె, రరాజ=ప్రకాశించెను.

తా. మహారథుండగు నాచక్రపాణి, మనోరథముల కనుగుణముగ లక్షణములతో నొప్పుచు నిరాటంకముగ శీఘ్రముగను నెల్ల

జోటులం బోవు పుష్కరముమీఁద నెక్కి, యేదిక్కునకు బ్రయాణ మైనను తప్పక శీఘ్రముగాఁ జింతకార్యసిద్ధిజేయు పుష్కరమీఁదత్ర మును బొంపిన చంద్రుడట్లు ప్రకాశించెను.

శ. స.—రరాజ లేజకుఁ లేజాః రాజ్యదీప్తా విశ్వస్తాదకర్ష కాహతోః కర్షరీ భూతే లిటి పర. ప్ర. పురు. ఏ. సంపాదకం, సంపాదకం సంపాదకా సంపాదకాన్ సంపాదకశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ఇష్టస్య సిద్ధిః ఇష్టసిద్ధిః తస్యాః ఇష్టసిద్ధేః, సిద్ధిః సిద్ధ్యాః సిద్ధీనాం ఇష్టసిద్ధిశబ్దః ఇ. శ్రీ. డ. ఏ. సర్వాసు, సర్వస్మాం సర్వయోః సర్వాసు సర్వాశబ్దః అ. శ్రీ. స. బ. విశు దిః, విశోః విశు దిశ్చబ్దః క. శ్రీ. స. బ. స ప్రతిషిద్ధః అప్రతిషిద్ధః, అప్రతిషిద్ధః మార్గః యస్య సః అప్రతిషిద్ధమార్గః తం ఆ...ర్థం, మార్గం మార్గా మార్గాన్ అప్రతిషిద్ధమార్గశబ్దః క. పు. ద్వి. ఏ. మహాన్ రథః యస్యః మహారథః, రథః రథౌ రథాః మహారథశబ్దః క. పు. ప్ర. ఏ. (పుష్కరరథం) పుష్కరరథః తం పుష్కరరథం, రథం రథౌ రథాన్ పుష్కరరథశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. రథస్య కంగం రథాంగం రథాంగమస్యాశ్రీతి రథాంగీ, రథాంగీ రథాంగిణౌ రథాంగిణః రథాంగిశబ్దః స. పు. ప్ర. ఏ. క్షీప్రం అశ్వః క్షపాయాః నాథః క్షపానాథః, నాథః నాథౌ నాథాః క్షపానాథశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. ఇవ అన్య. అధిరూఢః, అధిరూఢః అధిరూఢౌ అధిరూఢాః అధిరూఢశబ్దః క. పు. ప్ర. ఏ.

రరాజేతి. మహా రథో యస్య స మహారథః రథకవిశేషః. 'ఆత్మానం సారథిం చాశ్వాన్ రక్షన్యధ్యేత యో నరః, స మహారథసంజ్ఞస్సాదిత్యాహు ర్నీతి శోబిదా' ఇతి. రథాంగం చక్రమస్యాశ్రీతి రథాంగీ హరిః ఇష్టసిద్ధేః సంపాదకం లక్షణవత్వాత్ 'పుష్కరస్సర్వార్థసాధక' ఇతి శాస్త్రాచ్చేతి భావః. సర్వాసు దిక్షు అప్రతిషిద్ధమార్గ మసిషిద్ధమసమిత్యర్థః. అధిరూఢౌ క్షేర్నిరంకుశత్వాత్. 'పుష్కర హస్తో మైత్ర మప్యశ్వినీ చ చత్వార్యహు స్సర్వద్యౌరకాతీ' తి శాస్త్రాచ్చేతి భావః. క్షీప్రం క్షీప్రగామినం, అశ్వత్ర క్షీప్రకారినం, 'క్షీప్రంచాన్విదేశేకపుష్కమ్' ఇతి శాస్త్రాత్. పుష్కరరథం క్రీడారథం. 'అసౌ పుష్కరరథశ్చక్రయారంసమ రాయ యది' త్యుపరి. అధిరూఢస్యైవ పుష్కరరథ ఇవ పుష్కరరథః తమధిరూఢః పుష్కర నక్షత్రగతః క్షపానాథ స్సంప్రదేశ రరాజ.

శ్లో. ధ్వజాగ్రథామూ డప్రళేఽథ శౌరే

స్వఃక్రాంతమూర్తి ర్నణిమేఢినీషు,

ఫణాపత స్త్రాసయితుం రసాయా

స్తలం వివిక్షున్నివ పన్నగారిః.

టీ. అథ=పిమ్మట, శౌరే=శ్రీకృష్ణునియొక్క, ధ్వజాగ్రధామా-ధ్వజ=ధ్వజ మయొక్క, అగ్ర=కొన, ధామ=ఉనికిపట్టుగాగలిగిన, మణిమేదినిఘ=మణి=మణిఘ చితములైన, మేదినిఘ=భూములయందు, సంక్రాంతమూర్తి=ప్రతిఫలించిన యాకార ములుగల, పన్నగారి=గరుత్తుంతుడు, ఫణావత=సర్పములను, త్రాసయితుం=ఝళి పించుటకు, రసాయా=భూమియొక్క, తలం=ప్రదేశమును (పాతాళమును), వివిక్ష నివ=ప్రవేశింప నిచ్చగించుచున్నవాడో యనునట్లు, దదృశే=కనబడెను.

తా. శ్రీకృష్ణుడు రథారోహణమునేసినతోడనే గరుత్తుంతుడు సన్నిహితుడై, తనకు స్థానమైన ధ్వజముమీదనుండెను. అప్పుడాతని మూర్తికింద రత్నములుమలచిత్రాననేలయందు ప్రతిబింబించెను. అది చూడగా నీపన్నగారి పాములను బెడరింప బాతాళములోనికిం బో జూచుచుండెనో యనునట్లు గన్పట్టెనని తాత్పర్యము.

శ. స.—ధ్వజస్య అగ్రం ధ్వజాగ్రం, ధ్వజాగ్రం ధామ యస్యః ధ్వజా గ్రధామా, ధామా ధామానా ధామాః ధ్వజాగ్రధామన్మబ్జః న. పు. ప్ర. ఏ. దదృశే దదృశాతే దదృశిర్ దృశిర్ ప్రేక్షణ ఇత్యస్తా త్సకర్త కాధాతోః కర్తణీభూ తేలిటి అత్త. ప్ర. పురు. ఏ. అథ అవ్య. శూరస్య గోత్రపత్యం పుమాణా శౌరిః తస్య శౌరే, శౌరే శౌర్యోః శౌరీణాం శౌరిశబ్దః ఇ. పు. ఏ. ఏ. సంక్రాంతా మూర్తిః యస్యః సంక్రాంతమూర్తిః, మూర్తిః మూర్తీ మూర్తయః సంక్రాంతమూ ర్తిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. మణీనాం మేదిన్యః మణిమేదిన్యః తాను మణిమేదినిఘ, మేదిన్యాం మేదిన్యోః మేదినిఘ మణిమేదినిశబ్దః ఈ. స్త్రీ. స. బ. ఫణాః ఏషాంసం తీతి ఫణావంతః తాన్ ఫణావతః, ఫణావంతం ఫణావంతౌ ఫణావతః ఫణావచ్ఛబ్దః త. పు. ద్వి. బ. త్రాసయతుం తుమున్నంతావ్య. సాయారః, రసాయాః రసయోః రసా నాంరసాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ఏ. ఏ. తలం, తలం తలే తలాని తలశబ్దః ఆ. న. ద్వి. ఏ. వేష్ట మిచ్చక్ వివిక్షక్, వివిక్షక్ విక్షంతౌ వివిక్షంతః వివిక్షచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. ఇవ అవ్య. పన్నగానాం అరిః పన్నగారిః, అరిః అరీ అరయః పన్నగారిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ.

ధృవేతి. అథ రథారోహణానంతరం శౌరే శ్రీకృష్ణస్య ధ్వజాగ్రం ధామ స్థానం యస్యః మణిమేదినిఘ మట్టిమేఘ, సంక్రాంతమూర్తిః ప్రతిబిమ్బితాంగః. పన్నగారిః గరుత్మాక్, ఫణావత స్పర్పాక్, త్రాసయితుం భీషయితుం, రసాయా తలం పాతాళం వివిక్షక్ ప్రవేష్టమిచ్చన్నివేత్సుత్యేక్షా. విశతేష్సన్నంతాల్లట త్యక్తాదీతః. దదృశే దృష్టః, సోపి సన్నిహితోఽభూదిత్సగః.

శ్లో. యియాసత స్తస్య మహీధ్రరంధ్ర

భిదాపటీయా నృటహస్తాదాః,

జలాంతరాణీవ మహాక్షౌఢౌ

శృబ్ధాంతరాణ్యంత యాంచకార.

అర

టీ. యియాసతః = బహుత్వేషల నిచ్చగించుచున్న, తస్య = అకృష్టపియైక్య, మ...యాకా-మహీధ్ర = పర్వతమలయైక్య, రంధ్ర = లిలమలయైక్య, క్షిదా = చేరించుటయందు, పటియాకా = మిక్కిలిసమృద్ధమైన, పటహస్తాదాః = పటహస్తాని, మహాక్షౌఢౌ = సముద్రప్రవాహము, జలాంతరాణీవ = ఇతరజలంబోధి, జలాంతరాణి = ఇతరధ్వనులను, అంతరయాంచకార = మాయమగుట్లుచేయు.

తా. కృష్ణమూర్తి ప్రయాణమగుచుండఁగా నగారా జేరి మృదంగము మొదలగు వాద్యములు దిక్కులు విక్రమిల్లె వ్యతములు నగులు నట్లుగా మ్రోగెను. పెద్దపముద్ర ప్రవాహము తక్కినన్నింటిని గనపడకుండఁ జేసినట్లు లామ్రోత లితరధ్వనులను విసకుండఁ జేసెను.

శ. ౧. — యాతుమిచ్చక్ యియాసక్ తస్య యియాసతః, యియాసతః యియాసతోః యియాసతాం యియాసచ్ఛబ్దః త. పు. మ. ఏ. తస్య, తస్య తయోః తేషాం తచ్ఛబ్దః ద. పు. మ. ఏ. మహీం ధరంతీతిమహీధ్రాః మహీధ్రాణాం గంధ్రాణి మహీధ్రరంధ్రాణి మ...ణాం భిదా మ...దా అత్యంతం పటుః పటియాకా మ...దాయాం పటియాకా మ...యాకా, పటియాకా పటియాంసా పటియాంసః మహీధ్ర, రంధ్రభిదాపటియశ్శబ్దః స. పుం. ప్ర. ఏ. పటహస్తాం ప్రణాదః పటహస్తాదాః, ప్రణాదః ప్రణాదా ప్రణాదాః పటహస్తాదశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. అన్యాని జలాని జలాంతరాణి తాని జలాంతరాణి, బలాంతరం జలాంతరే బలాంతరాణి జలాంతరశబ్దః అ. న. ద్వి. బ. ఇవ అవ్యయ, అన్యాని అన్యైకా సంతీతి అర్జవః మహారాజానా అర్జవశ్చ మహార్జవః మ...వస్య ఓషుః మహార్జువువౌషుః, ఓషుః ఓషా ఓషాః స...వార్జువుశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. అన్యే శబ్దాః శబ్దాంతరాణి తాని స...ణి, అంతరం అంతరే అంతరాణి శబ్దాంతరశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. అంతరాణి చకార అంతరయాంచకార అంతరయాంచకార అంతరయాంచక్రమః అంతరయాంచక్రః అంతరశబ్దాత్ త్కరోతీతిణ్యంతాల్లిటి ఆమంతాదమప్రయంతౌత్కరో ధాతో స్సకర్తౌకాత్కర్తరీభూతే లిటి పర. ప్ర. పురు. ఏ.

యియాసతఇతి. యాతుమిచ్చతః యియాసతః యాతేస్సన్నంతాల్లిటశ్శతాదేశః, తస్య హరేస్సంబంధీ మహీంధరంతీతి మహీధ్రాః పర్వతాః మూలవిభుజాది

త్వాత్ ప్రత్యయః. యథాహ వాసునః—‘మహీద్రాదయోమూలవిభుజాదిదర్శనా’
దితి. తేషాం రంధ్రాణి బిలాని, తేషాం భిదా భేదనం, పిద్భిదాదిభ్యోక్. భిదా
యాం పటియాక్ సమర్థతరః పటహప్రణాదో నిస్సాణఘోషః మహర్ణవస్యోఘః
ప్రవాహః అన్యాని జలాని జలాంతరాణితి ‘సుపుపే’ తి సమాసః అన్యాక్ శబ్దాక్
శబ్దాంతరాణి పూర్వవత్సమాసః, అంతరాణి అంతర్వి తాని, చకార అంతరయాంచకార
ఛాదయామానేత్యర్థః. అంతరశబ్దాదంతర్ధానాథాత్తత్కరోతీతి ణ్యంతాల్లిప్. ‘అంతర
మవకాశావధిపరిధానాంతర్ధ భేదతాదగ్ధ్య’ ఇత్యుభయత్రాప్యమరః.

శ్లో. యత స్పధర్తా జగతాం జగామ ధర్తా ధరిత్ర్యైః ఘణినాతతోఽధః,
మహాభరాభుగ్నశిరస్సహస్రసాహాయ్యకవ్యగ్రభుజం ప్రసస్తే. ౨౫

టి. జగతాం=లోకములను, ధర్తా = (కుక్షియందు) ధరించుచున్న, సః=ఆ
కృష్ణుడు, యతః=ఏదూర్భాగమున, జగామ=వెడలెనో, తతః=అచ్చోట, ఆధః=దిగువ
(పాతాళముందు), ధరిత్ర్యైః=భూమిని, ధర్తా=ధరించుచున్న, ఘణినా=అదిశేషునిచేత,
మహా...భుజం-మహత్=అధికమైన, భర=బరువుచేత, ఆభుగ్న=బాగావంగిన, శిరస్స
హస్ర = వేయితలలయొక్క, సాహాయ్యక=సహాయముచేయువిషయమై, వ్యగ్ర=
తొందరపడుచున్న, భుజం=భుజములుగలుగునట్లుగా, ప్రసస్తే=ప్రసరించుట.

తా. పాతాళలోకంబుననుండి భూమిని మోయుచున్న యాది
శేషువు ఎల్లలోకములను దనకుక్షియందు దాల్చుచున్న యాశ్రీకృష్ణుడు
నడచుచున్నవైపున భూమి బరువగుటచే దానిని మోయలేక క్రుంగ
బాటుచున్న తనవేయిశిరస్సులకుం దనవేయిబుజముల నూతఁగొల్పు
చుండ దత్తపాటుచెందెనని తాత్పర్యము.

శ. స.—యతః తసిలంత సః, సః తౌ తే తచ్చబ్జః ద. పు. ప్ర. ఏ. ధర
తీతి ధర్తా, ధర్తా ధర్తారౌ ధర్తారః ధర్తృశబ్దః ఋ. పు. ప్ర. ఏ. జగతాం, జగతః
జగతోః జగతాం జగచ్చబ్జః త. న. మ. బ. జగామ జగ్గతుః జగ్గః గమిత్గతా
విత్త్యస్తాదకర్త కాధాతో కర్తరి భూతే లిటి పర . ప్ర. పురు. ఏ. ధర్తా, ధర్తా ధర్తృ
భ్యాం ధర్తృభిః ధర్తృశబ్దః ఋ. పు. తృ. ఏ. ధరిత్ర్యైః, ధరిత్ర్యైః ధరిత్ర్యైః ధరి
త్రీణామ్ ధరిత్రీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. మ. ఏ. ఘణాః ఆస్య సంలీలి ఘణీ తేన ఘణినా, ఘణినా
ఘణిభ్యాం ఘణిభిః ఘణిన్బుజః న. పు. తృ. ఏ. తతః అవ్య. మహంశ్చసౌ భరశ్చ మహాభరః
మ...రేణ ఆభుగ్నం మ...గ్నం శిరసాం సహస్రం శిరస్సహస్రం మహా...గ్నంచతత్
శిరస్సహస్రంచ మహా...హస్రం సహాయస్య కర్త సాహాయ్యకం మహా...ప్రస్థ సాహ
య్యకం మహా...య్యకం మ...కే వ్యగ్రః మహా...వ్యగ్రః మ...గ్రాః భుజాః యస్మి

స్మర్త॑ణి తద్యథాభవతి తథా మ...జం క్రియావిశేషణం ప్రసక్తే ప్రపూర్వక
స్మగతావిత్వస్థావకర్త కాత్తోః ధావేకాలసామాన్యే టిటి ని. ఏ. ప్ర. పు. ఏ.

యత ఇతి. జగతాం ధర్మా ధారయతా కుక్షిస్థాఫిలంక ఇతి భావః. 'కర్తృ
కర్త॑ణోః కృతీ, తి కర్త॑ణి పశ్యే. సహతి యతః యేన భూభావేన జగామ తత్ ప్ర
స్థి స్థేవ భాగే అధః పాతాశే ధరిత్ర్యాః, ధరణ్యాః ధర్మా ధారయతా, పూర్వవత్
పశ్యే. ఫణినా శేషేణ మహతా భరణే ఆనమన్తాన్మగ్నస్య క్షిప్తీభూతస్య కరస్సహస్రస్య
సాహాయ్యేనేన హయకర్త॑ణి, యోపధాన్యయాపో త్తమాన్మహే. వ్యక్తా స్వరమాణాః
భుజాయస్తి స్మర్త॑ణి తద్యథా తథా ప్రసక్తే ప్రసృతం, భావేటిచ్. చరితృచారే
త్యర్థః. అత్ర శేషస్య విశిష్టప్రసరణానంబంధేఽపి సంబంధోక్తే రతిశయోక్తిః.

శ్లో. ఆఖోచ్చకై స్తరణసంగభంగ

భయావనమ్రాకృతకేతనాని,

క్రియాఫలానీవ సునీతిభాజం

నైన్యాని సోమాన్వయ మన్వయు స్తమ్.

౨౬

టీ. అథ=అటుతరువాత, ఉచ్చ...నాని-ఉచ్చకైః = ఉన్నతమైన, తోరణ=
తోరణముందు, సంగ=తగులుటచేతనగు, భంగ = భంగమువలని, భయ=భయముచేత,
అవనమ్రాకృత=వంచబడిన, కేతనాని = భృజములుగల, నైన్యాని=నేలలు, సోమా
న్వయం=చంద్ర సంతతియగు, తం=కృష్ణుని, సునీతిభాజం=నీతిమంతుని, క్రియాఫలా
నీవ-క్రియా = సామాన్యపాపప్రయోగములయొక్క, ఫలానీవ=లాభములుంబోలె,
అన్వయుః=వెంబడించిరి.

తా. నీతిశాస్త్రానుసారముగా సామాన్యపాపములను ప్రయో
గించుచు మెలంగునట్టిరాజును ఉపాయప్రయోగములగు ఫలమగుభవము
భూమి పితృలు మున్నగునవియునుంబోలె నైన్యంబులెక్లి ద్వారతోర
ణంబులకుఁ దగులకుండఁ దమతమధ్వజంబులను వంచి యెత్తుకొనుచుం
బయలుదేరి యా శ్రీకృష్ణుని వెంబడించినవి.

శ. స. — అథ అన్వ. ఉచ్చకై శ్చాపా తోరణశ్చ ఉచ్చకై స్తరణః ఉ...శే+
సంగః...గః ఉ...గేన భంగః ఉచ్చ...భంగః ఉ...భంగాత్ భయం ఉచ్చ...
భయం ఉ...భయేన అవనమ్రాకృతాని ఉ...కృతాని ఉ...తాని కేతనాని యై
స్తాని ఉ...తనాని, కేతనం కేతనే కేతనాని ఉచ్చకై స్తరణసంగభంగ భయావనమ్రా
కృతకేతనశబ్దః అ. స. ప్ర. బ. క్రియాణాం ఫలాని క్రియాఫలాని, ఫలం ఫలే

ఫలాని క్రియాఫలశబ్దః అ. న. ప్ర. బ. ఇవ ఆవ్య. శోభనా చ సా నీతిశ్చ సునీతిః
సునీతిం భజతీతి సునీతిభాక్ తం సునీతిభాజం, భాజం భాజౌ భాజః సునీతిభాక్చబ్దః
జ. పు. ద్వి. ఏ. నైన్యాని, నైన్యం నైన్యే నైన్యాని నైన్యశబ్దః అ. న. ద్వి. బ.
సోమస్య అన్వయః సోమాన్వయః తం సోమాన్వయం, అన్వయం అన్వయా అన్వ
యాన్ సోమాన్వయశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. అన్వయాత్ అన్వయాతాం అన్వయః
అన్వయాన్ అనుభూర్వకయా ప్రాపణిత్వస్మా త్సకర్తృకాధాతోః కర్తరి భూతేలజి
పర. ప్ర. పురు. బ. తం, తం తౌ తాన్ తచ్చబ్దః ద. పు. ద్వి. ఏ.

అథేతి. అథ హరిచలనానంతరం ఉచ్చక్తైరున్నతే తోరణే ద్వారదారుణి
సంగేన భంగః తస్మాద్భయేన ఆవనమిక్రతాని కేతనాని యైస్తాని నైన్యాని సోమస్యా
న్వయ స్సంతానః తం సోమాన్వయం హరిం సునీతిభాజం సుప్తునీతిమంతం క్రియా
స్సామాద్యపాయ చయోగాః తాసాం ఫలాని హిరణ్యభూమిత్రాదిలాభాఇవ, అన్వయః
అన్వగచ్ఛక్, యతేర్లజ్. 'లజశ్చాకటాయన స్యే'తి ఝర్జన్.

శ్లో. శ్యామారుణైర్వారణదానతోయై

రాలోడితాః కాంచనభూపరాగాః,

ఆనేమిమగ్నై శ్శితికంతపింఛ

క్షోదద్యుత శ్చుక్షుభిరే రథౌఘైః.

౨౭

టీ. శ్యామారుణైః=నల్లగను యెఱ్ఱగను నున్న, వారణదానతోయై=ఏనుగుల
మదధారలచే, అలోడితాః=ముంచెత్తఁబడినవి, (గనుకనే) శితి...ద్యుతః=శితికంత=
నెమలియొక్క, పింఛ=పురియొక్క, క్షోద=చూర్ణమువలె, ద్యుతః=వెలుగుచున్న,
కాంచనభూపరాగాః=కాంచనభూ = బంగారు నేలయొక్క, పరాగాః=రేణువులు,
ఆనేమిమగ్నైః=చక్రముల యంచులపర్యంతమునింగిన, రథౌఘైః=రథసమూహముల
చేత, చుక్షుభిరే=నలియకొట్టఁబడినవి.

తా. నైనిజెప్పినట్లు నైన్యములు నడువఁగా నచ్చటి బంగరునేల
దున్ను దూళియయ్యె. అందు యేనుగులగండస్థలములనుండి స్రవించిన
నలుపుయెలుపునగు మదజలము కలసి యేకముగాఁగ నది నెమలిపింఛపు
చూర్ణమువలె బ్రకాశించుచున్నది. అట్టి యాపరాగము చక్రము లం
చులు మీటి మునుగ నడచుచున్న రథములచేత పిండిపిండి యగుచున్నది.
అనఁగా నీనైన్యమున రథంబులును యేనుగులును మెండుగా నిండి
తావునని తాత్పర్యము.

శ. స. — శ్యామానిచ తాని ఆరుజానిచ శ్యామారుజానిచైః, శ్యా...జైః, అరుజేన అరుజాభ్యాం అరుజైః అరుజశబ్దః ఆ. స. పు. ౨. దానోయాని దాన తోయాని వారణానాం దానతోయాని వారణదానతోయానిచైః వార...జైః, తోయేన తోయాభ్యాం తోయైః వారణదానతోయశబ్దః ఆ. స. తృ. ౪. అహోడితాః, అహోడితః అహోడితౌ అహోడితాః అహోడితశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. ౪. కాంచనమూర్ధూః కాంచనభూః కాంచనభువః పరాగాః కాంచనభూపరాగాః, పరాగాః పరాగా పరాగాః కాంచనభూపరాగశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. ౪. అశేమి అశేమి అశేమి...జైః అశేమిమగ్నైః తైః అశేమిమగ్నైః, మగ్నేన మగ్నాభ్యాం మగ్నైః అశేమి...శబ్దః ఆ. పు. తృ. ౪. శితిః కంతః యస్యః శితికంతః శితికంతశబ్దః కింఛం శి...భస్య త్తోదః శి...దః శితి...దశన ద్యోతంతవతి శితి...ద్యతః, ద్యుతౌ ద్యుతౌ ద్యుతః శితికంతపింఛతోదద్యుచ్చబ్దః త. పు. ప్ర. ౪. చుక్షుభే చుక్షుభాతే చుక్షుభిరే తుక్షుభసంచలన ఇత్యస్తా త్సకర్తకావ్యతాః కర్తృభూతేతి ఆత్మ. ప్ర. పురు. ౪. రథానాం ఓఘాః రథాఘాః తైః రథాఘైః, ఓఘేన ఓఘాభ్యాం ఓఘైః రథాఘశబ్దః ఆ. పు. తృ. ౪.

శ్యామేతి. శ్యామానిచతాన్యరుజానిచ తైః శ్యామారుజైః కృష్ణలోహితైః 'వర్ణోవర్ణసేతి సమాసః. వారణదానతోయైః, గజమదోదతైః, అహోడితాన్యజైః, అతవిన శితికంతపింఛతోదోమయూరబర్హచూర్ణ ఇన ద్యోతంతవతి తక్తోక్తైః, క్షిప్. ఉపమాలంకారః. కాంచనమూర్ధూః కాంచనభూః, తస్యాః పరాగాః పాంసవః, అశేమిభ్యః అశేమి శేమిమగ్నేవ్యాప్య ప్రధివర్ణంతం 'చక్రధారాప్రధి మ్నేమి'రి త్యమరశేవః. 'అజ్జర్యాదాభివీభ్యో రి'త్యభివిధావవ్యయాభావః. మగ్నైః రథాఘైః చుక్షుభిరే, పిప్లాఇత్యర్థః. పరాగాణాం విశిష్టశేషజానంబంధేపి సంబంధోక్తే రతిశయోక్తిః. తయాచ మహతీ గజరథసంపత్తిర్యజ్యత ఇత్యలంకారేణ వస్తుభస్యసి. శ్లో. నలంఘయామాసమహాజనానాం శిరాసి నై వొద్ధతిమాజగామ,

అచేష్టతాప్రాపదభూమిరేణుః పాదాహతో యత్సృశం గరిష్ఠః. ౨౮

టీ. అష్టపదభూమిరేణుః = బంగారపు నేలయొక్క పరాగము, పాదాహతః = కాళ్లతోఁద్రొక్కఁ బడినదయ్యును, మహాజనానాం = బహుమందిజనుల యొక్క (పూజ్యులయొక్క), శిరాసి = శిరస్సులను, నలంఘయామాస = ఆక్రమించలేదు, (వెయ్యేల) ఉద్ధతిం = పైకెగయ్యటను (గర్వమును), నైవాజగామ = పొందనేలేదు. యతః = ఏదికారణముగా, గరిష్ఠః = గురుత్వగుణమునకు (మాహాత్మ్యమునకు), సద్భవం = తగునట్లుగా, అచేష్టతః = చరించెనో.

మాఘటిక — 35

తా. ఎనిమిదిలోహంబులలో వన్నె కెక్కిన బంగారపు నేలమీద నేనాసంచారమువల్ల బుట్టిన పరాగము, వారందఱునుఁ గాల్గఁ తోఁ ద్రొక్కుచున్నను మహాజను (చాలమంది) లగు వారితలమీఁది కెగసి పడలేదు. సగిగడా పైకి లేవనైననులేదు. అది యెందుచేతననఁగా సువర్ణమునకు గురుత్వము (బరువు) గుణముని తర్కశాస్త్రసంప్రదాయము, ఆగుణమునకుఁ దగినట్లుగానే జరిగినది.

సత్కులప్రనూనండగు సజ్జనుండు తాను తన్నులు దిన్నను సరే యని యూరకుండునుగాని పూజ్యు లగు పెద్దలయాజ్ఞ మీఱి వారి సతి క్రమింపఁబోడు. తుదకు గర్వమైనను బడఁడు. తాను మహానుభావుఁడైన దానికిఁ దగినయట్లు సంచరించు ననునర్థ మిందు స్ఫురించుచున్నది.

శ. స.—న అవ్య. లంఘయామాస, లంఘయామాస లంఘయామాసతుః లంఘ యామాసుః గత్యర్థక లఘిధాతోఽర్థజంతాదామంతాదను ప్రయుక్తాదసధాతోఽస్యకర్త కాత్కర్తరిభూతేలిటి పర. ప్ర. పురు. ఏ. మహాంతశ్చ తే జనాశ్చ మహాజనాః తేషాం మహాజనానాం, జనస్య జనయోః జనానాం మహాజనశబ్దః అ. పు. మ. బ. శిరాంసి, శిరః శిరసీ శిరాంసి శిరశ్శబ్దః స. న. ప్ర. బ. న అవ్య. ఏవ అవ్య. ఉద్ధతిం, ఉద్ధతిం ఉద్ధతీ ఉద్ధతీః ఉద్ధతిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. అజగామ అజగతుః అజగ్నుః ఆత్ పూర్వకగమగతావిత్వస్తాత్సకర్త కాధాతోః కర్తరిభూతేలిటి పర. ప్ర. పురు. ఏ. అచేష్టత అచేష్టేతాం అచేష్టంత చేష్టచేష్టయామిత్వస్తాదకర్త కాధాతోః కర్తరిభూతే లిజి ఆత్త. ప్ర. పురు. ఏ. అప్తసు (ధాతుః) పదం (ప్రతిష్ఠా)యస్య తత్ అప్తా పదం అప్తాపదస్య భూమిః అప్తాపదభూమిః అ...మేః రేణుః అ...మిరేణుః, రేణుః రేణూ రేణవః అప్తాపదభూమిరేణుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. పాదైః అహతః పాదాహతః, అహతః అహతౌ అహతాః పాదాహతశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. యత్ అవ్య. సదృశం క్రియావిశేషణం. గురోః భావః గరిమా తస్య గరిష్ఠః, గరిష్ఠః గరిష్ఠాః గరిష్ఠాం గరిమన్వబ్దః న. పు. మ. ఏ.

నేతి. అప్తసులోపేషపదం ప్రతిష్ఠాస్యేతి అప్తాపదం సువర్ణం, 'రుక్తంకార్త స్వరంజాంబూనదమప్తాపదోఽస్త్రియామిత్యమరః. తస్య భూమిః తస్యాః రేణుః కాంచనభూరజః, పాదాహతః, రథాశ్వాదిచరణాహతోపి సన్నిత్యర్థః, మహాజనా నాం బహుజనానాం, పూజ్యనాంచ, శిరాంసి నలంఘయామాస, నాతిక్రామత్సి, శింజమానా ఉద్ధతిమత్ప్రతనం దర్పంచ వైవాజగామ కుతః, యద్యస్తాత్ గరిష్ఠా మిత్యర్థః గరిష్ఠస్య మహాత్మ్యస్యచ 'ప్రియస్థిరే'త్యాదినా గురోర్గరాదేశః సదృశమను

రూపం యథాతథా ఆచేష్టత ఆవలత్ వ్యవహారే గురుత్వస్య బౌద్ధత్వప్రతిబంధకత్వా
దితిభావః, అత్రానాధత్వాది ప్రస్తుతసువర్ణపరాగవిశేషనామ్యాద ప్రస్తుతసుజన ప్రతీతే
స్సమాసోక్తిరలంకారః.

శ్లో. నిరుధ్యమానా యదుభిః కథంచి

స్తుహు ర్య దుచ్చిక్షీపు సగ్రపాదాః,

ధ్రువం గురూన్తార్థ రుధః కరీంద్రా

నుల్లంఘ్య గంతుం తురగా త్తదేహుః.

౨౯

టీ. తురగాః=గుట్టములు, యదుభిః = యదవలచేత, కథంచితో=ఎత్తెట్లతో,
నిరుధ్యమానాః=అడ్డగించుచున్న వయ్యులు, యథే=ఎందుచే, అగ్రపాదాః
=పాదాగ్రములను, ముహూః=మాటి మాటికి, ఉచ్చిక్షీపుః=ఎత్తివేసినది, తత్=తమక,
మార్గరుధః=దారికడ్డమైన, గురూః=గొప్పవి (పూజ్యులు) యగు, కరీంద్రాః=కొన్ని
తేనుఁగులను, ఉల్లంఘ్య = దాటి, గంతుం=పోవుటకు, తదేహుః = ఇచ్చియించినది,
ధ్రువం=నిశ్చయము.

తా. యాదవులు తమ గుట్టములఁ గట్టెములం దిగవచ్చె
యిచ్చి యాపివట్టినకొలది నయ్యవి ముంగుల్ల నెగవేయఁ జొచ్చినవి.
చూడఁగా మెల్లగా నడచుచు దారికడ్డమైన యాకొమ్మతేనుఁగు లంత
గొప్పవైనను వాని దాటిబోజూచుచున్నయో యచునట్లున్నది.
గురువులయిననునరే సన్తార్థమున కడ్డమైన వారి నతిక్రమించవలసి
నదియే యనునర్థ మిందుఁ బొందుపఱుపఁబడినది.

శ. ౧.—నిరుధ్యమానాః, నిరుధ్యమానః నిరుధ్యమానా నిరుధ్యమానాః
నిరుధ్యమానశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. యదుభిః, యదునా యదుభ్యాం యదుభిః యదు
శబ్దః ఉ. పు. తృ. బ. కథం అవ్య. చితో అవ్య. ముహూః అవ్య. యో అవ్య. ఉచ్చి
క్షేప ఉచ్చిక్షేపతుః ఉచ్చిక్షీపుః ఉత్సార్వకక్షేప ప్రేరంభత్యస్తా త్సకర్త కాన్ధాతోః
కర్తరిభూతేలిటి పర. ప్ర. పురు. బ. అగ్రాదేవ తే పాదాశ్చ సగ్రపాదాః తాత్
అగ్రపాదాః, పాదం పాదౌ పాదాః అగ్రపాదశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. అవ్య.
గురూః, గురుం గురూ గురూః గురుశబ్దః ఉ. పు. ద్వి. బ. మార్గం రుంధంతి
మార్గరుధః తాత్ మార్గరుధః రుధం రుధౌ రుధః మార్గరుచ్చబ్దః ధ. పు. ద్వి. బ.
కరీణాం ఇంద్రాః కరీంద్రాః తాత్ కరీంద్రాః, కరీంద్రం కరీంద్రౌ కరీంద్రాః కరీం
ద్రశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. ఉల్లంఘ్యుల్యబంత. గంతుం తుమున్నంత. తురం గచ్ఛం
తీతి తురగాః, తురగః తురగౌ తురగాః తురగశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. తత్ అవ్య.

ఇయేష ఈషతుః ఈషః ఇషుఇచ్చాయామిత్యస్తా దకర్తకాత్కర్తరి భూతేలిటి
పర. ప్ర. పురు. బ.

నిరుధ్యమానాఇతి. తురగాః యదుభిరారూఢై రితిభావః, కథంచిదతిప్రయ
తేన, నిరుధ్యమానాః వల్లకర్షణేనవార్యమాణాః, యద్యస్తాత్ అగ్రాణిచతే హ
దాచ్చతానగ్రపాదాక్, హస్తాగ్రహస్తాదయో గుగుణిన్ ర్భేదాభేదాదితివామన
నూత్రాత్సమానాధికరణసమాసః. ముహురుచ్చిక్షిపురుతిప్రవంతః, తత్తస్మాన్నాగం
రుంధంతీతిమార్గదళః మందగమనేన మార్గరోధిని, క్లిప్. గురూక్ మహతః
పూజ్యాంశ్చ అలంఘ్యానపీతిభావః. కరీంద్రా నల్లంఘ్య గంతుమీషురిచ్చంతిస్త ద్రువ
మిత్యుత్ప్రేక్షా. గురవోపి సన్తార్గప్రతిరోధకాః పగై రుల్లంఘ్యాఇత్యలంకారేణ
వస్తుధ్వనిః.

శ్లో. అవేక్షితానాయతవల్ల మగ్రే

తురంగిభి ర్యత్ననిరుద్ధవాహైః,

ప్రక్రీడితా నైఋభి రేత్య తూర్ణం

నిన్యుజ్జనన్యః పృథుకాః పథిభ్యః.

30

టీ. ఆయతవల్లం = లాగిపట్టుకొనబడిన కల్లము గల్లునట్లుగా, య...హైః -
యత్న=ప్రయత్నముచేత, నిరుద్ధ = అడ్డగింపబడిన, వాహైః=గుఱ్ఱములుగల, తురం
గిభిః=గుఱ్ఱపురాతులచేత, అగ్రే=ముందరను, అవేక్షితాః = చూడబడిన, నైఋభిః
ప్రక్రీడితాః = దుమ్ముడాట లాడుకొనుచున్న, పృథుకాః = పిల్లలను, జనన్యః=
తల్లులు, తూర్ణం = శీఘ్రముగా, ఏత్య=వచ్చి, పథిభ్యః= మార్గములనుండి, నిన్యుజ్జ=
(తో లగించి) తీసికొనిపోయిరి.

తా. రాతులు ముందు మార్గములయందు దుమ్ముడాటలాడు
కొనుచున్న చిన్నపిల్లలను జూచి ప్రయత్నపూర్వకముగా గల్లెములు
బిగబట్టి గుఱ్ఱముల నాపుచుండఁగా దల్లులు జరాలున వచ్చి యాపిల్ల
లను దారిలోనుంచి తొలగించిరి.

శ. స. అవేక్షితాః, అవేక్షితం అవేక్షితా అవేక్షితా అవేక్షితభ్యః
అ. పు. ద్వి. బ. ఆయతా వల్ల యన్తిక్ కర్తణి తద్యథాభవతి తథాఆయతవల్లం
క్రియాభిశేషణం అగ్రే, అగ్రే అగ్రయోః అగ్రేష అగ్రశబ్దః అ. న. స. ఏ. తురం
గాః ఏషాంసంతీతి తురంగిణః తైః తురంగిభిః, తురంగిణా తురంగిభ్యాం తురంగిభిః
తురంగిన్యభ్యః న. పు. త్వు. బ. యత్నేన నిరుద్ధాః యత్ననిరుద్ధాః యత్ననిరుద్ధాః వా
హైః యైస్తేయత్ననిరుద్ధవాహైః తైః యత్ననిరుద్ధవాహైః, వాహేన వాహభ్యాం

వాహైః యత్ననిరుద్ధవాహశబ్దః అ. పు. తృ. బ. ప్రకృష్టేః ప్రీడంతీతి ప్రక్రీడితాః తాకా ప్రక్రీడితాకా, ప్రక్రీడితం ప్రక్రీడితా ప్రక్రీడితాకా ప్రక్రీడితశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. కేణుభేః, కేణునా కేణుభ్యాం కేణుభేః కేణుశబ్దః ఉ. పు. తృ. బ. ఏత్య. ల్యబంత. తుర్జం ఆవ్య. నినాయ నిన్యతుః నిన్యః జీహ్ ప్రాపణ ఇత్యస్తా త్సకర్తృకాధాతోః కర్తరి భూతానద్యతన పహోజే లిటి పర. ప్ర. పురు. బ. జనన్యః, జననీ జనన్యో జనన్యః జననీశబ్దః ఈ. ప్రీ. ప్ర. బ. పృథుకాకా, పృథుకం పృథుకా పృథుకాకా పృథుకశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. పథిన్యః పథః పథిన్యమే పథిభ్యః పథిన్యబ్దః న. పు. పం. బ.

అవేక్షితానితి. ఆయతా ఆకృష్టా, వల్లా ముఖరజ్జుర్యస్థితా కర్తృణిరద్యభాభవతి తథాయత్నేన దుర్వారవేగత్వాదతిప్రయత్నేన నిరుద్ధావాహవాజినోయైస్తైః 'వాజివాహర్యగంధర్యహయసైంధవనప్రయ' ఇత్యమరః. తురంగిభేరశ్నసాదిభ్యః పురోఽగ్రే పురోదేశే అవేక్షితానాలోకితాకా కేణుభేః ప్రక్రీడంతీతి ప్రక్రీడితాకా హంసుక్రదాకరాన్ కర్తరిక్తః. పృథుకాకా శిశూకా, 'పృథుకత్కాబకశ్శిశు రిత్తమరః. జనన్యస్తూర్ణమేత్య పథిభ్యోనిన్యః అపసారయాంచక్ర రితి స్వభావోక్తిః.

శ్లో. దిదృక్షమాణాః ప్రతిరథ్య మియు

ర్దురారి మారా దనఘం జనోఘాః,

అనేకశస్పంస్తుతమప్యనల్పా

నవం నవం ప్రీతి రహో కరోతి.

30

టీ. అనఘం = పాపరహితుఁడైన, మురారిం = కృష్ణమూర్తిని, దిదృక్షమాణాః = చూడఁగోరుచున్న, జనోఘాః = జనులగుంపులు, ప్రతిరథ్యం = రాజపీఠియందు, ఆరాత్ = దగ్గరగా, ఈయః = పోయిరి, అనేకశః = పలుమారులు, సంస్తుతిమపి = ఎఱుకబడిన (వస్తువును) ను, అనల్పా = అధికమైన, ప్రీతిః = ప్రేమ, నవంనవం = కొత్తకొత్త దానిని గా, కరోతి = చేయుచున్నది, అహో = ఆశ్చర్యము.

తా. ఇట్లు బయలుదేరిన యీ శ్రీకృష్ణుని జూచువేడుకతోఁ బురజనులెల్లరు గుంపులు గూడి రాజపీఠిలోనికి సమీపించిరి. పలుమాలు జూచుచుండిన వస్తువైనను బరమ ప్రేమాస్పదమైనచోఁ గొత్త కొత్తగానే గానించు చుండును గదా.

శ. స. — ద్రష్టుమిచ్ఛంతః దిదృక్షమాణాః, దిదృక్షమాణః దిదృక్షమాణా దిదృక్షమాణాః దిదృక్షమాణశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. రథాయాం ప్రతిరథ్యం అన్యయాభావావ్యయ. ఇయాయ ఈయతుః ఈయః ఇన్ గతా విత్యస్తా దకర్తృకాధాతోః

కర్తరి భూతేలిటి పర. ప్ర. పు. బ. మురగ్య అరిః మురారిః తం మురారిం, మురారిం మురారీ మురారీక్ మురారిశబ్దః ఇ. పు. ద్వి. ఏ. ఆరాత్ అవ్య. అవిద్య మానం అఘం యస్మిక్ సః అనఘః తం అనఘం అనఘం, అనఘా అనఘాక్ అన ఘశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. జనానాం ఓఘాః జనాఘాః, జనాఘః జనాఘా జనాఘాః జనాఘశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. అనేకశః, శసంతమవ్య. సంస్తుతం, సంస్తుతం సంస్తుతే సంస్తుతాని సంస్తుతశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. అపి అవ్య. న అల్పా అనల్పా, అనల్పా అనల్పే అనల్పాః అనల్పాశబ్దః అ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. ఆభీష్ట్యైననవం నవంనవం, నవంనవం నవంనవే నవంనవాని నవంనవశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. ప్రీతిః, ప్రీతిః ప్రీతీ ప్రీతయః ప్రీతిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. అహా అవ్య. కరోతి కరుతః కర్వంతి డుకృష్కరణ ఇత్యస్తా త్వకర్త కాధాతోః కర్తరి వర్తమానే లటి పర. ప్ర. పురు. ఏ.

దిదృక్షమాణా ఇతి. అనఘమకళంకం మురారిం దిదృక్షమాణాః, ద్రష్టు మిచ్ఛంతః దృశేస్సన్నంతాల్లటశ్చానజాడేశః. 'జ్ఞాత్ప్రస్నదృశాం సనఇత్యాత్త సేపదం. జనాఘాః రథాయాం ప్రతిరథ్యం యథాశ్చేదవ్యయాభావః ఆరాత్సమిపమ్. 'ఆరాద్ధూరసమిపయో రి'త్యమరః. ఈయః, జగ్గుః 'ఇటోలిటిదీర్షి ఇణః కి తి' త్యభ్యాసదీర్ఘః. నను నిత్యపరిచితే కా దిదృక్షేత్యత్రాహ—అనేకశఇతి బహువార మిత్యర్థః. 'బహ్వల్పార్థాచ్చస్కారకాదన్యతరస్యామి'తి శస్పృత్యయః. సంస్తుతం పరిచితమపి వస్తు జనే నేనేతిశేషః. 'సంస్తవస్సాన్యత్పరిచయ' ఇత్యమరః. అనల్పా అధికా ప్రీతిః ప్రేమకర్త్రీ నవంనవం, ఆభీష్ట్యైన నవంకరోతి 'నిత్యపిప్పనా రి'తి నిత్యాభీష్ట ద్విర్భావః. అహా శబ్దః పురాణస్యాపి నూతనత్వమిత్యాశ్చర్యే. యథా పరమప్రే మాస్పదం వస్తు నిత్యదృష్టమపి అదృష్టచరమిన ప్రతిక్షణం దిదృక్షతే భగవాన్సపి తక్తే వేతి సామాన్యేన విశేషసమర్థనరూపోద్ధాంతరన్యాసః.

శ్లో. ఉపేయుషో వర్త నిరంతరాభి

రసా నిరుచ్ఛాన్వస మనీకినీభిః,

రథస్య తస్యాం పురి దత్తచక్షు

ర్విద్వాత్ విదామాస శనై ర్న యాతమ్.

39

టీ. విద్వాత్ = అభిజ్ఞాడు, (కసుకనే) తస్యాం = ఆ, పురి = పట్టణమందు, దత్తచక్షుః = చూచుపబడిన చూపుగలవాడగు, అసా = ఈకృష్ణుడు, నిరంతరా భిః = ఎడతెరిపి లేని, అనీకినీభిః = సేనలచే, నిరుచ్ఛాన్వసం = ఊపిరాడకుండనున్న, వర్త్య = మార్గమును, ఉపేయుషః = పొందిన, రథస్య = రథముయొక్క, శనైః = దీక్షితం = మందగమనమును, నవిదామాస = కనిపెట్టలేదు.

తా. ప్రాజ్ఞాండగు నా శ్రీకృష్ణుండు నేనలతోఁ గ్రీక్రిజిసియున్న మాన్త మధ్యమున బోవుచున్న రథముమీఁదఁ గూర్చుని యా పట్టణంపుసంపు గనులారఁ గనుఁగొనుచు నాచందఱితో రథంబు నెప్పుడెగా నడచుట గను పెట్టలేదు. పట్టణవైభవం బంత దర్శనీయముగా చున్నది. శ్రీకృష్ణుం డింగితాభిజ్ఞుండు గావున లోకులకు సావకాశముగా తనివెవర దర్శన మొసంగెననియుఁ దాత్పర్యంబు స్ఫురించుచున్నది.

శ. స.—ఉశేయుషః, ఉశేయుషః ఉశేయుషః ఉశేయుషాం ఉశే యిషచ్ఛబ్దః స. న. ప. ఏ. వర్త్య, వర్త్య వర్త్యసి వర్త్యాసి వర్త్యశబ్దః స. న. ద్వి. ఏ. నిర్గతాని అంతరాణి యాభ్యః తాః నిరంతరాః తాభిః నిరంతరాభిః, నిరంతరయా నిరం తరాభ్యాం నిరంతరాభిః నిరంతరాశబ్దః ఆ. శ్రీ. తృ. ఏ. అశో, అశో ఆమా ఆమీ అదశబ్దః స. పు. ప్ర. ఏ. నిర్గతాః ఉచ్చాస్వాః యస్తాత్తౌ నిరుచ్చాస్వం తత్ నిరుచ్చాస్వం, ఛాస్వం ఛాస్వే ఛాస్వాని నిరుచ్చాస్వశబ్దః ఆ. స. ద్వి. ఏ. అసికి నీభిః, అసికిన్యా అసికినీభ్యాం అసికినీభిః అసికినీశబ్దః ఈ. శ్రీ. తృ. ఏ. రథస్య, రథస్య రథయోః రథానాం రథశబ్దః అ. న. ద. ఏ. తస్యాం, తస్యాం తయోః తామ తచ్చబ్దః ద. శ్రీ. స. ఏ. పురి, పురి పురీః పూర్ష పూర్శశబ్దః తేఘంత శ్రీ. స. ఏ. దత్తే చక్షుషీ యేనః దత్తచక్షుః, చక్షుః చక్షుషా చక్షుషః దత్తచక్షుశబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. వేత్తీతి విద్వాక్, విద్వాక్ విద్వాంసో విద్వాంసః విద్వచ్ఛబ్దః స. పు. ప్ర. ఏ. విదామాస విదామాసతుః విదామాసుః విదష్ణానే ఇత్యస్తాదామంతా దమ ప్రయుక్తా దసధాతోః సకర్తకాత్కర్తరి భూతేటి పర. ప్ర. పురు. ఏ. శన్తైః అవ్య. న అవ్య. యతం, యతం యతే యతాని యతశబ్దః ఆ. న. ద్వి. ఏ.

ఉశేయుష ఇతి. విద్వాన్శబ్దః అతఏవ తస్యాం పురి నగర్యాం దత్తచక్షుర్ని విప్లదృష్టిరసా హరిః నిరంతరాభి ర్నిరంతరాభిరసికినీభిః సాభిః నిరుచ్చాస్వశబ్దః సమతీగం టం వర్త్య ఉశేయుషః ప్రాప్తస్య రథస్య శనై ర్యాతం సంబాధనబంధనం మందగమనం నవిదామాస నవివేద, 'ఉపవిదజాగృభ్యోఽన్యతరస్యామి' త్యామ్ ప్రత్యయః, వ్యాసం గాదనివేదనం సత్యజ్ఞానాదితి భావః. వ్యాసంగస్య పదార్థత్వాత్పదార్థహేతుకం కావ్య లింగ మలంకారః.

అన. ఇంక ముప్పదియొక్క శ్లోకములలో ద్వారకాపురమును వర్ణించు చున్నాడు.—

శ్లో. మధ్యేసముద్రం కకుభః పిశంగీ

రథ కుర్వతీ కాంచనవస్త్రభాసా,

తురంగకాంతాముఖహవ్యవాహ

జ్వాలేవ భిత్త్వా జల ముల్లలాస.

33

టీ. మధ్యేసముద్రం = సముద్రమునడుమ, కాంచనవప్రభాసా = బంగారు ప్రాకారపు గోడయొక్క కాంతిచేత, కరుభః = దిక్కులను, పిశంగీః = పచ్చనివాట్లనుగా, కుర్వతీ = చేయచున్న, యా = ఏపట్టణము, జలం = సముద్ర పునీరును, భిత్త్వా = పాయవలచుకొని (పైకివచ్చి), తు...వ-తురంగకాంతా = బడబయొక్క, ముఖ = ముఖమందలి, హవ్యవాహ = అగ్నియొక్క (బడబాగ్నియొక్క), జ్వాలేవ = జ్వాలయొనునట్లు, ఉల్లలాస = వెలసెనో.

తా. ద్వారకాపట్టణము సముద్రమధ్యమం దున్నది. దాని బంగారు ప్రాకారపుగోడలకాంతలవలన నలుదిక్కులను పచ్చవాలుచున్నవి. ఆ పురము, సముద్రజలమును వెకలించుకొని పైకివచ్చిన బడబాగ్నిజ్వాలయో యనునట్లు వెలసియున్నదని తాత్పర్యము.

శ. స.—సముద్రస్య మధ్యే మధ్యేసముద్రం అవ్యయా. కరుభః, కరుభం కరుభా కరుభః కరుప్పబ్ధః భ. స్త్రీ. ద్వి. బ. పిశంగీః, పిశంగీం పిశంగాస్య పిశంగీః పిశంగీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. బ. యా, యా యే యాః యచ్చబ్దః ద. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. కుర్వతీ, కుర్వతీ కుర్వత్యా కుర్వత్యః కుర్వతీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. కాంచనస్య వప్రః కాంచనవప్రః కాంచనవప్రస్య భాః కాంచనవప్రభాః తయా కాంచనవప్రభాసా, భాసా భాభ్యాం భాభిః కాంచనవప్రభాశబ్దః స. స్త్రీ. త్వు. ఏ. తురంగచ్ఛతీతి తురంగః తురంగస్య కాంతా తురంగకాంతా తురంగకాంతాయాః ముఖం తురంగకాంతాముఖం హవ్యం వహతీతి హవ్యవాహః తురంగకాంతాముఖే హవ్యవాహః తురం...హః తు...హస్య జ్వాలా తురం...జ్వాలా, జ్వాలా జ్వాలే జ్వాలాః తురంగకాంతాముఖ హవ్యవాహ జ్వాలాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. ఇవ అవ్య. భిత్త్వా క్త్వాప్రత్యయంతమవ్య. జలం, జలం జలే జలాని జలశబ్దః ఆ. న. ద్వి. ఏ. ఉల్లలాస ఉల్లేసతుఃఉల్లేసుః లసత్తేషణ క్రిడనయో రిత్వస్తా దుత్సూర్వకా దకర్త కాదాలోః కర్తరి భూతే లిటి పం. ప్ర. పురు. ఏ.

అథైకత్రింశతా శ్లోకైః ద్వారకాం వర్ణయతి:—

మధ్యేసముద్రమితి. మధ్యేసముద్రస్య మధ్యేసముద్రం 'పారేమధ్యేవస్థావే'తి వికల్పాదవ్యయాభావః. మధ్యేశబ్దస్యతత్సన్నియోగాదేకారాంతత్వం కాంచనవప్రభాసా సేమప్రాకారప్రభయా, కరుభో దిశః పిశంగీః పిశంగవర్ణాః, గౌరాదిత్వాత్ కుర్వతీ యా ఛాః ఇథం సముద్రోదకం భిత్త్వా ఉత్థితేతిశేషః, తురంగకాంతా

యాః బడబాయాముఖే నావ్యంవహతీహవ్యవాహః కర్తవ్యః, తస్య బడబాష్ప
జ్వాలేన ఉల్లలాస ఉద్యభాసే, ఆత్మ, సముద్రాంతస్థి నారాం బడబాలజ్వాలాగూం
కదాచిత్సంభావ్యమానస్యమఖ్యోల్ల సనస్య పురిదర్శనాశ్చేదాధ్యకసామేనాన్యజ్వాలా
త్వముత్పేక్ష్యతే. ఇవశబ్దోయముత్పేక్ష్యావ్యంజక ఏవ సోహయా. ఈద్యగ్నా
యా అప్రసిద్ధత్వేన ఉపమానత్వాయోగాత్. 'మన్వేశంశే ప్రమనూం ప్రాచీన్వేన
మాదిభిః, ఉత్పేక్ష్యావ్యజ్యతే శబ్దైరివశబ్దోఽపితాదృశ' త్యాచార్యదండి.

శ్లో. కృతాస్పదా భూమిభృతాం సహస్రైః.

రుదన్వదంభః పరివీతమూర్తిః,

అనిర్విదా యా పదధే విధాత్రా

పృథ్వీ పృథివ్యాః ప్రతియాతనేన.

౩౪

టీ. భూమిభృతాం=రాజులయొక్క (పర్వతములయొక్క), సహస్రైః=శేలచేత,
కృతాస్పదా = చేయబడినయునికి గలదియు-ఉద... ర్తిః-ఉదన్వత్ = సముద్రము
యొక్క, అంభః=ఉదకములచేత, పరివీత=చుట్టుకొనబడిన, మూర్తిః=స్వరూపము
గలదియు, పృథ్వీ=విశాలమైనదియు నగు, యా=ఏపురము, అనిర్విదా=అలసటలేని,
విధాత్రా = బ్రహ్మదేవునిచేత, పృథివ్యాః = భూమియొక్క, ప్రతియాతనేన = ప్రతి
కృతియో యననట్లు, విదధే=చేయబడెనో.

తా. నాలుగువైపులను సముద్రజలముచే జుట్టుకొనబడినవై
వేలకొలది భూపాలురతో నిండి మిగుల విశాలమైన యాద్యారకా
నగరము చూడగా ననేకభూధరంబుల కాలవాలమై చతుర్ముఖ
పరితమై యున్న యీ భూమండలమునకు ప్రతినిధియా యనునట్లు
శిల్పనై పుణ్యముగల యాస్పష్టికర్త నిర్మాణముగా నున్నది. భూలోః
మందలి యావద్విచిత్రవస్తువు లందు గలవని తాత్పర్యము.

శ. స.—కృతం ఆస్పదం యస్యాం సా కృతాస్పదా, ఆస్పదా ఆస్పదే ఆస్పదాః
కృతాస్పదాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. భూమిం విభ్రతీతి భూమిభృతః తేషాం భూమి
భృతాం, భృతః భృతోః భృతాం భూమిభృచ్ఛబ్దః త. పు. మ. బ. సహస్రైః సహస్రైః
సహస్రాభ్యాం సహస్రైః సహస్రశబ్దః ఆ. న. తృ. బ. ఉదకమస్యా పీఠ్యురవాన్,
ఉదన్వతః అంభాంసి ఉదన్వదంభాంసి ఉదన్వదంభాః పరివీతా ఉద... వీతా ఉద
...వీతా మూర్తిః యస్యాస్స ఉ... ర్తిః, మూర్తిః మూర్తీ మూర్తయః ఉదన్వదంభః
పరివీతమూర్తిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. ననిర్విద్యత ఇత్యనిర్విత్ తేన అనిర్విదా, అనిర్విదా

అనిర్విద్యార్థం అనిర్విద్భిః అనిర్విచ్ఛిబ్దః ద. పు. తృ. ఏ. య, య యే యాః యచ్ఛబ్దః
 ద. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. విదధే విదధాతే విదధిశే నిపూర్వకడుధాత్ ధారణపోషణయో
 రిత్యస్తాత్సకర్త కాత్కర్తణి భూతేలిటి ఆత్మ. ప్ర. పురు. ఏ. విదధాతీతి విధాతా తేన
 విధాత్రా, విధాత్రా విధాతృభ్యాం విధాతృః విధాతృశబ్దః ఋ. పు. తృ. ఏ. పృథ్వీ,
 పృథ్వీ పృథ్వోఽపృథ్వ్యః పృథ్వీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. పృథివ్యాః, పృథివ్యాః
 పృథివ్యోః పృథివీనాం పృథివీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ష. ఏ. ప్రతియాతనా, ప్రతియాతనా
 ప్రతియాతనే ప్రతియాతనాః ప్రతియాతనాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. ఇవ. అవ్య.

కృతేతి. భూమిభృతాం రాజ్ఞాం, గిరిజాం సహస్రైః కృతాస్సదా, కృతాధి
 ప్తానా ఆస్పదం ప్రతిపాయా మితి నిపాతః, ఉదకమస్యాస్త్రీతు్యదన్యానుదధిః
 ఉదన్యానుదధాచేతి నిపాతనాత్సాధుః తస్యాంభోభిః పరిహితా పరివేష్టితామూర్తిః
 స్వరూపంయస్యాస్సా పృథ్వీస్పృహః 'వోతోగుణవచనా దితి వికల్పాత్ జీవ'. ఏవం
 భూతా యా పూః ననిర్విద్యతే నభిద్యతఇత్యనిర్విత్ విదేర్జ్ఞానాధాత్ నిఃపూర్వాత్
 సత్కూన్ద్యషేత్యాదివా క్విప్, తేన అనిర్విదా అభిన్నేన అన్యథా శిల్పిసాష్టవాసిద్ధేరితి
 భావః. విధాత్రాప్రథతఇతి పృథివీభూః ప్రథేరాణాదికషిపతాపిద్ధారాదిభ్యశ్చేతిజీవ,
 తస్యాః ప్రతియాతనాప్రతికృతిరివ విదధే, విహితా 'ప్రతియాతనాప్రతిచ్ఛాయాప్ర.
 కృతి రి'త్యమరః భూప్రతినిధిత్వోత్ప్రేక్షయా పురోవై చిత్రవిస్తారాదివస్తువ్యవ్యతే.

శ్లో. త్వష్టు స్సదాభ్యాసగృహీతశిల్ప విజ్ఞానసంపత్ప్రసరస్య సీమా,

అదృశ్యతాదర్శతలమలేషుచ్ఛాయేవ యా స్వర్జలధేర్జలేషు. 3౫

టీ. త్వష్టుః=విశ్వకర్తయొక్క, సదా...రస్య=సదాభ్యాస=ఎడతెగని యల
 వాటుచేత, గృహీత=అలవడిన, శిల్పవిజ్ఞాన=కర్తవిద్యయను, సంపత్=సంపదయొక్క,
 ప్రసరస్య=ఉత్కర్షకు, సీమా=అవధియగు, యా=ఏనగరము, అదర్శతలమలేషు=
 అద్దముయొక్క పైభాగమువలె నిర్మలములైన, జలధేః=సముద్రముయొక్క, జలేషు=
 నీళ్లలో, స్వః=స్వర్గముయొక్క, ఛాయేన=ప్రతిబింబమో యనునట్లు, అదృశ్యత=
 చూడబడెను.

తా. విశ్వకర్త తనకు నిరంతరాభ్యాసముచేతఁ గలిగిన శిల్ప
 విద్యానైపుణ్యమునంతను ద్వారకాపుర నిర్మాణముం దుపయోగపఱ
 చెను. అట్టి నిగుపమానమైన యా పట్టణము అద్దమువలె నిర్మలమైన
 సముద్ర జలమందు ప్రతిఫలించిన స్వర్గమో యనునట్లు చూపట్టుచున్నది.
 స్వర్గలోకమందలి చిత్ర విచిత్ర వైభవము లన్నియు నచ్చుట గలవు గనుక
 యా పురము స్వర్గ తుల్యముగా నున్నదని తాత్పర్యము.

శ. స.—త్వష్టే, త్వష్టే త్వష్టే త్వష్టాశాం త్వష్టాశ్విజః యః ప్ర.
 మ. ఏ. సదా అభ్యాసః సదాభ్యాసః సదాభ్యాసేన గృహీతః సదా...తః శిల్పస్య
 విజ్ఞానం శిల్పవిజ్ఞానం శిల్పవిజ్ఞానమేవ సంపత్ శిల్ప...పత్ శి...సదః ప్రసరః శిల్ప
 ...సరః సదాభ్యాసగృహీతశ్చ సా శిల్ప...ప్రసరశ్చ సదా...సరః త్వష్టా స...
 రస్య, ప్రసరస్య ప్రసరయాః ప్రసరాశాం సదాభ్యాస గృహీత శిల్పవిజ్ఞానం సంప
 త్ప్రసరశ్చ అ. పు. మ. ఏ. సీమా, సీమా సీమే సీమాః సీమాశ్విజః అ. ప్ర. ఏ. ఏ.
 అదృశ్యత అదృశ్యేతాం అదృశ్యంత దృశ్యే ప్రేక్ష్య ఇత్యష్టాశ్విజః త్వష్టాశ్విజః
 కర్షణీ భూతేలజి ఆత్మ. ప్ర. పురు. ఏ. ఆదర్శస్య తలం ఆదర్శతలం ఆదర్శతల
 మివ అమలాని ఆదర్శతలమలాని లేఖ ఆదర్శతలమలేఖ, అమలే అమలయోః అను
 లేఖ ఆదర్శతలమలశబ్దం అ. స. స. బ. ఛాయా, ఛాయా ఛాయే ఛాయః ఛాయా
 శబ్దః ఆ. ప్రీ. ప్ర. ఏ. ఇవ. అవ్య యా, యా యే యాః యచ్చబ్దః ర. ప్రీ.
 ప్ర. ఏ. స్వః అవ్య. జలాని ఛాయంతే అస్మిన్మితీ జలధిః తస్య జలధేః, జలధేః
 జలధ్యోః జలధీనాం జలధిశ్చబ్దః ఇ. పు. మ. ఏ. జలేఖ, జలే జలయోః జలేఖ జలయో
 అ. స. స. బ.

త్వమృతి. త్వమృత్యుకర్త. న దాభ్యాసే. గృహీతో'లభ్యాయ. కిల్బిష్టాశ్చ్యుతే. విద్యాయామిద సంపదః ప్రసరః ప్రకర్త. తస్య సీమా అనధః ఆప్రతివేతియానతి. యా పూః ఆదర్శతామలేషు దర్శపృష్ఠస్వచ్ఛేషు 'దర్శితముకాదర్శా' వి'త్వమ. చ. జల ఛేద్యలేషు స్వః స్వగ్రస్య 'స్వగ్రవ్యయ మి' త్యమరః. ఛాయాప్రతిబింబమిద అదృశ్య తేష్యుజ్జ్వలితా. 'ఛాయాత్వనాతేకాంతా' ప్రతిబింబార్కభార్య. నా'రితిశ్చ. యంతి.

ప్రధాన భక్తైశ్చ సమైకం సకలైః

యస్యాః పితేః సతీవాచితా మూః,

పేష్కానామకం ముహు పంచభాషా

రత్నావళీ రంబుధికాబబంధ.

22

టీ. అంబుధిః=సముద్రుడు, పితేవ=తండ్రియనబోలె, వరాః=క్రైష్ణుడగు (అల్లుడగు), రథాంగభద్రై=చక్రధరునితోఁగఁకు(కృష్ణునితోఁగఁకు), ఉపమ=శ్రోతగా, ప్రతిపాదితాయాః=ఇవ్వబడినట్టియు, అంకశాః=దగ్గఱ జేరియున్నట్టి (తొడిమిఁద కూర్చున్న), యస్యాః=ఏపురముయొక్క, ఉపకంఠం=దగ్గఱను (మెడమందు), మనః=పలుమాఱు, ప్రేమా=అమరాగముచేత, రత్నావళిః=రత్నమాలికలను, ఆబంధం=వె చెను.

తా. ఉత్తమోత్తముడగు వరునకు గొత్తగా నిచ్చిన ఈ
యాడుబిడ్డను జేదీసి తొడపైఁ గూర్చుండఁ బెట్టుకొని ప్రేమాతి

శియముచే నామెకంతమున రత్నహారములను సమర్పించు తండ్రి యట్లు సముద్రుడై తనయల్లుడగు శ్రీకృష్ణున కపూర్వముగా నొసఁగఁబడి తన సమీపమున నున్న యాపురీమతల్లియవకంతమున (దగ్గఱ) పలుమాటు రత్నావళులను విరజిమ్మెనని తాత్పర్యము.

శ. ౧.—రథస్య అంగం రథాంగం విభక్తిభిభర్తా రథాంగస్యభర్తా రథాంగభర్తా తస్మై రథాంగభక్తే, భక్తే భర్తృభ్యాం భర్తృభ్యః రథాంగభర్తృశబ్దః ఋ. పు. చ. ఏ. అభినవం క్రియావశే. వరాయ, వరాయ వరాభ్యాం వశేభ్యః వరశబ్దః అ. పు. చ. ఏ. యస్యాః, యస్యాః యయోః యాసాం యచ్చబ్దః ద. స్త్రీ. ష. ఏ. పితా, పితా పితరా పితరః పితృశబ్దః ఋ. పు. ప్ర. ఏ. ప్రతిపాదితాయాః, ప్రతిపాదితాయాః ప్రతిపాదితయోః ప్రతిపాదితానాం ప్రతిపాదితాశబ్దః అ. స్త్రీ. ష. ఏ. ప్రేష్టా, ప్రేష్టా ప్రేమభ్యాం ప్రేమభిః ప్రేమస్వభ్యః న. న. తృ. ఏ. ఉపకంఠం, ఉపకంఠం ఉపకంఠా ఉపకంఠాన్ ఉపకంఠశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. కంఠే ఇతి ఉపకంఠం అవ్యయాభావా. ముహూః అవ్య. అంకం భజతీతి అంకభాక్ తస్యాః అంకభాజః, భాజః భాజోః బాజాం అంకభాక్శబ్దః జ. స్త్రీ. ష. ఏ. రత్నానాం ఆవళయః రత్నావళయః తాః రత్నావళీః, రత్నావళీం రత్నావళ్యా రత్నావళీః రత్నావళీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. బ. అంబుధిః, అంబుధిః అంబుధీ అంబుధయః అంబుధిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. ఆబబంధ ఆబబంధతుః ఆబబంధుః ఆబూర్వక బంధ బంధన ఇత్యస్తా త్సకర్తృకాధాతోః కర్తరి భూతేతి పర. ప్ర. పురు. ఏ.

రథాంగేతి. అమ్ముధిః పితేవ వరాయ శ్రేష్ఠాయ జామతేచ 'వరోజామాతృపిద్యయోః శ్రేష్ఠేన్యవ దితి విశ్వః. రథాంగభక్తే చక్రధరాయ, హరయే అభినవం యథాతథా ప్రతిపాదితాయాః అంకస్సమీపఉత్సంగశ్చతద్భాజః. 'అంకస్సమీప ఉత్సంగేచిహ్నే స్థానాపరాధయో రితి కేశవః. యస్యాః పురః ఉపకంఠం అంతికే ఆత్యంత సంయోగేద్వితీయా. అన్యత్ర కంఠే విభక్త్యర్థేవ్యయాభావః. ముహూః ప్రేష్టా రత్నావళీ రాబబంధ అముహూచ, శ్రేష్ఠానుప్రాణితేయముపమేతి సంకరః.

శ్లో. యస్యాశ్చలద్వారాధివారివీచి చ్చుటోచ్చలచ్చంఖకులాలేన,

విప్రేణ పర్యంతచరొడుచక్ర స్సుమేరువప్రాన్వహ మన్వకారి. 3 2

టి. చల...లేన-చలత్ = అల్లలాడుచున్న, వారిధివారివీచి=సముద్రజలతరంగములయొక్క, చటా=పరుసుపరంపరలయందు, ఉచ్చలత్ =పై కెగయుచున్న, శంఖ=శంఖముల, కుల=గుట్ట చేత, ఆకు లేన = నిండియున్న, యస్యాః = ఏనగరముయొక్క, ప్రాణేణ=ప్రాకారముచేత, పర్యంతచరొడుచక్రః - పర్యంత=ప్రాంతములయందు, చర=

తిరుగుచున్న, ఉడుచక్రం=నక్షత్ర మండలముగల, సుమేరువప్రకాశం=మేరువర్వతప్రకాశము, అన్వహం=ప్రతిదినమును, అన్వకారి=అనుకరింపఁజేయు.

తా. ద్వారకాపురముఁ జట్టుకొనియున్న సముద్ర జలమందఁగల తరంగము లల్లలాడుచుండ వానిమధ్యఁనుండి శంఖములు మెండుగాఁ బ్రదికినము నాపురస్రావకముమీఁది కెగయుచుండును. అప్పుడది నక్షత్రమండలము తిరుగుచున్న మేరువర్వతపు చరియంబోలి యెప్పుడునును. ఈపోలికవలన నాపురస్రావకము మేరువంత యశస్వత్వము గలదియని స్ఫురించుచున్నది.

శ. స. — యస్యాః, యస్యాః యయోః యాసాం యచ్చర్జః ద. స్త్రీ. పు. ఏ. వారిణి ధీయంతే అస్తిన్నితి వారిధిః వారిధేః వారిణి వారిధివారిణి వారిధివారిణాం పీచయః వారిధివారిపీచయః చలంత్యశ్చతాః వారి...చయచ్చ చలద్వా...చయః చల...పీచీనాం ఛటాః చల...ఛటాః చ...టాసు ఉచ్చలంతి చల...టోచ్చలంతి శంఖానాం కులాని శంఖకులాని చ...టోచ్చలంతిచ తాని శంఖకులానిచ చల...చ్చలచ్చంఖకులాని చ...కులైః ఆకులః చలద్వారి...కులాకులః తేన చల...కులేన, అకులేన అకులాభ్యాం ఆకులైః చలద్వారిధివారిపీచిచ్చటోచ్చలచ్చంఖకులాకులశ్చటాః అ. పు. తృ. ఏ. వస్త్రేణ, వస్త్రేణ వస్త్రాభ్యాం వస్త్రైః వస్త్రశబ్దః అ. ప్ర. తృ. ఏ. పర్యంతేషు చరతీతి పర్యంతచరం ఉదూనాం చక్రం ఉడుచక్రం పర్యంతచరం ఉడుచక్రం యస్యః పర్యంతచరోడుచక్రః, చక్రః చక్రా చక్రాః ప్యంతచరోజః చక్రశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. సుమేరోః వస్త్రః సుమేరువస్త్రః, వస్త్రః వస్త్రా వస్త్రాః సుమేరువస్త్రశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. అహస్యహని అన్వహం అన్వయా భావాన్వయం. అన్వకారి అన్వకారిమతాం అన్వకృమతాం అన్వకారివత అన్వకృవత ఆః పూర్వకః డుక కరణ ఇత్యస్తాత్సకర్త కాత్సర్గణి భూతైః ఆత్మ. ప్ర. పురు. ఏ.

యస్యా ఇతి. చలంతీనాం వారిధివారిపీచీనాం ఛటాసు పరంపరాను, ఉచ్చలచ్చిరుత్పత్తిః శంఖానాం కులైరాకులేన ఆకీర్ణేన యస్యాః పురుః వస్త్రేణ ప్రాకారేణ పర్యంతచరముడుచక్రం నక్షత్రమండలం యస్యః సుమేరోర్వస్త్రస్సాము. 'సాను ప్రాకారయోర్వస్త్ర' ఇత్యుభయత్రాపి సజ్జనః. అహస్యహని అన్వహం 'అన్వయం విభక్తి' త్యాదినా యథాక్షేపవ్యయ్యాభావః. అశ్చ వస్తుసకాదన్వతరస్యామితి సమాసాంతః, అన్వకారి అనుకృతః, తత్సామ్యం ప్రాపేత్సర్గణి. మేరుపమానాద్వస్త్రస్య తత్తుల్యమాన్వత్యం వ్యజ్యతే.

శ్లో. వణిక్పథే పూగకృతాని యత్ర
 భ్రమాగతైరంబుభి రమ్బురాశిః,
 లోలై రలోలద్యుతిభాంజి ముష్ణ
 స్రత్వాని రత్నాకరతామవాప.

3౮

టి. యత్ర=విద్యారకాపురమున, వణిక్పథే=అంగటివీధియందు, పూగకృతాని =పూగులుగాఁ జేయఁబడిన, అలోలద్యుతిభాంజి=మాయనికాంతులుగల, రత్నాని= రత్నములును, భ్రమాగతైః =జలదారులనుండి వచ్చిన, అంబుభిః = ఉదకములచేత, ముష్ణక్=దొంగిలించుచు, అంబురాశిః=సముద్రుఁడు, రత్నాకరతాం = రత్నాకరత్వమును, అవాప=పొందెను.

తా. ద్వారకాపురిలోని యంగడివీధులయందు రాసులుగాఁబోసి యుంచఁబడిన మాయని కాంతిగల మంచిమంచి రత్నములను జలదారులగుండా వచ్చిన తననీరముద్వారా దొంగిలించి సముద్రుఁ డిప్పుడు రత్నాకరం డయ్యెనుగాని యంతకుముం దాతఁడు జలముమాత్రమే సారముగాఁ గలవాఁడై యంబురాశిగానే యుండెను. ఈవర్ణనమువలన సముద్రమందుకంటె నా ద్వారకాపట్టణమందు రత్నసమృద్ధి మెండని తోచుచున్నది.

శ. స.—వణిజాం పంథాః వణిక్పథః తస్మిన్ వణిక్పథే పథే సథయోః పథేషు వణిక్పథశబ్దః అ. పు. స. ఏ. అపూగాః పూగాః సంపద్యమానాని కృతాని పూగకృతాని తాని పూగకృతాని, పూగకృతం పూగకృతే పూగకృతాని పూగకృత శబ్దః అ. న. ద్వి. బ. యత్ర త్రలంత. భ్రమేభ్యః అగతాని భ్రమాగతాని తైః భ్రమాగతైః, భ్రమాగతేన భ్రమాగతాభ్యాం భ్రమాగతైః భ్రమాగతశబ్దః అ. న. తృ. ఏ. అంబునా, అంబునా అంబుభ్యాం అంబుభిః అంబుశబ్దః ఉ. న. తృ. ఏ. అంబూనాం రాశిః అంబురాశిః, రాశిః రాశీ రాశయః అంబురాశిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. లోలైః లోలేన లోలాభ్యాం లోలైః లోలశబ్దః అ. న. తృ. బ. న లోలాః అలోలాః అలోలాశ్చతాః ద్యుతయశ్చ అలోలద్యుతయః అలోలద్యుతిః భజంతీతి అలోలద్యుతిభాంజి తాని అలోలద్యుతిభాంజి, భాక్ భాజీ భాంజ అలోలద్యుతి భాక్పబ్దః జ. న. ద్వి. బ. ముష్ణక్, ముష్ణక్ ముష్ణంతో ముష్ణంతః ముష్ణచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. రత్నాని, రత్నం రత్నే రత్నాని రత్నశబ్దః అ. న. ద్వి. బ. రత్నానాం ఆకరః రత్నాకరః రత్నాకరస్య భావః రత్నాకరతాం తాం రత్నాకరతాం, రత్నాకరతాం

రత్నాకరతే రత్నాకరతాః రత్నాకరతాశ్చబ్దః ఆ. క్తీ. స్త్రి. ఏ. అవాప అవాపకుః
అవాపుః అవపూర్వక అప్లవ్యాప్తాః కత్యస్తా త్నకర్త కాదాతోః క్త్యధిభూతేభిః చర.
ప్ర. పురు. ఏ.

వణి గితి. యత్ర యన్యాం పురి, వణిగాం పథ వణిక్తవే ఆపణే, అపూగాః పూ
గాః సంపద్యమానాని కృతాని పూగకృతాని పుంశ్చకృతాని 'శ్రేణ్యాదయః కృతాదిః'
రితిసమాసః, శ్రేణ్యాదిషు చ్యుత్తరచరమితిచ్యుత్తతాః. అలోలద్యుతిభాంజి క్త్యధి
భావంతి రత్నాని లోలైశ్చలైః ఆచవీవ భ్రమాగతైః జలనిర్గమదాగతైః 'క్షమాశ్చ
జలనిర్గమా' ఇత్యమరుః, అయిభిర్బుష్టా ఆపహరణ అంబరాశిర్బుష్టః జలమాత్రస్యాశో
పీతిభావః, రత్నాకరతామవాప సకుప్రాగితి భావః. అత్రామ్నూనాశే ప్రాప్తృ
సంబంధేష్యసంబంధోక్తేరతిశయోక్తిః, తయాచ పుర్యా సమద్రాతిశాయినీ రత్నసమృద్ధి
రస్తు వ్యజ్యతే.

శ్లో. అంభశ్చ్యుతః కోమలరత్నరాశిః

నపాంనిధిః ఘనవిసదృభాసః,

యత్రాతవే ధాతుమివాధితల్పం

విస్తారయామాస తరంగహస్తైః.

3౯

టీ. యత్ర=ఏపురమందు, అపాంనిధిః=సముద్రుడు, అంభశ్చ్యుతః=నీరు
మ్ముచున్న, (కనుకనే) ఘన...సః-ఘన=సముద్రులచేత, విసదృ=కప్పబడిన, భాసః=
కాంతులుగల, కోమలరత్నరాశిః=ఉత్కృష్టములైన రత్నపురాసులను, ఆతవే ధాతు
మివ=ఎండచెట్టుటకో అను నట్లు, అధితల్పం=మిదలమీద, తరంగహస్తైః=తరంగ
ములనుచేతులతో, విస్తారయామాస=ప్రసరింపజేసెనో.

తా. ఆద్వారకాపట్టణమందు సముద్రుడు నీరుగ్రమ్ముచు నురు
గులచే మెఱుంగుమాసియున్న రత్నపురాసులను ఎండచెట్టుటకా యన్నట్లు
మిదలమీదాదికి తరంగములనియెడు తనచేతులతో నెత్తిపోసెను.

శ. స.—అంభఃవ్యోతంతీతి అంభశ్చ్యుతః తాన్ అంభశ్చ్యుతః, అంభశ్చ్యుతం
అంభశ్చ్యుతౌ అంభశ్చ్యుతః అంభశ్చ్యుతశ్చబ్దః త. పు. ద్వి. బ. రత్నానాం రాశయః
రత్నరాశయః కోమలాశ్చతే రత్నరాశయశ్చ కోమలరత్నరాశయః తాన్ కోమల
రత్నరాశిః, రాశిం రాశీ రాశిణ్ కోమలరత్నరాశిశబ్దః ఇ. పు. ద్వి. బ. అపాం
నిధిః అపాంనిధిః, నిధిః నిధీ నిధయః అపాంనిధిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. ఘనైః విస
దృభాః ఘనవిసదృభాః ఘనవిసదృభాః భాసః ఏహంతే ఘనవిసదృభాసః తాన్ ఘనవిసదృ

భాసః, భాసం భాసా భాసః షేనపినద్ధభాశ్శబ్దః స. పు. ద్వి. బ. యత్ర త్రలంత. ఆతపే, ఆతపే ఆతపయోః ఆతపేషు ఆతపశబ్దః అ. పు. స. ఏ. ధాతుం తుమున్నంత తల్పేషు ధితల్పం ఆవ్యయీ విస్తారయామాస విస్తారయామాసతుః విస్తారయామాసుః విపూర్వక స్వజ్ఞో ఆచ్ఛాదన ఇత్యస్మా ణ్ణిజంతాద్ధాతో రామంతా దనుప్రయుక్తా దసధాతో స్ఫులిర్నకాత్కర్తరి భూతేలటి పరస్మై ప్ర. పురు. ఏ. తరంగావహస్తాః తరంగ హస్తాః తైః తరంగహస్తైః, హస్తేన హస్తాభ్యాం హస్తైః తరంగహస్తశబ్దః అ. పు. త్య. బ.

అంభ ఇతి. యత్ర పురి అపాంనిధిస్సముద్రః అంభః చోత్థంతి క్షరంతీత్యం భక్స్యతః జలస్రావిణః ఆత ఏవ షేనైః పినద్ధభాసః పిహితకాంతీక, అపిపూర్వా న్నహ్యతే కర్తణీక్తః, 'వప్తివాగురిరల్లోపమవాప్యోరుపసగ్గయోరి' త్యపేరకారలోపః. కోమలానుత్కృష్టా రత్నరాశీ ఆతపే ధాతుం శోషణార్థం నిధాతుమివేతిఫలో త్పేక్షా, తల్పేష్వత్పేషు అధితల్పం. 'తల్పంశయాబ్జదారే' ప్లిత్యమరుః. విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః. తరంగై రేవ హస్తైః విస్తారయామాస. ప్రసారయామాస, అత్రాతపా ధానస్యతరంగహస్తసాధ్యత్యేనోత్పేక్షాయాపకయోస్సంకరః.

శ్లో. యత్సాల ముత్తుంగతయా విజేతుం

దూరా దుదస్థీయత సాగరస్య,

మహార్చిభి ర్వాన్యహతవాంఛితార్థైః

ప్రీడాదివాభ్యాశగతై ర్విలిలేభ్యః.

౪౦

టీ. సాగరస్య=సముద్రముయొక్క, మహార్చిభిః=పెద్దయలలచేత, యత్సాలం =ఏవట్టణముయొక్క ప్రాకారమును, ఉత్తుంగతయా=బొన్నత్యగుణముచేత, విజేతుం= గెలుచుటకోయన్నట్లు, దూరాత్ =దూరమునుండి, ఉదస్థీయత = పైకెగయుటో, (అట్లే) అభ్యాశగతైః=దగ్గరను జేరినవియు, వ్యాహతవాంఛితార్థైః-వ్యాహత=వ్యర్థమైన, వాంఛితార్థైః=ఇష్టార్థము (సాలవిజయము) గలవియుఁగనుకనే, (యాతరంగములచేత), ప్రీడాదివ=సిగ్గువల్ల నోయన్నట్లు, విలిలేభ్యః=అణగిపోవుటో.

తా. సముద్రతరంగము లా ద్వారకాపురియొక్క ప్రాకారము నొన్నత్యములో జయించుటకో యన్నట్లు దూరమందుండియే యెగిరెగిరి పడుచువచ్చి దగ్గరజేరి తమకోరిక యీడేరనందున సిగ్గుపడిన శ్లో యన్నట్లు లీనమైపోయినవి.

శ. స. — యస్యా స్సాలః యత్సాలః తం యత్సాలం, సాలం సాలా సాలాన్
యత్సాలశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ఉత్తుంగస్య భావః ఉత్తుంగతా తయా ఉత్తుంగతయా,
ఉత్తుంగతయా ఉత్తుంగతాభ్యాం ఉత్తుంగతాభిః ఉత్తుంగతాశ్చః ఆ. స్త్రీ. తృ. ఏ.
విశేతుం తుమున్నం. దూరాత్, దూరాత్ దూరాభ్యాం దూరేభ్యః దూరభ్యః ఆ. స.
పం. ఏ. ఉదస్థీయత, ఉత్సూర్వకాత్ స్థాగతి నివృత్తావత్యస్తా దకర్త కాధాలోః
భావేలశి ఆత్మ. ని. ప్ర. పురు. ఏ. సగరాణామయం సాగరః తస్య సాగరస్య,
సాగరస్య సాగరయోః సాగరాణాం సాగరభ్యః ఆ. పు. పం. ఏ. మహాంతర్భుతే
ఊర్తయశ్చ మహార్తయః తైః మహార్తిభిః, ఊర్తిణా ఊర్తిభ్యాం ఊర్తిభిః మహార్
ర్తీన్యభ్యః ఇ. పు తృ. బ. వాంఛితశ్చాసా అథశ్చ వాంఛితార్థః వ్యాహతః వాంఛ
ితార్థః యేషాంతే వ్యాహతవాంఛితార్థాః తైః వ్యాహతవాంఛితార్థైః, అక్షర అక్షా
భ్యాం అక్షైః వ్యాహతవాంఛితార్థభ్యః ఆ. పు. తృ. బ. ప్రీడాత్, ప్రీడాత్ ప్రీడా
భ్యాం ప్రీడేశభ్యః ప్రీడశభ్యః ఆ. పు. పం. ఏ. ఇవ అవ్య. అభ్యాశంగతాః అభ్యాశ
గతాః తైః అభ్యాశగతైః, అభ్యాశగతేన అభ్యాశగతాభ్యాం అభ్యాశగతైః అభ్యాశ
గతశబ్దః ఆ. పు. తృ. బ. విలిల్యే విపూర్వకాత్ లీజ్ క్లేషణ ఇత్యస్తా దకర్త కాధా
లోః భావేలితి ఆత్మ. ని. ప్ర. పురు. ఏ.

యదితి. సాగరస్య మహార్తిభిః కర్తృభిః యత్సాలం యస్యాః ప్రాకారం
'ప్రాకారోవరణస్సాల' ఇత్యమరః, ఉత్తుంగతయా బౌద్ధత్వసంజేన, విశేతుం శేతుమి
వేత్యర్థః. ఫలోత్పేక్షేయం వ్యంజకాప్రయోగాద్గమ్య. దూరాదుదస్థీయత ఉత్థితం
భావేలక్, తథా అభ్యాశగతై స్సమీపగతైః సమీపే నికటాభ్యాశసన్నికృష్టసనీడ
వ ది' త్యమరః, వ్యాహతో వాంఛితార్థస్సాలవిజయరూపో యేషాంతే తైః విజయాత్
మైరిత్యర్థః. అతఏవ ప్రీడాదివేతి హేతుత్వేత్త. విలిల్యే విలీనం లీయతేర్భావే
లిట్. అత్రాశక్తస్యాప్యవిజిగ్షోద్విదానుదయాత్సాపేక్ష త్వేనఉత్పేక్షయోస్సంకరః.

శ్లో. కుతూహలేనేవ జవాదువేత్య

ప్రాకారభిత్త్యా సహసా నిరుద్ధః,

రసన్నరోదీ దృష్టశ మంబువర్ష

వ్యాజేన యస్యా బహిరంబువాహః.

౪౧

టీ. అంబువాహః = మేఘుడు. కుతూహలేనేవ = లోపల ప్రవేశించవలయునను
కోరికచేతనోయన్నట్లు, జవాత్ = వేగమువలన, ఉపేత్య = దగ్గరకువచ్చి, యస్యాః =
ఏపురియొక్క, ప్రాకారభిత్త్యాం = ప్రాకారపుగోడచేత, సహసా = శత్రుముగా, నిరుద్ధః
= అడ్డగింపబడినవాడు, (గనుకనే) బహిరేవ = వెలుపలనే, రసన్ = ఉలుముచు
మాఘటిక — 37

(మొట్ట బెట్టుచు), అంబువర్ష వ్యాజేన = వానకురియుటయనుమిషతో, భృశం = మిక్కిలి, అశోదీత్ = కన్నీరువిడిచెను (ఏడ్చెను).

తా. పాపము మేఘుడు ద్వారకాపురిలోనఁ బ్రవేశింపవలెనని కాబోలు నాదరికి వేగముగావచ్చి కోటగోడలడ్డమైనందున లోపలకుఁ బోలేక బైటనే పెద్దయుటుముగా మొట్టవెట్టుచు వర్షముగురియుట యను వంకతో కన్నీరు వెట్టుకొనియె.

అవ. ఇక్కడ “దశభాగాస్యమద్రేఘ” అను న్యాయమునఁ బట్టణములో కంటే సముద్రములో వర్ష మెక్కుడను నభిప్రాయమును మనస్సున నుంచుకొని కోట గోడల యాస్పత్యముతోఁ గవి చమత్కరించి నాడని పెద్దలు చెప్పుదురు.

శ. స.—కుతూహలేన, కుతూహలేన కుతూహలాభ్యాం కుతూహలైః కుతూహలశబ్దః అ. న. తృ. ఏ. ఇవ అవ్య. జవాత్, జవాత్ జవాభ్యాం జనేభ్యః జవశబ్దః అ. పు. పం. ఏ. ఉపేత్య ల్యబం ప్రాకారస్య భిత్తిః ప్రాకారభిత్తిః తయా ప్రాకారభిత్త్యా, భిత్త్యా భిత్తిభ్యాం భిత్తిభిః ప్రాకారభిత్తిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. తృ. ఏ. సహసా అవ్య. నిరుద్ధః, నిరుద్ధః నిరుద్ధా నిరుద్ధాః నిరుద్ధశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. రసకా, రసన్ రసంతా రసస్తః రసచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. అశోదీత్, అరుదత్ అరుదతాం అరుదన్ రుదిర్ అశ్రువిమోచన ఇత్యస్తా దకర్తకాద్ధాతోః కర్తరి ఆనద్య తనభూతే లిజి పరస్మై ప్ర. పురు. ఏ. అంబునః వర్షం అంబువర్షం అంబువర్షస్య వ్యాజః అంబువర్షవ్యాజః తేన అంబువర్షవ్యాజేన, వ్యాజేన వ్యాజాభ్యాం వ్యాజైః అంబువర్షవ్యాజశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. యస్యాః, యస్యాః యయోః యసాం యచ్ఛబ్దః ద. స్త్రీ. మ. ఏ. బహిః అవ్య. అంబూని వహతీతి అంబువాహః, వాహః వాహా వాహః అంబువాహశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.

కుతూహలేనేతి. అమ్మాని వహతీత్యంబువాహా మేఘః కర్తణ్యో, కుతూహలేనేన అంతః ప్రవేశకాతుకేనేవేతి హేతూత్వేనైతా, జవాదుపేత్య యస్యాః ప్రాకారభిత్త్యా సహసా నిరుద్ధో నివారితః, అతఏవ బహిరేవ రసకా గర్జకా దుఃఖా త్క్రిందంశ్చేతి క్లేషః. అంబువర్షవ్యాజేన భృశమశోదీత్ అశ్రుజి ముక్తవాక రుదిర్ అశ్రువిమోచనే లతా. రుదశ్చ పంచభ్య ఇతి ఈడాగమః. అత్రాంబువర్షవ్యాజేనేత్యపన్నవస్య ఉక్తశ్చేదాత్ప్రేక్షాసాపేక్షత్వా త్సంకరః.

శ్లో. యదంగనారూపసరూపతాయాః

కంచి ద్దూణం భేదక మిచ్ఛతీభిః,

ఆరాధితోద్ధా మను రప్పరోభిః

చక్రే ప్రజా స్వస్తి స్సనిమేషచిహ్నః.

టి. యదంగనా...యాః - యత్ = ఏద్వారకాపురమందలి, అంగనా=స్త్రీల, రూప=చక్కదనముయొక్క - ఆకారముయొక్క, సరూపతాయాః = సారూప్యము వలన, భేదకం = వ్యావర్తకమైన (భేదమును దెలియజేయు), కంచీ = ఒకానొక, గుణం=ధర్మమును, ఇచ్ఛతీభిః=ఆపేక్షించుచున్న, అప్సరోభిః=అప్సరస్త్రీలచేత, ఆరాధితః=వేడుకొనబడిన, మనుః=మనుష్యసృష్టికర్త, స్వాః = స్వీయలగు, ప్రజాః=ప్రజలను, సనిమేషచిహ్నః = రెప్పపాటును గుఱుతుతోగూడినవారిగా, చక్రే=చేసినో, అథా=ఇది యథార్థము.

తా. అచ్చరలాద్వారకానగరమందలి యంగనామణుల రూపము నకును తమరూపమునకును నించుకేనియు భేదములేమి చిహ్నగానని యట్టిగుఱు తేదేని యుండవలయునను వలంపుతో మానుషసృష్టికర్త ను వేడుకొనిరి. దానంజేసి యాతఁడు దా సృజయించుప్రజలకు రెప్ప పాటొక గొఱుతుగా నొసరించె నియ్యది నిజముగానున్నది. అచిహ్న రెప్పపాటున మాత్రము వేఱుగానున్నదిగాని యచిహ్నమండలిమణుల సౌందర్యము దివ్యమైన సౌందర్యమని తాత్పర్యము.

శ. స. — యస్యాం అంగనాః యదంగనాః యదంగనానాం రూపం య... పం సమానం రూపం యస్య తత్ సరూపం సరూపస్యభావః సరూపతా యదంగ నారూపస్య సరూపతా యదం...పతా తస్యాః య...తాయాః, సరూపతాయాః సరూపతాభ్యాం సరూపతాభ్యః యదంగనారూప సరూపతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. పం. ఏ. కం, కం కా కాన్ కింశబ్దః మ. పు. ద్వి. ఏ. చిత్ అవ్య. గుణం, గుణం గుణౌ గుణాన్ గుణశబ్దః ఆ. పు. ద్వి. ఏ. భేదకం, భేదకం భేదకా భేదకాన్ భేదకశబ్దః ఆ. పు. ద్వి. ఏ. ఇచ్ఛత్యా, ఇచ్ఛత్యా ఇచ్ఛతీభ్యాం ఇచ్ఛతీభిః ఇచ్ఛతీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. తృ. ఏ. ఆరాధితః, ఆరాధితః ఆరాధితౌ ఆరాధితాః ఆరాధితశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. ఏ. అథా అవ్య. మనుః, మనుః మనూ మనవః మనుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. అప్సరోభిః అప్సరోభ్యః అప్సరసాం అప్సరస్సు అప్సరశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ని బ. తృ. బ. చక్రే చక్రాతే చక్రిరే డుక్కుశ్శకరణ ఇత్యస్తాత్సకర్త కాఢాతోః కర్తరి భూతే లిటి ఆత్తనే. ప్ర. పురు. ఏ. ప్రజాం, ప్రజాం ప్రజే ప్రజాః ప్రజాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. బ. స్వాం, స్వాం స్వే స్వాః స్వాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. బ. సనిమేషచిహ్న చిహ్నం నిమేషచిహ్నం నిమేషచిహ్నాన సహవర్తంత ఇతి సనిమేషచిహ్నః తా. సనిమేషచిహ్నః, చిహ్నం చిహ్నా చిహ్నః సనిమేషచిహ్నశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. బ.

యదితి. యస్యాం పుర్యాం అంగనానాం రూపం సౌందర్యమాకాశవా 'రూపంస్యభావే సౌందర్యఅకారశ్లేషమయోర పీ' తి విశ్వః. తస్య సరూపతాయాః

సారూప్యాత్ భేదకం వ్యావర్తకం, కంచద్గుణం ధర్మమిచ్ఛతీభిః అపేక్షమాణాభిః 'అచ్ఛీనద్యోర్నమి' తి వికల్పాన్నమభావః. అప్సరోభిరారాధితః ప్రార్థితః మనుః మానుషస్ఫుటికర్తా, స్వాః స్వకీయాః, ప్రజాః నిమేషః పక్షపాతవిష చిహ్నం వ్యావర్తకం, తేన సహవర్తంతఇతి సనిమేషచిహ్నీః 'తేన సహేతి తుల్యయోగే' ఇతి బహువ్రీహిః చక్రే అధాతత్త్వమిత్థుత్వేప్రితా. 'తత్త్వే త్వద్ధాంజసాద్వయమి' త్యమరః. అత్ర స్వాభావికనిమేషస్య అప్సరఃప్రార్థనాహేతుకత్వోత్పేక్షయా ద్వారకాంగనానాం నిమేషమాత్రభిన్నమమానుషమంసాందర్యం వస్తు వ్యజ్యతే.

శ్లో. స్ఫురత్తుషా రాంశుమరీచిజాలై

ర్వినిహ్నతా స్ఫుటిక సాధపక్షీః,

ఆరుహ్య నార్యః త్తదాసు యస్యాం

నభోగతా దేవ్య ఇవ వ్యరాజః.

౪౩

టీ. యస్యాం=ఏపురమున, త్తదాసు = రాత్రులయందు, నార్యః = స్త్రీలు, స్ఫు...లైః-స్ఫురత్ = ప్రకాశించుచున్న, తుషారాంశుః=చంద్రునియొక్క, మరీచి జాలైః=కిరణపుంజముల (వెన్నెలల) చేత, వినిహ్నతాః = మఱుగుపఱువబడిన, స్ఫుటి...క్షీః-స్ఫుటిక సాధ=స్ఫుటికపు రాలమేడలయొక్క, పక్షీః=వరుసలను, ఆరుహ్య=ఎక్కి, నభోగతాః=ఆకాశముననున్న, దేవ్యఇవ = దేవకన్నియలుంబోరె, వ్యరాజః=ప్రకాశించిరి.

తా. ఆపట్టణమున మేడలు వరుసలుగాఁ దీర్చి స్ఫుటికపు రాలతోఁ గట్టబడియున్నవి. కాంతులు సమముగా నున్నందువలన నవి రాత్రుల యందు వెన్నెలలో మఱుగుపడి తెలియరాకుండినవి. ఇట్లు కనుపించక మిక్కిలి యెత్తుగానున్న యామేడలపై నెక్కియున్న పౌరాంగనలు అంతరిక్షమునఁ జేరియున్న దేవతా స్త్రీలవలె విలసిల్లిరి.

౪. స. — తుషారాః అంశవో యస్యసః తుషారాంశుః మరీచీనాం జాలాని మరీచిజాలాని తుషారాంశోః మరీచిజాలాని తు...లాని స్ఫు...రంతితతాని తు... లానిచ స్ఫురత్తుషారాంశు మరీచిజాలాని తైః స్ఫు...లైః, జాలేన జాలాభ్యాం జాలైః స్ఫురత్తుషారాంశుమరీచిజాలశబ్దః ఆ. న. తృ. బ. వినిహ్నతాం, వినిహ్నతాం వినిహ్నతే వినిహ్నతాః వినిహ్నతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. బ. స్ఫుటికానాం వికానాః స్ఫుటికాః స్ఫుటికాశ్చతే సాధాశ్చ స్ఫుటికసాధాః స్ఫుటికసాధానాం పక్షయః స్ఫుటికసాధపక్షయః తాః స్ఫు...క్షీః, పక్షిం పక్షీ పక్షీః స్ఫుటికసాధ పక్షిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ద్వి. బ. ఆరుహ్య అ్యబంత. నార్యః, నారీ నార్యా నార్యః నారీ

శబ్దః ఈ. స్త్రీ. ప్ర. బ. తుణదాసు, తుణదాయాం తుణదయోః తుణదాసు తుణద
శబ్దః ఆ. స్త్రీ. స. బ. యస్యాం, యస్యాం యయోః యాసు యచ్చిష్టః ద. స్త్రీ.
స. ఏ. నభః గతాః నభోగతాః, గతా గతే గతాః నభోగతాశ్చః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. బ.
దేవ్యః, దేవీ దేవ్యా దేవ్యః దేవీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ప్ర. బ. ఇవ ఆవ్య. వ్యరాజన్ వ్యరా
జతాం వ్యరాజన్ విహర్వక రాజ్యదీప్తా విత్త్యస్తా దకర్త కాధాతోః కర్తరి భూతే
లజి పరస్మై ప్ర. పురు. బ.

స్ఫురతి. యస్యాం పురి తుణదాసు రాత్రిభు. నార్యః స్ఫురన్తిః రుషరాం
శో శ్చంద్రస్య మరీచిజాలై శ్చంద్రికాభిః వివిహ్నుతా అపహ్నుతాః తదేకరూపతాప
తేరగృహ్యమాణా ఇత్యర్థః. అతఏవ సామాన్యాలంకారః. 'సామాన్యం గుణసామ్యేన
యత్ర వస్త్యంత రైకతేతి లక్షణాత్. స్ఫటికానాం స్ఫటికకారాణాం, సాధా
నాం పక్షి రాదుహ్య నభోగతా దేవ్యో దేవాంగనా ఇవ, దేవశబ్దస్యపచాదిభు దేవ
డతిపాతాత్ 'టిద్ధాణ భిత్వానినాజీవ'. వ్యరాజన్ సాధానావగ్రహణాదప్రంకష
త్యాచ్చ తత్రలక్ష్యమాణాః స్త్రీయః భేద్యభవ రేప రిత్వర్థః. అత్ర నభోగతతో
త్పేక్షయాః పూర్వోక్త సామాన్యసాక్షేతత్వాత్సంకరః.

శ్లో. కాంతేందుకాంతోపలకుట్టిమేఘ

ప్రతిక్షపం హర్త్యతలేఘ యత్ర,

ఉచ్చైర్దధఃపాతేషయోముచోఽపి

సమూహ మూహః సయసాం ప్రణాళ్యః.

౪౪

టీ. యత్ర=ఏపట్టణమున, ప్రతిక్షపం = రాత్రిలయందు, కాంతే...ఘ-
కాంత=రమ్యములైన, ఇందుకాంతోపలకుట్టిమేఘ = చంద్ర కాంతమణుల కట్టడపు
నేలలుగల, హర్త్యతలేఘ=మేడలయందలి, ఉచ్చైః=ఉన్నతములైన, ప్రణాళ్యః=
నీళ్లుపోవుదారులు, అధఃపాతేషయోముచోఽపి=క్రిందుగానుంచిండుచున్న మేఘములు
గలవియయ్యును, సయసాం=ఉదకములయొక్క, సమూహం=సమూహమును (బల
ప్రవాహమును), ఉహః=వహించినవి.

తా. చంద్ర కాంతమణులుచెక్కిన కట్టడపునేలల నొప్పారుచున్న
యచ్చటిమేడలమీదనున్న తూములు మేఘమండలము వానికీ దిగువ
గానుండుటచేత నెన్నడును వాననీరుపడకపోయినను రాత్రిలయందు
చంద్రకిరణ ప్రసారమున నచ్చటి చంద్ర కాంతమణులు ప్రవించుటచేత
నిండుగా జలమును ప్రవహించుచున్నవి. అచ్చటిమేడలు మిక్కిలి
యున్నతములని తాత్పర్యము.

శ. స. — ఇందుకొంతా ఇతి ఉపలా: ఇందుకొంతోపలా: ఇం...లానాం కుట్టి
 మాని ఇందు...ల కుట్టిమాని కొంతాని ఇందు...మానియేమ తాని కొంతేం...మాని
 తేమ కొం...మేమ, కుట్టిమే కుట్టిమయో: కుట్టిమేమ కొంతేందు కొంతోపలకుట్టి
 మశబ్ద: అ. న. స. బ. క్షపాయం ప్రతిక్షపం అవ్యయిభావావ్య. హర్ష్యాజాం
 తలాని హర్ష్యతలాని తేమ హర్ష్యతలేమ, తలే తలయో: తలేమ హర్ష్యతలశబ్ద:
 అ. న. స. బ. యత్ర త్రలంత. ఉచ్చై: అవ్య. అధ:పతంతీతి అధ:పాతిన: పయాంసి
 ముంచంతీతి పయోముచ: అధ:పాతిన: పయోముచ: యాసాంతా: అధ:పాతి పయో
 ముచ:, ముక్ ముచౌ ముచ: అధ:పాతిపయోముక్కుబ్ద: చ. స్త్రీ. ప్ర. బ. ఆపి అవ్య.
 సమాహం, సమాహం సమాహౌ సమాహౌక్ సమాహశబ్ద: , అ. పు. ద్వి. ఏ.
 ఉవాహ, ఉహతు: ఉహు: వహస్రాపణ ఇత్యస్తాత్సకర్మకాధాతో: కర్తరి భూతే
 లిటి పరస్మై ప్ర. పురు. బ. పయసాం, పయస: పయసో: పయసాం పయశ్శబ్ద: స. న.
 మ. బ. ప్రణాశ్య:, ప్రణాశీ ప్రణాశ్యా ప్రణాశ్య: ప్రణాశీశబ్ద: ఈ. స్త్రీ. ప్ర. బ.

కొంతేతి. యత్ర క్షపాసు ప్రతిక్షపం విభక్త్యర్థేవ్యయిభావ:, కొంతాని
 రమ్యాణి ఇందుకొంతోపలానాం చంద్రకొంతమణీనాం కుట్టిమాని నిబద్ధభూమయో
 యేమ తేమ 'కుట్టిమోఽస్త్రీనిబద్ధాభూ రి'త్యమర:, హర్ష్యతలేమ ఉచ్చైరున్నతా:
 ప్రణాశ్య:, జలమార్గా: 'ద్వయో: ప్రణాశీపయస: పదవ్యామి'త్యమర:. అధ:పాతిన:
 అధశ్చరా:, పయోముచో మేఘా యాసాంతా: అధ: కృతమేఘుండలత్వాత్ అజ్ఞాత
 వృష్టిపాతా అపీత్యర్థ:, విరోధాలంకార:, పయసాం. సమాహం పయ: పూరంఊహు:
 వహంతిన్, చంద్రకొంతనివ్యంబైరితి భావ:. వహేర్లిట్. వచిస్వ పీ'త్యాదినాం
 ప్రసారణం. అత్ర సాధానాం ప్రణాశీనాంచ తాదృగ్నాన్నత్యపయ:పూరాసంబం
 ధేషి సంబంధోక్తే రతిశయోక్తి:.

శ్లో. రతౌ స్రాయా యత్ర నిశామ్య దీపాః

జాలాగతాభ్యోఽధిగృహం గృహిణ్య:,

విభ్యు ర్బిడాలేక్షణభేషణాభ్యో

వైదూర్యకుడ్యేషు శశిద్యుతిభ్య:,

౪౫

టీ. యత్ర=వీచగరమున, అధిగృహం=ఇండ్లయందు, గృహిణ్య:=కులాంగనలు,
 రతౌ=సంభోగకాలమున, స్రాయా=సిగ్గుచేత, దీపాః=దీపములను, నిశామ్య=అర్చి,
 జాలాగతాభ్య: = కిటికీలగుండావచ్చిన, వైదూర్యకుడ్యేషు = వైదూర్యమాణిక్యపు
 గోటలయందు ప్రతిఫలించినవి గనుక, బిడాలేక్షణ భేషణాభ్య:=పిల్లికళ్లవలె భయంక
 శక్తులైన, శశిద్యుతిభ్య:=చంద్రకొంతులవల్ల, విభ్యు:=భయపడిరి.

తా. ఆపురియందలి కులాంగనలు కతులయందు సిగ్గుచేత యిండ్ల లోని దీపముల నార్పివైచిరి. కాని కిటకీలగుండా లోఁబలికి వచ్చిన చంద్రకిరణములు వెలుతురు గలుగజేయుటయేగాక యచ్చటి వైమా ర్యమణులు గోడలమీఁదఁబడి విల్లికండ్లవలె భయంకరములుగా తోచి నవి. అవిచూచి యాముగుదలు భయమందిరి.

శ. స.—రత్యాం, రత్యాం రతౌ రత్యోః రతిభు రతిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. స. ఏ. ప్రాయా, ప్రాయా ప్రీభ్యాం ప్రీభిః ప్రీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. తృ. ఏ. యత్ర త్రలంత. నిశామ్య ల్యబంత. దీపాన్, దీపం దీపా దీపాన్ దీపశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. జాతేభ్యః ఆగతాః జాలాగతాః తాభ్యః జాలాగతాభ్యః, ఆగతాయాః ఆగతాభ్యాం ఆగతా భ్యః జాలాగతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. పం. బ. గృహేషు అధిగృహం అవ్యయీ. గృహిణీ, గృహిణీ గృహిణ్యౌ గృహిణ్యః గృహిణీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ప్ర. బ. విభాయ విభక్తుః విభ్యః ఇభీభయఇత్యస్తాదకర్తృకాద్ధాతో, కర్తరి భూతేలిటి పర. ప్ర. పురు. ఏ. విడాలానాం ఈక్షణాని విడాలేక్షణాని విడాలేక్షణవత్ భేదయంతీతి విడాలేక్షణ భేదజాః తాభ్యః విడాలేక్షణభేదజాభ్యః భేదజాయాః భేదజాభ్యాం భేదజాభ్యః విడాలేక్షణభేదజాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. పం బ. విదూరాత్ (వాలవాయాత్) ప్రభవంతీతి వైదుర్యాణి వైదుర్యాణాం కుడ్యాని వైదుర్యకుడ్యానికేషు వైదుర్యకుడ్యేషు, కుడ్యే కుడ్యయోః కుడ్యేషు వైదుర్యకుడ్యశబ్దః అ. న. స. ఏ. శశనః ద్యుతయః శశిద్యుతయః తాభ్యః శశిద్యుతిభ్యః, ద్యుత్యాః ద్యుతేః ద్యుతిభ్యాం ద్యుతిభ్యః శశి ద్యుతిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. పం. బ.

రతావతి. యత్ర పురి గృహేష్వధిగృహం విభక్త్యర్థేవ్యయాభావః. గృహిణ్యః, కులాంగనాః, అతఏవ రతౌ రతికాలే, ప్రాయా దీపాన్ నిశామ్య నిర్యామ్య 'శమేర్దర్శనస్యతిరిక్తార్థేమిత్వాద్ధృస్త్వాదేకాభావశ్చింత్యః. (నిశమ్యే త్యేవపాతో వల్ల భాంగీకృతః) జాలాగతాభ్యోఽగవాక్షమార్గప్రవిష్టాభ్యః 'జాలంగవాక్షఅనాయ' ఇతి విశ్వః, విదూరాత్ప్రభవంతీతి వైదుర్యాణి వాలవాయజనుజయః 'వైదుర్యంవాలవా యజ మి' తివిశ్వః. 'విదూరాక్ష్యా' ఇతి ఇన్యప్రత్యయః. 'అత్ర విదురశబ్దో'వాల వాయస్యాదేశః పర్యాయోవాతత్రోపచరితో'వా, తేన వాలవాయద్ధిరసాప్రభవతి, న విదురాన్మగరాత్. అత్రకు సంస్క్రియత ఇత్యాక్షేపః ప్రత్యుక్తః తదుక్తమ్— 'వాలవాయోవిదురంచ ప్రకృత్యంతరమేవవా, నచైత్రేతిచేద్భూయాజ్జతస్యరీపదుపా చరే ది'తి. తేహం కుడ్యేషు భిత్తిషు సంక్రాంతాభ్య ఇతి శేషః. అత ఏవ తచ్ఛాయపత్వ్యా మైంగళ్యాత్, విడాలేక్షణవస్థిపయంతీతి భేదజాభ్యః భయంకరాభ్యః సంద్యాదిత్యా

క్లౌర్రిల్లుట్ ప్రత్యయే టావ్. శశిద్యుతిభోజ్య విభుర్భీతాః మాగ్ధ్యాదితిభావః. లిట్. అత్ర లజ్జావాచకాయ దీపనిర్వాపణే సకేవలంతదసిద్ధిః ప్రత్యుత భయంచోత్పన్నమితి అసర్థోత్పత్తిరూపోవిదమప్రభేదః. 'విరుద్ధకార్యస్థాపితైర్వైతానర్థస్యవాభవేత్, విరూపఘటనావాస్యాద్విషమాలంకృతిస్త్రీధే'తి లక్షణాత్.

స్లో. యస్యా మతిశ్లక్ష్యతయా గృహేషు

విధాతు మాలేఖ్య మశక్నువంతః,

చక్రు ర్యువానః ప్రతిబింబితాంగా

సజీవచిత్రా ఇవ రత్నభిత్తిః.

౪౬

టీ. యస్యాం = ఏవట్టణమందు, గృహేషు = ఇండ్లయందు, అతిశ్లక్ష్యతయా = మిక్కిలి నున్నవియుగుటచేత, ఆలేఖ్యం = చిత్తరువును, విధాతుం = నిర్మాణముజేయుటకు, అశక్నువంతః = అసమర్థులై, యువానః = ప్రాయపువారు, ప్రతిబింబితాంగా = ప్రతిఫలించిన తమ యాకారముగలవారగుచు, రత్నభిత్తిః = రతనపుగోడలను, సజీవచిత్రా ఇవ = జీవముతోఁగూడిన చిత్తరువులు గలవియున్నట్లు, చక్రః = చేసిరి.

తా. అచ్చటి రత్నాలగోడలు నున్నగానుండుటచేత వానియందు చిత్తరువులు వ్రాయఁబూనిన చిత్రకారులట్లు చేయఁజాలక పోయిరి కాని తమ విగ్రహములందు ప్రతిఫలింపఁగా గోడలు సజీవ చిత్రవంతము లన్నట్లు చేసిరి.

శ. స. — యస్యాం, యస్యాం యయోః యాను యచ్చబ్బః ద. స్త్రీ. స. ఏ. ఆత్మంతం శ్లక్ష్యః అతిశ్లక్ష్యః అతిశ్లక్ష్యానాం భావః అతిశ్లక్ష్యతా తయా అతిశ్లక్ష్యతయా, అతిశ్లక్ష్యతయా అతిశ్లక్ష్యతాభ్యాం అతిశ్లక్ష్యతాభిః అతిశ్లక్ష్యతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. తృ. ఏ. గృహః గృహే గృహైః గృహేభ్యః. ఆ. గృహేణాం గృహేషు గృహశబ్దః ఆ. పు. ని. బ. స. బ. విధాతుం తుమున్నంత. ఆలేఖ్యం, ఆలేఖ్యం ఆలేఖ్యే ఆలేఖ్యాని ఆలేఖ్యశబ్దః ఆ. స. ద్వి. ఏ. అశక్నువన్తః, అశక్నువన్తః అశక్నువన్తా అశక్నువన్తః అశక్నువచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. బ. చక్రార చక్రతుః చక్రః డుక్య ణ్ కరణ ఇత్యస్తా త్సకర్త కాత్కర్తరి భూతేలిటి పరస్మై ప్ర. పురు. బ. యువానః, యువా యువానా యువానః యువన్తశబ్దః స. పు. ప్ర. బ. ప్రతిబింబితాని అంగాని యేషాంతే ప్రతిబింబితాంగా, అంగః అంగౌ అంగాః ప్రతిబింబితాంగశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. బ. జీవైస్సహవర్తంత ఇతి సజీవాని సజీవాని చిత్రాణి యాను తాః సజీవ చిత్రాణి తాః సజీవచిత్రాః, చిత్రాం చిత్రే, చిత్రాః సజీవచిత్రాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. బ.

అపాండుతాభ్యాం అపాండుతాభిః స్మరాపాండుతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. తృ. ఏ. కల్యాణం
అంగం యాసాం తాః అంగనాః తాసాం అంగనానాం, అంగనాయాః అంగనయోః
అంగనానాం అంగనాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ష. బ. యస్యాం, యస్యాం యయోః యాసు
యచ్చబ్దః. స్త్రీ. స. ఏ. కపోలైః, కపోలేన కపోలాభ్యాం కపోలైః కపోలశబ్దః
అ. పు. తృ. బ. ధామ్నాం స్తంభాః ధామస్తంభాః కలధాతవికారాశ్చ తే ధామస్తం
భాశ్చ కలధాతధామస్తంభాః తేషు కల...షు, స్తంభే స్తంభయోః స్తంభేషు కలధాత
ధామస్తంభశబ్దః అ. పు. స. బ. భేజే భేజాతే భేజరే భజసేవాయా మిత్యస్తాత్స
కర్తకాధాలోః కర్తజిభూతే లిటి ఆత్. ప్ర. పురు. ఏ. మణీనాం దర్పణాని మణిదర్ప
ణాని మణిదర్పణానాం శ్రీరివశ్రీః మణిదర్పణ శ్రీః, శ్రీః శ్రీయా శ్రీయః మణిదర్ప
ణశ్రీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ.

సావర్ణ్యేతి. యస్యాం పురి కలధాతధామస్తంభేషు హేమాకారస్తంభేషు,
'కలధాతం రూప్యహేమ్నాది' తి విశ్వః. ప్రతిమాగతానాం, ప్రతిబింబగతానాం.
సావర్ణ్యభాజాం తత్సావర్ణ్యాదగృహీతభేదానామిత్యర్థః, అతఏవ సామాన్యాలంకారః
'సామాన్యం గుణసామ్యేన యత్ర వస్త్యంతరైకతే' తి లక్షణాత్, అంగనానాం
స్మరాపాండుతయా స్మరణ మదనేన అపాండుతయా లక్ష్యైః భిన్నవర్ణత్వాద్భేదేనగృ
హ్యమాపై రిత్యర్థః. కపోలైర్నణిదర్పణానాం స్ఫటికమణిముకురాణాం శ్రీరివశ్రీరేఖజే
ప్రాప్తేతినిదర్పణా. సావోక్తసామాన్యప్రసాదలజ్ఞేతితేనాస్యాస్సంకరః.

శ్లో. శుకాంగనీలోపలనిర్మితానాం

లిప్తేషు భాసా గృహదేహాళీనామ్,

యస్యా మలిందేషు న చక్రురేవ

ముగ్ధాంగనాగోమయగోముఖాని.

రర

టీ. యస్యాం=ఏపురమందు, ముగ్ధాంగనాః=ముద్దరాంధ్రు, శు...నాం-శుకాం
గ=చిలుకతెక్కులవంటి, నీల=నీలవర్ణమైన, ఉపల=(మరకత)మణులచేత, నిర్మితానాం=
నిర్మింపబడిన, గృహదేహాళీనాం=ఇంటిగడపలయొక్క, భాసా=కాంతిచేత, లిప్తేషు=
పూయబడిన, అళిందేషు=వాకిళ్లమందలి, గోమయగోముఖాని=ఆవుపేడయలుకుట
లను, నచక్రురేవ=చేయకయేపోయిరి.

తా. ఆ ద్వారకానగరముందలి యిండ్లకు గడపలుగా బెట్టిన
చిలుకతెక్కులవంటి మరకత మాణిక్యముల కాంతులు ప్రసదించి పచ్చ
గానుండుట జూచి అలికినచోటే యనుకొని భ్రాంతిపడి కడపలముందలి
గోమయముతో నలుగుట మానివేసిరి.

శ. స. — శుకస్య అంగం శుకాంగం శుకాంగమిద నిలః శుకాంగనిలః శు...
 లాశ్చ తే ఉపలాశ్చ శుకా...పలాః శు...పలైః నిర్దితాః శుకా...ర్దితాః తానాం
 శు...తానాం, నిర్దితాయాః నిర్దితయోః నిర్దితానాం శుకాంగనిలః పునిర్దితాశ్చ
 ఆ. స్త్రీ. మ. బ. లిప్తేషు, లిప్తే లిప్తయోః లిప్తేషు లిప్తకర్తృః ఆ. పు. స. బ. భాసా,
 భాసా భాభ్యాం భాభిః భాశ్చబ్దః స. స్త్రీ. తృ. ఏ. గృహజాం దేహశ్శ్యః గృహ
 దేహశ్శ్యః తాసాం గృహదేహశీనాం, దేహశ్శ్యః దేహశ్శ్యోః దేహశీనాం గృహ
 దేహశీకర్తృః ఈ. స్త్రీ. మ. బ. యస్యాం, యస్యాం యయోః యాసు యచ్చబ్దః
 ద. స్త్రీ. స. ఏ. ఆలింఢేషు, ఆలింఢే ఆలింఢయోః ఆలింఢేషు ఆలింఢకర్తృః ఆ. పు. స.
 బ. న. అవ్య. చకార చక్రతుః చక్రుః దుక్కుశ్చ కరణ ఇత్యస్తాత్సకర్తృకాన్తాలోః
 కర్తిరిధూతే లిటి పర. ప్ర. పు. బ. ఏవ అవ్య. ముగ్ధాశ్చ తాః అంగనాశ్చ ముగ్ధాం
 గనాః, అంగనా అంగనే అంగనాః ముగ్ధాంగనాశ్చబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. బ. గోః పురీ
 షం గోమయం గోమయస్య గోముఖాని గోమయగోముఖానితాని గో...ఖాని,
 గోముఖం గోముఖే గోముఖాని గోమయగోముఖకర్తృః ఆ. న. ద్వి. బ.

శుకాంగేతి. యస్యాం పురి. ముగ్ధాంగనాః శుకాంగవప్సీలాఉపలా మయో
 మరకతానీత్యర్థః. 'ఉపలాప్రస్తరేమణా వి' తి విశ్వః. తైర్నిర్దితానాం గృహదే
 హశ్శ్యగృహద్వారకాఖాధారదారూణి, గృహవగ్రహజీదేహశ్శ్యంగణంఽత్యరజర
 ఇత్యమరః. తాసాం భాసాలిప్తేషు ఆలింఢేషు ద్వారబహిరాభ్యగేషు 'ప్రఘోషప్రఘణా
 లిందా బహిర్ద్వారప్రకోష్ఠక' ఇత్యమరః. గోః పురీషం గోమయం 'గోశ్చపురీష'
 ఇతి మయట్, తస్య గోముఖాని లేపనాని 'లేపనేకుటిలాగా (కా) కవాద్యభాంఠేషి
 గోముఖ' మితి విశ్వః. సచక్రు లేవ మరకతప్రభాయాం విలేపనభాగ్గోత్యేతిభావః.
 అతఏవ భ్రాంతిమదలంకారః. 'కవిసమ్మతసాదృశ్యాద్వస్త్యంతరమతియత్ర, సభ్రాంతి
 మాని' తి సర్వస్వకారలక్షణాత్.

శ్లో. గోపానసీషు త్షణ మాస్థితానా

మాలంబిభి శ్చంద్రకిణాం కలాపైః,

హరిన్దణిశ్యామతృణాభిరామై

ర్గృహజి నీత్రైరివ యత్ర రేజాః.

౪౯

టీ. యత్ర = ఏపట్టణమందు, గోపానసీషు = చూరుసట్టెలయందు, త్షణం =
 కొంచెముసేపు, అస్థితానాం = నిలిచియున్న, చంద్రకిణాం = నెమ్మల్ల యొక్క, ఆలం
 బిభిః = వ్రేలాడుచున్న, కలాపైః = పింఛములచేత, హ...మైః = హరిన్దణి = మరకతహలుల
 వలె, శ్యామ = అరువచ్చవైన, తృణ = గడ్డిపరకలచేత, అభిరామైః = ఇందైన, నీత్రైరివ =
 ముంజూరులతోడనుంబోలె, రేజాః = కొమరుమిగిలినవి.

* తా. ఆయూరి యింద్ల చూరుపట్టెల (కొణిగల) మీఁద కొంచెము నేపు నెమళ్లు నిలువఁబడి వానిసింఘములు దిగువకు వ్రేలాడు చుండఁగా నప్పు డాయిండ్లు మరకతమణులవంటి వచ్చని గడ్డిపోచల చూరులతో నొప్పుచున్నవా యన్నట్లు సొంపుమీఱినది.

శ. స. — గోపానసీమ గోపానస్యాం గోపానస్యోః గోపానసీమ గోపానసీ శబ్దః ఈ. స్త్రీ. స. బ. త్సణం, త్సణం త్సణౌ త్సణాన్ త్సణశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. అస్థి నాం అస్థితస్య అస్థితయోః అస్థితానాం అస్థితశబ్దః అ. పు. మ. బ. ఆలంబినా, ఆలంబినా ఆలంబిభ్యాం ఆలంబిభిః ఆలంబిన్ముబ్దః న. పు. త్వు. బ. చంద్రకాః ఏషాం సంతీతి చంద్రకిణః తేషాం చంద్రకిణాం, చంద్రకిణః చంద్రకిణోః చంద్రకిణాం చంద్రకిన్ముబ్దః న. పు. మ. బ. కలాపైః కలాపేన కలాపాభ్యాం కలాపైః కలాపశబ్దః అ. పు. త్వు. బ. హరితశ్చతే మణయశ్చ హరిన్మణయః హరిన్మణయశ్చ క్యామాని హ...మాని హ...మానిచ తాని తృణానిచ హరి...ణాని హ...జైః అభిరామాణి హరి...మాణి తైః హ...మైః, అభిరామేణ అభిరామాభ్యాం అభిరామైః హరిన్మణి క్యామతృణాభిరామశబ్దః అ. న. త్వు. బ. గృహాణి, గృహం గృహే గృహాణి గృహశబ్దః అ. న. ప్ర. బ. నీవ్రైః, నీవ్రేణ నీవ్రాభ్యాం నీవ్రైః నీవ్రశబ్దః అ. న. త్వు. బ. ఇవ ఆవ్య. యత్ర ఆవ్య. రరాజ రరాజతుః రేజతుః రరాజాః రేజాః రాజ్యదీప్తా విత్సన్నాదకర్త కాదాతోః కర్తరిభూతే లిటి పర. ప్ర. పున. బ.

గోపానసీప్వీతి. యత్ర పురి గృహాణి గోపానసీమ వలభీఛాదనాధారదారుషు, వంశపంజరేష్విత్యర్థః. అతఏవ 'గోపానసీమవలభీఛాదనేవక్రదారుణి' త్యత్ర పట లాధారవంశపంజరే ఇత్యాహ కీరస్వామి. త్సణమీషత్కాలం అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా. అస్థితానామాసీనానాం చంద్రకాః మేచకాః, 'సమాచంద్రకమేచకా వి' త్యమరః. తద్వతాం చంద్రకిణాంమయూరాణామాలంబిభిర్లంబమానైః కలాపై ర్ముబ్దైః. 'కలాపాభూషణే బర్హ' ఇత్యమరః. హరిన్మణయో మరకతాని, 'గారుత్త తం మరకతమశ్చగర్భంహరిన్మణిరి' త్యమరః. తద్వచ్ఛాన్వయైః తృణైః అభిరామాణి హరిత తృణమయాసీత్యర్థః. తైః నీవ్రైః పటలప్రాంతైరివరేజాః, 'వలీకసీవ్రేపటలప్రాంతేదథ పటలం ఛదిరి' త్యమరః. ఛాదనపర్యాయో పటలచ్ఛదిషీ, ఛదిరంచలవాచినీ వలీకసీవ్రే. ఛదిషఅథాగోవంశపంజరగోపానసీతి వివేకః. హరితత్వలంబనాదిగుణక్రియానిమిత్తా నీవ్రైరివేతిస్వరూపాత్ప్రేక్షా.

శ్లో. బృహత్తులై రవ్యతులై ర్వితాన
మాలాపినదై రసి చావితానైః,

రేజే విచిత్రై రసి యా సచిత్రై

స్వప్నాఽపి తాలై రసి భూరిశాలైః.

౫౦

టీ. యా=ఏపురము, బృహత్తులైరసి-బృహత్=వెద్దవైన, తులైరసి=మాలముల దిగువ స్తంభములమీదిపీటలు (బోదియలు) కలవి (యయ్యయ్య) యా, అనులైః=(బోది యలులేనివి యని విరోధము.) సాటిలేనియు, వి...ధైర్య-విధాన = మేలుకట్టు (చాందినీల) యొక్క, మాలా=పంక్తులచేత, పిన్దైరసి=పిన్ద-విడివయ్యను, అవి తానైః=(మేలుకట్టులేనివి అనివిరోధము.) వట్టివికానివియు, విచిత్రై=చిత్రము లేనివయ్యను అని విరోధము) అద్భుతమైనవియు, సచిత్రై=చిత్రములేనివిగా నవియు, విశాలైరసి=(చావడులు లేనివయ్యను అని విరోధము.) విశాలమైనవియు, భూరిశాలైః=పెక్కులు సావస్థుగలవియు (నగు), స్వప్నాః = ఇంద్రులతో, రేజే= పాల్వారతో.

తా. ఆ ద్వారకానగరము మూలముల మోయు స్తంభముల మీది పెద్దపెద్దపీటల (బోదియలు)తోడను, అన్నిచోట్లను మరుచుచునులు గాఁ గట్టబడిన చక్కనిమేలుకట్లతోడను, చమత్కారమైన చిత్రము వులతోడను ననేకములగు చావళ్లు మొదలగు ప్రదేశముతోడను నొప్పి సాటిలేనివై యేవస్తువులకును లేమియునుమాటలేక యేకవిశాలము లై యద్భుతముగాఁ జూచువారలకు సొంపునింపుచున్న లోగ్నిశ్లోతో నొప్పియున్నది.

శ. స.—బృహత్త్యః తులః యేషుతే బృహత్తులః తైః బృహత్తులైః, తులేన తులాభ్యాం తులైః బృహత్తులశబ్దః ఆ. పు. తృ. బ. అపి అవ్య. నవిద్యుతే తులా యేషుతే (నవిద్యుతే తులః యేషుతే) అనులః తైః అతులైః అతులేన అనులా భ్యాం అతులైః అతులశబ్దః ఆ. పు. తృ. బ. వితానానాం చులః వితానమాలః వి...లాభిః పిన్దాః తైః వితా...ధైః పిన్దైః పిన్దాభ్యాం పిన్దైః వితానమాలాపిన్ద శబ్దః ఆ. పు. తృ. బ. అపి అవ్య. చ అవ్య. నవితానః (నవిద్యుతే వితానః యేషుతే) అవితానః తైః అవితానైః, అవితానేన అవితానాభ్యాం అవితానైః అవి తానశబ్దః ఆ. పు. తృ. బ. రేజే రేజాతే రేజిరే రాజ్యదీప్తావిత్యస్తాదకర్త కర్థాతోః కర్తరి భూతే లిటి ఆత్త. ప్ర. పురు. ఏ. వికేషేణ చిత్రః (వికాన చిత్రాణి యేషుతే) విచిత్రః తైః విచిత్రైః, విచిత్రేణ విచిత్రాభ్యాం విచిత్రైః విచిత్రశబ్దః ఆ. పు.

తృ. బ. చిత్రస్సహవర్తంతఇతి సచిత్రాః తైః సచిత్రైః, సచిత్రేణ సచిత్రాభ్యాం సచిత్రైః సచిత్రశబ్దః అ. పు. తృ. బ. గృహైః గృహశబ్దః అ. పు. ని. బ. తృ. బ. (విగతాః కాలాః యేషు తే వికాలాః తైః వికాలైః) వికాలైః, వికాలేన వికాలాభ్యాం వికాలైః వికాలశబ్దః అ. పు. తృ. బ. ఆపి ఆవ్య. భూరయః కాలాః యేషు తే భూరికాలాః, తైః భూరికాలైః, కాలేన కాలాభ్యాం కాలైః భూరికాలశబ్దః అ. పు. తృ. బ.

బృహదితి. యా పూః బృహత్సమితి ఉపరిస్థాప్య దార్వాధారభూతాని స్తంభాగ్రపీఠాని యేషు తైః బృహత్తులైః తథాప్యతులైరితివిరోధః. అనుపమైరితిపరిహారః. 'తులాసా మ్యే స్తంభపీఠ' ఇత్యుభయత్రాప్యమరణేషః, 'తులామా నేపలశ తేనాదృశ్యే రాశిభాండయోః, గృహాణాం దారుబంధాయ పీఠ్యా మితి హైమః. వితానానాముల్లోచానాం మాలాభిః పక్షిభిః, పిన్దరాచాచితైః, తథాప్యవితానైస్తద్రహితైరితి విరోధః. ఆశూన్యైరిత్యవిరోధః. సమస్తవస్తుసమృద్ధై రిత్యర్థః. 'అస్త్రీపితానముల్లోచః, వితానం త్రిషుతుచ్ఛక' ఇత్యుభయత్రాప్యమరః. విచిత్రరాతేఖ్యరహితైరపి సచిత్రైస్తత్సహితైరితివిరోధః. విచిత్రరద్భుతైరిత్యవిరోధః. 'ఆరేఖ్యాశ్చర్యయోచ్చిత్రమి' త్యుభయత్రాప్యమరః. విగతాకాలాభద్రాణి గృహైకదేశాః యేషాం తాని వికాలాని 'కాలాగృహేతరుస్కంధేకాఖాగారైకదేశయో రి' తి విశ్వః. తైర్వికాలై రపిభూరికాలైర్బహుభక్తైరితివిరోధః. వికాలైః. పృథులైరిత్యవిరోధః. 'వికాలం పృథులం మహ ది' త్యమరః. 'వేశ్యాలచ్చంకటచా వి' తి వాలచ్చిత్యయః. గృహైః రేజే ఆపి రయం సర్వత్రవిరోధే. అత్రావిరోధేపి విరుద్ధవదాభాసాద్విరోధాలంకారః. 'విరోధ స్సోఽవిరోధేపి విరుద్ధత్యేనయద్వచః' ఇతి కావ్యప్రకాశలక్షణాత్.

చిక్రంసయా కృత్రి మపత్రిపక్ష్యేః

కపోతపాళీషు నికేతనానామ్,

మార్జార మప్యాయతనిశ్చలాంగం

యస్యాం జనః కృత్రిమమేవ మేనే.

౫౧

టీ. యస్యాం=ఏపట్టణమందు, నికేతనానాం= గృహములయొక్క, కపోత పాళీషు=గువ్వగూళ్లయందు, (ఇది స్తంభాగ్రములయందో, ముంజూరులయందో యేర్పరుపబడును.) కృత్రిమం...క్షే-కృత్రిమ = చేతివియగు, పత్రి = పక్షులయొక్క, పక్ష్యేః=గుంపునకు, చిక్రంసయా=ఆక్రమించు (పట్టుకొను) తలంపుచేత, ఆయతనిశ్చలాంగం-ఆయత=నిడుపై ముందటికి వాలినదై, నిశ్చలం=కదలకుండనున్న, అంగం=కరీరము గలిగినట్టి, మార్జారమపి=పిల్లినినైతము, జనః=జనము, కృత్రిమమేవ=శబ్దబుడిసదానినిగ నే, మేనే=తలఁచెను.

తా. ఆద్వారకానగరమందలి కాజ మందిరములలో గుప్త గూఢ్ల నిర్మించి యందలికొయ్యలమీఁద కొయ్యలు మొదలగువాని తోఁ జక్కగా నెన్నియో పావురములను జేసి యుంచినారు. ఆ చెక్కిన కొయ్యపక్కలను జూచి నిజముగా పక్షులచిహ్నము మీఁది కుక్క పట్టుకొనవలయు ననుతలంపుతో చెవులు నిక్కచెట్టుకొని నిడుపుగా సాగి (లేక) ముందటికి వాలి యణచి కదలకుండ నున్నయొడలతో పొంచి యున్నపిల్లనిజూచి యచ్చటిజనము వదిలునుగూడ కొయ్య తో జేయఁబడినదే యనుకొనిరి. అచ్చటి చిత్రకారులు వచియించిన నిర్దిష్టప్రతిమలకును నట్టి జీవజంతువులకు నించకంతయు భేదము కని వెట్ట వశముగాకున్నది. శిల్పవిజ్ఞాన మంతయులేతయముగా నున్నదని తాత్పర్యము.

శ. స.—క్రమమిచ్చా చిక్రంసా తయా చిక్రంసయా, చిక్రంసయా చిక్రంసాభ్యాం చిక్రంసాభిః చిక్రంసాశబ్దః అ. స్త్రీ. తృ. ఏ. క్రియయా నిర్వృత్తాః కృత్రిమాః పత్రే ఏహం ప్రతి పత్రిణః కృత్రిమాశ్చ తే పత్రిణశ్చ కృత్రిమ పత్రిణః కృ...తాం పక్ష్యైః కృత్రిమపత్రి పక్ష్యైః తస్యాః కృత్రిమపత్రిపక్ష్యైః, పక్ష్యైః పక్ష్యైః పక్ష్యైః పక్ష్యైః కృత్రిమపత్రిపక్ష్యైః ఇ. స్త్రీ. ద. ఏ. కపోతాకా పాలయంతీతి కపోతపాశ్యః తాసు కపోతపాశ్యు, పాశ్యాం పాశ్యైః పాశ్యు కపోతపాశ్యశబ్దః ఈ. స్త్రీ. స. బ. నికేతనానాం, నికేతనస్య నికేతనయోః నికేతనానాం నికేతనశబ్దః అ. న. ద. బ. మాజ్ఞారం, మాజ్ఞారం మాజ్ఞారా మాజ్ఞారా రాకా మాజ్ఞారశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ఆపి అవ్య. అయతం నిశ్చలం అంగం యస్య సః ఆయతనిశ్చలాంగః తం ఆయ...గం, అంగం అంగౌ అంగాక ఆయతనిశ్చలాంగ శబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. యస్యాం, యస్యాం యయోః యసు యచ్చబ్దః ద. స్త్రీ. స. ఏ. జనః, జనః జనౌ జనాః జనశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. క్రియయానిర్వృత్తాః కృత్రిమాః తం కృత్రిమం, కృత్రిమం కృత్రిమా కృత్రిమాకా కృత్రిమాశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ఏన అవ్య. మేనే మేనాతే మేనితే మను అవబోధన ఇత్యుపాత్స కర్తృకాధాతోః కర్తరి భూతే లిటి ఆత్త నే. ప్ర. పురు. ఏ.

చిక్రంసయేతి. యస్యాం పురి నికేతనానాం, వేత్తనాం. 'వేత్తనదనికేతన మిత్థమరః. కపోతాకా పక్షిణః, పాలయంతీతి కపోతపాశ్యవిటంకపరనామానః. స్తంభాగ్రప్రసారదాదువిశేషః, 'కపోతపాలికాయాంతు విటంకం పుంసపుంసక

మిత్తమరః. కర్తవ్యం. జీవ. తాను కృత్రిమపత్రిణాం దారుమయపక్షిణాం, పక్ష్యైః కర్తవ్యమస్తి. చిక్రం సయా క్రమితుమిచ్ఛయా, జిఘృక్షయేత్సర్వః. 'క్రమేస్సన్నంతా దప్రత్యయా ది' త్యకారప్రత్యయే టావ్. స్మక్రమారనాత్త సేపదనిమిత్త, ఇతి డాగ మోనభవతి. అత్ర క్రమేర్వృత్తాదివ్యతిరిక్తార్థేపి అనుపసర్గాద్వృత్తి వైకల్పికస్యాత్త సేపద నిమిత్తస్యానుపసర్గత్వస్య వైకల్పికస్య సంభవాత్. ఆయతం దీర్ఘమానతంవానిశ్చల మంగం యస్య తం. మార్గారం బిడాలమపి 'ఓతుర్పిడాలో మార్గారః పృషదంశకఆఖుఘ' గిత్తమరః. జనః కృత్రిమం క్రియానిర్వృత్తమేవ మే సేనతువాస్తవమిత్సర్వః. 'ద్వితః క్రిః క్తేర్మమిత్త మితి మప్ ప్రత్యయః. ఏతేన కృత్రిమాకృత్రిమభేదో దుర్గహ ఇతి శిల్పవిజ్ఞానాతిశయోక్తిః అత్ర కవికల్పితసాదృశ్యాన్తార్థారజనయోః కృత్రిమా కృత్రిమేషు విపరీతమతివర్ణనాదాభింత్రిమదలంకారః. తల్లక్షణంతూక్తమ్.

శ్లో. క్షీతిప్రతిష్ఠాఽపి ముఖారవిందై ర్వధూజన శృంద్ర మధశ్చకార,
అతీతనక్షత్రపథాని యస్యాం ప్రసాదశృంగాణి వృథాధ్యరుక్షత్. ౫౭

టీ. యస్యాం=ఏపురియందు, వసూజనః=స్త్రీజనము, క్షీతిప్రతిష్ఠాఽపి = భూమియందునికలదయ్యన, చంద్రం = (ఆకాశమందున్న) చంద్రుని, ముఖార విందైః=ముఖములను పద్మములచేత, అధశ్చకార=క్రిందుపఱచెను (తీరస్కరించెను). అతీతనక్షత్రపథాని=నక్షత్రమండలమును మించియున్న, ప్రసాదశృంగాణి=మేడకొ పురులను, వృథా=వ్యర్థముగా, అధ్యరుక్షత్=ఎక్కనో.

తా. అచ్చటి జవరాండు భూమియందున్నప్పడే తమముఖ పద్మ ములచేత (సౌందర్యాతీతయంబున) చంద్రబింబమును క్రిందుపఱచిరి. ఇంక వారు నక్షత్రమండలముకంటెను గూడ నెక్కుగా నున్న మేడ కొప్పర ములమీఁది కెక్కుచుండుట ఎందుకు? నిష్ప్రియోజనమే? ఎక్కకుండఁ గనేక్రిందుపఱచిరి గదా.

శ. స.—క్షీతా ప్రతిష్ఠా యస్యః క్షీతిప్రతిష్ఠః, ప్రతిష్ఠః ప్రతిష్ఠా ప్రతి స్థాః క్షీతిప్రతిష్ఠశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. ఏ. అపి అన్య. ముఖాన్యేవ అరవిందాని ముఖా రవిందాని తైః ముఖారవిందైః, అరవిందేన అరవిందాభ్యాం అరవిందైః ముఖారవిం దవద్బః ఆ. న. త్య. బ. వధూనాం జనః వధూజనః, జనః జనౌ జనాః వధూజనశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. ఏ. చంద్రం, చంద్రం చంద్రౌ చంద్రాక్ చంద్రశబ్దః ఆ. పు. ద్వి. ఏ. అధః చకార చక్రతుః చక్రః డుకృష్ణో కరణ ఇత్యస్తాత్సకర్త కాద్ధాలోః కర్తరి ధూతేలిటి ఫర. ప్ర. పురు, ఏ. నక్షరంతీతి నక్షత్రాణి నక్షత్రాణాం పంథాః నక్షత్ర

పథః సక్షత్రపథం అతిక్రాంతాని అతీతసక్షత్రపథాని, పథం పథే పథాని అతీత సక్షత్రపథశబ్దః అ. న. ద్వి. బ. యస్యాం, యస్యాం యయోః యాసు యచ్ఛ్వాః ద. స్త్రీ. స. ఏ. ప్రాసాదానాం శృంగాణి ప్రాసాదశృంగాణి తాని ప్రా...ణి, శృంగం శృంశే శృంగాణి ప్రాసాదశృంగశబ్దః అ. న. ద్వి. బ. వృథా ఆస్య. అధ్యరక్షత్ అధ్యరక్షతాం అధ్యరక్షత్ ఆధిపూర్వకయహబీజజన్మని ప్రాదుర్భూతే చ ఇత్యర్థాత్. కాద్ధాతోః కర్తరి భూతే లుజి పర. ప్ర. పురు. ఏ.

క్షీతితి. యస్యాంపురి వసూజనః క్షీరా ప్రతిష్ఠాయన్త్య క్షీతి ప్రతిష్ఠాభూమిన్దోః, చంద్రందివిష్టమపీతిభావః. తత్రాపి ముఖైశ్చేవారవింతైః అధ్యక్షకాకృతి విహారః స్వభావజ్ఞానుహిమ్నూ అధరీచకాకృతి పరిహారాద్విగోధా భాసోఽలంకారః. అతీతాః సక్షత్రపథమతీతసక్షత్రపథాని 'అత్యాదయః క్రాంతాద్యక్తే గ్నీతీయయే'తి సూస. 'ద్విగుప్రాప్తాపన్నే' త్యాదిసాపరవల్లింగతాప్రతిషేధః. ప్రాసాదశృంగాణి వృథా అధ్యరక్షత్ అధిరోహతిస్య, అనధిరుప్యైవాధఃకరణాదిధానః రోహత్యేష్లక్. శల ఇనుపధాదనిటః క్స' ఇతి చ్ఛే క్సాదేశః అత్రాధఃకరణవాక్యార్థస్య క్షేపవిగోధాపక్షవ్యవైయర్థ్యహేతుత్వాత్సంక్షేపః కావ్యలింగభేదః.

శ్లో. రమ్యా ఇతి ప్రాప్తవతీః పతాకా

రాగం వివిక్తా ఇతి వర్ధయంతీః,

యస్యా మనేవంత నమద్వలీకా

స్వమం వధూభి ర్వలభీ ర్యువానః.

౫౩

టీ. యస్యాం = ఏపురమందు, యువానః = ప్రాయపువారు, రమ్యాఇతి = రయణీయములయినవి యనుటహేతువుగా (రమణీయమగువారలని), పతాకాః = ధ్వజములు (ప్రఖ్యాతినీ), ప్రాప్తవతీః = పొందినట్టియు, వివిక్తాఇతి = విజనములుగా నున్నవి యగుటవలన (పవిత్రమైన వారలగుటవలన), రాగం = అనురాగమును, వర్ధయంతీః = పెంపొందఁజేయుచున్నట్టియు, నమద్వలీకాః = వంగినముంజారులు గలిగినట్టియు (వంగుచున్న పవిత్రయము గలిగినట్టియు), వలభీః = చంద్రకాలలను, వధూభేస్వమం = స్త్రీలతోడనుంగూడ, అనేవంత = నేవించిరి.

తా. అపట్టణమునందలి పిన్నవయస్సువారలు రమణీయంబులుగా ధ్వజంబు లెత్తెయు ముంజారులు దించియు ముద్దుముద్దుగాఁ బొందిన పతిచి తీర్చికట్టిన క్రీడాగృహంబులు విజనంబులై స్త్రీవిజనంబులుగా నుండుటంజేసి యందు చక్కఁదనంబునఁ జేరువడసి పవిత్రమైన యంతరం

గంబును నింపైన నళిత్రయంబునుం గలిగిఁ జెన్నలరారు ననితారత్వ ములతోడం గూడి వివరించిరి.

శ. ౧.—రమ్యా, రమ్యా రమ్యే రమ్యాః రమ్యాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. బ. ఇతి అవ్య. ప్రాప్తవతీః, ప్రాప్తవతీం ప్రాప్తవత్యో ప్రాప్తవతీః ప్రాప్తవతీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. బ. పతాకాః, పతాకాం పతాకే పతాకాః పతాకాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. బ. రాగం, రాగం రాగో రాగాన్ రాగశబ్దః ఆ. పు. ద్వి. ఏ. వివిక్తాః, వివిక్తా వివిక్తే వివిక్తాః వివిక్తాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. బ. ఇతి అవ్య. వర్ధయంతీః, వర్ధయంతీం వర్ధయంత్యో వర్ధయంతీః వర్ధయంతీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. బ. యస్యాం, యస్యాం యయోః యాసు యచ్చబ్దః ద. స్త్రీ. స. ఏ. అనేవత అనేవతాం అనేవత శేషసేవన ఇత్యస్తాత్సర్వకాధాతోః కర్తరిధూతేలజి ఆత్మ. ప్ర. పురు. బ. నమంతి వలీకాని యాసాంతాః (నమత్యః క్షత్యః యాసాంతాః) నమద్వలీకాః తాః నమద్వలీకాః, వలీకాం వలీకే వలీకాః నమద్వలీకాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. బ. నమం అవ్య. వధూభిః, వధ్వా వసూభ్యాం వసూభిః వసూభః ఊ. స్త్రీ. త్వు. బ. వలభీః, వలభిం వలభీ వలభీః వలభిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ద్వి. బ. యువానః, యువా యువానో యువానః యువన్యబ్దః న. పు. ప్ర. బ.

రమ్యాఇతి. యస్యాం పురి యువానః రమ్యాః రమణీయా ఇతి హేతోః పతాకాః ప్రాప్తవతీః ఉత్తిప్తధ్వజా ఇత్యర్థః. అన్యత్ర రమ్యా ఇత్యేవం పతాకాః ప్రాప్తవతీః ప్రసిద్ధతాం గతా ఇత్యర్థః. 'పతాకావైజయంత్యాంచ సాభాగ్యేఽర్చేధ్వజేఽపిచ, ఇతి హేతుప్రకరణప్రకారాది సమాప్తి ష్వి' త్యుభయత్రాపి విశ్వః. వివిక్తాః విజనాః కుద్ధాఇతిచహేతోః రాగంవర్ధయంతీః 'వివిక్తా పూతవిజనా వి'త్యమరః. నమద్వలీకాః సమనీవాః 'వలీక నీప్రేపటలప్రాప్తే' ఇ త్యమరః. అన్యత్ర, నమంత్యోవల్యః త్రివశ్యాఖ్యామధ్యరేఖాయాసాంతాః నమద్వలీకాః 'నద్వ్యుత శ్చే'తికచ్ 'వలిర్నధ్యమరేఖో ర్నిజీర్ణత్వస్సహదాన ష్వి'తి వైజయంతీ. వలభీః కూటాగారాణి 'కూటాగారం తు వలభి రి'త్యమరః. వసూభిస్సమమనేవత వసూసహితాఅనేవం తేత్యర్థః. అత్ర వధూనాం వలభీనాం చ ప్రకృతానామేవ ధర్మసామ్యేనాపమ్యావగమాత్ కేవలప్రకృతగోచరా తుల్యయోగితా నతు శ్లేషః. తత్ర విశేష్యాస్యాపి క్లిష్టత్వ నియమాత్. యథాహుః. -- 'ప్రకృతాప్రకృతోభయగతవత్త్వంచేచ్ఛబ్దమాత్రసాధర్మ్యం, శ్లేషోఽయం క్లిష్టత్వం సర్వతాద్యద్వయేనాంత్య' ఇతి 'ప్రస్తుతానాం తథా న్యేనాం కేవలం తుల్యధర్మతః, ఔపమ్యంగమ్యతేయత్రసామతాతుల్యయోగితా.' ఇతి.

శ్లో. సుగంధితామప్రతియత్నపూర్వం

బిభ్రంతి యత్ర ప్రమదాయయానామ్,

మధూని సక్తాణి చ కామినీనాం

ఆమోదకర్త వ్యతిహారమాయుః.

౫౪'

టి. యత్ర = ఎక్కడ, ఆప్రతియత్న పూర్వాం = సంస్కార పూర్వకముకారి (స్వాభావికమైన), సుగంధితాం = సువాసనను, ద్విస్త్రంతి = స్తరించుచున్న, మధూని = మద్యములును, కామినీనాం = పరిపుకత్తెలయొక్క, వక్త్రాణి = ముఖములును, యూనాం = యౌవనవంతులయొక్క, ప్రమదాయ = ప్రేమకొరకు, ఆమోదకర్త వ్యతిహారం = ఒకరొకరి పరిమళింపులచూపును, ఈయః = పొందినది.

తా. ఆపట్టణంబున పాకాడిసంస్కారము లేమియు నక్కటలే కుండ మద్యంబులును, సువాసనప్రవ్యములతోడి సంస్కారముల చక్కటలేకయు కామినీమణులముఖంబులును స్వాభావికముగా ఘుమఘుమలాడుచుం బరిమళించుచుండు. అయ్యది వయోవంతుల అగుచుండుట నానందపఱచుటకు దమతమగంధంబులను మార్చుకొనెడి. అందుగా ముఖగంధంబున మద్యంబులును మద్యగంధంబున ముఖంబును మనోహర గంధంబులయ్యె. నప్పురవరంబునం గల విలాసవంతులు మద్యగంధంబులగు కామినీమణుల సుందరవదనంబులు ముద్దులాడుచు నిరంతరం భోగంబుల నుల్లసిల్లి రని తాత్పర్యము.

శ. స.—శోభనః గంధః యేషాం తాని సుగంధిని సుగంధనాం భావః సుగంధితా తాం సుగంధితాం, సుగంధితాం సుగంధితే సుగంధితాః సుగంధితాశ్చ. ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ప్రతియత్నః పూర్వో యస్యాస్యా ప్రతియత్నపూర్వాః ప్రతియత్నపూర్వా అప్రతియత్నపూర్వా తాం అప్రతియత్నపూర్వాః, పూర్వాం పూర్వే పూర్వాః అప్రతియత్నపూర్వాశ్చ. ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ద్విస్త్రంతి, ద్విస్త్రతో ద్విస్త్రంతి బిభ్రతి బిభ్రంతి బిభ్రచ్ఛబ్దః త. న. ప్ర. బ. యత్ర త్రలంత ప్రమదాయ, ప్రమదాయ ప్రమదాభ్యాం ప్రమదేభ్యః ప్రమదశబ్దః ౫. పు. చ. ఏ. యూనాం, యూనాః యూనోః యూనామ్ యౌవన్యశ్చ ౫. పు. మ. బ. మిథూని, మిథు మిథుని మిథుని మధుశబ్దః ఉ. న. ప్ర. బ. వక్త్రాణి, వక్త్రం వక్త్రే వక్త్రాణి వక్త్రశబ్దః ఆ. న. ప్ర. బ. చ అస్య. కామినీనాం, కామిన్యాః కామిన్యోః కామినీనాం కామినీశ్చ. ఈ. స్త్రీ. మ. బ. ఆమోదకర్త కర్త ఆమోదకర్త ఆమోదకర్తః వ్యతిహారః ఆమోదకర్తవ్యతిహారః తం ఆ...రం, వ్యతిహారం వ్యతిహారో వ్యతిహారాః ఆమోదకర్తవ్యతిహారశ్చ. అ. పు. ద్వి. ఏ. ఇయాయ ఈయతుః ఈయః ఇదేగతా విశ్వస్థాత్పరైకాద్ధాతోః కర్తరిభూతో బిటి పర. ప్ర. పురు. ఏ.

సుగంధితామితి. యత్ర పురి నప్రతియత్నో సంస్కారః పూర్వోయస్యాస్తామ ప్రతియత్న పూర్వామకృత్రి మాం, స్వాభా వికీ మిత్యర్థః. 'ప్రతియత్నసుసంస్కార' ఇతి వై జయంతీ. శోభనోగంధోయేషాంతేషాంభావస్తత్తా తాంసుగంధితాం సారభం. గంధశ్చేత్యేవసతితల్పిత్యయః. బిభ్రంతిబిభ్రాణాని 'వానపుంసకశ్యే'తి సుమాగమః మధునిమద్యాని, 'కామినాం వక్త్రాణిచ, యూనాం ప్రమదాయప్రీత్యై ఆమోద కర్తృణోవాసనాదానన్య పృతిహారం పరస్పరవ్యతికరమియుః అన్యోన్యగంధేనాన్యోన్యం వాసయామాసురిత్యర్థః. ఇణోలిట్. అత్రాపి వధూనాం వక్త్రాణాంచ ప్రకృ తత్వాత్ పూర్వపదేవ తుల్యయోగితాభేదః. తేన యూనాం మధువాసితవధూ వదనపానంచ వస్తు వ్యజ్యతే. తేన చ నిరాతంకభోగాః పారా ఇతి గమ్యతే.

శ్లో. రతాంతరే యత్ర గృహంతరేషు

వితర్దినిర్యూహావిటంకనీడః,

రుతాని శృణ్వన్వయసాం గణోఽంతే

వాసిత్వ మాప స్ఫుట మంగనానామ్.

౫౫

టి. యత్ర=ఏపురవరంబున, గృహంతరేషు=లోగిళ్లయందు, వితర్దినిర్యూహా విటంకనీడః=వితర్ది=(ః హారాధ మైన) ఆరుగులయొక్క, నిర్యూహ=చేరబడుటకుఁ గట్టిన (మత్తవారణము లనుపేరుగల) యొరగుడుదిండ్లయొక్క (వైభాగముననున్న), విటంక=గువ్వగూళ్లే, నీడః=గూళ్లుగాఁగల, వయసాం=(చిలుకలు గోరువంకలు మున్నగు) పక్షులయొక్క, గణః=గుంపు, అంగనానాం=స్త్రీలయొక్క, రతాంతరే= సంభోగసమయమందలి, రుతాని=ధ్వనులను, శృణ్వన్=వినుచు, అంతే వాసిత్వం= శివ్యత్వమును, ఆప=ఁబొందెను.

తా. ఆ ద్వారకానగరమందు లోగిళ్లలో పురుషులు క్రిడించు టకుగా మనోహరంబులై యరుగులు గట్టించి యందొరగి సుఖముగాఁ జేరబడుటకై యేనుగులు మున్నగువాని సాకారంబున పిల్లయరుగులు (తలగడలు) నిర్మింపఁబడినవి. వాని మీఁదిభాగములయందమర్చిన పాప్య రుఘగూళ్లలో చిలుకలు గోరువంకలు మొదలగు రతికూడతము లొక్కరించి దగ్గఱనుండి చదువుకొను విద్యార్థులపగిది నన్నిశబ్దములను వినియెట్లు యుచ్చరించినవి.

శ. స.—రతస్య అంతరం రతాంతరం త్తే కా రతాంతరే, అంతరే అంతర యాః అంతరేషు రతాంతరశబ్దః అ. న. స. ఓ. యత్ర ప్రలంత గృహజాం అంత

రాణి గృహంతరాణి తేషు గృహంతరేషు, అంతరే ఉంతరయోః అంతరేషు గృహంతరశబ్దః అ. న. స. బ. వితర్దీనాం నిర్యూహాః వితర్దీనిర్యూహాః విత...నాం విటంతాః వి...కాః వి...కా ఏవ నీడాః యస్యనః విత...నీడః, నీడః నీడో నీడాః వితర్దీనిర్యూహా విటంక నీడశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. రుతాని, రుతం రుతే రుతాని రుతశబ్దః అ. న. ద్వి. బ. శృణ్వక్, శృణ్వక్ శృణ్వన్తే శృణ్వంతః శృణ్వన్త్యైః తి. పు. ప్ర. ఏ. వయసాం, వయసః వయసోః వయసాం వయశ్యబ్దః స. స. మ. బ. గణః గణౌ గణాః గణశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. అంతే, వసంతేతి అంతేవాసినః అంతేవాసినాం భావః అంతే వాసిత్వం, వాసిత్వం వాసిత్వే వాసిత్వాని అంతేవాసిత్వశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. ఆప ఆపకుః ఆపుః ఆప్తస్యాప్తా విత్తస్త్వా త్నః త్త్రాహ్లోః కర్తరి భూతేపిఠ పర. ప్ర. పురు. ఏ. స్ఫుటం, అవ్య. కల్యాణాని అంగాని అనాం సంతీతి అంగనాః తాసాం అంగనానాం, అంగనాయాః అంగనయోః అంగనానాం అంగనాశబ్దః అ. స్త్రీ. మ. బ.

రతాంతరఇతి. యత్ర ప్రతి గృహంతరేషు వితర్దయోః విహంతరేకాః 'నిర్యూహానితర్దీస్తువేదికే' త్యమరః. తాసాం నిర్యూహాః మత్తవారణాభ్యాకవాత్తయః. 'నిర్యూహామత్తవారణ' ఇతి వైజయంతీ. తేషాం విటంతాః ఉపరితస్య కహోతపాటికా. త ఏవ నీడాః కులాయాః యస్యనః. 'కులాయోనీడమస్త్రియామి' త్యమరః. వయసాం కుకశారికాదిపత్రిణాం గణః. 'వయఃపక్షిణిబాల్యాదా వితి విశ్వః, అంగనానాం వితర్దీషు రమమాణానామితి భావః. రతాంతరే రుతాని రతిహజితాని శృణ్వక్, అంతే సమీపేవసంతీత్యంతేవాసినః శిష్యాః, 'ఛాత్రాంతేవాసినా శిష్య' ఇ త్యమరః. 'శయవాసవాసిష్యకాలాది' త్యలుక్. తేషాం భావస్తత్త్వం ఆప. సమీపే ప్రతిశబ్దం యథా శ్రుతం పశ్యాదృచ్ఛాగ్రణాదేవమప్రేక్ష్యతే, అతఏవ స్ఫుట వితి వ్యంగకప్రయోగః.

శ్లో. - ఛేష్యసి స్పష్టతరేషు యత్ర

స్వచ్ఛాసి నారీకుచమండలేషు,

ఆకాశ...మయ్యం దధు రంబరాణి

ననామతః కేవల మర్థతోఽపి.

౫౬

టీ. యత్ర=ఏపురమందు, ఛేష్యసి=కప్పించినవి యయ్యమ, స్పష్టతరేషు=వెల్లడియించున్న, నారీకుచమండలేషు=స్త్రీలయొక్క స్తన ప్రదేశములందు, స్వచ్ఛాసి=శుభ్రములైన, అంబరాణి=గస్త్రములు, న ననామతః కేవలం=అంబరము అను) పేరువల్ల మాత్రమే కాక, అర్థతోఽపి=అర్థము (అగపడకు. పడజేయమి) వలనను గూడ, ఆకాశమయ్యం=ఆం ముపోలికను, దధుః=తాల్చినది.

తా. ఆద్వైతకాచురమం దంగనామణులు ధరించిన యంబరములు అంబరముతో సాటిబొందినవి గనుకనే ధరింపబడియు కుచాది సర్వావయవములను గప్పఱచుచుండెను. (అనగా అంబరశబ్ద మాకసమునందును వర్తించును గనుక ఆకసమనునది యున్నదనుకున్నను అట్టి వస్తువెట్లులేదో అట్లుగానే ధరింపబడియు ధరింపవల్లుగా నుండుటచే నంబరశబ్దము సార్థకమాయెను) వారుధరించు వలువలగుండా దేహావయవములన్నియు నగపడునంతటి సన్ననిబట్టల దాల్తురని భావము.

శ. స. — ఛన్నేషు, ఛన్నే ఛన్నయోః ఛన్నేషు ఛన్నశబ్దః అ. న. స. బ. ఆపి ఆవ్య. ఆతిశయేన స్పష్టేని స్పష్టతరాణి తేషు స్పష్టతేశు, స్పష్టతరే స్పష్టతరయోః స్పష్టతరేషు స్పష్టతరశబ్దః అ. న. స. బ. యత్ర త్రలంత స్వచ్ఛాని, స్వచ్ఛం స్వచ్ఛే స్వచ్ఛాని స్వచ్ఛశబ్దః అ. న. ప్ర. బ. కుచానాం మండలాని కుచమండలాని నారీణాం కుచమండలాని నారీకుచమండలాని తేషు నారీకుచమండలేషు, మండలే మండలయోః మండలేషు నారీకుచమండలశబ్దః అ. న. స. బ. ఆకాశస్య సామ్యం ఆకాశసామ్యం తత్ ఆ...మ్యం, సామ్యం సామ్యే సామ్యాని ఆకాశసామ్యశబ్దః అ. న. ద్వీ. ఏ. దధా దధతుః దధుః డుధాఞ్ ధారణః పాదయో రిత్వస్థా త్సకర్త కాధాతోః కర్తరి భూతేటి పర. ప్ర. పురు. ఏ. అంబరాణి, అంబరం అంబరే అంబరాణి అంబరశబ్దః అ. న. ప్ర. బ. న ఆవ్య. నామతః తసిలంత కేవలం ఆవ్య. అర్థతః తసిలంత ఆపి ఆవ్య.

ఛన్నేష్వితి. యత్ర పురి ఛన్నేష్వాచ్చాదితేషుపి 'వాదాం తే' త్యాదినా వైకల్పికానిసాతః స్పష్టతరేషు స్ఫుటతరంలక్ష్యమాణేష్విత్సర్గః. నారీకుచమండలేషు స్వచ్ఛాని స్ఫుటికాదివదతిరోధాయకాని అంబరాణి వస్త్రాణి, కేవలం నామతోంబరమితి నామ్నైవాకాశసామ్యంనగధుః 'అంబరంవ్యోమ్ని వాఙ్ సీ'త్యమరః. కిం తు అర్థోపి అర్థక్రియయాపితత్వాన్యందధుఃస్వయమలినాత్త్వాదవ్యవధాయకత్వందృష్ట్యా దేర్హారంతరగత్యపహతిత్వమిత్యాదినాపిసామ్యందధురిత్సర్గః. ఉపమాలంకారః.

శ్లో. యస్యా మజిహ్వా మహతి మపంకా

స్సీమాన మత్యాయతయోఽత్యజంతః,

జనై రజాతస్థలనై ర్న జాతు

ద్వయేవ్యముచ్యంత వినీతమార్గాః.

౫౭

టీ. యస్యా = ఏపురియందు, అజిహ్వా = వంకర (కపటము) లేనివియు, జాతు = గొప్పదియగు, సీమానం = హద్దును (కులచారపద్ధతిని), అత్యజంతః = మీఱ

నివియు, అపంకాః=బురద (పాపము) లేనివియు, అత్యాయతయః=మిక్కిలిపొడవైనవియు (ఎక్కువగు సుత్తరకాలము గలవియు, ద్వయే=రెండువిధములైన, విసితమార్గాః=చక్కఁగాఁబడినపురవీధులు (బాగుగా వేర్పఱచిన యాచారపద్ధతులు), అజాతస్థలనైః=అజాత = కలుఁగని, స్థలనైః = రాళ్ల రెబ్బలు మెలఁగుట (విరుద్ధముగా నాచరించుట) గలిగిన, జనైః=జనులచేత, జాతుః=ఒకప్పుడును, నామచ్యుతః=విడువబడలేదు.

తా. ఆ ద్వారకాపురమందు రాజకీధులు పంకరలులేక రాజు గల్పించిన హద్దులకులోనుగా బురదయనుమాటయే లేకుండ మిక్కిలి పొడవులై సంచరించు జనులకు కాళ్లకు రాళ్ల మెట్టువల్లములు రెబ్బలు తగులకుండ సుగమంబులై యున్నవి. అచ్చటి యాచారపద్ధతులను పంభాదులు లేక కులక్రమముగా వచ్చిన మర్యాదలనుమీఱక నిష్పప్తములై యుత్తరకాల ఫలంబులు గలిగి యొకప్పుడునుం జెడక సర్వజనాదరణ పాత్రంబులై యున్నవి. అచ్చటిజనులు రెండుదెఱగుల స్వార్థప్రవృత్తన (మంచిమంచిత్రోవలఁ దిరుగుట, సదాచారమార్గముల మెలఁగుట) మించి యుండిరని తాత్పర్యము.

శ. స.—యస్యాం, యస్యాం యయోః యాసు యచ్చబ్జః ద. స్త్రీ. స. ఏ. న జిహ్వాః (నవిద్యతే జిహ్వా యేషుతే) అజిహ్వాః, అజిహ్వాః అజిహ్వా అజిహ్వా, అజిహ్వా శబ్దః ఆ. పు. ప్ర. బ. మహతీం, మహతీం మహత్యౌ మహతీః మహతీశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. నవిద్యతే పంకః యేషుతే అపంకాః, అపంకః అపంకా అపంకాః అపంకశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. బ. సీమానం, సీమానం సీమానా సీమానః సీమాన్యబ్జః స. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. అతి మాత్రాఆయతిఃయేషాం తేఅత్యాయతయః, ఆయతిః ఆయతీ ఆయతయః అత్యాయతిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. బ. న త్యజంతః అత్యజంతః, అత్యజన్ అత్యజంతౌ అత్యజంతః అత్యజ చ్చబ్జః త. పు. ప్ర. బ. జనైః, జనేన జనాభ్యాం జనైః జనశబ్దః ఆ. పు. తృ. బ. అజాతం స్థలం యేషాం తే అజాతస్థలనాః తైః అజాతస్థలనైః, స్థలనేన స్థలనాభ్యాం స్థలనైః అజాతస్థలనశబ్దః ఆ. పు. తృ. బ. న ఆవ్య. జాతు ఆవ్య. ద్వౌ ఆవయశౌ యేషాం తే ద్వయే, ద్వయః ద్వయౌ ద్వయే ద్వయశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. బ. ఆపి ఆవ్య. అమచ్యుత అమచ్యేతాం అమచ్యుత ముచ్చమోక్షణ ఇత్యస్తాత్సకర్త కాధాతోః కర్త ని అనద్యతనభూతేలజి ఆత్త నేపది ప్ర. పురు. బ. విసితాశ్చ తే మార్గాశ్చ విసితమార్గాః, మార్గః మార్గా మార్గాః విసితమార్గశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. బ.

యస్యామితి. యస్యాంపురి అజిహ్వాః అవక్రాః అన్యత్ర అకపటాః దంభాది
రహితా ఇత్యర్థః. 'అచరేత్సద్వశీంశ్చత్రిమజిహ్వామశఠాంత' ఇతి స్మరణాదితిభావః.
'జిహ్వాం కపటవక్రయో రి' తిశాశ్వతః. మహతీంసీమాసం రాజకల్పితక్షేత్రమాన
మర్యాదాం కులగతానుష్ఠానస్థిలిం చ అత్యజంతః అత్యక్తమహామర్యాదా ఇత్యర్థః.
అపంకాః అకర్దమాః నిష్పాపాశ్చ 'పంకః కర్దమపాపయో రి'తి విశ్వః. అతిమాత్రా
ఆయతిః ఆయామః ఉత్తరకాలశ్చయేషాంతే అత్యాయతయః, 'ఆయతిస్తాతరేకాశే
సంయమాయామయోరపీ'తి శాశ్వతః. ద్వయేద్వియాపాఅపి 'ప్రథమచరమతయే'త్యా
దినా జనివిభాషా సర్వనామసంజ్ఞా. వినీతమార్గాః సువిరచితాః, పురవీధయః సుశిక్షితా
చారపద్ధతయశ్చ, అజాతంఘ్రలసంపాషాణాది ప్రతిఘాతో విరుద్ధాచరణంచయేషాంతైః
జన్తైః జాతుకదాచిదపి నాముచ్యంతేనత్యక్తాః నకదాచిత్ ఖిలీకృతా ఇత్యర్థః. అత్ర
శబ్దమాత్ర సాధర్మాదేక నాశావలంబిఫలదవ్యవధేకశబ్దేనార్థద్వయ ప్రతీతేః ద్వయా
నామపి మార్గాణాం ప్రకృతత్వాచ్చ కేవలప్రకృతవిషయోఽర్థశ్లేషః. విశేష్యస్యాపి
శ్లిష్టత్వాన్నతుల్యయోగితా.

శ్లో. పరస్పరస్పర్ధి పరార్థస్యరూపాః

పౌరస్త్రియోయత్ర విధాయవేధాః,

శ్రీనిర్దితిస్తాప్తఘృణక్షతైక

వర్ణోపమావాచ్యమలం మమార్జ.

గౌ

టీ. యత్ర=ఏద్యారకయందు, ప...పాః=పరస్పరస్పర్ధి=ఒకదాని నొకటి మించ
నున్న, పరార్థస్య=శ్రేష్ఠములగు, రూపాః=సౌందర్యములుగల, పౌరస్త్రియః=పౌర=
పట్టణమందైన, స్త్రియః=స్త్రీలను, విధాయ=సృజించి, శ్రీని...చ్యం-శ్రీ=లక్ష్మీదేవి
యొక్క, నిర్దితి=నిర్దేశముచేత, స్తాప్త=లబ్ధమైన, ఘృణ=సునిపురుగుచేత, క్షత=
తొలువబడిన, ఏకవర్ణ=ఒకయక్షరముయొక్క, ఉపమా=పోలికచేతనగు. వాచ్యం=
అపవాదమును, మమార్జ=తుడిచివై చెను.

తా. సృష్టికర్త యాపురమునం దంగనామణులనెల్ల నొకరిని
మించిన సౌందర్యమొక్కరి కబ్బునట్లుగా సృజించి తలకు లక్ష్మీదేవిని
సృజించినప్పుడు, ఓహో నేటికి బ్రహ్మదేవుడుగారిచేతికి ఘృణా
క్షరన్యాయముగా నిదియొక్కటికుదురినదిరా. యను లోకాపవాదమును
బోగొట్టుకొనియె. ఆద్వారకాపురియందలి స్త్రీలందఱును సౌందర్య
మున, మహాలక్ష్మీనమానురాండ్లని తాత్పర్యము.

శ. స.— పరస్పరం స్పర్ధంత ఇతి పరస్పరస్పర్ధీని పరస్పరస్పర్ధీని పరాధ్యాని
 రూపాణి యాసంతాః పరస్పరస్పర్ధిపరాధ్యరూపాః తాః ప...పాః, రూపాం
 రూపే రూపాః పరస్పరస్పర్ధిపరాధ్య రూపాశ్చబ్దః ఆ. శ్రీ. ద్వి. బ. పుత్రే శవా.
 పార్యః పార్యశ్చతాస్త్రియశ్చ పారస్త్రియః తాః పా...యః, స్త్రియం స్త్రీం స్త్రీయా
 స్త్రియః స్త్రీః పారస్త్రీశ్చబ్దః ఈ. శ్రీ. ద్వి. బ. యత్ర. తలంత. విధాయ ల్యబంత.
 వేధాః, వేధాః వేధసా వేధసః వేధశ్చబ్దః స. పు. ప్ర. ఏ. త్రయః నిర్జితిః స్త్రీని
 ర్జితిః శ్రీ...త్యాప్రాప్తం శ్రీ...ప్తం, ఘుణేన త్తతః ఘుణత్తతః ఏకశ్చాసా వర్ణ శ్చ
 ఏకవర్ణః ఘుణత్తతశ్చాసా ఏకవర్ణశ్చ ఘుణత్తతైకవర్ణః, ఘు...స్య ఉపయా ఘు...యా
 ఘు...మయా వాచ్యం ఘుణత్త...వాచ్యం శ్రీనిర్జితిస్తాప్తంచ తతో ఘు...చ్యంచ
 శ్రీ...చ్యం, వాచ్యం వాచ్యే వాచ్యాని, శ్రీనిర్జితి స్తాప్తఘుణత్తతైకవర్ణోపమావాచ్య
 శ్చబ్దః ఆ. స. ద్వి. ఏ. అలం అవ్య. మమార్జ మమార్జతుః మమృజతుః మమార్జః
 మమృజాః మృజాశుద్ధా విత్యస్తాత్సకర్తకాద్ధాతోః కర్తరిధూతేరితి పర. ప్ర.
 పురు. ఏ.

పరస్పరేతి. యత్ర పురిపరస్పరస్పర్ధీని ఆహమహమికయాన్యోన్యసంఘడిజిపరా
 ధ్యాని శ్రేష్ఠాని రూపాణి సాందర్యాణి, యాసంతాః 'రూపంస్వభావేసాందర్య'ఇతి
 విశ్వః. పురేభవాః పార్యః తాః స్త్రియః పారస్త్రియః, స్త్రియాః పుంవ ది'త్యాదినా
 పుంవద్యావః. విధాయ నిర్వాయ వేధాః స్రష్టా శ్రియో లక్ష్మీదేవ్యాః నిర్జిత్యానిర్వాణేన
 ప్రాప్తంయతో ఘుణేనవజ్రకీలేన త్తతస్యోత్పిన్న వైశికవర్ణస్య ఉపయాయాసామ్యేన,
 వాచ్యమపవాదః, తదలమత్యంతం తదేవమలమితి కేచిత్. మమార్జ ఘుణాత్తరవద్యా
 దృచ్చికమిదం శ్రీదేవతాసాందర్యశిల్పం నకాశలమిత్యపయశః త్తాలితవానిత్యర్థః.
 అనయా చాతిశయోక్త్యా పారస్త్రీజాం రమాసమానసాందర్యం వస్తు వ్యజ్యతే.

స్లో. త్సుణ్ణం యదంతేకరణేన వృత్తాః

ఫలంతి కల్పోపపదా స్తదేవ,

అధ్యూషుషో యామభవన్ జనస్య

యాస్సంపదస్తా మనసోఽప్యభూమిః.

౫౯

టీ. యత్ = ఏది, అంతఃకరణేన = మనస్సుచేత, త్సుణ్ణం = అభ్యస్తమైనదో
 (నాకుకాలయము అని సంకల్పింపబడినదో), తదేవ = దానిచే, కల్పోపపదం =
 కల్పఅభిప్రాయముగల్పించునది అను వ్యావర్తకపదము గలిగిన, వృత్తాః = చక్లు (కల్ప
 వృత్తములు, ఫలంతి = కలిగించుచున్నవి, యాం = ఏపురమును, అధ్యూషుషః = నివాసము
 చేసికొనియున్న, జనస్య = జనమునకు, యాః = ఏ, సంపదః = సంపదలు, అభవన్ = కలిగి
 నవో, తాః = అవి, మనసోఽపి = మనస్సున కైనను, అధూమిః = అగోచరము.

తా. కల్పవృక్షములు మనస్సులో తలచుకొనిన కోరికలను మాత్రము దీర్చుచున్నవి కాని అపట్టణమందు నివసించు జనులకు గలిగిన సంపదలు వాచామగోచరములు సరిగదా మనస్సులో తలచుకొనుటకు గూడ శక్యముగాకున్నవి.

శ. స.—క్షుణ్ణం, క్షుణ్ణం క్షుణ్ణే క్షుణ్ణాని క్షుణ్ణశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. యత్, యత్ యే యాని యచ్చబ్దః ద. న. ప్ర. ఏ. అంతఃకరణేన, అంతఃకరణేన అంతఃకరణాభ్యాం అంతఃకరణైః అంతఃకరణశబ్దః అ. న. తృ. ఏ. వృక్షాః, వృక్షః వృక్షే వృక్షాః వృక్షశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. ఫలతి ఫలతః ఫలంతి ఫలనిష్పత్తావిత్యస్తా త్వకర్తృకాధాతోః కర్తరివర్తమానేలటి పర. ప్ర. పుర. ఏ. కల్పయంతి (సంకల్పితార్థానీ) ఇతి కల్పాః కల్పా ఇతి ఉపపదం యేషాంతే కల్పోపపదాః, ఉపపదః ఉపపదో ఉపపదాః కల్పోపపదశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. తత్, తత్ తే తాని తచ్చబ్దః ద. న. ద్వి. ఏ. ఏన అవ్య. అఘ్యాఘషః, అఘ్యాఘషః అఘ్యాఘషాః అఘ్యాఘషాం అఘ్యాఘషశబ్దః స. పు. మ. ఏ. యాం, యాం యే యాః యచ్చబ్దః ద. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. అభవత్ అభవతాం అభవత్ భూసత్తాయామిత్యస్తా దకర్తృకాధాతోః కర్తరిభూతేలజి పర. ప్ర. పు. బ. జనస్య, జనస్య జనయోః జనానాం జనశబ్దః అ. పు. మ. ఏ. యాః, యా యే యాః యచ్చబ్దః ద. స్త్రీ. ప్ర. బ. సంపదః, సంపత్ సంపదౌ సంపదః సంపచ్చబ్దః ద. స్త్రీ. ప్ర. బ. తాః, సా తే తాః తచ్చబ్దః ద. స్త్రీ. ప్ర. బ. మనసః, మనసః మనసోః మనసాం మనశశబ్దః స. న. మ. ఏ. ఆరోపితాచసా భూమిశ్చ అభూమిః, అభూమిః అభూమి ఆభూమయః అభూమిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ.

క్షుణ్ణమితి. యదంతఃకరణేన క్షుణ్ణం అభ్యస్తం మమేదం భూయాదితి భూయో భూయస్సంకల్పితమిత్యర్థః. కల్పయంతి సంకల్పితార్థానితి కల్పాః కల్పా ఇత్యుపపదం వ్యావర్తకం యేషాంతే కల్పోపపదాః వృక్షాః కల్పవృక్షాః తదేవఫలంతి నిష్పాదయంతి 'ఫలనిష్పత్తా వి'తి ధాతోర్లట. కుతః యాం పురీమఘ్యాఘషాయస్యాముషితవతః 'ఉపాన్వధ్యాన్వస' ఇతి కర్తృత్వం. 'భాషాయాం సదవసక్రవ' ఇతి క్వసుప్రత్యయః. జనస్య యాస్సంపదః అభవత్తాః మనసోఽప్యభూమిః. వాచామభూమిరితి కిమువక్తవ్యమితి భావః. గృహేగృహేకల్పవృక్షసంబంధాతిశయోక్త్యా పౌరాణాం దేవేంద్రభోగోవృజ్యతే ఇహకల్పఇత్యుపపదం స్వసంజ్ఞైకదేశో యేషామితి వ్యాఖ్యానే హిరణ్యపూర్వం కశిపుమిత్యాదివదవాచ్యవచనదోషావకాశః.

శ్లో. కలా దధాన స్సకలా స్స్వభాభి

రుద్భాసయన్ సాధనీతాభిరాళాః,

యాం రేవతీజానిరియేష హతుం

న రాహిణీయో న చ రోహిణీశః.

ఉం

టీ. సకలాః=సమగ్రములైన, కలాః=చతుష్పత్తివిద్యలను (పాడకకళలను), దధానః=ధరించినవాడై, సా...తాభిః=సాధ=సూధాలిష్టముబువోదే, సితాభిః=స్వచ్ఛములైన, స్వభాభిః=తనకాంతులచేత, ఆకాః=దిక్కులను, ఉద్భాసయన్=ప్రకాశింపజేయుచు, రేవతీజానిః=తుకుష్టుకూతురగు రేవతీజాని (రేవతీనక్షత్రము) భార్యగాఁగల, రాహిణీయః=బలరాముఁడు, యాం=విపురమును, హతుం=విడిచిపోవుటకు, న ఇయేష=ఇష్టపడలేదో, రోహిణీశశ్చ=చంద్రుఁడును, న=విడిచిపెట్టుట కిష్టపడలేదో.

తా. చతుష్పత్తికలాపరిపూర్ణుండును రోహిణీతనయుండునునగు బలరాముఁడును, పాడకకళాఃపరిపూర్ణుండును రోహిణీనాథుండును నగు చంద్రుండును సుధాభరితంబులగు న్రభులచే దిక్కులనెల్లఁ ప్రకాశింపజేయుచు రేవతీసమేతులై యాపురంబు విడనొక యచ్చటనేయుండిరి. పూర్ణ చంద్రుండును బలభద్రుండును నాపురంబునకుత్సన్నాపవాలైరి.

శ. స.—కలాః, కలాం కలే కలాః కలాశబ్దః ఆ. శ్రీ. ద్వి. బ. దధానః, దధానః దధానా దధానాః దధానశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. ఏ. సకలాః, సకలాం సకలే సకలాః సకలాశబ్దః ఆ. శ్రీ. ద్వి. బ. స్వస్య భాసః స్వభాసః తాభిః స్వభాభిః, స్వభాసా స్వభాభ్యాం స్వభాభిః స్వభాశ్శబ్దః స. శ్రీ. తృ. బ. ఉద్భాసయన్, ఉద్భాసయన్ ఉద్భాసయన్త ఉద్భాసయంతః ఉద్భాసయచ్చబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. సుధయా లిప్తాని సాధాని సాధానీవ సితాః సాధసితాః తాభిః సాధసితాభిః, సితయా సితాభ్యాం సితాభిః సాధసితాశబ్దః ఆ. శ్రీ. తృ. బ. ఆకాః, ఆకాం ఆశే ఆకాః ఆకాశబ్దః ఆ. శ్రీ. ద్వి. బ. యాం, యాం యే యాః యచ్చబ్దః ద. శ్రీ. ద్వి. ఏ. రేవతీ జాయా యస్య సః రేవతీజానిః, రేవతీజానిః రేవతీజాని రేవతీజానయః రేవతీజాని శబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. ఇయేష ఈషతుః ఈషః ఇష ఇచ్చాయామిత్యస్తాత్సక్తర్త కాద్ధాతోః కర్తరి భూతేలిటి పర. ప్ర. పురు. ఏ. హతుం తుమున్నం. న. అవ్య. రోహిణ్యాః అవత్యం పుమాన్ రాహిణీయః, రాహిణీయః రాహిణీయా రాహిణీయాః రాహిణీయశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. ఏ. న. అవ్య. చ. అవ్య. రోహిణ్యాః ఈశః రోహిణీశః, ఈశః ఈశా ఈశాః రోహిణీశశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. ఏ.

కలాఇతి. సకలాః సమగ్రాః కలాః చతుష్పత్తివిద్యాః పాడకభాగాంశ్చ దధానః 'కలాశిల్పే కాలభేదే, కలాతుపాడకోభాగ' ఇతి చామరః. సుధయా లిప్తంసాధంతద్య

త్సితాభిః స్వభాభిరాకాః దిశః, ఉద్భాసయన్ రేవతీకమద్వికన్యాపూషభంచజాయా' యస్యసః రేవతీజానిః 'జాయాయాని జీ'తి సమాసాంతో'నిజాదేశః. 'లో'పావ్యోర్వలీ' తి యలోపః రోహిణ్యాః అపత్యంపుమాన్ రాహిణీయోబలభద్రః స్త్రీభ్యోధక్. యాం పురీంహాతుంత్యక్తుం నఇయేష సేచ్ఛత్సిన్ లిట్. రోహిణీశశ్చంద్రశ్చహాతుంనఇయేష అత్ర రాహిణీయరోహిణీశయోః పురోత్కర్నావహ త్వేనద్వయోః ప్రకృతత్వాద్విశేష్య స్యాపిజ్జిప్తత్వాచ్చ కేవల ప్రకృతవిషయాతుల్యయోగితా. గతమన్యత్.

శ్లో. బాణాహవవ్యాహతశంభుశ క్తే

రాసత్తి మాసాద్య జనార్దనస్య,

శరీరిణా జైత్ర శరేణ యత్ర

నిశ్చంక మూషే మకరధ్వజేన.

౬౧

టీ. యత్ర=ఏపురమందు, బా... క్తే=బాణాహవ=బాణాసుర యుద్ధమందు, వ్యాహత=అణచఁబడిన, శంభుశ క్తే=ఈశ్వరుని సామర్థ్యముగలిగిన, జనార్దనస్య= శ్రీకృష్ణమూర్తియొక్క, ఆసత్తిం = దగ్గఱ (పుత్రత్వ) సంబంధమును, ఆసాద్య = పొంది, శరీరిణా = శరీరము గలవాఁడును, జై...ణ-జైత్ర=జయశీలములగు, శరేణ= బాణములు గలవాఁడునగు, మకరధ్వజేన=మన్మథునిచేత, నిశ్చంకం=నిర్భయముగా, ఊషే=నివసించుటయో.

తా. పూర్వము బాణాసుర యుద్ధమున భక్తవాత్సల్యముచేత నతనికి తోడై తనమీఁదికెదిరివచ్చిన యీశ్వరుని సామర్థ్యమును గూడ నణగఁగొట్టిన శ్రీకృష్ణునికి కొమరుండై ప్రద్యుమ్నుం డనుపేరుతోఁ బుట్టి యాసంబంధమున ఈశ్వరభయములేక శరీరధారియు, బాణాసుర భయములేక జైత్రశరుండునునై మన్మథుఁ డాద్వారకాపురియందు నుఖంబుననుండె.

శ. స.—ఆహూయంతేఽస్మిన్ని త్యాహవః బాణస్య ఆహవః బాణాహవః బాణాహవే వ్యాహతా బాణాహవవ్యాహతా శంభోశ్చక్తిః శంభుశక్తిః బాణాహ వవ్యాహతా శంభుశక్తిః యేనసః బాణాహవవ్యాహత శంభుశక్తిః తస్య బా...క్తేః, శక్తేః శక్తోః శక్తీనాం బాణాహవవ్యాహతశంభుశక్తిశ్చిబ్బః ఇ. పు. మ. ఏ. ఆసత్తిం, ఆసత్తిం ఆసత్తి ఆసత్తిః ఆసత్తిశ్చిబ్బః ఇ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ఆసాద్య ల్యబంత. జనాన్ అద్వయతీతి జనార్దనః తస్య జనార్దనస్య జనార్దనస్య జనార్దనయోః జనార్దనానాం. జనార్దనశ్చిబ్బః అ. పు. మ. ఏ. శరీరమస్మాక్తితి శరీరీ తేన శరీరిణా, శరీరిణా శరీ

రిభ్యాం శరీరిభిః శరీరిన్మబ్జః న. పు. తృ. ఏ. జయంతీతి జేతారః జేతారవప జైత్రాః జైత్రాః శరాః యస్యః జైత్రశరః తేన జైత్రశరేణ, శరేణ శరాభ్యాం శరైః జైత్రశరశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. యత్ర త్రలంత. నిశ్శంకం క్రియాశేషమ. ఊషే వసనివాన ఇత్యస్తాత్సకర్తృకార్థాతోః భావేలటి ఆత్మని. ప్ర. పు. ఏ. మకరః ధ్వజే యస్యః మకరధ్వజః తేన మకరధ్వజేన, ధ్వజేన ధ్వజాభ్యాం ధ్వజైః మకరధ్వజశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ.

బాణేతి. యత్ర పురి, బాణాహవే బాణాసురయుద్ధే వ్యాపాతాక్షయంతీతా శంభుశక్తిర్యేన తస్యహరవిజయినోజనాదనన్య కృష్ణస్య, ఆనతిం ప్రత్యానతిం అపాద్యపుత్రత్వం ప్రాప్యేత్సర్వః. శరీరిణావిగ్రహవతానత్వసంగతేతిభావః. జేతారవపజైత్రాః జయశిలాః తృన్నంతాత్పృజ్ఞాత్వాదన్యుత్పయః, తేశరాయస్య తేనమకరధ్వజేన కామేన ప్రద్యుమ్నరూపేణేతి భావః. నిశ్శంకంనిర్భీకం, 'శంకాతర్కభయచూరి' తివిశ్వః, ఊషే ఉషితంవసనివాసే. భావేలట్. 'వచిస్వ పి' త్యాదినా సంప్రసారణం. అత్రశమ్భుశక్తివ్యాపాతపదార్థస్యవిశేషగత్యానిశ్శంకనివాసహేతుత్వోక్తేః కావ్యలింగభేదః. పురా కిల భగవాన్ భక్తవత్సలో భూర్జటిః బాణాసురప్రేక్షా బాణాభియాయనం హరి మభియుజ్య నిర్జిత ఇతి పౌరాణికాః కథయంతి.

శ్లో. నిషేవ్యమాణేన శివై ర్మరుద్భి

రధ్యాస్యమానా హరిణా చిరాయ,

ఉద్రశ్చిరత్నాంకురథామ్ని సింధా

వాహ్వస్త మేరా వమరావతీం యా.

౬౨

టీ. శివైః మరుద్భిః=(సుఖకరములైన) మందమారుతములచేత, (శివైః=ఏకాదశ శరుద్రులచేతను, మరుద్భిః=దేవతాగణములచేతను), చిరాయ=చాలకాలము, నిషేవ్యమాణేన=కొలువబడుచున్న, హరిణా=కృష్ణునిచేత (ఇంద్రునిచేత), అధ్యాస్యమానాం=ఉనికిపట్టుగాఁ జేసికొనఁజేసినదై, ఉద్రశ్చిరత్నాంకురథామ్ని-ఉద్రశ్చి=మెఱుంగులు గ్రమ్ము, రత్న=రత్నములయొక్క, అంకుర=మొలకలకు, థామ్ని=స్థానమైన, సింధా=సముద్రమందు, (స్థితా=ఉన్న), యా=ఏపురము, మేరా=మేధుపర్వతమున (ఉన్న), అమరావతీం=అమరావతీపట్టణమును, ఆహ్వస్త= (జగడమునకుఁ) బిలిచెనో.

తా. ఈ ద్వారకాపురము మెఱుంగు రత్నముల కాశరంబైన సముద్రంబుననున్నదై చల్లని మందమారుతములచే శ్రీకృష్ణునికి సంతోషకరంబైన యావాసంబుగానున్నది. అట్టి యీ పట్టణము

రత్నమయంబులగు చరియలతో నొప్పు మేరుపర్వతముమీఁద నున్న దియు, రుద్రగణంబులు దేవగణంబులు మున్నగువారితోడంగూడి కొలువు దీర్చు దేవేంద్రుని యావాసంబును నగు నమరావతిపురంబును డీకొని గేలిచేయుచున్నది. ఈ ద్వారకాపురము స్వర్గలోక తుల్యముగా నున్నదని తాత్పర్యము.

శ. స.—నిషేవ్యమాణేన, నిషేవ్యమాణేన నిషేవ్యమాణాభ్యాం నిషేవ్య మాణైః నిషేవ్యమాణశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. శివైః, శివేన శివాభ్యాం శివైః శివశబ్దః అ. పు. తృ. బ. మరుద్భిః, మరుతా మరుద్భ్యాం మరుద్భిః మరుచ్ఛబ్దః త. పు. తృ. బ. అధ్యాస్యమానా, అధ్యాస్యమానా అధ్యాస్యమానే అధ్యాస్యమానాః అధ్యాస్య మానాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. హరిణా, హరిణాహరిభ్యాం హరిభిః హరిశబ్దః ఇ. పు. తృ. ఏ. చిరాయ ఆవ్య ఉత్కృష్టాః రశ్మయః యేషాంతే ఉద్రశ్మయః రత్నానాం అంకురాః రత్నాంకురాః ఉద్రశ్మయశ్చతే రత్నాంకురాశ్చ ఉద్రశ్చిరత్నాంకురాః ఉ...కురాణాం ధామా ఉ...ధామా తస్మిన్ ఉ...మ్ని, ధామ్ని ధామని ధామ్నాః ధామను ఉద్రశ్చి రత్నాంకురధామనృబ్దః స. పు. స. ఏ. సింధా, సింధా సింధ్వీః సింధుషు సింధుశబ్దః ఉ. పు. స. ఏ. ఆహ్వత ఆహ్వస్త ఆహ్వసాతాం అహ్వేతాం ఆహ్వసతఆహ్వత ఆహ్వతాం పూర్వక హ్వేత్ స్పర్ధాయాం శబ్దేచ ఇత్యస్తాత్సకర్త కాధాతోః కర్తరి భూతేలుజి అత్త. ప్ర. పురు. ఏ. మేరా, మేరా మేర్వోః మేరుషు మేరుశబ్దః ఉ. పు. స. ఏ. న మ్రియంత ఇత్యమరాః అమరాః అస్యాం సంతీత్యమరావతీ తాం అమరావతీం, అమరావతీం అమరావత్యై అమరావతీః అమరావతీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. యా, యా యే యాః యచ్ఛబ్దః ద. స్త్రీ. ప్ర. ఏ.

నిషేవ్యమాణేనేతి. శివైర్నరుద్భిర్నందమరుతైః అన్యత్ర శివైః రుద్రైః మరుద్భిర్నరుద్గజైశ్చ, చిరాయనిషేవ్యమాణేన హరిణా కృష్ణేన, శక్రేణచ, అధ్యాస్యమానా అధిష్ఠియమానా, ఉద్రశ్చీనాం రత్నాంకురాణాం, ధామ్నిస్థానే, ఏకత్రరత్నాకరత్వా దన్యత్ర రత్నసానుత్వాచ్చేతిభావః. సింధా స్థితీ కేవలః, యా పూః మేరా స్థితాం, అమరా అస్యాం సంతీత్యమరావతీం ఇంద్రనగరీం, 'సంజ్ఞాయాం మతో బహ్వచోన జిరాదీనా' మితిదీర్ఘః, 'మారుపధాయా, ఇతివత్సం ఆహ్వస్త స్పర్ధయా అహూతవతీ, అమరావతీ మనుచకారేత్యర్థః. హ్వయతేద్దుక్. 'స్పర్ధాయామాన' ఇత్యాత్త సేవదం. లిపినిచిహ్నశ్చ; 'అత్త సేవదేవ్యన్యతరస్యా మి'తి చ్చై రజభావపక్షేనిజాదేశః, అత్ర ప్రథమాశ్లేషేషేసిసింధా మేరా స్థితీ బింబప్రతిబింబభావేన సాధర్మ్యేక్షేషేషసు ప్రాణితేయ ముపమేతి సంక్షేపః. ఆహ్వస్తేతి సాదృశ్యప్రతిపాదకశబ్దః. 'స్పర్ధ తేహ్వయతేద్వస్తీ' త్యాద్యనుశాసనాత్.

శ్లో. స్నిగ్ధాంజనశ్యామరుచి సుస్పృహౌ
పథ్యాభవాధ్వంశితవర్ణకాంతేః,

విశేషకోవా విశిషేష యస్యా

శ్రియం త్రిలోకీతిలక స్సవన.

౬౩

టీ. స్నిగ్ధ=సున్నని, అంజన=కాటుకవలె (చేత), శ్యామ=నల్లవైన, రుచిః=కాంతి గలిగినట్టియు, సువృత్తః=నద్వృత్తి (వట్టుచు) కలిగినట్టియు, త్రిలోకీతిలకః=మల్లక ములకు నలంకారభూతుడైన, సవనః=ఆ కృష్ణమైనదే, విశేషకోవా=తిలకము వలె, అధ్వంశితవర్ణకాంతేః=అధ్వంశిత=చెడఁగొట్టబడచి, వర్ణ=వ్రాసినాదివర్ణముల యొక్క (గౌరాదివర్ణము), కాంతేః=బొజ్జల్యముగల (బాహ్యమునుగల), యస్యాః =ఏపురికి, పథ్యాభవః=అంగనకుంబోలె, శ్రియం=శోభను, విశిషేష=విశిష్టపరతేనో.

తా. మెఱుంగుకాటుకవంటి దేహకాంతులు గలిగి నద్వృష్టుడై త్రిలోకాలంకారమైన యా క్రీకృష్ణుండు, మెఱుంగు కాటుకచే గాటుక వాటుచాడున వట్టువడిర్చి యమర్చి పెట్టిన నుడుటిచుక్క బొట్టంగనామణియొక్క శరీరవర్ణ లావణ్యములం జెడసీయకుండ నామెకు మఱింత చక్కఁదనమును బెంపొందఁజేయునట్లు అద్వారకాపురవరంబున బ్రాహ్మణాదిజాతులవారి ప్రకాశంమించుకంతయుం దక్కువ కాకుండ నప్పు రంబున కెక్కువ శోభావహుండయ్యె.

శ. స.—స్నిగ్ధం చ తత్ అంజనంచ స్నిగ్ధాంజనం స్నిగ్ధాంజనమివ శ్యామా (స్నిగ్ధాంజనేనశ్యామా) స్నిగ్ధాంజనశ్యామా స్ని...మారుచిః యస్యః స్ని...చిః, రుచిః రుచీ రుచయః స్నిగ్ధాంజనశ్యామరుచిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. సువృత్తః, సువృత్తః సువృత్తా సువృత్తః సువృత్తశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. పథ్యాః, పథ్యాః పథ్యోః పథూనాం పథూ శబ్దః ఊ. స్త్రీ. మ. ఏ. ఇవ అవ్య. న ధ్వంశితా అధ్వంశితా వర్ణానాం కాంతిః వర్ణ కాంతిః (న ధ్వంశితే అధ్వంశితే వర్ణశ్చ కాంతిశ్చ వర్ణకాంతీ) అధ్వంశితా వర్ణ కాంతిః (అధ్వంశితే వర్ణకాంతీ) యస్మాస్మా అధ్వంశితవర్ణకాంతిః తస్యాః అధ్వం శితవర్ణకాంతేః, కాంతేః కాంత్యోః కాంతీనాం అధ్వంశితవర్ణకాంతిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. మ. ఏ. విశేషకః, విశేషకః విశేషకా విశేషకాః విశేషకశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. వా అవ్య. విశిషేష విశిషిమతుః విశిషిషుః విపూర్వకశివ అసగ్యోపయోగే ఇత్యస్తా త్సకర్తృకాధాతోః కర్తరిభూతేలిటి పర. ప్ర. పురు. ఏ. యస్యాః, యస్యాః యయోః యసాం యచ్చబ్దః ద. స్త్రీ. మ. ఏ. శ్రియం, శ్రియం శ్రియా శ్రియః

శ్రీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. త్రయాణాం లోకానాం సమాహారః త్రిలోకీ త్రిలోక్యాః
తీలకః త్రిలోకీతీలకః, తీలకః తీలకా తీలకాః త్రిలోకీతీలకశబ్దః ఆ. 'పు. ప్ర. ఏ.
సః, సః తా తే తచ్చబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. ఏవ. అవ్య.

స్నిగ్ధతి. స్నిగ్ధం యదంజనం తద్వత్. తేనచక్యామరుచిః, సువృత్తస్సద్వృత్తః,
సుష్టు వర్తలశ్చ త్రయాణాం లోకానాం సమాహార స్త్రీలోకీ 'తద్ధితా ధే' త్యాదినా
సమాసః. 'సంఖ్యాపూర్వోద్విగు' రితి ద్విగుసంఖ్య. 'అకారాంతో త్తరపదోద్విగు
స్త్రియామిష్ట' ఇతి స్త్రీత్వే. 'ద్విగోరి' తిజిప్. తస్యా నిలకో భూషణభూతః, సహరిశేవ
విశేషకోవాతిలక ఇవేత్యర్థః. 'ఇనవ ద్వాదశభాగై' ఇత్యనుకాసనాత్. 'తమాలపత్ర
తీలక చిత్రకాణివిశేషకం, ద్వితీయంచతురీయంచనస్త్రియామి'త్యమరః. ఆధ్వంసితా
వర్ణానాం బ్రాహ్మణాదీనాం, కాంతిరాజ్యవల్లం, యస్యాస్తస్యాః యస్యాఃపురః అన్య
త్రాధ్వంసితోవల్లం గౌరాజిః కాంతిర్లావణ్యంచ యస్యాస్తస్యాః 'వల్లోద్విజాదౌ శుక్లా
దౌ స్తుతౌ వర్ణం తు వాత్సర' ఇత్యుభయ త్రాప్యమరః. వధ్యాఇవ శ్రియం విశేష విశే
షితవాక్, అనేకేవశబ్దేయ ముపమేత్యేకే. శబ్దమాత్రసాధర్మాత్ శ్లేష ఇత్యన్యే.
శ్లేషోపమేత్యావాదంఠీ.

శ్లో. తామీక్షమాణ స్స పురీం పురస్తా
తాప్రిత్యప్రితోళీ మతులప్రతాపః,
వజ్రప్రభోద్భాసినురాయుధశ్రీ
ర్యా దేవసేనేవ పరై రలంఘ్యా.

౬౪

టీ. అతులప్రతాపః- అతుల = సాటిలేని, ప్రతాపః = పరాక్రమముగలి
గిన, సః = ఆ శ్రీకృష్ణమూర్తి, తాం = ఆ, పురీం = పట్టణమును, ఈక్షమాణః = చూచు
చున్నవాడగుచు, పురస్తాత్ = తూర్పుదిక్కునందలి, ప్రతోళీం = పెద్దవీధిని,
సాపత్ = పొందెను, వ ... శ్రీః - వజ్ర = (తోరణాదులయందు చెక్కబడిన) మణుల
యొక్క, వజ్రాయుధముయొక్క, ప్రభా = కాంతిలచేత, ఉద్భాసి = ప్రకాశపడు
చున్న, సురాయుధశ్రీః = ఇంద్ర ధనుర్లక్ష్మి (ఇతర దేవతల యాయుధములకాంతి)
కలిగిన, యా = వీధి, దేవసేనేవ = దేవతలనైననమంబోరె, పరైః = శత్రువులచేతను,
అలంఘ్యా = దాటశక్యముగానిదియో.

తా. అట్టి యీష్టణంబు సొంపు నవలోకింపుచు మహాప్రతా
పశాలియగు నాకృష్ణమూర్తి తూర్పువైపున పెద్దవీధిలోఁ బ్రవేశించెను.
ఆ రాజవీధి తోరణములయందును మేడలయందును చెక్కినవజ్ర
ములు కెంపులు మున్నగు మాణిక్యముల కాంతు లింద్రధనుస్సు చంద

ముగాఁగ నొప్పుచు దేవేంద్రునివజ్రాయుధశ్చక్రభాసహాయంబున వెలుఁ
గొందు దేవతలయాయుధ ప్రభలుగలిగి యొప్పుచు దేవసేనయుంబోలె
శత్రువులకు దుర్లంఘ్యమయ్యె.

శ. స.—తాం, తాం తే తాః తచ్చబ్ధః ద. స్త్రీ. ప్లి. ఏ. ఈక్షమాః, ఈక్ష
మాణః ఈక్షమాణౌ ఈక్షమాణాః ఈక్షమాణశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. ఏ. ౨౨, ౨౩ దా దే
తచ్చబ్ధః ద. పు. ప్ర. ఏ. పురిం, పురిం పుర్యా పురిః పురిశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ప్లి. ఏ. పు
స్తాత్ అన్య. ప్రాపత్ ప్రాపతాం ప్రాపన్ ప్రహర్షక ఆహ్వాహితత్వాత్ పు. ౨౨
ధాతోః కర్తరి భూతేఽపి పర. ప్ర. పు. ఏ. ప్రతోః, ప్రతోః ప్రతోశ్చ
ప్రతోశీః ప్రతోశీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. అవిద్యమానా తులాయన్యః ఆకుః ఆకుః
ప్రతాపః యన్యః అతులప్రతాపః, ప్రతాపః ప్రతాపా ప్రతాపాః అతులప్రతాప
శబ్దః ఆ. పు. ప్ర. ఏ. వజ్రజాం ప్రభాః (వజ్రస్య ప్రభాః) వజ్రప్రభాః వజ్రప్రభాః
ఉద్భాసిసి వ...సిసి సురాయుధస్య శ్రీః సురాజాం ఆయుధాని సురాయుధాని,
సురాయుధానాం శ్రీః సురాయుధశ్రీః, వజ్రప్రభోద్భాసిసి సురాయుధశ్రీః
యస్యాం (యస్యాః) సా వజ్రప్రభోద్భాసిసురాయుధశ్రీః, శ్రీః శ్రియా శ్రియః
వజ్రప్రభోద్భాసి సురాయుధశ్రీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. య, య యే యాః యచ్చబ్ధః
ద. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. దేవానాం సేనా దేవసేనా, సేనా సేసే సేనాః దేవసేనాశబ్దః ఆ. స్త్రీ.
ప్ర. ఏ. ఇవ అన్య. పరైః, పరేణి పరాభ్యాం పరైః పరశబ్దః ఆ. పు. త్వు. బ. లంఘితుం
శక్యాలంఘ్యా నలంఘ్యా అలంఘ్యా, ఆలంఘ్యా అలంఘ్యే ఆలంఘ్యాః ఆలంఘ్యాశబ్దః
ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ.

తామితి. అతులప్రతాపః సహరిః, తాం పూర్వోక్తాంపురిం ఈక్షమాణః, పుర
స్తాత్పూర్వస్యాం దిశి, సప్తమ్యర్థే స్తాత్ప్రత్యయః. ప్రతోశీం రథ్యాం 'రథ్యా
ప్రతోశీవిశిఖే' త్యమరః. ప్రాపత్ ప్రాప్తవాక్. లుకి పునాదిత్యానినాచ్చైరకాదేశః.
వజ్రజాం తోరణప్రాసాదాదిగతహారకాదిమణీనాం, ప్రభాభిరుద్భాసిసి, సురాయు
ధశ్రీ రింద్రచాపలక్ష్మీర్యస్యాం సా, ఇహ వజ్రగ్రహణం మణిమాత్రోపలక్షణం,
అన్యథా ఇంద్రాయుధ సామ్యాసంభవాత్. అన్యత్ర వజ్రస్య కలిశస్య ప్రభాభిరుద్భా
సిసి సురాయుధానా మితరదేవతాయుధానాం. శ్రీర్యస్యాస్స 'వక్రోఽస్త్రీహీర
కేపవా వి'త్యమరః. యా ప్రతోశీ దేవసేనాసురచమూరివపై శ్చక్రభీరలంఘ్యాదధర్మా.

శ్లో. ప్రజా ఇవాం గాదరవిందనాభే

శ్వంభో ర్జటాజూటతటాదివాహ్య

మాఘటిక—41

ముఖాదివాశు శ్రుతయో విధాతుః

పురాన్నిరీయుర్ధ్వజిహ్వజిహ్వః.

ఉ?

టీ. అరవిందనాభే = విష్ణుమూర్తియొక్క, అంగాత్ = శరీరమునుండి, ప్రజాఇవ = ప్రజలుంబోలె, శంభోః = శివునియొక్క, జటాజూటతటాత్ = జటాజూటము మీదనుండి, ఆపఇవ = గంగాజలములుంబోలె, విధాతుః = బ్రహ్మయొక్క, ముఖాత్ = ముఖమునుండి, శ్రుతయివ = వేదములుంబోలె, మురజిద్ధ్వజిహ్వః - మురజిత్ = కృష్ణమూర్తియొక్క, ధ్వజిహ్వః = సేనలు, ఆకు = శీఘ్రముగా, పురాత్ = పట్టణమునుండి, నిరీయుః = బయలుపెడలినవి.

తా. శ్రీ మహావిష్ణువు శరీరమునుండి ప్రజలట్లును, ఈశ్వరు జటాజూటమునుండి గంగయట్లును, బ్రహ్మముఖమునుండి వేదములట్లును ద్వారకాపురమునుండి కృష్ణసేనలు శీఘ్రముగా బయలుపెడలెను.

శ. స. — ప్రజాః, ప్రజా ప్రజే ప్రజాః, ప్రజాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. బ. ఇవ అవ్య. అంగాత్, అంగాత్ అంగాభ్యాం అంగేభ్యః అంగశబ్దః అ. న. పం. ఏ. అరవిందం నాభో యస్యసః అరవిందనాభిః తస్య అరవిందనాభేః, నాభేః నాభ్యోః నాభీనాం అరవిందనాభిశబ్దః ఇ. పు. ష. ఏ. శంభవత్కృష్ణాదితి శంభుః తస్య శంభోః, శంభోః శంభ్యోః శంభూనాం శంభుశబ్దః ఉ. పు. ష. ఏ. జటాజూటస్య తటం జటాజూటతటం తస్మాత్ జటాజూటతటాత్, తటాత్ తటాభ్యాం తటేభ్యః జటాజూటతటశబ్దః అ. న. పం. ఏ. ఇవ అవ్య. ఆపః అపః అద్భిః అద్భ్యః, అపాం అప్స అప్సబ్దః ప. స్త్రీ. ని. బ. ముఖాత్, ముఖాత్ ముఖాభ్యాం ముఖేభ్యః ముఖశబ్దః అ. న. పం. ఏ. ఇవ అవ్య. ఆకు అవ్య. శ్రుతయః, శ్రుతిః శ్రుతీ శ్రుతయః శ్రుతిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ప్ర. బ. విధాతుః, విధాతుః విధాత్రోః విధాతృజాం విధాతృశబ్దః ఋ. పు. ష. ఏ. పురాత్, పురాత్ పురాభ్యాం పురేభ్యః పురశబ్దః అ. న. పం. ఏ. నిరీయుః, నిరీయుతుః నిరీయుః నిర్పూర్వకఇచ్ఛగతా విత్కృష్ణా దకర్తకాధాత్రోః కర్తరి భూతేలితి పర. ప్ర. పురు. బ. మురం జితవాక్ మురజిత్ మురజితః ధ్వజిహ్వః మురజిద్ధ్వజిహ్వః, ధ్వజిహ్వః ధ్వజిహ్వః ధ్వజిహ్వః మురజిద్ధ్వజిహ్వశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ప్ర. బ.

ప్రజాఇతి. అరవిందనాభేర్విష్ణోరంగాత్ ప్రజాఇవ. శ మౌర్జ్జటాజూటతటాదాప ఇవ గంగాజలానన విధాతు ర్ముఖాచ్ఛ్రియ ఇవ, మురజితోహరేః ధ్వజిహ్వస్సేనాః, ఆకు పురాన్నిరీయుః నిర్గతాః, మాలోపమేయమ్.

శ్లో. శ్రిష్టద్వి రవ్యోన్యముఖాగ్రసంగ

సలత్రలీనం హరిభి ర్విలోలైః,

పరస్పరోత్పీడితజానుభాగా

దుఃఖేన నిశ్చక్రము పశ్యవారాః.

౬౬

టీ. అన్యో...తీనం - అన్యోన్య = ఒకటొకటియొక్క, ముఖాగ్ర = ముఖముల కొనలయందు, సంగ = చేరికచేత, స్థలత్ = జాటుచున్న, ఖిన్ = కల్లముగల్లనట్లుగా, క్లిష్టద్విః = ఒరయుచున్న, విలోలైః = ఎగిరిగిరిసడచుచున్న, హరిభిః = గుఱ్ఱములతో, అశ్వవారాః = గుఱ్ఱపురొతులు, పరస్పరోత్పీడితజానుభాగాః - పరస్పర = అన్యోన్యము, ఉత్పీడిత = మిగులరాపిడిబడిన, జానుభాగాః = మోకాళ్లుగలవారగుచు, దుఃఖేన = కష్టముచేత, నిశ్చక్రముః = బయలుపెడలిరి.

తా. గుఱ్ఱము లొకదానిముఖ మొకదానికి తగిలి కల్లములు జాటునట్లుగా నొకనికొనుచు నెగిరియెగిరి పడుచు నడచుచున్నది. అట్టి యాగుఱ్ఱములనెక్కి పోవురొతులు పరస్పరము రాసుకొనుచు మోకాళ్లు నలుగుచుండ నతికష్టముగా నడపించుకొనుచుం బోయిరి. అశ్వనైన్యమంత మెందుగానున్నదని తాత్పర్యము.

శ. స. — క్లిష్టద్విః, క్లిష్టతా క్లిష్టద్భాగ్నిం క్లిష్టద్విః క్లిష్టచ్చబ్ధః త. పు. తృ. బ. ముఖానాం అగ్రాణి ముఖాగ్రాణి అన్యోన్యేషాం ముఖాగ్రాణి అన్యోన్య ముఖాగ్రాణి అన్యో...గ్రేషు సంగః అన్యో...గ్ర సంగః అన్యో...గ్రేన స్థలంతః అన్యో...గ్రస్థలంతః అన్యో...తః ఖిన్ నా యస్మిన్ కర్తృణితద్యథాతథా అ...ఖిన్ తీనం క్రియావిశేషణం. హరిభిః, హరిజా హరిభ్యాం హరిభిః హరిశబ్దః ఇ. పు. తృ. బ. విలోలైః, విలోలనవిలోలాభ్యాం విలోలైః విలోలశబ్దః అ. పు. తృ. బ. పరస్పరం ఉత్పీడితాః పరస్పరోత్పీడితాః జానుభాగాః జానుభాగాః పరస్పరోత్పీడితాః జానుభాగాః యేషాంతేపర...గాః, భాగః భాగా భాగాః పరస్పరోత్పీడితజానుభాగశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. దుఃఖేన, దుఃఖేన దుఃఖాభ్యాం దుఃఖైః దుఃఖశబ్దః అ. స. తృ. ఏ. నిశ్చక్రామ నిశ్చక్రమతుః నిశ్చక్రముః నిర్ పూర్వకక్రమపాద విశేష ఇత్యన్వాద కర్తృకాధాతోః కర్తరిభూతానద్యతనపరోక్షే లిటి పర. ప్ర. పు. బ. అశ్వాన్ వారయంతీతి అశ్వవారాః, అశ్వవారః అశ్వవారౌ అశ్వవారాః అశ్వవారశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ.

క్లిష్టద్విరితి. అన్యోన్యేషాం ముఖాగ్రేషు సంగేన స్థలంతః ఖిన్ నాః కవికాః యస్మిన్ కర్తృణితద్యథా తథా 'కవికాతుఖిన్ నోఽస్తి' త్యమరః, క్లిష్టద్విః సంఘృష్టద్విః విలోలైః ముహురుచ్ఛలద్విః హరిభేస్తురంగైః. కరణైః అశ్వాన్ వారయంతీత్య శ్వవారాః అశ్వారోహః పరస్పరోత్పీడితజానుభాగాస్సంతః దుఃఖేన నిశ్చక్రముః నిర్బద్ధురితి స్వభావోతిశయోక్త్యోస్సంకరః.

శ్లో. నిరంతరాశేపి విముచ్యమానే

దూరం పథి ప్రాణభృతాం గణేన,

తేజోమహద్భిస్తమనేవ దీప్తై

ద్వివైరసంబాధమయాంబభూవే.

౬౭

టీ. తమ సేవ=చీకటిచేతనుంబలె, ప్రాణభృతాం గణేన=ప్రాణివర్గముచేత, నిరంతరాశేపి = ఎడతెరిసిలేనిదియైనను, పథి=మార్గము (ఇప్పుడు), దూరం=దూరముగా, విముచ్యమానే = విడువఁబడుచుండఁగా, తేజోమహద్భిః-తేజః=బలము (ప్రభల) చేత, మహద్భిః=గొప్పవియగు, ద్వివైః=ఏనుగులచేత, దీప్తైవ=దీపములచేతనుంబలె, అసంబాధం=తొడతొక్కుడులేకుండ, ఆయాంబభూవే=పోవుట.

తా. అదివఱకు చీకట్లు గ్రమ్మినట్లు ప్రాణివర్గములతో నిండియున్నను వాని (దీపముల, ఏనుగుల) భయము వలన నప్పుడు అన్నియు (చీకట్లు, ప్రాణివర్గములు) దారివిడిచి దూరముగాఁ దొలఁగిపోవుచుండఁగా నామార్గమునఁ బ్రభావంతములైన దీపముల యట్లు తేజోవంతములైన యేనుగులు వైఁజెప్పినగుఱ్ఱములవలె తొడతొక్కుళ్లు పడకుండ యథేచ్ఛముగా నడచినవి. తమవెలుగుచేతనే చీకట్లను దూరముగా తొలగించుకొని దీపములు వ్యాపించునట్లు ప్రాణులనెల్ల తొలగించుకొనుచు యేనుగులు నిరభ్యంతరముగా పోయినవి.

శ.స.—నిర్గతం ఆంతరాళం యస్మాత్సః నిరంతరాళః తస్మిన్ నిరంతరాశే నిరంతరాశే నిరంతరాళయోః నిరంతరాశేషు నిరంతరాళశబ్దః ఆ. పు. స. ఏ. ఆపి అవ్య. విముచ్యమానే, విముచ్యమానే విముచ్యమానయోః విముచ్యమానేషు విముచ్యమానశబ్దః ఆ. పు. స. ఏ. దూరం, దూరం దూరే దూరాణి దూరశబ్దః ఆ. న. ద్వి. ఏ. పథి, పథి పథోః పథిషు పథిన్మబ్దః న. పు. స. ఏ. ప్రాణాన్ బిభ్రతీతిప్రాణభృతః తేషాం ప్రాణభృతాం, భృతః భృతోః భృతాం ప్రాణభృచ్ఛబ్దః త. పు. మ. బ. గణేన, గణేన గణాభ్యాం గణైః గణశబ్దః ఆ. పు. తృ. ఏ. తేజసా మహంతః తేజోమహంతః తైః తేజోమహద్భిః, మహతా మహద్భ్యాం మహద్భిః తేజోమహచ్ఛబ్దః త. పు. తృ. బ. తమసా, తమసా తమోభ్యాం తమోభిః తమశ్శబ్దః స. న. తృ. ఏ. ఇవ అవ్య. దీప్తైః దీప్తేన దీపాభ్యాం దీప్తైః దీపశబ్దః ఆ. పు. తృ. బ. ద్వాభ్యాం పిబంతీతి ద్విపాః తైః ద్విపైః, ద్విపేన ద్విపాభ్యాం ద్విపైః ద్విపశబ్దః ఆ. పు. తృ. బ. న విద్యతే సంబాధః యస్మిన్ గుర్తణి తద్యథా తథా అసంబంధం క్రియావిశే. ఆయాం బభూవే

అయపయగతా విత్తస్థా దకర్త కాద్ధాతోః భూతేభావేటి ఆమంతా దనుప్రయక్తా
ద్భూధాతోరకర్త కాద్భావే భూతేటి ఆత్మ నే నిత్య ప్ర. పురు. ఏ.

నిరంతరాశ ఇతి. తమసాలిమిదేవే ప్రాభవతాం గణే ప్రాణివర్తన కర్తా.
నిరంతరాశీపి పూర్వం స్వేనైవ అతిసంకలేపి పథసంప్రతిమారంభూతతవిన విముచ్య
మానే సతి ఏకత్ర దీపభయదన్యత్ర ద్విపభయాచ్చేతి భావః. తేజోమహద్భిర్భూతైః
ప్రభాసంపన్నైశ్చ 'తేజోబలం ప్రభాతేజ' ఇతి కాశ్యపః. ద్వివైష్ణవైరివ ఆనందాధ
మసంక్లిష్టం, అయాంబభూతే జగ్తే, సత్త్వైశ్చైరివకృచ్ఛాచ్ఛిదితిభావః. అయగతా. భావే
లిట్. దయాయానశ్చేత్యామ్ ప్రత్యయః. స్వతేజసైవ మూలోత్సారిక తమస్కేదీపా
ఇవ తథోత్సారికతప్రాణికే పథ నిర్వళం ద్విపాః ప్రయయైరిత్యర్థః. తమస్కేతి ప్రయంత
పాశేతు తమః పథ్యపమానత్వే ద్విపాగమనాత్ప్రాకృథఇవ తమసోదీపాగమనా
త్ప్రాకృతినివర్తన నిరంతరాశీత్వం పశ్చాత్త్యమానత్వంచ సంభవతీతి ఉపమానో
పమేయయైర్వయాప్యం స్యాత్ తృతీయాంతపాశే తమః ప్రాణివర్తనపమానత్వే
తత్సారూప్యసాకల్యాత్ ఏవసాధ్యయానిత్యాలంకారకాణాం పంథాః.

శ్లో. శనై రనీయంత రయాత్మతంతో

రథాః క్షీలిం హ స్తీసఖాదభేదైః,

సయత్నసూతాయతః క్షిభగ్న

గ్రీవాగ్రసంసక్తయుగై స్తురంగైః.

ఉ

టీ. రయాత్ = వేగమువలన, పంతఃపరుత్తుచున్న, రథాః=రథములు,
సయ...గైః=సయత్న = ప్రయత్నముతోఁగూడిన, సూత=సారములచేత, ఆయత=
లాగిపట్టుకొనఁబడిన, రక్షి=పగ్గములచేత, భగ్న=వంగిన, గ్రీవాగ్ర=మెడలచివల్ల
యందు, సంసక్త=చేరినదియు, గైః=కాడికరిగినవి, (గనుక నే) ఆభేదైః=శ్రమచేందని,
తురంగైః =గుట్టములచేత, హ స్తీసఖాత్=గవనివాకిటవాలముగా నేర్పఱచిన మట్టి
దిబ్బనుండి, శనైః=మెల్లగా, క్షీలిం=నీలకు, అనీయంత = నడపింపఁబడినవి.

తా. మొరకమీఁద నుండి పల్లమునకుఁ బోవుటచేత మిక్కిలి
వేగముగాఁ బరువిడచున్న రథములను పూనికతో పగ్గములు బిగబట్టి
దానంజేసి వంగిన మెడమీఁద కాడి, చివరకు జాఱవడుటవలన నంతగా
శ్రమజెందక యున్న గుట్టములతోఁ బురద్వారగోపురసమీప మందలి
మంటిదిబ్బ మీఁది నుండి మెలకువతో మెల్లమెల్లగా దిగువకు నడపించిరి.

శ. స. — శనైః అవ్య. అనీయత అనీయేతాం అనీయంత ణీళ్ ప్రాసం ఇత్యస్తా
ద్వికర్త కాద్ధాతోః కర్తణి భూతేలజీ ఆత్మ. ప్ర. పురు. బ. రయాత్, రయాత్

రయాభ్యాం రయేభ్యః రయశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. పతంతః, పతంతౌ పతంతః
 పతచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. బ. రథాః, రథః రథౌ రథాః రథశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ.
 క్షితిం, క్షితిం క్షీతి క్షీతీః క్షీతిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. హస్తిసఖాత్, హస్తిసఖాత్
 హస్తిసఖాభ్యాం హస్తిసఖేభ్యః హస్తిసఖశబ్దః అ. పు. పం. ఏ. అవిద్యమానః భేదో
 యేషాంతే అభేదాః తైః అభేదైః, అభేదేన అభేదాభ్యాం అభేదైః అభేదశబ్దః
 అ. పు. తృ. బ. యత్నేన సహవర్తంతఇతి సయత్నాః సయత్నాశ్చ తే నూతాశ్చ
 సయత్ననూతాః స...తైః ఆయతాః సయత్న నూతాయతాః స...తాశ్చ తే రశ్చ
 యశ్చ స...తరశ్చ యః స...రశ్చిభిః భుగ్నానిస...శ్చిభుగ్నాని గ్రీవాణాం అగ్రాణి
 గ్రీవాగ్రాణి సయ...గ్నాని చ తాని గ్రీవాగ్రాణి చ సయ...భుగ్నగ్రీవాగ్రాణి
 సయ...గ్రేఖ సంసక్తాః స...గ్రసం సక్తాః స...క్తాః యుగాః యేషాంతే సయ...
 యుగాః తైః స...గైః, యుగేన యుగాభ్యాం యుగైః సయత్ననూతాయత
 రశ్చిభుగ్నగ్రీవాగ్ర సంసక్తయుగశబ్దః అ. పు. తృ. బ. తురం గచ్ఛంతీతి తురంగాః
 తైః తురంగైః, తురంగేణ తురంగాభ్యాం తురంగైః తురంగశబ్దః అ. పు. తృ. బ.

శనైరితి. రయాత్పతంతో ధావంతః రథాస్సయత్నైస్సయత్నైస్సారథిభిః 'నూతః
 క్షత్రాచసారథి రి'త్యమరః. ఆయతా ఆకృష్టాః యేరశ్చయః ప్రగ్రహాః 'కిరణప్రగ్రహా
 రశ్చి' ఇత్యమరః. తైర్భుగ్నైః ప్రహేయైః గ్రీవాగ్రైః సంసక్తాః యుగాః యుగ్యస్కం
 ధవావ్యః దారుణకేహః యేషాంతైః అతఏవ అభేదై రశ్చమైస్సురంగైః హస్తిసఖాద్ద
 స్తినఖః పూర్వాదిమృత్యూటః 'కూటంపూర్వాదియద్ధస్తిసఖస్తస్మిన్మథత్రి ప్సి' త్య
 మరః. తస్మాత్ శనైః క్షీతిమనీయంతసితాఇతి స్వభావోక్తిః, యథావద్వస్తువర్ణనాత్.

శ్లో. బలోర్ధిభిస్తత్తణహీయమాన

రథ్యా భుజాయా వలయై రివాస్యాః,

ప్రాయేణ నిష్కామితి చక్రపాణౌ

నేష్టం పురో ద్వారవతీత్వమాసీత్.

ఈ

టీ. బలోర్ధిభిః=తరంగములవంటి సైన్యములచేత, వలయైరివ=కడియములచేత
 సంబలె, తక్ష...యా-తక్షణ=ఆ (కృష్ణుడు బయలు వెడలిన) సమయమందు, హీయ
 మాన=ఘోటువడుచున్న, రథ్యాభుజాయాః=భుజమువంటి రాజునిగలిగినది, (గనుక నే)
 అస్యాః=ఈ, పురః=పట్టణమునకు, ద్వారవతీత్వం=ద్వారకయనుపేరు (ద్వారములు
 గలుగుట, ఇష్టం=సమృతమైనది, నాసీత్=కాలేదు.

తా. పురివీడి యా శ్రీకృష్ణుండు బయలుదేరినవెంటనే భుజముల
 నుండి కడియములు మున్నగు నాభరణముల యట్లు రాజబొటలునుండి

పైస్యములుగూడ మెల్ల మెల్లన జాటుట చూడ యా పురీషతల్లికి ద్వార వతీత్వమే అనిష్టమైనది. కృష్ణవియోగమునం జేసి నిష్ఫలము గనుక స్వస్వ రూపమే అయిష్టమయ్యెను అనఁగా ఆపురియొక్క అందమే తగ్గిపోయిన దనుట (ఇట్టిచోట్ల, “ఇష్టాచాయూరికేలే పోయినదండీ” అని యనుట గలదు.) మఱియు ద్వారములుండుట యనిష్టమయ్యె నుండఁబట్టి గదా కృష్ణుండు బయలుదేర నయ్యెను, అని తాత్పర్యము.

శ. స. — బలాని ఊర్చయి యిద బలార్చయః తైః బలార్చితైః, ఊర్చితా ఊర్చి
భ్యాం ఊర్చితైః బలార్చితబ్బః ఇ. పు. తృ. బ. సచాపాక్షిణ్యతన్వః తత్త్వతః సీయ
మానా తత్త్వతః సీయమానా రథ్యాభుజేవ రథ్యాభుజా తత్త్వతః సీయమానా రథ్యా
భుజా యస్యాస్యాత... జా తస్యాః తత్త్వ... జాయాః, భుజాయాః భుజయోః భుజా
నాం తత్త్వతః సీయమాన రథ్యాభుజాశబ్దః ఆ. శ్రీ. మ. ఏ. వలయైః, వలయేన వల
యాభ్యాం వలయైః వలయశబ్దః ఆ. పు. తృ. బ. ఇన. ఆవ్య. ఆస్యాః, ఆప్యాః ఆనయోః
ఏనయోః ఆసాం ఇదంశబ్దః మ, శ్రీ. మ. ఏ. ప్రాయేణ, ప్రాయేణ ప్రాయాభ్యాం ప్రాయైః
ప్రాయశబ్దః ఆ. పు. తృ. ఏ. నిష్క్రామతి, నిష్క్రామతి నిష్క్రామతోః నిష్క్రా
మత్సు నిష్క్రామచ్ఛబ్దః త. పు. స. ఏ. చక్రంపాణి యస్యసః చక్రపాణిః, పాణిః
పాణీ పాణయః చక్రపాణిశబ్దః ఇ. పు. స. ఏ. స. ఆవ్య. ఇప్తం, ఇప్తం ఇప్తే ఇప్తేని
ఇప్తశబ్దః ఆ. స. ప్ర. ఏ. పురః, పురః పురోః పురాం పుర్శశబ్దః కేళాం. శ్రీ. మ. ఏ.
ద్వారవత్త్యాః భావః (ద్వారాణి అస్యాసంతీతి ద్వారవతీ ద్వా...త్త్యాః భావః)
ద్వారవతీత్వం, ద్వారవతీత్వం ద్వారవతీత్వే ద్వారవతీత్వాని ద్వారవతీత్వశబ్దః ఆ. స.
ప్ర. ఏ. ఆనీత్ ఆస్తాం అసకా అసభువీ త్యస్తాదకర్తృకాధాతోః కర్తరి భూతేరి
పర. ప్ర. పురు. ఏ.

బలాద్విభిరితి. బలాని ఊర్చయభవతైర్బలాద్విభిః నలయైః కంకణై రివతత్
 త్త. నేనానిష్కృముణతః పీయమానా అపరిచ్యమానా, రథ్యా భుజేవ యస్యా
 స్తస్యాః అతఏవ అస్యాః పురః ద్వారవత్తాః, చక్రపాణౌ కృష్ణే నిష్కృముతి నిర్గ
 చ్చతిసతి, ప్రాయేణ భూమ్నా ద్వారవతీత్వం ద్వారకాత్వం స్వస్వరూపమితి యావత్
 తదిష్టంనానీత్ హరివిరహే తద్వైఫల్యాదితి భావః. ద్వారవతీత్వస్య సంజ్ఞాత్వాత్
 'తృతలోద్ధణవచనస్యే' తి నపునదాహవః. అస్థిత్ర ద్వారవతీత్వం ద్వారవత్త్వం
 నేష్టం తస్య హరినిష్కృముణహేతుత్వాదిత్యభయధాపుత్రమమితభుజావలయగళన
 హేతుకత్వా దుపమాసంక్షేప్తేయ మనిష్టత్వో త్వేప్రితా ప్రాయేణేత్యపేవ వ్యుక్తతే.

అవ. ఇతఁ సీసరము ముగియవలయును సముద్రవర్ణనము.—

శ్లో. పారే జలం సీరనిధే రవశ్య

న్దురారి రాసీలపలాశ రాశీః,

వనావళీ రుత్తులికాసహస్ర

ప్రతిక్షణోత్కూలిత శైవలాభాః.

20

టీ. మురారిః=శ్రీకృష్ణుడు, సీరనిధేః=సముద్రమయొక్క, పారేజలం=నీటి యావలియొద్దన, ఆసీలపలాశరాశీః = అంతటనునల్లనైన, యాకుజంపములు గలిగిన ఉత్క...భాః=ఉత్కలికా=గొప్పతరంగములయొక్క, సహస్ర=వేలచేత, ప్రతిక్షణ = ప్రతిక్షణమును, ఉత్కూలిత=గట్టుననుత్రోయబడిన, శైవల=నాచుయొక్క, ఆభాః = ప్రకాశమువంటి ప్రకాశముగలిగిన, వనావళీః=వనపంక్తులను, అపశ్యత్=చూచెను.

తా. శ్రీకృష్ణుడు సముద్రమున కావలియొద్దను నున్న వనపరం పరలంగాంచెను. అవి చూడనింపైన పసరాకు జంపముతో ప్రతిక్షణ మందును పెద్ద పెద్ద సముద్ర కెరటములచేత గట్టుమీది కెగడిమ్మబడిన నాచుచుంబోలె తోచుచున్నవి.

శ. స—జలనాంపారే పారేజలం అవ్యయాభా. సీరాణాంనిధిః సీరనిధిః తస్య సీరనిధేః, నిధేః నిధ్యోః నిధీనాం సీరనిధిశబ్దః ఇ. పు. మ. ఏ. అపశ్యత్ అపశ్యతాం అపశ్యక్ దృశీర్ ప్రేక్షణ ఇత్యస్తాత్సకర్మకాధాలో కర్తరిధూతేలజి పర ప్ర. పురు. ఏ. మురస్య ఆరిః మురారిః, మురారిః మురారీ మురారయః మురారిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. ఆసమంతాస్నీలాః ఆసీలాః పలాశానాం రాశయః పలాశరాశయః ఆసీలాః పలాశరాశయః యాసాంతాః ఆసీలపలాశరాశయః తాః ఆ...శీః, రాశిం రాశీ రాశీః అసీరపలాశరాశిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ద్వి. బ. వనానాం ఆవళయః వనావళయః తాః వనావళీః, వనావళిం వనావళీ వనావళీః వనావళిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ద్వి. బ. ఉత్కలికానాం సహస్రాణి ఉత్కలికాసహస్రాణి త్తజే త్తజే ప్రతిక్షణం ప్రతిక్షణం ఉత్కూలితాః ప్రతిక్షణోత్కూలితాః ఉత్కలికాసహస్రాః ప్రతిక్షణోత్కూలితాః ఉత్కలికాసహస్ర ప్రతిక్షణోత్కూలితాశ్చ తే శైవలాశ్చ ఉత్క...లితశైవలాః ఉత్క...లానాం ఆభేవ ఆభా యాసాం తాః ఉత్కలి...లాభాః తాః ఉ...భాః, ఆభాం ఆభే ఆభాః ఉత్కలికాసహస్ర ప్రతిక్షణోత్కూలిత శైవలాభాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. బ.

అథాసర్గసమాప్తే సముద్రం వర్ణయతి. —

పారఇతి. మురారీర్నిరనిధేసముద్రస్య జలనాం పారేపరతీరపారేజలం 'పారాపారేపరార్వాసీతీరే' ఇత్యమరః, 'పారేమధ్యేష్ఠస్థావే' త్యవ్యయాభావః, తత్సన్ని యోగ్వాదేకారాంతత్వంపపారేశబ్దస్య. ఆసమంతాస్నీలాః పలాశానాం పత్రాణాం

రాశయోయాసాంతాః హరితవర్ణ పర్ణ పూర్ణా ఇత్యర్థః. 'పత్రం పలాశం ఛదనం దళం పల్లం
ఛదఃపుమా ని' త్యమరః. ఉత్కలికా ఉర్తయః. 'ఉర్తి యత్కలికాల్లోలః ల్లోలా లహ
రితభో' తి హలాయుధః. తాసాం సహస్రైః ప్రతిక్షణం ఉత్కూలితాః కూలముద్గ
తాః, కృతాః కూలం ప్రాపితా ఇత్యర్థః. ఉత్కూలకర్ణాత్ తత్కూలకీర్తిత్యంతా
త్కూర్తిక్షణం. తేషాం వైవచానాం ఆశేవాభాయాసాంతాః. తత్కూర్తిక్షణం. చనా
వశీరపశ్యత్ ఆత్మోత్కూలితవైవలస్యస్వతస్సిద్ధసంజేహానుపమోత్పేక్షచక్షుఃసంజేహః.

శ్లో. లక్ష్మీభృతోఽంభోధితటాధివాసాన్

ద్రుమా నసౌ నీరదనీలభాసః,

లతావధూసంప్రయుజోఽధివేలం

బహుకృతాన్ స్వానివ పశ్యతిస్త.

20

టీ. అసా=ఈ శ్రీ కృష్ణుడు, లక్ష్మీభృతః=లక్ష్మీ=కాంతిని(లక్ష్మీదేవి), భృతః
=తాల్పచున్నట్టియు, అంభోధితటాధివాసాన్=అంభోధితటం=సముద్రపుండ్రాక్షర, అధి
వాసాన్=నివాసముగలిగినవియు, నీరదనీలభాసః - నీరద = మేఘమువలెనే, నీలభాసః
=నల్లనికాంతిగలవియు, లతావధూసంప్రయుజః - లతావధూ = స్త్రీలవంజితిగలతో
(తీగలవంటి స్త్రీలతో), సంప్రయుజః=కూడినవియు(నగు), అధివేలం=చెలియలి కట్ట
మీది, ద్రుమాన్=వృక్షములను, బహుకృతాన్=అనేకముగాఁజేయుబడిన, స్వాన్
=తనదేహములనుగా, పశ్యతిస్త=చూచెను.

తా. శ్రీహరి యాసముద్ర తీరమునందలి వృక్షములను గన్గొనెను. అవి పలుసంఖ్యలుగా నేర్పడిన దేహములను బోలియున్నవి. అది యెట్లగున-
శ్రీహరి లక్ష్మిని ధరియించె ననియు లక్ష్మీ (శోభా) వంతములుగా నున్నవి.
సముద్ర తీర వాసము నీలమేఘచ్ఛాయయు నుభయత్ర తుల్యముగా నున్న
ది. ఆ శ్రీకృష్ణుఁ జేరిన జవ్వనులు తీగలవలెయున్నారు. కోమలగాత్రై
వృక్షములట్టి లతలతోఁగూడియున్నవి కావున లతావధూసంయోగ్యము
నుభయతుల్యమై యున్నదని యెఱుఁగునది.

శ. సు—లక్ష్మీం చిభ్రతీతి లక్ష్మీభృతః తాన్ లక్ష్మీభృతః, లక్ష్మీభృతం లక్ష్మీ
భృతా లక్ష్మీభృతః లక్ష్మీభృతృభ్యః త. పు. ద్వి. బ. అంభానీ ధీయంతే అప్తిన్నితి
అంభోధిః అంభోధేః తటం అంభోధితటం అంభోధితే అధివాసః ధౌసాం తే అంభో
ధితటాధివాసాః తాన్ అం...సాన్, వాసం తాసౌ వాసాన్ అంభోధితటాధివాస
భ్యః అ. పు. ద్వి. బ. ద్రవంతి ఉర్ధ్వమితి ద్రవః ద్రవః ఏషాంపంతితి ద్రుమా
తాన్ ద్రుమాన్, ద్రుమం ద్రుమా ద్రుమాన్ ద్రుమకృత్తః త. పు. ద్వి. బ. అభా,

అసౌ అమూ అమీ అదశ్శబ్దః స. పు. ప్ర. ఏ. సీరాణి దదాతీతి నీరదః నీరదఇవ
 నీలాః నీరదనీలాః, నీరదనీలాః భాసః యేషాంతే నీరదనీలభాసః తాన్ నీ...సః,
 భాసం భాసౌ భాసః నీరదనీలభాశ్శబ్దః స. పు. ద్వి. బ. లతాః వధ్వఇవ (లతాఇవ
 వధ్వః) లతావధ్వః లతావధూభిః సంప్రయుంజంతీతి లతావధూసంప్రయుజః తాన్
 ల...జః, సంప్రయుజం సంప్రయుజౌ సంప్రయుజః లతావధూసంప్రయుచ్ఛబ్దః
 జ. పు. ద్వి. బ. వేలాయాం అధివేలం అవ్యయాభా. అబహవః బహవస్సంపద్య
 మానాః కృతాః బహూకృతాః తాన్ బహూకృతాన్, బహూకృతం బహూ
 కృతౌ బహూకృతాన్ బహూకృతశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. స్వాన్, స్వం స్వా స్వాన్
 స్వశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. ఇవ అవ్య. పశ్యతి పశ్యతః పశ్యంతి దృశిర్ ప్రేక్షణ ఇత్య
 స్తాత్సకర్తృకాధాతోః కర్తరి భూతేస్సయోగాత్ లటి పరస్మై ప్ర. పు. ఏ.

లక్ష్మీతి. అసౌ హరిః లక్ష్మీం శోభాం శ్రీదేవీం చ బిభ్రతీతి లక్ష్మీభృతస్తాన్ అంభో
 ధితే అధిహసాయేషాంతాన్ నీరదవన్నీలభాసః నీలవర్ణాన్ లతాః వధ్వఇవేత్యుపమిత
 సమాసః. అన్యత్ర లతాఇవవధ్వఇతి కాకపార్థివాదిత్వాన్తద్భవపదలోపీసమాసః. తాభి
 స్సంప్రయుంజతీతి సంప్రయుజఃసంగతాన్ క్విప్. వేలాయాం అధివేలం విభక్త్య
 క్లేవ్యయాభావః ద్రుమాన్ బహూకృతాన్ అనేకీకృతాన్ స్వాన్ స్వగీయవిగ్ర
 హానివేత్త్యర్థః. ఏవం చ పుల్లింగతానిర్వాహః ఆత్మపరత్వే నపుంసకత్వాపాతాత్
 'స్వాన్ జ్ఞాతావాత్సని స్వంతిష్వాత్తీయేస్వాన్ప్రియాంధన' ఇత్యమరః. పశ్యతిస్త,
 క్లేవసంకీర్ణయ ముపమా.

శ్లో. ఆశ్లిష్టభూమిం రసితార్యముచై చ
 ర్గోలద్భుజాకారబృహత్తరంగమ్,
 ఘనాయమానం పతి మాపగానా
 మసౌ వపస్తారిణ మాశశంకే.

22

టీ. ఆశ్లిష్టభూమిం-ఆశ్లిష్ట = కాగలింపబడిన, భూమిం=భూతలముగలదియు,
 ఉచైః=బిగ్గరగా, రసితారం=అఱచుచున్నదియు, లోల...రంగం, లోలత్=చలిం
 చుచున్న (ఇటునటు వ్రేలబడుచున్న), భుజాకారం=భుజములపోలికనున్న, బృహ
 త్తరంగం = పెద్ద కెరటములుగలదియు, ఘనాయమానం = సురుగులు గ్రమ్ము
 చున్నదియు, ఆపగానాం పతిం=సముద్రమును, అసౌ=ఈకృష్ణుడు, అపస్తారిణం=అప
 స్తారతోగము గలవానినిగా, ఆశశంకే=అనుమానించెను.

తా. వేలనంటి పెద్దగా నఱచుచుం జేతులవలె తరంగముల నిటు
 నటు దొరల్చిచుచు సురుగులు గ్రమ్ముచున్న సముద్రుని జూచి మహారాష్ట్ర
 హృదయున్న హడేమో యని యాతఁ డనుకొనినను.

శ. స.—అల్లిష్ట భూమిః యేనః అల్లిష్టభూమిః తం అల్లిష్టభూమిం, భూమిం భూమి భూమికా అల్లిష్టభూమిశబ్దః ఇ. పు. ద్వి. ఏ. రసితారం, రసితారం రసితారా రసిత్వాన్ రసిత్వశబ్దః ఋ. పు. ద్వి. ఏ. ఉచ్చైః అవ్య. భుజ్యతే ఏకైతి భుజాః లోలంతశ్చ తే భుజాశ్చ లోలద్యుజాః లోలద్యుజానాం ఆకార ఇన ఆకాశో యేహం తే లోలద్యుజాకారాః బృహంతశ్చ తే తరంగాశ్చ బృహత్తరంగాః లోలద్యుజాకారాః బృహత్తరంగాః యస్యః లోలద్యుజాకారబృహత్తరంగాః తం లో...గం, తరంగం తరంగో తరంగాక్ లోలద్యుజాకారబృహత్తరంగ శబ్దః ఆ. పు. ద్వి. ఏ. షేనం ఉద్వమక్ షేనాయమానః తం షేనాయమానం, షేనాయమానం షేనాయ మానా షేనాయమానాక్ షేనాయమానశబ్దః ఁ. పు. ద్వి. ఏ. పతిం, పతిం పతీ పతీక్ పతిశబ్దః ఇ. పు. ద్వి. ఏ. అపాం సమూహః అపం అపేన గచ్ఛంతీత్యాపగాః తాసాం అపగానాం, అపగాయాః అపగయోః అపగానాం అపగాశబ్దః ఆ. శ్రీ. మ. బ. అసౌ, అసౌ అమూ అమీ అదశ్శబ్దః స. పు. ప్ర. ఏ. అపస్తారే అన్యాఽస్తేతి అపస్తారీ తం అపస్తారిణం, అపస్తారిణం అపస్తారిణౌ అపస్తారిణః అపస్తారిశబ్దః స. పు. ద్వి. ఏ. ఆశశంకే ఆశశంకాతే ఆశశంకిరే ఆశ్ పూర్వశశశంకాయా మిత్యన్తాశ్చ కర్త కాధాతోః కర్తరి భూతేలిటి ఆత్. ప్ర. పురు. ఏ.

అల్లిష్టేతి. అల్లిష్టభూమిమూల్లిష్టభూతలం, ఉచ్చైః తారంరసితారం క్రందితారం లోలతాం చలతాం ఇతస్తతః పతతాం భుజానామకారభవాకాశోయేహంతే బృహత్తరంగాః యస్యతంతశ్చోక్తం షేనాయమానం, షేనముద్వమంతం ‘షేనాచ్చేతివక్త వ్యమి’ తి క్యక్. క్యజోజిత్యాదాత్త నేపదం. అపాం సమూహః అపం తస్యసమూహ ఇత్యణ్విత్వయః. తేన గచ్ఛంతీత్యాపగాః, తాసాం పతిం సముద్రం, అసౌ హః అపస్తారిణమపస్తారోగిణం ఆశశంకే తద్ధర్మయోగాత్తశోత్ప్రేక్షం చక్రఇత్యర్థః. యథాహుర్నైదానికాః ‘మృద్ధైర్ధాతుభిరాహ తేచమనసిప్రాణీతమస్సంవిశక్ దం తాక్ ఖాదతి షేనముద్గిరితి దోః పాదం క్షిపస్తూభః, పశ్యేత్ యాపమస్మై దానిపత తి వృద్ధాః కరోతి క్రియాః బిభృత్సస్వయమేవ శామ్యతిగ తేవేగేత్వపస్తారహక్.’

శ్లో. వీత్వా జలానాం నిధినాలిగార్ధ్యా.

ద్వృద్ధిం గతే ప్యాత్తని నైవ మాంతిః,

క్షిప్తా ఇవేందో స్సరుచోఽధివేలం

ముక్తావళీ రాకలయాంచకార.

టీ. జలానాం నిధినా=నీరముల కాకరముగు సముద్రనిచేత, అలిగార్ధ్యాక్ = మిక్కిలి యపేక్షవలన, వీత్వా=త్రాగి, వృద్ధిం గతేఽసి = పెంపొందినదియనను,

అత్తని=తనదేహమున, న ఏవ మాంతిః=ఇనుడనివై, క్షిప్రాః=బయటికిచిమ్మబడిన, ఇందోః=చంద్రునియొక్క, రుచిభవ=కాంతులాయన్నట్లు, సః=ఆశ్రీకృష్ణుడు, అధి వేలం.=చెలియలికట్టమీద, ముక్తావళిః=ముత్యపురాసులను, ఆకలయాంచకార=చూచెను.

తా. శ్రీకృష్ణుడాసముద్రపు గట్టుమీద ముత్యాలు రాసులు రాసులుగా పడియుండగా జూచెను. అవి చంద్రోదయ మైనప్పుడు సముద్ర డత్యాశచేత కడుపార మ్రింగి బాగుగా పొంగియున్నను తన పొట్టలో నిమడకపోగా పైకి వెళ్లగక్కిన చంద్రకిరణములా యన్నట్లు గాన్పించినవి. చంద్రోదయమైనప్పుడు సముద్రము పొంగు నను శాస్త్రము ననుసరించి యిట్లు వర్ణింపబడినది.

శ. స.—పీత్యా క్త్వా ప్రత్యయాంత. జలానాం, జలస్య జలయోః జలానాం శబ్దః అ. న. మ. బ. నిధినా నిధిభ్యాం నిధిభిః నిధిశబ్దః ఇ. పు. త్వు. ఏ. గర్ధవగార్ధ్యం అతిమాత్రంచతత్ గార్ధ్యంచ అతిగార్ధ్యం తస్మాత్ అతిగార్ధ్యాత్, గార్ధ్యాత్, గార్ధ్యా భ్యాం గార్ధ్యేభ్యః అతిగార్ధ్యశబ్దః అ. న. పం. ఏ. వృద్ధిం, వృద్ధిం వృద్ధీ వృద్ధీః వృద్ధిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. గతే, గతే గతయోః గతేషు గతశబ్దః అ. పు. స. ఏ. అత్తని, అత్తని అత్తనోః అత్తను అత్తన్వబ్దః న. పు. స. ఏ. న అవ్య ఏవ అవ్య. మాంతిః, మాంతిం మాంత్యా మాంతిః మాంతీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. బ. క్షిప్రాః, క్షిప్రాం క్షిప్తే క్షిప్రాః క్షిప్రాశబ్దః అ. స్త్రీ. ద్వి. బ. ఇవ అవ్య. ఇందోః, ఇందోః ఇందోః ఇందూనాం ఇందుశబ్దః ఈ. పు. మ. ఏ. సః, సః తా తే తచ్చబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. రుచః, రుచం రుచా రుచః రుచ్ఛబ్దః చ. స్త్రీ. ద్వి. బ. వేలాయాం అధివేలం అవ్య. ముక్తానాం ఆవ శయః ముక్తావశయః తాః ముక్తావళిః, ముక్తావళిం ముక్తావళీ ముక్తావళిః ముక్తావళీ శబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. బ. ఆకలయాంచకార ఆకలయాంచక్రతుః ఆకలయాంచక్రః అక్త పూర్వకకలగతా సంఖ్యానేచే త్యస్తాజ్ఞిజంతాదామంతాదనుప్రయుక్తాత్కృత్ ధాతోః సకర్తకాత్కర్తరి భూతేలిటి పరస్మై. ప్ర. పురు. ఏ.

పీత్యేతి. జలానానిధినాసముద్రేణ గర్ధవగార్ధ్యం ఔపమ్యాదివత్ చాతుర్వ ణ్ణాన్విదిత్యాత్వాన్విరేష్యప్రతిత్యయః. తదతిమాత్రమతిగార్ధ్యం తస్మాత్ప్రాసభరాది త్విధిః, గృణోషిః పునః ఓర్వణః. 'వాంతోయిప్రత్యయ' ఇతిగార్ధ్యవ్యమితిస్యాత్, పీత్యాక్షేపణక్రియాపేక్షయా పూర్వకాలతా, వృద్ధిం గతేపాత్తని స్వదేహీ చంద్రోదయే సముద్రస్యవృద్ధిత్యాగమః, నైవమాంతీరమాంతీరీరిచ్యమావా ఇత్యర్థః. తాత్పర్యమితి. అన్విరేష్యర్థమితినుమ్, క్షిప్రా ఉద్గిరాః అతిత్వవ్యయోత్కృటం

పీత్వా అంతః అమానాత్ బహిరుద్వాంతా ఇత్యర్థః. ఇందోరుచః మరీచీరేణ్యు త్ప్రేక్షా, సహరిః అధివేలముధిహాలం. 'వేలాకూలవికారయో రితి నిశ్చయః. ముక్తాపరీ రాకలయాంచకార ఆలోకయామానః, కపీనాం కలిః కామధేనుః.

శ్లో. సాటోప ముర్ద్వి మనిశం నదంతో

యైః ప్లావయిష్యంతి సమంతతోఽమీ,

తాన్యేకదేశాన్నిభృతం పయోధే

స్సోఽమృంశి మేఘాః పిబతో దదర్శ.

౨౪

టీ. అమీ = ఈ మేఘములు, సాటోపం = అడంబరముతోఁగూడ, అనిశం = ఎప్పుడును, నదంతః = ఉలుముచున్నవై, యైః = ఏయదకములచేత, ఉర్ద్విం = భూమిని, సమంతతః = నలువైపులను, ప్లావయిష్యంతి = ముంచునో, తాని = అన్ని, అంభాంపి = ఉదకములను, పయోధేః = సముద్రముయొక్క, ఏకదేశాత్ = ఒకమూలనుండి, నిభృతం = కదలికలేకుండునట్లుగా, పిబతః = త్రాగుచున్న, మేఘాః = మేఘములను, సః = ఆ కృష్ణుఁడు, దదర్శ = చూచెను.

తా. పెద్దయాడంబరముతో నులుముల నులుముచు మెలుములు మెలుముచుం బయలుదేరి తాము భూతల మెల్లచోట్లను ముంచి యెత్తెడుజలంబులను మేఘములు సముద్రమందొకమూల నుండి యించుకంతయుఁ గదలకుండ పట్టుకొనుచుండుట యాశ్రీకృష్ణుఁడు దిలకించెను. సముద్రముయొక్కపరిమాణము చెప్ప శక్యముగానంతగా నున్నదని తాత్పర్యము.

శ. స. — ఆటోపేన సహవర్తితే యస్మిన్సర్వతః తద్యథా తథాసాటోపం క్రియావిశేషణం. ఉర్ద్విం, ఉర్ద్విం ఉర్ద్వో ఉర్ద్వీ ఉర్ద్వీబ్జః ఈ. ప్రి. ద్వి. ఏ. అనిశం అవ్య. నదంతః, నదంతః నదంతో నదంతః నదచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. బ. యైః, యేన యాభ్యాం యైః యచ్ఛబ్దః త. స. తృ. బ. ప్లావయిష్యంతి ప్లావయిష్యతః ప్లావయిష్యంతి పుష్ పుష్ గతావిత్సాస్థిజంతాద్ధాతోస్సకర్త కాక్కర్తరి భవిష్యతి ల్యుటి పర. ప్ర. పు. బ. సమంతతః అవ్య. అమీ, అసౌ అమా అమీ ఆదశబ్దః స. పు. ప్ర. బ. తాని, తత్ తే తాని తచ్ఛబ్దః ద. స. ద్వి. బ. ఏకాంశా దేశశ్చ ఏకదేశః తస్మాత్ ఏకదేశాత్, ఏకదేశాత్ ఏకదేశాభ్యాం ఏకదేశేభ్యః ఏకదేశశబ్దః అ. పు. పం. ఏ. నిభృతం క్రియావిశేషణం. పయోని ధీయంతేఽస్మిన్నితి పయోధిః తస్య పయోధేః పయోధోః పయోధీనాం పయోధిశబ్దః ఇ. పు. య. ఏ. హ. స. తా తే

తచ్చబ్బ: ద. పు. ప్ర. ఏ. అంభాంసి, అంభ: అంభసీ అంభాంసి అంభశ్చబ్బ: స. న. ద్వి. బ. మేఘాన్, మేఘం మేఘా మేఘాన్ మేఘశబ్బ: అ. పు. ద్వి. బ. పిబతః, పిబంతం పిబంతో పిబతః పిబచ్చబ్బ: త. పు. ద్వి. బ. దదర్శ దదృశః దదృశుః దృశిర్ ప్రేక్షణ ఇత్యస్తాత్సకర్తకాధాతో: కర్తరి భూతేలిటి పర. ప్ర. పురు. ఏ.

సాటోపమితి. అమీ మేఘా: సాటోపం, ససంభ్రమం. 'సంభ్రమాటోప సంరంభా' ఇతియాదవః. అనిశంనదంతోగర్జంతః యైరంభోభిః ఉర్వీంసమంతతః పావ యివ్యంతి తానితావంత్యంభాంసి పయోధేరేకదేశాదేకకోణాత్ నిభృతం నిశ్చలం యథాతథా పిబతోమేఘాన్ సహర్షదర్శ, ఏతేన సముద్రస్య అపరిచ్ఛిన్నరూపత్వం వ్యజ్యతే.

శ్లో. ఉద్భృత్య మేఘై స్తతఏవ తోయ
మర్ధం మునీంద్రై రివ సంప్రణీతాః,
ఆలోకయామాస హరిః పతంతీ

ర్షదీ స్సన్వృతీ ర్షేద మివామ్బురాశిమ్.

౭౫

టీ. మునీంద్రైః=మున్శ్రేష్ఠులచేత, తతఏవ = అవేదమునుండియే, అర్థమివ=అర్థ మునుంబరె, మేఘైః=మేఘములచేత, తతఏవ=ఆసముద్రమునుండియే, తోయం= ఉదకమును, ఉద్భృత్య=ఎత్తి, సంప్రణీతాః=చేయబడినవై, అంబురాశిం=సముద్ర మును, పతంతీః = ప్రవేశించుచున్న, నదీః = నదులను, వేదం=వేదమును, పతంతీః= ప్రవేశించు (తాత్పర్యమున నేకీభవించు) చున్న, స్సన్వృతీవ=మనుస్సన్వృతి మొదలగు స్సన్వృతులనుంబరె, హరిః=శ్రీకృష్ణుడు, ఆలోకయామాస=చూచెను.

సంప్రణీతా. వేదార్థములను సంగ్రహించి మహర్షులచేత రచియింపబడిన వై యావేదములనే తాత్పర్యమున నేకీభవించు స్సన్వృతులయట్లు సముద్ర జలము నెత్తికొని వచ్చి మేఘములచేత పర ముద్వారా కల్పింపబడిన వియై యాసముద్రముననే కలియుచున్న నదుల నాశ్రీకృష్ణుండు తిల కించెను.

శ. శ.—ఉద్భృత్య ల్యబంత. మేఘైః, మేఘం మేఘాభ్యాం మేఘైః మేఘ శబ్దః అ. పు. తృ. బ. తతః తనీలంతం. ఏవ అవ్య. తోయం, తోయం తోయే తోయాని తోయశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. అర్థం, అర్థం అర్థా అర్థాన్ అర్థశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. మునీనామింద్రాః మునీంద్రాః త్రైః మునీంద్రైః మునీంద్రేణ మునీంద్రాభ్యాం మునీంద్రైః మునీంద్రశబ్దః అ. పు. తృ. బ. ఇవ అవ్య. సంప్రణీతాః, సంప్రణీతాం సంప్రణీతే సంప్రణీతాః సంప్రణీతాశబ్దః అ. స్త్రీ. ద్వి. బ. ఆలోకయామాస ఆలోక

యామాసతుః ఆలోకయామాసుః ఆజ్ఞాపూర్వకలోకృదర్శన ఇత్యస్తాణ్ణిజంతాదామంతా
దనుప్రయుక్తాద సభువీత్యస్తా తస్యకర్త కాహ్లాతోః కర్తవిధూతేటి పర. ప్ర. పురు. ఏ.
హరిః, హరిః హరీ హరయః హరిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. పతంతీః, పతంతీం పతంత్య
పతంతీః పతంతీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. బ. నదీః, నదీం నద్యా నదీః నదీశబ్దః ఈ. స్త్రీ.
ద్వి. బ. స్పృతీః, స్పృతిం స్పృతీ స్పృతీః స్పృతిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. వేదం, వేదం
వేదా వేదాః వేదశబ్దః ఆ. పు. ద్వి. ఏ. ఇర ఆవ్య. అంబూనాం రాః అంబురాః
తం అంబురాశిం, అంబురాశిం అంబురాశి అంబురాశి అంబురాశిశబ్దః ఇ. పు.
ద్వి. ఏ.

ఉద్భృత్యేతి. మునీంద్రైస్తతో వేదాదేవ ఆర్థమివ మేఘైస్తతః అంబురాశే
తేవ లోయముద్భృత్య సంప్రజీతాః, కృతాః, అంబురాశిం పతంతీః ప్రవిశంతీర్నదీః
వేదం పతంతీఃస్పృతీః మన్వాదిసంహితా ఇన హరిః ఆలోకయామాస శ్రుతిమాలక
తేవనైవ ప్రాచూణ్యాత్ స్పృతీనాం తత్సంవాదమేవ తత్ప్ర)కేః అనేకేవేయముపమా.

శ్లో. విక్రీయ దిశ్యాని ధనాన్యురూణి

దైవ్యానసా పుత్రమలాభభాజుః,

తరీషు తత్రత్య మఫల్లు భాండం

సాంయాత్రికా నావహతోఽభ్యవందత్.

2౬

టీ. దిశ్యాని=దిక్కులయందు బుట్టిన, ఉరూణి=గొప్పనియగు, ధనాని=
ద్రవ్యములను, విక్రీయ=అమ్మి, ఉత్తమలాభభాజుః=రెట్టింపులాభమును బొందినవారై,
తత్రత్యం=అచ్చటి, అఫల్లు=పారవంతమైన, భాండం=చూలధనమును, తరీషు=ఓడల
యందు, అవహతః = వైచుకొనివచ్చుచున్న, దైవ్యాన్=సముద్రతీరనివాసులగు,
సాంయాత్రికా = ఓడవర్తకులను, అసా=ఈకృష్ణుడు, అభ్యవందత్ = చూచి
మెచ్చుకొనెను.

తా. ఆ సముద్రద్వీపవాసు లగు నోడవర్తకు లాయాదిక్కుల
నుండి తీసికొని వచ్చిన గొప్పగొప్పవస్తువులను ద్వీపాంతరములయందు
విక్రయించి మొదలిసొమ్ము కొన్న రెట్టింపులాభమును సంపాదించి లాభ
ముతోఁగూడిన యాచూలధనము (భాండము) నోడమీఁదయెక్కించి
కొని వచ్చుచుందురు. కృష్ణుడు అట్టి యాచర్తకులను జూచి మెచ్చి
యానందించెను.

శ. న. — విక్రీయ ల్యబంత. దిక్షు భవాని దిశ్యాని తాని దిశ్యాని, దిశ్యం దిశ్యే
దిశ్యాని దిశ్యశబ్దః ఆ. న. ద్వి. బ. భవం, భవం భవే భవాని భవశబ్దః ఆ. న. ద్వి. ఏ.

ఉరూణి, ఉరు ఉరుణి ఉరూణి ఉరుశబ్దః ఉ. న. ద్వి. బ. ద్వీపే భవాః ద్వైప్యాః
తాక్ ద్వైప్యాన్, ద్వైప్యం ద్వైప్యా ద్వైప్యాక్ ద్వైప్యశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. అసౌ
అసౌ అమూ అమీ అదశ్శబ్దః స. పు. ప్ర. ఏ. ఉత్తమశ్చసౌ లాభశ్చ ఉత్తమలాభః
ఉత్తమలాభం భజంతీతి ఉత్తమలాభభాజః తాక్ ఉ...జః, భాజం భాజా భాజః
ఉత్తమలాభభాక్శబ్దః జ. పు. ద్వి. బ. తరీషు, తర్వాం తరోవ్యః తరీషు తరీశబ్దః ఈ.
స్త్రీ. స. బ. తత్ర భవం తత్రత్యం తత్ తత్రత్యం, తత్రత్యం తత్రత్యే తత్రత్యాని.
తత్రత్యశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. న ఫల్లు అఫల్లు తత్ అఫల్లు, అఫల్లు అఫల్లునీ అఫల్లుని
అఫల్లుశబ్దః ఉ. న. ద్వి. ఏ. భాండం, భాండం భాంఠే భాండాని భాండశబ్దః అ. న.
ద్వి. ఏ. సంఘాయ యాత్రా సంయాత్రా, సంయాత్రా ప్రయోజనమేషాం సాంయా
త్రికాః తాన్ సాంయాత్రికాన్, సాంయాత్రికం సాంయాత్రికా సాంయాత్రికాన్
సాంయాత్రికశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. ఆవహతః, ఆవహంతం ఆవహంతౌ ఆవహతః
ఆవహచ్ఛబ్దః త. పు. ద్వి. బ. అభ్యనందత్ అభ్యనందతాం అభ్యనందత్ అభిహూర్వ
కటునదిప్రమృద్ధావిత్త్యస్తాత్పకర్తకర్తాతోః కర్తరిభూతేలజి పర. ప్ర. పురు. ఏ.

విక్రీయేతి. దిక్కుభవానిదిక్వాని దిగంతరాసీత్యర్థః. దిగాదిభ్యోయిత్, ఉరూణి
మహంతిధనాని నానాద్రవ్యాణి విక్రీయ, మూల్యేన దత్వా ఉత్తమలాభం మూ
ల్యాత్ ద్వైగుణ్యాదికంభజంతీతితానుత్తమలాభభాజః తత్ర భవంతత్రత్యం ద్వైప్య
మిత్యర్థః. అవ్యయాత్త్యవ్. అఫల్లు సారవత్ 'ఫల్లుతుచ్ఛసారం చే' తియాదవః.
భాండం మూలధనం, పణ్యద్రవ్యమిత్యర్థః, 'వణిజ్మూలధనేపాత్రే భాండంభూషాశ్చ
భూషయో శి'తి వైజయంతీ. తరీషు. నాఘ 'స్త్రీయాం నా స్తరణి స్తరి రి' త్యమరు.
'అవిత్త్యాప్రృతం త్రిభ్యశ్చ రి' త్యాదాదికళాకారప్రత్యయః. ఆవహతః ఆదదానాత్.
వహతేశ్శత్రు ప్రత్యయః. ద్వైప్యాక్ సముద్రద్వీపవాసినః, 'ద్వీపాదనుసముద్రం
యభి'తిశైషికో యచ్చి'త్యయః. సంయాత్రాసంఘాయయాత్రాసాప్రయోజనమేషాం
శాక్. సాంయాత్రికాక్ పాతవణిజః 'సాంయాత్రికఃపాతవణిగి'త్యమరు. ప్రయోజన
మితితక్, అసౌ హరి రభ్యనందత్.

గ్లో. ఉత్పిత్సనోఽంతర్నదభర్తురుచైచ

ర్దురీయసా నిశ్వసితానిలేన,

మయాంసి భక్త్యా గరుడధ్వజస్య

ధ్వజాని వోచ్చికిపిరే ఫణింద్రాః.

32

గ్లో. నదభర్తుశ్చముద్రముయిక్, అంతః=లోపనిసంది, ఉత్పిత్సనః=పై
తలమునానోత్పన్నః, ఫణింద్రా=పర్వతశ్రేణులు, భక్త్యా=భక్తిచేత, గరుడధ్వజాన్

శ్రీకృష్ణమూర్తికి, భవజానిత = జేందాలనుంబలె, గరీయసా = మిక్కిలి యధికమైన, నిశ్వ
నితాని లేన = పూర్తారవాయువులచేత, పయాంసి = ఉదకములను, ఉచ్చైః = ఎత్తుగా,
ఉచ్చిషీసిరే = ఎగజిమినవి.

తా. సముద్రము మధ్యనుండి వైకే రాదలచుచున్న చున్నముల
పూర్తారములచే వైకెగయు నీటిబుడగలు భగచంతుఁడగుగుడవ్వ
జనియందు భక్తిచేత నవి యెత్తినభవజముల యచ్చుఁజున్నవి.

శ. స. — ఉత్పత్తిఁనుం ఇచ్చునః ఉత్పిత్సనః, ఉత్పిత్సః ఉత్పిత్సా ఉత్పిత్సః
ఉత్పిత్సశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. బ. అంతః ఆవ్య. నదానాంభర్తా నదభర్తా తస్య నదభర్తః,
భర్తః భక్త్రోః భర్త్యాణాం నదభర్తృశబ్దః ఋ. పు. మ. ఏ. ఉచ్చైః ఆవ్య. అత్యం
తం గురుః గరీయాక తేన గరీయసా, గరీయసా గరీయభ్యాం గరీయః గరీయశబ్దః
స. పు. తృ. ఏ. నిశ్వనితస్య అనిలః నిశ్వనితానిలః తేన నిశ్వనితానిలేన, అనిలేన
అనిలాభ్యాం అనిలైః నిశ్వనితానిలశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. పయాంసి, పయః పయాసి
పయాంసి పయశబ్దః స. న. ద్వి. బ. భక్త్యా, భక్త్యా భక్త్యాం భక్త్యైః భక్త్యశబ్దః
ఇ. స్త్రీ. తృ. ఏ. గరుడః భవజే యస్య సఃగరుడభవజః తస్య గరుడభవజస్య, భవజస్య
భవజయోః భవజానాం గరుడభవజశబ్దః అ. పు. మ. ఏ. భవజం, భవజౌ భవజాక
భవజశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. ఇవ. ఆవ్య. ఉచ్చిషీసే ఉచ్చిషీసాతే ఉచ్చిషీసే
ఉత్సూర్యకక్షిపరేణ ఇత్యస్తాత్సకర్తకాద్ధాలోః కర్తరధాతానద్యుపసంగోచ్ఛేటి
అత్త సేప్ర. పురు. బ. ఫణాః ఏహం సంతితి ఫణినః ఫణినాం ఇంద్రాః ఫణీంద్రాః,
ఇంద్రఃఇంద్ర ఇంద్రాః ఫణీంద్రశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ.

ఉత్పిత్సనఇతి. నదభర్త సముద్రస్య, అంతరభ్యంతరాత్ ఉత్పిత్సనః, ఉత్ప
త్తితు మిచ్చునః పత తేస్సన్నంతాదుప్రత్యయః. సనిమిమేత్యాదినాఇనాదేశః. అత్ర
లోపోఽభ్యాసస్యేత్యభ్యాసలోపః. ఫణీంద్రాః, సర్వాః భక్త్యా గరుడభవజస్య, హలేః
భవజానిత గరీయసా అతిమహతా, నిశ్వనితానిలేన ముఖిమారులేన, పయాంసి ఉచ్చై
రుచ్చిషీసిరే ఉత్పిత్సవంత ఇ త్యు త్వేప్రితా. స్వరితేత్వా దాత్త సేపదమ్.

శ్లో. తమాగతం వీక్ష్య యుగాంతబంధు

ముత్సంగశయ్యాశయ మమ్మురాశిః,

ప్రత్యుజ్జగామేవ గురుప్రమోద

ప్రసారితోత్తుంగతరంగబాహుః.

20

టీ. అంబురాశిః = సముద్రుఁడు, యుగాంతబంధుం = ప్రళయకాల(అపర్తాం)
పుండు చుట్టమైనట్టియు, ఉత్సంగశయ్యాశయం = ఉత్సంగ = ఒడియను, శయ్యా =
మాఘటిక — 48

పాస్వన, శయం=శయించునట్టియు, ఆగతం=దగ్గఱకువచ్చినట్టి, తం=ఆ శ్రీ కృష్ణుని, వీక్ష్య=చూచి, గురు... బాహుః=గురు=గొప్పదియగు, ప్రమోద=సంతోషముచేతను, ప్రసారిత=చాచబడిన, ఉత్తుంగ=ఉన్నతములైన, తరంగ=అలలనియెడు, బాహుః=బాహువులు గలవాడగుచు, ప్రత్యుజ్జగామేవ=ఎవరుకొనినయట్లుండెను.

తా. అప్పుడు తరంగములతో, నొప్పుచున్న యాసముద్రుడు ప్రళయకాలమందు తనకు బంధువుడై తనయొడిలో పరుండు భగవంతుండగు కృష్ణుండు దగ్గఱకు రాగాఁ జూచి చేతులు సాచి యెదురేగి ప్రత్యుత్తానము చేయునట్లుండెను.

శ. స.—తం, తం తా తాన్ తచ్చబ్జః ద. పు. ద్వి. ఏ. ఆగతం, ఆగతం ఆగతౌ ఆగతా౯ ఆగతశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. వీక్ష్య ల్యబంత యుగానాం అంతః యుగాంతః యుగాంతే బంధుః యుగాంతబంధుః తం యుగాంతబంధుం, యుగాంతబంధుం యుగాంతబంధూ యుగాంతబంధూన్ యుగాంతబంధుశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ఉత్సంగవీవశయా ఉత్సంగశయా ఉత్సంగశయాయాం శేతఞ్చి ఉత్సంగశయా శయః తం ఉత్సంగశయాశయం, శయం శయో శయాన్ ఉత్సంగశయాశయశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. అంబూనాం రాశిః అంబురాశిః, అంబురాశిః అంబురాశీ అంబురాశయః అంబురాశిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. ప్రత్యుజ్జగామ ప్రత్యుజ్జగతుః ప్రత్యుజ్జగ్గుః ప్రతి ఉత్ వీతత్సూర్యక గమ్యతావిత్సస్తాత్సకర్త కాధాతోః కర్తరీభూతానద్యతన పరోక్షేలిటిపర. ప్ర. పురు. ఏ. ఇవ ఆవ్య. గురుశ్చసౌ ప్రమోదశ్చ గురుప్రమోదః గురుప్రమోదేన ప్రసారితాః గురుప్రమోదప్రసారితాః ఉత్తుంగాశ్చ తే తరంగాశ్చ ఉత్తుంగతరంగాః ఉత్తుంగతరంగావీవ బాహవః ఉత్తుంగతరంగబాహవః గురుప్రమోదప్రసారితాః ఉత్తుంగతరంగబాహవః యేనసః గురుప్రమోదప్రసారితోత్తుంగతరంగ బాహుః, బాహుః బాహూ బాహవః గురుప్రమోదప్రసారితోత్తుంగతరంగబాహు శబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ.

తమిటి. అంబురాశిః యుగాంతబంధుం ఆపద్బంధుమిత్యర్థః. ఉత్సంగవీవశయా తస్యాం శేతఞ్చి తం తథోక్తం 'అధికరణే శేతే రి' త్యచ్చురీత్యయః. ఆగతమభ్యాగతం తంహరింవీక్ష్య గురుజాప్రమోదేన ప్రసారితాః ఉత్తుంగాస్తరంగా వీవబాహవోయస్య సుకా, ప్రత్యుజ్జగామ సమేశనార్థమాగతవానిదేతి క్రియాస్వయాపొత్ప్రేషా.

శ్లో. ఉత్సంగితాంభజాణో నభస్యా
సుదన్యతస్వేదలవాన్తమూర్జ,
తస్యాసువేలు ప్రజితోఽధివేల
మేలూపనాస్థానలబ్ధగంధః.

టీ. ఉత్సంగితాంధః కణకః-ఉత్సంగితః=ఉడిలోఁ బెట్టుకొనిన, అంధఃకణకః= నీటిబొట్టు కలదియు, ఏలావనాస్ఫాలనలబ్ధగంధః-ఏలావన = ఏలకతోటలయొక్క, ఆస్ఫాలన=సంఘర్షణముచేత, లబ్ధః=పొందబడిన, గంధః=సువాసనగలదయునగు, ఉదన్వతః, సభస్వాన్=సముద్రపుగాలి, అధివేలం = గట్టుమీఁద, వ్రజతః = నడచిపోవుచున్న, తస్య=ఆశ్రీకృష్ణునియొక్క, స్వేదలవాన్ = చెమటబొట్టులను, అనువేలం= ప్రతినిమిషమునను, మమార్జ=తుడిచివై చెను.

తా. సముద్రపుగాలి చల్లని నీటితుండలచే జగ్గునై యేలకతోటలతోటలగుండా వచ్చుటచే సువాసన నింపుచు సముద్రతీరమునఁ బోవుచున్న యాశ్రీకృష్ణునికి చెమట యార్చుచుండెను.

శ. స.—ఉత్సంగినః కృతాః ఉత్సంగితాః అంధసాం కణాః అంధఃకణాః ఉత్సంగితాః అంధఃకణాః యేనసః ఉత్సంగితాంధః కణకః, కణకః కణకౌ కణకౌ ఉత్సంగితాంధః కణకశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. నభః అస్వాస్తీతి సభస్వాన్, సభస్వాన్ సభస్వంతౌ సభస్వంతః సభస్వచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. ఉదకాని ఆస్మిన్ సుతీతి ఉదన్వాన్ తస్య ఉదన్వతః, ఉదన్వతః ఉదన్వతోః ఉదన్వతాం ఉదన్వచ్ఛబ్దః త. పు. ష. ఏ. స్వేదస్య లవాః స్వేదలవాః తాన్ స్వేదలవాన్, లవం లవౌ లవాన్ స్వేదలవశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. మమార్జ మమార్జతుః మమృజతుః మమృజః మమృజా మృజాశుద్ధావిత్సస్తాద్ధాతోః సకర్తకాత్కర్తరి భూతానద్యతనపరోక్షేటిటి పర. ప్ర. పురు. ఏ. తస్య, తస్య తయోః తేషాం తచ్ఛబ్దః ద. పు. ష. ఏ. వేలాయాం, వేలాయాం అనువేలం అవ్యయీ వ్రజతః, వ్రజతః వ్రజతోః వ్రజతాం వ్రజచ్ఛబ్దః త. పు. ష. ఏ. వేలాయాం అధివేలం అవ్యయీ ఏలానాం వనాని ఏలావనాని ఏలావనానాం ఆస్ఫాలనం ఏలావనాస్ఫాలనం ఏలావనాస్ఫాలనేన లబ్ధః ఏలావనాస్ఫాలనలబ్ధః గంధః యేనసః ఏలావనాస్ఫాలనలబ్ధగంధః, గంధః గంఘౌ గంధాః ఏలావనాస్ఫాలనలబ్ధగంధశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.

ఉత్సంగితేతి. ఉత్సంగినః, ఉత్సంగసంగినః, కృతాః ఉత్సంగితాః 'తత్కతో తీతి' ఇన్యాత్కర్తజిక్తః, ఉత్సంగితాః అంధఃకణాః యేనసః శేషద్విభాషేతి కప్రత్యయః. ఏలావనానామాస్ఫాలనేన సంఘర్షణేనలబ్ధగంధః ఏవంశిశిరసురభీరుదన్వతోనభస్వాన్ సముద్రవాయూ అధివేలం వేలాయాం విభక్త్యస్తేవవ్యయాభావః. వ్రజత స్తస్యహరేస్వేదలవాననువేలం ప్రతిక్షణం యథార్థేవవ్యయాభావః, మమార్జజహర 'వేలాకారేచజలధేర్వేలాతీరవికారయో రితి' విశ్వః. కావ్యలింగమలంకారః.

శ్లో. ఉత్తాలతాలీవనసంప్రవృత్త
సమీరసీమంతితేతేకీకాః,

ఆనేదిరే లావణసైంధవీనాం

చమూచరైః కచ్చభువాం ప్రదేశాః.

౮౦

టీ. చమూచరైః = సేనలయందు సంచరించువారి (సైనికుల) చేత, ఉ...కాః = ఉత్తాల = ఉన్నతమైన, తాళీవన = తాటితోపులయందు, సంప్రవృత్త = బయలుదేరిన, సమీర = గాలిచేత, సీమంతివ్య = పాపటకలవిగాఁ జేయఁబడిన, కేతకీకాః = మొగలిడొంకలుగల, లావణసైంధవీనాం = లవణసముద్రసంబంధములైన, కచ్చభువాం = జలసమృద్ధగల నేలలయొక్క, ప్రదేశాః = చోట్లు, ఆనేదిరే = పొందఁబడినవి.

తా. ఆ కృష్ణుని సైనికులచే తాటితోపులగాలిచే విభక్తములై పాయలుగాఁ జేయఁబడిన మొగలిడొంకలుగల జలప్రాయములు గల ప్రదేశములు పొందఁబడినవి.

శ. స. — తాళీనాం వనాని తాళీవనాని ఉత్తాలాని చ తాని తాళీవనాని చ ఉత్తాలతాళీవనాని ఉ... నేషు సంప్రవృత్తః ఉ...న సంప్రవృత్తః ఉత్తా... వృత్తశ్చాసా సమీరశ్చ ఉత్తా... త్తసమీరః సీమంతివ్యః కృతాః సీమంతితాః ఉత్తా... రేణ సీమంతితాః ఉ... తితాః ఉ...తాః కేతక్యః యేషు తే ఉత్తా... తిత కేతకీకాః, కేతకీకః కేతకీకా కేతకీకాః ఉత్తాలతాళీవనసంప్రవృత్తసమీరసీమంతితకేతకీకశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. ఆనేదే ఆనేదాతే అనేదిరే అజ్ఞాపూర్వకపద్ధవిశరణగత్యవసాదనేషు ఇత్యస్తాత్సకర్తకాద్ధాతోః కర్తణిధూతేలిటి ఆత్త. పు. పురు. బ. లవణస్య సింధుః లవణసింధుః లవణసింధోః ఇమాః లావణసైంధవ్యః తాసాం లావణసైంధవీనాం, సైంధవ్యాః సైంధవ్యోః సైంధవీనాం లావణసైంధవీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. మ. బ. చమూషు చరంతీతి చమూచరాః తైః చమూచరైః, చరేణ చరాభ్యాం చరైః చమూచరశబ్దః అ. పు. త్వు. బ. కచ్చస్య భువః కచ్చభువః తాసాం కచ్చభువాం, కచ్చభువః కచ్చభువోః కచ్చభువాం కచ్చభూశబ్దః ఊ. స్త్రీ. మ. బ. ప్రదేశాః, ప్రదేశః ప్రదేశౌ ప్రదేశాః ప్రదేశశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ.

ఉత్తారేతి. చమూషు చరంతీతి చమూచరా సైనికాః, 'చరేష్ట' ఇతి టప్రత్యయః. తైరుత్తారే షూన్న తేషు, తాళీవనేషు, సంప్రవృత్తేన ప్రసృతేన సమీరణేన మారుతేన సీమంతితాః, సీమంతివ్యః కృతాః 'సీమంతశబ్దాన్తబంధాత్తత్కరోతి' తిజా కర్తణిక్తః. జావిష్టవద్యావే విన్త తోర్లుక్. తాః కేతక్యో యేషు తే తథోక్తాః 'సద్యుతశ్చేతి కవ్, లవణసింధోః ఇమాః లావణసైంధవ్యః 'తస్యేద మి' త్యేక్ ప్రత్యయః, హృద్భగసింధ్వంతే పూర్వపదస్యచేత్యుభయపదవృద్ధిః, తాసాం కచ్చభువామనూపభూమీనాం 'జలప్రాయమనూపంస్యాత్పుంసీకచ్చస్తథావిధ' ఇత్యమరః. ప్రదేశావీకదేశాః.

అనేదిచే, ప్రాప్తాః, నీవతేః కర్తణిబ్, ఆత్ర స్వభావోక్తిరనుప్రసాదాల్లంకారాః. ఓజశ్లేషసాశబ్ద్యసామూహ్యాద్యనేకగుణగంపత్తిః స్పష్టా.

శ్లో. లవంగమాలాకలితావతంసా

స్తే నారికేళాంతరః పిబంతః,

ఆస్వాదితార్ద్రక్రముకా స్సముద్రా

దభ్యాగతస్య ప్రతిపత్తిమాపుః.

గం

టి. లవం...పా-లవంగమాలా=లవంగపుష్పమాలికలచేత, కలిత=చేయబడిన, అవతంసాః=భూషణములు గలవారును, నారికేళాంతః = కొబ్బరిబొండ్లములలోపలి, అపః=నీళ్లును, పిబంతః=త్రాగుచున్నవారును, ఆస్వాదితార్ద్రక్రముకాః=భక్షింపబడిన పచ్చిపాకలు గలవారును నై, తే = ఆనైనికులు, సముద్రాత్ = సముద్రనివల్లనుండి, అభ్యాగతస్య=అతిథియొక్క, ప్రతిపత్తిః=గౌరవమును, ఆపుః=పొందిరి.

తా. అలంకారముగా ధరించుకొనుటకు లవంగపుష్పమాలికలు, చల్లత్రాగుటకు కొబ్బరిబొండ్లములనీళ్లు, రుచిగా సమస్త తినుటకు పచ్చి పాకలును మున్నగు సతిథియోగ్యంబులగు సత్కారములను సముద్రము నుండి యొస్తా నీకులు పడసిరి.

శ. స.—లవంగస్య పుష్పాణి లవంగాని లవంగానాం మాలాః లవంగమాలాః లవంగమాలాభిః కలితాః లవంగమాలాకలితాః లవంగమాలాకలితాః అవతంసాః యేషాంతే లవంగమాలాకలితావతంసాః, అవతంసః అవతంసా అవతంసాః లవంగమాలాకలితావతంసశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. నారికేళస్య ఫలాని నారికేళాని వారికేళానాం అంతః నారికేళాంతః అవ్య. అపః. అపః అద్భిః అద్భిః అ ఆహం అప్పు అప్పుటః ప. స్త్రీ. నిబ. ద్వి. బ. పిబంతః, పిబంతః పిబంతః పిబంతః పిబంతః. త. పు. ప్ర. బ. ఆర్ద్రాశ్చ తే క్రముకాశ్చ ఆర్ద్రక్రముకాః, ఆస్వాదితాః ఆర్ద్రక్రముకాః యైస్తే ఆస్వాదితార్ద్రక్రముకాః, క్రముకాః క్రముకా క్రముకాః ఆస్వాదితార్ద్రక్రముకశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. సముద్రాత్, సముద్రాత్ సముద్రాభ్యాం సముద్రేభ్యః సముద్రశబ్దః అ. పు. పం. ఏ. అభ్యాగతస్య, అభ్యాగతస్య అభ్యాగతయోః అభ్యాగతానాం అభ్యాగతశబ్దః అ. పు. మ. ఏ. ప్రతిపత్తిం, ప్రతిపత్తిం ప్రతిపత్తి ప్రతిపత్తిః ప్రతిపత్తిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ఆప, ఆప ఆపకుః ఆపుః ఆపువ్యాప్తా విత్త్యస్తాత్సకర్త కాదాతోః కర్తరిభూతేలిటి పు. ప్ర. పురు. బ.

లవంగేతి. లవంగమాలాభిః లవంగకుసుమమాలై ర్భిః, కలితావతంసాః కృతభూషణాః నారికేళవృక్షయం నారికేళఫలభాంలాభ్యంతరభక్తిర్భిః. అపచ్చిపాకకర్తృవం.

సమానే 'ఋక్షా' త్యాదినాసమాసాంత ప్రసంగాత్. పిబంతః ఆస్వాదితాః, భక్షితా ఆర్ద్రక్రముకాః ఆర్ద్రాహగీఫలాని యైస్తే 'ఘాంతాతుభాగః క్రముక ఇ'త్యమరః. తేచ మూచరాః సముద్రాదభ్యాగతస్యాతిథేః ప్రతిపత్తిం గౌరవం సత్కారమాపుః 'ప్రతి పత్తిః పదప్రాప్తా ప్రవృత్తౌ గౌరవేఽపి చేతివిశ్వః. అత్రాభ్యాగతప్రతిపత్తిప్రాప్తేః విశేషణగత్యావతంసకలనాదిపదార్థసేతుకత్వా త్కావ్యలింగమలంకారః, తేన సముద్రమూచరాణాం గృహస్థాభ్యాగతాపమ్యప్రతీతే రలంకారేణాలంకారధ్వనిః.

శ్లో. తురగశతాకులస్య పరితః పరమేకతురంగజన్మనః

ప్రమథితభూభృతః ప్రతిపథం మథితస్య భృశం మహీభృతా,
పరిచలతో బలానుజబలస్య పురస్సతతం ధృతశ్చియ

శ్చిరవిగతశ్చియో జలనిధే శ్చ తదాభవదంతరం మహత్. ౮౨

ఇతి శ్రీ మాఘకవికృతా శిశుపాలవధే మహాకావ్యే శ్రీపదలాఙ్ఘనే
పురీప్రస్థానో నామ తృతీయస్సర్గః.

టీ. పరితః=నలువంకలను, తురగశతాకులస్య-తురగ = గుఱ్ఱములయొక్క, శత=వందలచేతను, ఆకులస్య = నిండియున్నదియు, ప్రతిపథం=ప్రతిమార్గమునను, ప్రమథితభూభృతః-ప్రమథిత=నలగగొట్టబడిన, భూభృతః=రాజులు (పర్వతములు) గలిగినదియు, సతతం=ఎల్లప్పుడును, ధృతశ్చియః-ధృత=ధరించబడిన, శ్చియః=శోభ (లక్ష్మి) కలదియు, పురః=ఎదుర (నగరమునుండి), పరిచలతః = తిరిగిపోవుచున్న, బలానుజబలస్య - బల = బలరామునికి, అనుజ = సోదరుడగు శ్రీకృష్ణునియొక్క, బలస్య = నైన్యమునకును, పరం = కేవలము, ఏకతురంగజన్మనః-ఏకతురంగ = ఒక్క గుఱ్ఱముయొక్క, జన్మనః = ఉత్పత్తిమాత్రము కలిగినట్టియు, మహీభృతా = మందరపర్వతము (రాజు) చేత, భృశం=మిక్కిలి, మథితస్య=తరువబడినట్టి (నలగ గొట్టబడిన), సతతం=ఎల్లవేళలను, చిరవిగతశ్చియః-చిర=చాలకాలమునుండియు, విగత=విడిచిపోయిన, శ్చియః=లక్ష్మి దేవిగలిగినట్టి, జలనిధేశ్చ=సముద్రునికిని, తదా=ఆ ప్రయాణముప్పుడు, మహత్ అంతరం=చాలవ్యవధానము (తారతమ్యము), అభవత్ = అయ్యెను.

తా. ఆ శ్రీకృష్ణునియొక్క నైన్యమునందు వందలకొలది గుఱ్ఱములున్నవి. సముద్రమందు యెప్పుడో ఒక గుఱ్ఱముపుట్టినదట గాని యిప్పుడదియులేదు. నైన్యములు దారిపొడవున అనేక భూభృత్తులను (పర్వతములు, రాజులు) నలగ ద్రొక్కినవి. సముద్రము భూభృత్తుచేత

మధింప బడినది. ఆ సైన్యము లక్ష్మీనంతుడై యొప్పుచున్నది. సముద్రము పుట్టినప్పుడే వెడలిపోయి విష్ణువశమైనదిగాన విడిచిపోయిన లక్ష్మీగలదిగాన యిట్టి యో శ్రీకృష్ణ సైన్యమునకును సముద్రమునకు మిక్కిలి యంతరము న్నది. బయలు వెడలి పోయినది గనుక సైన్యము సముద్రమునకు దూరమై శివి. యని తాత్పర్యము.

శ. న. — తురంగచ్ఛంతీతి తురగాః తురగాణాం శతాః తురగశతాని తురగ
శతైః ఆకులం తురగశతాకులం తస్య తురగశతాకులస్య, ఆకులస్య ఆకులయోః ఆకు
లానాం తురగశతాకుల శబ్దః ఆ. న. మ. ఏ. పరితః తసిలంత పరం అవ్య. యరంగచ్ఛ
తీతి తురంగః ఏకశ్చాసౌ తురంగశ్చ ఏకతురంగః ఏకతురంగస్య జన్మయస్తాత్మ్యే, ఏక
తురంగజన్తా తస్య ఏకతురంగజన్మనః, జన్మనఃజన్మనోః జన్మనాం ఏకతురంగజన్మన్మబ్జః
న. పు. మ. ఏ. ప్రమథితాః భూభృతః యేనతత్ ప్రమథితభూభృత్ తస్య ప్రమథిత
భూభృతః, భూభృతః భూభృతోః భూభృతాం ప్రమథితభూభృచ్ఛబ్జః త. న.
మ. ఏ. పథిపథిప్రతిపథం అవ్యయీభా. మథితస్య మథితస్య, మథితయోః మథితానాం
మథితశబ్దః ఆ, పు. మ. ఏ. భృం అవ్య. మహీం విభర్తీతి మహీభృత్ తేన మహీ
భృతా మహీభృతా మహీభృద్భ్యాం మహీభృద్భిః మహీభృచ్ఛబ్జః త. పు. త్వు. ఏ.
పరిచలతః పరిచలతోః పరిచలతాం పరిచలచ్ఛబ్జః త. న. మ. ఏ. అనుసృత్య జాతః
అనుజః బలస్య అనుజః బలానుజః బలానుజస్యబలం బలానుజబలం తస్య బలానుజబలస్య,
బలస్య బలాయోః బలనాం బలానుజబలశబ్దః ఆ. న. మ. ఏ. పురః అవ్య. పురః, పురః
పూర్భ్యం పూర్భ్యః పూర్శబ్దః కేపాంత స్త్రీ. పం. ఏ. సతతం అవ్య. భృతా స్త్రీ యేన
తత్ భృతక్రితస్య భృతక్రియః, భృతక్రియః భృతక్రియః భృతక్రియః భృతక్రియోః
భృతక్రియోః భృతక్రియాం భృతక్రిజాం భృతక్రిశబ్దః ఇ. న. మ. ఏ. చిరం విగతా
చిరవిగతా చిరవిగతా స్త్రీ యస్తాత్మ్యే చిరవిగతస్త్రీ తస్య చిరవిగతక్రియః, క్రియః
క్రియః క్రియోః క్రిజాం క్రియాం చిరవిగత శ్రీశబ్దః ఈ. పు. మ. ఏ. జలానాం
నిధిః జలనిధిః తస్య జలనిధేః, నిధేః నిధ్యోః నిధనాం జలనిధిశబ్దః ఇ. పు. మ. ఏ.
చ అవ్య. తదా అవ్య. అభవత్ అభవతాం అభవత్ భూసత్తాయా మిత్యస్తాదకర్తకా
ద్దాత్యోః కర్తరి అనద్యతన భూతేలిజి పర. ప్ర. ఏ. అంతరం, అంతరం అంతరే అంత
రాంతరీ అంతరశబ్దః ఆ. న. ప్ర. ఏ. మహత్, మహత్ మహతీ మహంతి మహచ్ఛబ్జః
త. న. ప్ర. ఏ.

తురగశి. పరికిస్తురగశైరామలస్య ఆపరిమితాశ్వశ్యేత్యర్థః. ప్రతిపథం ప్రతి
మార్గం యథార్థేనవ్యయాభావే సమాపాంతః. ప్రమణితాః త్వుణ్ణాః భూభృతో రా
జావో గిరయశ్చయేనతస్యః, నతు స్వయం కేనాపి మణిత శ్యేతిభావః. సతతంధృతాశ్చః.

శోభారమాచ యేన తస్య ధృతశ్రియః, పురోగ్రే నగరాద్వా పరిచలతః పరితోగచ్ఛతః, బలోరామః తదనుజస్య హాకః బలస్య సైన్యస్య 'బలం నైస్యేబలోరామ ఇ'త్యుభయత్రాపి కాశ్వతః. అథ పరంకేవల మేకస్యైవ తురంగస్య జన జన మాత్రం యస్తత్తస్యైక తురంగజన్త సః, ఏకోపి జాతఏవ సత్త్వస్తీతి భావః. మహీభృతా మందరాద్రిణా, రాజ్ఞా చ భృశం మథితస్య నతు స్వయంకస్యాపి మథతు రితి భావః. సతతం చిరాత్ప్రభృతి విగత శ్రియః ఉత్పత్త్యనంతర మేవాస్యా హరిణా స్వీకారాదితి భావః. జలనిధేశ్చ తదప్రస్థాన సమయే మహదంతరం దూరగమనాదతివ్యవధానం. ఉక్తరీత్యా మహత్తార తమ్యంచ అభవత్ ఆత్రోపమేయస్య హరిబలస్య ఉపమానాత్. జలనిధేరాధిక్యవర్ణనాత్ వ్యతిరేకా లక్ష్మణః. చమ్పకావళీవృత్తమ్. 'న జభజజాజరా హరయతిః కథితా భువి చమ్పకావళీతి లక్షణాత్. రచితేతి కేచిత్. 'న జభ పురస్కృతా జజజరా రచితా భువి ద్రదిగ్యతి' రితి లక్షణాత్.

ఇతి శ్రీ పదవాక్య ప్రమాణ పారావారపారీణ మహాపాధ్యాయ కోలాచల

మల్లి నాథనూరివిరచితాయాం మాఘవ్యాఖ్యానాయాం

సర్వంకసాఖ్యానాయాం తృతీయ స్కంధః.

